T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KARAKALPAK TÜRKLERİ HALK KÜLTÜRÜ TARİHİ

DOKTORA TEZİ

Svetlana MADİYAROVA

TARİH ANABİLİM DALI

ANKARA, 2023

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KARAKALPAK TÜRKLERİ HALK KÜLTÜRÜ TARİHİ

DOKTORA TEZİ

Svetlana MADİYAROVA

TARİH ANABİLİM DALI

Prof. Dr. Salih YILMAZ

ANKARA, 2023

ONAY SAYFASI

Svetlana MADİYAROVA tarafından hazırlanan "Karakalpak Türkleri Halk Kültürü Tarihi" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliği ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvan Adı Soyadı		Kurumu	İmza
Prof. Dr. Salih Yılmaz		Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Tarih Bölümü	
Kabul ☐	Red ☐		
Doç. Dr. Sayim TÜRKMAN		Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Tarih Bölümü	
Kabul ☐	Red ☐		
Doç. Dr. Cengiz KARATAŞ		Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Edebiyat Bölümü	
Kabul ☐	Red ☐		
Prof. Dr. İsmail Hakkı DEMİRCİOĞLU		Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi	
Kabul ☐	Red ☐		
Doç. Dr. Uğur ALTUĞ		Çankırı Karatekin Üniversitesi Tarih Bölümü	
Kabul ☐	Red ☐		

Tez Savunma Tarihi: 10.02.2023

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü Unvan Ad ve Soyad

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim. Tarih: 10.02.2023

İmza:

Adı SOYADI:

ÖZET

Karakalpaklar, asıl olarak Peçeneklerin içinden gelen bir Türk Kavmi olarak tarihi kaynaklarda ortaya çıkmaktadır. Karakalpaklar, tarihçi Reşidüddin'in eseri olan Câmiu't-Tevârîh'de "Kavm-i Külâh-i Siyah", Arap kaynaklarında "Karabörklü" ve eski Rus kaynaklarında ise "Çorniye Klobki" adlarıyla anılmaktaydılar. Karakalpak adının verilmesi bu kavmin daha çok yaşam ve giyim yöntemlerinden kaynaklanmaktadır. Çoğunlukla Harezm ve Aral Gölü civarlarında yaşamaktaydılar. Karakalpaklar yaşadıkları coğrafya itibariyle başta Ruslar olmak üzere Araplar ve diğer Türk Kavimleriyle sık sık siyasi ve askeri mücadele içerisinde yer almışlardır. Askerlik sanatında usta olan bu Türk Kavminin yeri geldiğinde Rus Knezliklerinin güvenliği sağlamak maksadıyla Rus Ordusu tarafında da savaştığı tarihî kaynaklarda görülmektedir. Türkistan hanlıkları, Rus İmparatorluğu tarafından işgal edilmesiyle birlikte uzun bir dönem Rus hâkimiyeti altında yaşamak durumunda kalmışlardır. 1917'de Rus Çarlığının yıkılmasıyla bir dönem Kazak Sovyet Cumhuriyeti içerisinde özerk olarak yaşamışlardır. Ardından doğrundan SSCB'ye bağlı özerk bir cumhuriyet haline gelmişler ve son olarak 1991'de SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Özbekistan Cumhuriyeti içerisinde Karakalpak Özerk Cumhuriyeti adı altında yaşamaya başlamışlardır. Çoğu Karakalpak Türkü günümüzde bu özerk cumhuriyette yaşamaktadır. Geriye kalanlar ise Türkistan Türk Cumhuriyetleri'nde ve Rusya Federasyonu'nda bulunmaktadır.

Tez yazımında nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Literatür taramasının ardından ilgili kaynaklar taranarak veri analizi yapılmış ve ardından yazım aşamasına geçilmiştir. Tezde Türkçe, Rusça ve Özbek Türkçesine ait kaynaklar kullanılmıştır. Yapılan bu çalışmayla birlikte Karakalpak Türklerinin kısa tarihine değinildikten sonra sosyal yaşamları, dinî hayatları, inanç sistemleri, edebiyat, dil ve sözlü kültür gibi konular ayrıntılı olarak aktarılmıştır. Tezin tamamlanmasıyla birlikte Karakalpak Türkleri hakkında kapsamlı bir çalışma tarih literatürüne kazandırılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karakalpaklar, Halk Kültürü, Türkistan, Özbekistan, Gelenek, Türkler.

ABSTRACT

Folk Culture History of Karakalpak Turks

The Karakalpaks appear in historical sources as a Turkic tribe that originally came from the Pechenegs. Karakalpaks were referred to as “Kavm-i Külâh-i Siyah” (Black hats tribe) in Câmiu't-Tevârîh, the work of historian Reşidüddin, “Karabörklü” (people in black hats) in Arab sources and “Çorniye Klobki” (people in black hats) in old Russian sources. The name Karakalpak comes from the colours the people used in their living and clothing. They mostly lived around Khwarezm and the Aral Sea. Due to the geography they lived in, Karakalpaks frequently took part in political and military struggles with the Russians, Arabs and other Turkic tribes. It is seen in the historical sources that this Turkic tribe, who were masters in the art of military service, also fought on the side of the Russian Army in order to ensure the security of the Russian principalities when appropriate. Central Asian khanates had to live under Russian domination for a long time after being occupied by the Russian Empire. After the collapse of the Russian Tsardom in 1917, Karakalpaks lived autonomously in the Kazakh Soviet Republic for a while. Then they became an autonomous republic directly affiliated to the USSR, and finally, with the dissolution of the USSR in 1991, they took part in the Republic of Uzbekistan under the name of the Autonomous Republic of Karakalpakstan. Most Karakalpak Turks live in this autonomous republic today. The rest are located in the Central Asian Turkic Republics and the Russian Federation.

Qualitative research method was used in writing the thesis. After the literature review, data analysis was made by scanning the relevant sources, and then the writing phase was started. Turkish, Russian and Uzbek sources were used in the thesis. After mentioning the short history of the Karakalpak Turks, subjects such as their social life, religious life, belief systems, literature, language and oral culture were explained in detail. This thesis as a comprehensive study about Karakalpak Turks will contribute to the literature in the sphere of history.

Keywords: Karakalpaks, Folk Culture, Turkistan, Uzbekistan, Turks.

İÇİNDEKİLER

ÖZET i
ABSTRACT ii
İÇİNDEKİLER iii
KISALTMALAR LİSTESİ v
1. GİRİŞ 1
2. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN SOSYAL VE SİYASİ HAYATI 17
2.1. Karakalpakistan Arkeolojik Anıtları 17
2.2. Karakalpak Türklerinin Uru-Boy, Uran ve Damgaları 24
2.2.1. Tallık ve Naypır Beylikleri 36
2.3. Karakalpakların Tarım Kültürü 46
2.3.1. Sulama Sistemi ve Çiftçilik 46
2.3.2. Hayvancılık 56
2.3.3. Balıkçılık 58
2.4. Karakalpak Türklerinin İdari Sistemi (XIX. yüzyıl sonu- XX) 61
2.5. Karakalpak Türkleri'nin Sosyal Yapısı 64
3. KARAKALPAK TÜRKLERİNDE YERLEŞİM KÜLTÜRÜ 81
3.1. Karakalpak Türklerinin Yerleşim Bölgelerinin Adları 81
3.2. Karakalpak Türkleri'nin Yerleşim Bölgelerinin Genel Özellikleri 87
3.3. Karakalpak Kara Uy Geleneği 94
4. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN GİYİM KÜLTÜRÜ 107
4.1. Erkek Giysileri 107
4.2. Kadın Giysileri 114
4.3. Kadın Takıları 121
4.4. Kıyafet Yapımında Kullanılan Kumaşlar 124
5. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN HALK YEMEKLERİ 126
5.1. Ekmek ve Hamur Yemeği Kültürü 126
5.2. Yağ Yapımı 130
5.3. Süt Kültürü 132
5.4. Et Kültürü 134
5.5. Balık Kültürü 136

6. KARAKALPAK ZANAAT VE SANAT KÜLTÜRÜ (XIX-XX) 140
6.1. Demir İşçiliği Kültürü 140
7. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN İNANÇ KÜLTÜRÜ 158
7.1. Çiftçilik İnanç Geleneği 158
7.2. Hayvancılık İnanç Gelenekleri 161
7.3. Balıkçılık İnanç Geleneği 164
7.4. Hayvan ve Kuş İnanç Geleneği 165
7.4.1. Hayvan Kültü 165
7.4.2. Kuş Kültü 173
8. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN İNANÇLARI 178
8.1. Şamanizm İnancı 178
8.1.1. Ruhçuluk, Cadıcılık (Demonoloji) 178
8.2. Doğa Kültü 186
8.3. Atalar Kültü 193
8.4. Evlenme Kültü 204
9. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN SÖZLÜ KÜLTÜR GELENEĞİ 213
9.1. Düğün Gelenekleri ve Şarkıları 213
9.1.1. Düğün Şarkıları 216
9.2. Beşik Düğün Gelenekleri 223
9.3. Badik- Gülapsan Şaman Geleneği 226
9.4. Ağıtlar- Munşer Kosıklar 230
10. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN DİLİ 235
10.1. Karakalpak Dilinin Kuzey ve Güney Ağzının Özellikleri 239
10.2. Karakalpak Türkçesi'ne Başka Dillerden Geçen Kelimeler 240
10.3. Karakalpak Yazı Dilinin Tarihi 244
11. MATERYAL VE YÖNTEM 250
12. BULGULAR 251
13. TARTIŞMA VE SONUÇ 252
14. KAYNAKLAR 255

KISALTMALAR LİSTESİ

SSSR	: Sovyetler Birliği
UzSSR	: Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti
KKASSR	: Karakalpakstan Muhtar Cumhurieti
M-L	: Moskva-Leningrad
SPb	: Sankt-Peterburg
KKGİZ	: Karakalpak basımevi
TSAUz	: Özbekistan Arşiv belgeleri
TSAKK	: Karakalpakstan Arşiv belgeleri

1. GİRİŞ

1.1. Halk Kültürü ve Karakalpak Türkleri Tarihi

Karakalpak Halk Kültürü Tarihi denilince inançları, yaşayışları, gelenekleri, geçim kaynakları ile bağlantılı oluşan kültür, inançları vd. akla gelmektedir. Karakalpak Türklerinin yaşadığı bölgelerde var olan kültürel gelenekleri bu tezimizde genel olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Halk kültürü, Türk topluluklarını birbirine yakınlaştıran ve tarihsel geçmişlerinin bir olduğunu kanıtlayan en önemli unsurlardandır. Günümüzde dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarını birleştiren ana unsur kültür ve halk gelenekleridir. Bunun yanında dil ve düşünce yapıları da bu yakınlığı artırmaktadır. Halk kültürü bir hayat biçimidir. Bu yaşayış tarihten günümüze toplumları ayakta tutan en değerli geleneklerdir. Halk kültürü, o toplumun kendi gücüyle oluşturduğu ve tarih boyunca nesilden nesile aktardığı bir bütündür. Halk kültürü toplumun istek ve ihtiyaçlarına göre şekillendiği gibi coğrafyanın da etkisi vardır. Bu anlamda Karakalpakların yaşadığı coğrafya onların kültürlerini de şekillendirmiştir. Karakalpak Türklerinin halk kültürünü anlayabilmek için de onların yaşadığı coğrafyayı, tarihini öncelikle bilmek ve hangi topluluklarla münasebetleri olduğunu ortaya koymak gerekmektedir.

Karakalpakların yerleşim bölgesinin çok eski zamanlardan günümüze kadar Harezm ve Aral Gölü tarafları olduğuna dair bilgileri yazılı kaynaklarda görmek mümkündür. Harezm topraklarında eskiçağda kurulmuş Kanglı ve Oğuz Yabgu devletleri, Türk devletleridir. Bu kavimlerin Karakalpakların etnografya araştırmalarında sıkça geçiyor olması benzerliklerini de gündeme getirmektedir. Antik zamanlarda Amu Derya ve Sir Derya nehirleri etrafında Oğuz, Kıpçak ve Karluk kavimleri birbirlerine komşu olarak yaşamışlardır. Oğuzlar: Türkmen ve Azerbaycan, Karluklar: Özbek ve Uygur, Kıpçaklar: Kazak, Kırgız, Karakalpak kavimleri aralarında ittifak oluşturup Oğuz-Kıpçak, Karluk-Kıpçak olarak birbirleri ile karışmışlardır. M.Ö. IV-I. yüzyıllarda Aral Gölü etrafında yaşayan halkların tarihinde Kanglı Devleti yer alır. Bilim adamlarının fikirlerine göre Karakalpak uruğlarından Kanglı, Türk birliğinin kavimlerinden biri olmuştur. Kanglı, günümüze kadar uruğ adı olarak gelmiştir. Bu dönemde Sir Deryanın orta bölümünün adı

Kangyui olmuştu.[1] Kanglı devletinin güç kazandığı zamanlarında Harezm'de bu devlete bağlı güçlü bir siyasi sistem kurulmuştur. Harezm topraklarında yaşayan göçebe ve yerleşik şehir halkları, Kanglı Devleti medeniyetinden etkilenmiş ve Harezm, Kanglı Devleti döneminde etnik olarak birlikteliğin oluştuğu bir sistem kurmuştur.[2]

Bu devirlerde Harezm'de sulama sistemleri, kanallar, baraj ve su bantları inşa edilmeye başlanmıştır. Bu antik su sistemleri Harezm topraklarında Kelteminar, Kırkkız, Gauhar, Taşkırman etrafındaki yerleşim yerlerinde kurulmuştur. Günümüzde kurgan kalıntıları tespit edilmiştir. Kanglı devrinde temeli Arap alfabesi olan Harezm yazısı oluşturulmuş ve geniş çapta kullanılmıştır. Bu yazı örnekleri Karakalpakistan'da Ulken Aybyur Kala, Koykırılgan Kala, Burlı Kala, Ayaz Kala'daki arkeolojik kazılarda çıkarılan su testisi ve saklama kaplarının üzerinde bulunmuştur. Bu dönemde Karakalpakların atalarının Aral denizinin kuzey bölgesi Janakent'e kadar olan yerlerin sahipleri olduğu düşünülmektedir.

Bu dönemde, antik çağda Kazaklar, Janakent'te ve Sozak arazilerinde yaşıyorlardı. IX-XII. yüzyıllarda Araplar bu bölgeleri işgal etmişlerdir. Buradaki kavimleri yönetmek amacıyla askeri komutanları, vali olarak bu kavimlerin başlarına getirmişlerdir. Bu dönemde Harezm'i Hurrizadave Shagan yönetmekteydi. Arap asker başı Kuteyba ibn Müslim ile yapılan Shagan anlaşmasıyla 712 yılında Hilafet askerlerinin, Harezm bölgesini ele geçirmesine izin verilmiştir. Harezm halkından dört bin kişi öldürülmüştür.[3] Bu olaydan sonra Harezm'e Arap naibi gelmiş ve Gurgandj (Gone Ürgenç-Türkmenistan) şehrine yerleşmiştir. Harezm halkı haraca bağlanmıştır. 728 yılında Kerder halkı isyan edip Araplara karşı hareket etmişlerse de sonunda Arap halifeliğine bağlanmak zorunda kalmıştır. Amu

[1] **Kamalov, S. – Koshanov, A.,** (1993) *Karakalpakistan Tarihi*, Nökis, s. 36.

[2] Karakalpak Türkleri tarihine dair Türkiye ve Karakalpakistanda önemli araştırmalar yapmış Prof. Dr. Salih Yılmaz'ın eserlerinde tarih ve kültür geniş biçimde incelenmiştir. Bunun için bakınız: **Yılmaz, Salih,** (2008) *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi (1873–2003)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu; **Yılmaz, Salih,** (2006) *XVI-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu; **Yılmaz, Salih,** (2020) 'Karakalpakistan'da Sofizm ve Ahmet Yesevi Etkisi', *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde: Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, I. Cilt: 654-659; **Yılmaz, Salih,** (2005) 'Armin Vambery'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar', *Belleten*, 255:599-628; **Yılmaz, Salih,** (2004) 'Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde Dil ve Gelişimi', *TDK V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Ankara, 20–26 Eylül 2004, Bildiriler Kitabı, Cilt II: 3250-3268.

[3] **Kamalov, S. – Karlıbaev, M.,** (2002) *Karakalpakstan Tarihi Boyınsha Gürinler*, Nökis, s. 19.

Derya sahaları Horasan'a bağlanmıştır.[4] Arap kaynaklarında Kerder, Kardar kelimeleri geçmektedir. Bu bölge, günümüzde Karakalpakistan'ın kuzeyinde kalan su kanalı, kent ve vilayetin adıdır. Karakalpakların Muiten uruğundan olan Kerder adlı boyun, ismini orta çağ devleti Kerderden aldığı düşünülmektedir. Muitenlerin masalları, hikâyeleri deniz, kalın kamış, göller, adalar vb. hakkındadır. "Kırk-Kız" destanındaki mitolojik motifler Karakalpakların etnogenezinin Sak-Massaget kavimleri ile bağlı olduğunu göstermektedir.[5] Bu bölgede göller, bataklıklar ve akarsular bol olduğundan halk balıkçılık, çiftçilik ve hayvancılıkla geçinmiştir. Kerder vilayetinin başkenti Hayuan-Kala (Kegeli-Karakalpakistan) olmuştur. Kerdere bağlı başka şehirler Bağdat (Kara-özek), Kuyik-Kala (Çimbay), Korganşa (Tahta-Kopır)'dır. Kerder'de arkeolojik kazılarda bulunan ev eşyaları, özellikleri incelendiğinde Harezm medeniyetine ait eşyalara göre daha basit yapıda oldukları ortaya konmuştur. Su testileri, saklama kapları, tabaklar topraktan yapılmıştır. Bu dönemde Harezm ustaları "kumbız" fırın kullanmışlardır. Kerder halkının evleri rastgele ve yan yana yapılmıştır. Kuskanatay (Karakalpakistan) bölgesindeki Kuyik-Kala Kerder İlinin en büyük şehridir. Bu şehrin halkı çömlekçilik ve demircilikle uğraşmıştır. Halk, "kara uy" adı verilen evlerinin altına kerpiç döşemiştir.[6]

Kerder halkı Harezm dilinden farklı dilde konuşmaktaydı. Harezm dili, Hint- Avrupa grubunun doğu İran bölümüne aittir. Harezm Şahlarının sarayında bu dil XI. yüzyılda resmi dil olarak kullanılmıştır. Harezm sarayı dışındaki halk Türkçe konuşmuştur. Çünkü halkın önemli bölümünü Oğuz boyları oluşturmaktadır. Bu yerde para da basılmıştır. Paralarda Kerder Hanının adı Hüsrev olarak yazılmıştır. Bilim adamlarının fikirlerine göre Kerder medeniyeti iki medeniyetin karışımından yani Harezm ve Jetıasar kültüründen oluşmuştur.[7] Bu bilgiler Afrigid Dönemine bağlı V.-X. yüzyıla ait kaynaklardır. Biruni'ye göre 304-305 yıllarında Harezm'in hâkimi Afrigi, adını devlette kullanmıştır. Afrigi ve İran Şahı Ezdegerd'in şefkatsiz olduğu anlatılır.[8] IV-VIII. yüzyılda Karakalpakistan'ın şimdiki toprakları Agrigidlerin elinde olan topraklardır. Efsanelere göre Afrigid sülalesinin atası Siyavuş'tur. Afrigidlerin başkenti Kıyat Kalesi yani günümüzde Karakalpakistan'ın Beruni

[4] **Kamalov – Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi,* s.19.

[5] **Tolstov, S.,** (1947) *Karakalpak Halkının Kelip Shıgıuı Maselelerine*. K S İ E, II Shıgarılıu, s. 72.

[6] **Kamalov,** *Karakalpak Halkının Kelip Shıgıuı… ,* s. 72.

[7] **Vayınberg, B.,** *Antropologia i Kultura Kerdera*, Udelnı Chekan Rannesrednevekovogo Kerdera, s. 102.

[8] **Kamalov, – Koshanov,** *Karakalpakistan Tarihi,* s.53.

Şehri'dir. Kıyat Şehri ise üç bölümden ibarettir. Birinci şehir askeri (a'l-Fir), ikincisi eski şehir Shahristan, üçüncüsü ise yeni şehir Rrabad'dır.[9]

Tarihi kaynaklara göre Kıyat, üç sıra duvardan ibarettir. Bu duvarlar topraktan ve taştan yapılmıştır. Kıyat halkı zanaatkârlar, bilim adamları, şairler, müzisyenler ve inşaatçılardan oluşmaktadır. Kıyat pazarları yüksek mescitlerin alt katında yer almıştır. Kıyatın etrafında çok sayıda küçük kasaba ve köy kalıntıları bizim zamanımıza kadar ulaşmıştır. Onlar Kızıl Kum bölgesinden rüzgârla gelen kumların altında kalmıştır. Karakalpakistan'ın Tortkul Kalesi'ndeki Guldırsın, Şorahan, Narinjan bu döneme ait eski yerleşim yerleridir. Bilim adamlarının fikirlerine göre Afrigidler zamanında bu mekânlar boş kalmıştır. X.-XI. yüzyılda halk bu yerlere gelip yerleşmiştir. Bu bölge tekrar canlanmıştır. X. yüzyılda Afrigid dönemine ait tarihi miraslar Karakalpakistan'ın Ellikkala ilçesindeki kurgan ve saraylarda mevcuttur. Onların en büyükleri "Burkit Kala" ve "Jeke-Parsan"dır. Burkit Kala'da uzun süre saklanmak amacıyla su havuzu kazılmıştır. Parsan- kalenin etrafı 25 m yükseklikte duvarla çevrilmiştir. Duvarın içinde minareli duvarlar yapılmış ve yaşam bölümü ile asmalı köprülerle bağlanmıştır. Baraktam ise Karakalpakistan'ın Tahtakopir ilçesinde bulunmaktadır. Burada üç adet büyük yapının etrafında topraktan yapılmış tek katlı evler vardır. Yapıların yüksekliği 10 m, duvar kalınlığı 1,5-2,5 m'dir. Afrigid sülalesi dönemine ait kültürel miraslardan Mizdakhan kompleksi, Hocaeli şehrinde bulunmaktadır. Karakalpakstan'ın en eski şehri Hocaeli'nin yapılış yılları Semerkand, Buhara, Hive şehirleri ile aynıdır. Mızdakhan, Hocaeeli'nın eski ismidir. Mızdakhan'ın kalıntıları, günümüzde Hocaeli'nin batısındaki iki tepe ve onların aralarında bulunan şehirdir. Halk tarafından bu şehirlere verilen adlar ise Gavur Kale, Antakya, Şamun ve Nazlımhan Sulıu'dır. 985 yılında Mizdakhan'ı gezen Arap seyyah Al Maksudi, kalelerin başkenti Mizdakhan'ı büyüklüğüne göre Kyat (Beruni), Gurgendj (Gone-Urgenç) ve Antakya'dan sonra saymıştır. Bu şehirlerin çevresindeki mezarlarda IX-XII. yüzyıla ait insan kemikleri bulunmuştur. Gavur Kale içinde yapılan kazılarda saraylar, evler, eşyalar bulunmuştur. VIII. Yüzyılda Arapların eline geçen Mizdakhan, 1221 yılında Cengizhan'ın askerleri tarafından tahrip edilmiştir. XIII. yüzyılda Büyük İpek Yolu'nun canlanması bu yolun geçtiği yerlerdeki şehirlerin gelişmesini sağlamıştır.[10]

[9] **Kamalov – Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi,* s.16.

[10] ***İstoriya Karakalpakskoi ASSR,*** (1974), s. 69.

Kıyat, bilime ve sanata yatkın bir halktan oluşmaktadır. Bu şehirde bulunan çok sayıda pazar ve üzerinde ahşap desenlerin olduğu yüksek taşlarla inşa edilen mescidler, bu şehrin gelişmiş olduğunu göstermektedir. Kıyat'a yakın bölgelerde yer alan Guldursun, Kavat Kala, Narinjan (Karakalpakistan, Törkül ilçesi), Samanoğulları dönemine ait eserleri barındırmaktadır. Harezm şahı Mamune ibn Mamaune (999-1017), bölünen Harezm topraklarını birleştirip Urgenç şehrinde bilim akademisi kurmuştur. Bilim akademisinin kurulduğu Urgenç şehrinde İbn Sina, Al Beruni, İbn Miskeveyh, Abu Sahil Masihi, Abulhayır Hammar, Abu Nasr Arrak gibi önemli bilim adamları yaşamıştır.[11] Daha sonra Harezm toprakları Gazneli Devleti'nin himayesi altına girmiştir. 1041 yılında ise Harezm toprakları Selçuklular tarafından atanan valilerce yönetilmeye başlamıştır. Selçuklular, Karahanlılar ve Karahitayların birbirleri ile mücadele içinde olması Harezm topraklarının gelişmesini engellemiştir. Karahanlılar döneminde (XI) Türkistan ve Doğu Türkistan halkları arasında ekonomik ve kültürel bağlar kurulmuştur. Günümüzde Özbekistan'a ait olan topraklar, göçebe Türkler ve yarı göçebe halkların yerleşim yerleri olmuştur. İran topraklarında belli bir süre yaşayan Türkler, İran'ın bir parçası olmaya son vermiş ve daha kalabalık topluluklar halinde birleşerek yaşamaya başlamıştır. Deşt-i Kıpçak topraklarında yaşayan Türk toplulukları Kıpçak halkıyla karışmıştır. Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan Türk topluluklarının dili olan Kıpçak Türk dili, halk tarafından da kullanılmıştır.

Oğuz ve Peçenek boyları, VIII.-X. yy. Aral denizinin etrafında yaşayan ve Karakalpakların halk olarak ortaya çıkmasını sağlayan topluluklardır. Bu iki boyun yerleşim bölgeleri birbirlerine yakın bölgeler olmuştur. Aral denizinin, Kaspi, Seyhun, Üstyurt Platosu, batıda Ural ve Volga nehirlerinin olduğu bölge, Oğuz ve Peçeneklerin yönetimi altında olan yerlerdir. Oğuzların başkenti olan Janakent (Yenikent), Harezm topraklarından geçen önemli bir ticaret yoludur. Bu önemli ticaret yolu, Aral denizinin civarındaki ormanlardan geçen bir yoldur. Oğuzların, Harezm, Hazar ve Rus devletleriyle ticari ve siyasi ilişkiler kurduğuna kaynaklarda yer verilmiştir. Oğuzların, Harezm ve Rus devletleriyle ticaret ve siyasi ilişkiler kurduğuna yönelik bilgilere Kaşkarlı Mahmud (XI), Raşidüddin (XIII-XIV), Ebulgazi Bahadir Hanın eserlerinden (XVII) ulaşabiliriz.

Oğuzlar, boy birliklerinden oluşan kalabalık bir topluluktur. Boy birliklerinin başında yer alan beyler, halkı yönetip, savaşarak topraklarını genişletmekte ve diğer boyları kendi

[11] ***İstoriya Karakalpakskoi ASSR,*** (1974), s. 83.

boyları arasına katmaktadır.[12] Karakalpak halkının boylara ayrılması, boyların sağ ve sol olarak iki idari birimde yönetilmesi Oğuz ve Peçenekler'den kalan bir yönetim anlayışını yansıtmaktadır. Oğuz ve Peçenekler'in siyasi ilişkileri, X. yüzyılda Oğuzların Hazarlar ile ittifak kurup Peçenekler'i ikiye bölmesi ve bölünen Peçeneklerin yıkılmasıyla sona ermiştir. Oğuz ve Hazarların ittifakıyla yıkılan Peçenekler'in bir kısmı Rus-Kiev ve Bizans topraklarına yerleşirken bir kısmı da Aral denizinin güneyine yerleşerek Ural boyları himayesinde yaşamış ve Oğuz boylarıyla karışmışlardır.[13] X-XIII. yüzyılda yaşayan Oğuz boylarının İslamiyeti kabul etmiş olan halkı Türkmen olarak adlandırılmış, İslamiyeti kabul etmeyen Oğuz boyları ise Peçenek topraklarına göç etmiştir. Rus kaynaklarında Oğuz-Peçenek toplulukları "Törkler" olarak adlandırılmıştır. Törkler, Rus çarları Svyatoslav ve Vladimir'in atlı asker yardımcıları olarak kaynaklarda yer almaktadır.[14] XI. yüzyılda Oğuzlar'ın Peçenek topluluklarının tarihi, Ruslar'ın düşmanı Kıpçaklar ile bağlantılıdır. Törkler, XI. yüzyılda Dinyeper tarafına yönelmiş, fakat Rus knezleri tarafından 1060 yılında püskürtülmüştür. 1064 yılında Törkler, Makedonya ve Frakıyakiya'yı boşaltıp Konstantinopolis'in kapısına dayanmıştır. Yunanlar, Törkler'e altın verip onlarla anlaşmak zorunda kalmıştır. Bu savaşlardan sonra Törkler'e Kiev ve Volin knezliklerinde, Kıpçaklardan korumaları şartıyla sınır toprakları verilmiştir. Törkler, bu topraklarda önceki yıllarda yerleşmiş olan Peçeneklerin yanına yerleşmişlerdir.[15]

1146 yılında Rusya'nın Kiev topraklarında Peçenek, Berendey ve Oğuzlar birleşerek Karakalpak Birliği anlamına gelen "Chernie Kloubuki" birliğini kurmuştur.[16] Karakalpakalar, Rus kaynaklarında, sadece sınırları koruyan asker olarak değil, aynı zamanda Rus vatandaşları olarak geçmeye başlamıştır. Karakalpak halkının anlattığına göre, savaş ve baskınlardan yorulmuş olan halkın bir kısmı Kırım'dan İdil (Volga) ve Ural bölgesine, ardından Kazakistan ve Buhara topraklarına yerleşmiş ve nihayetinde kendi yurtları olan Harezm'de yaşamaya başlamıştır. Karakalpak halkının bu göçü anlattığı "Kırımlı Karakalpakların Kırk Batırı" adlı halk destanı Soppaslı Sıpıra Jırau tarafından

---

[12] **Djikeev, A.,** (1991) *Ocherki Proishojdenıyai Formirovaniya Turkmenskogo Naroda v Epohu Srednevekovya,* Ashhabat, s. 66.

[13] **Kamalov, S.,** (2001) "Karakalpaklardın Halık Bolıp Kaliplesiui Ham Onın Mamleketliginin Tariihında", *Habarshi Jurnalı*, No 3, s. 9.

[14] **Trever, K.- Yakubovskii, A. – Voronets, M.,** (1950) *İstoriya Narodov Uzbekistana*, T. 1, s. 269.

[15] ***Povesti Vremennıh Let,*** (1950) T 1-2, M-L, s. 39.

[16] **Pletnev, S.,** (1973) *Drevnosti Chernih Kloubukov.* Moskva, İzdvo "Nauka", s. 25.

söylenmiştir. Jırau kelimesi söylemek anlamına gelmektedir. Karakalpak destanlarını kopuz çalarak söyleyen sanatçılara Jırau denmektedir.

Kırımda Karakalpak halkının - Kırımlı Karakalpak halkının
Kırık batırı edı agası - Kırk cesur yığıtı idi ağası
Kaiıstan edı jagası - Kemerden idi yakası
Kırık batır jauga atlansa - Kırk yiğit atlanır düşmana karşı
Kırgınlar idi arası - Ölüm girir aralarına.[17]

Peçenekler, Karakalpak adını alan ve VIII-X. yüzyıllarda Maveraünnehir bölgesinde yaşayan bir halktır. X-XII. yüzyıllarda Peçeneklerin torunları olarak bu halk "Siyah külahlılar" yani Karakalpaklar adını almıştır.[18] XI. yüzyılın ortasında, Aral bölgesinde bulunan ve Peçenek toprağı olan İrtiş, Sibirya'dan gelen Kıpçak topluluklarının eline geçmiştir. Kıpçaklar'ın bazı boyları ise Peçenek tarafına geçmiştir. Karakalpak boylarının listesinde Kıpçak, Peçenek ve Oğuz boylarının adlarının bulunmasından yola çıkarak, bu boyların Karakalpak halkının oluşmasında ve tarihinde etkili oldukları yönünde bir yorum yapabiliriz. Türkmen Salur-Oğuz boyunun damgası kazayağı şeklindedir. "Kazayaklı" tabiri, Karakalpakların boy adlarından birisidir. Araştırmacılara göre Karakalpakların Abas boyunun Peçeneklerdeki Avaz boyundan, Kabasan boyunun ise Peçeneklerdeki Kabuksın adından geldiği düşünülmektedir.[19] Gumilov'a göre, Balhaş ve Aral Denizinin doğusunda yer alan Kang Devleti adını "kang erlerinden, Peçenekler ise adını VIII. yüzyılda "patsınak"tan almıştır. Peçenekler, komşuları Oğuz ve Kıpçak topluluklarıyla anlaşamayan bir kavimdir. Bu üç toplum da antropolojik olarak Avrupalı, Türkçe konuşan ve cesur Türk topluluklarıdır.[20]

Karakalpakların Kanlı boyu, en kalabalık boylardan biridir. Karakalpak halkının büyük boy birliklerinden olan Kıpçaklar'ın Rus kaynaklarındaki adı "Toksoba" (dokuz oba) olarak geçmektedir. Karakalpak boylarının bazıları; Konrat, Mangıt, Kıyat ve Keneges gibi Moğol boylarının adını taşımaktadır. K. Mambetov'a göre bunun sebebi, Karakalpakların en büyük iki topluluğu olan Mangıt ve Konrat'ın IV. yüzyılda yaşayan Altaylı Türk kavimleri olarak kaynaklarda yer almasıdır. Bu boyların Moğol döneminde büyük siyasi güce ulaşması

[17] **Esbergenov, H.-Hoshniyazov, J.**, (1989) *Etnograficheskiye Motivı V Karakalpakskom Folklore*, Tashkent.

[18] **Kurter, Z.,** (1974) *Karakalpak,* Ankara, s. 220.

[19] **İstoriya Karakalpakskoi ASSR,** (1974) Tashkent, s. 99.

[20] **Gumilev L.,** (2014) *Evraziya,* Moskva, s. 1112-1113.

üzerine Moğol ve Türklerin birbirine yakınlaşması için Moğollar soy ağaçlarında Türk boylarının adlarını kendi ataları olarak göstermiştir.[21] Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'ın eşi Sartak ve Batu Han'ın annesi Uku-Fuujin Hatun, Konrat boyundan gelmiştir.[22]

XII. yüzyıl sonlarında Rus steplerinde yaşayan Karakalpaklar, bilimsel kaynaklarda Kara Börklüler şeklinde adlandırılmıştır. Kıpçaklar, günümüzde Rus steplerinde yer alan Deşt-i Kıpçak topraklarında yaşayan Özbek, Kazak, Kırgız ve Karakalpak halklarından oluşmaktadır. Cengiz Han, bu bölgeyi kendi topraklarına katarak Kıpçak kavimlerini örgütlemiş ve ordu kurmuştur. Cengiz Han kurduğu bu ordunun komutanlarını Kıpçaklardan tayin etmiştir. Deşt-i Kıpçak toprakları daha sonra Altın Orda Devleti'ne ev sahipliği yapmış ve Türk dilinin de yaygınlaştığı bir yer haline gelmiştir. Kıpçak topluluğunu Uysin, Kırdız, Mangıt, Konrat gibi kalabalık boylar oluşturmuştur.

Moğol geleneklerine göre, savaşta ele geçirilen topraklara Moğol yöneticilerinin adları konulmaktadır. Bu nedenle, Karakalpak boylarının arasında Moğol döneminden kalan Mangıt, Konrat, Kıyat gibi boy adları günümüze kadar gelmiştir.[23] Karakalpaklar, XIV. yüzyılda Altın Orda Hanlığı tarafından verilen emre göre, Kiev-Rus topraklarından Volga nehri civarına göç etmek zorunda kalmıştır. Karakalpaklar, göç ettikleri bu topraklarda XVI. yüzyıla kadar yaşamıştır.[24] Mangıt boyundan olan Emir Nogay, XIV. yüzyılda Altın Orda'nın Türk halkıyla bir araya gelerek Büyük Nogay Ordası'nı kurmuştur. Bu hanlıkta yer alan Türk boylarının sayısı ve adları günümüzde hala belli değildir lakin bu Türk boylarından, Nogay ve Karakalpak Türklerinin destanlarında bahsedilmiştir. Kıpçak tarihini anlatan iki önemli destan, "Koblan" ve "Edige"dir. Karakalpak tarihinde Emir Nogay'dan ve Nogay Hanlığı'ndan bu destanlarda sıkça bahsedilmiştir. 200 yıl varlığını sürdüren Nogay Hanlığı tarihinde, Karakalpakların bu hanlığa bağlı kalması hatta Karakalpaklar'dan Han seçilmesi, Karakalpak destan, şiir ve şarkılarının ana konusu olmuştur.

[21] **Mambetov K.,** (1995) *Karakalpak Tarihi,* Nökis, s. 78.

[22] ***Sbornik Materialov Otnosyashihsya K İstorii Zolotoi Ordı,*** (1941) İz-vo Akademii Nauk SSSR, s. 41-42.

[23] **Kamalov,** *Karakalpakistan Tarihi,* s.122.

[24] **Kamalov,** *Karakalpakistan Tarihi,* s.119.

Bir atın Nogaylı, bir atın Kıpşak - Bir adın Nogaylı, bir adın Kıpçak,
Barlıgında barsan tarihtı yksak - Hepsinde varsın, tarihe bakar olsak,
Jaugerşilik barha bahtındı tusap - Düşmanlar her zaman bahtına engel olmuş
Mirasların oyran bolgan Karakalpak - Mirasların harap olan Karakalpak

(Halk Şiiri)[25]

Altın Orda; Ak Orda ve Kök Orda olarak ikiye bölünmüş ve bu askeri birlikler, aynı boyun halkından oluşmuştur. Ak Orda Nogay Han'ın ordusu, Kök Orda ise Özbek Han'ın ordusu olmuştur. Kaynaklara göre Nogay, Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin oğlu ve Buval'ın torunudur.[26] Orduların parçalanması uzun süre devam etmiş, Karakalpaklar'ın Mangıt boyu da dağılarak Kazak, Kırgız ve Özbek halklarına karışmıştır. Nogay ismi tarihi kaynaklarda Han olarak geçse de kendisi Moğollar tarafından Emir seçilmiştir. Bu unvan evrenin en güçlü ve tecrübeli askerlerine verilen bir isimdir. Cengiz Han'ın sülalesinden gelen kişiler Han unvanını almıştır. Cengiz Han'ın sülalesinden gelen kişilerin zamanla gücünü kaybetmesi, unvanlarının Emir sülalesine geçmesine sebep olmuştur. Nogay, Timur ve Edige büyük emirlerdir. Bu Emirler, Moğollar'ın sol kanadındaki Türk askerlerini yöneten kişidir.[27] Nogay, Türk birliğini kurup bu birliğe "Nogaylı" adını vermiştir. Bu askeri birliğin içinde Nogay'a yakın Türk kavimleri de bulunmaktadır. İlerleyen zamanda Harezm ve Türkistan ilişkileri gelişerek Karakalpak kültürünü etkileyen bir ortam hazırlamıştır. Nogay Han'ın ölümünden sonra Mangıt boyundan olan Emir Edige ve oğullar Nureddin ve Okkas, Nogay Hanlığı'nı tekrar kurmak istemiştir. Bilim adamlarına göre Karakalpakların Okkas ve Urus hanlarını kendi ataları olarak kabul etmesi, Karakalpak ve Nogay Hanlığı'nın birbirine olan yakınlığının kanıtıdır. XV. yüzyılda bitmeyen taht kavgaları sonucunda Altın Orda'nın toprakları İdil, Türkistan ve Harezm olarak parçalanmış, halkın bir kısmı Özbek ve Kazak hanlıklarına bağlanmıştır.

Jdanko'ya göre Karakalpakların halk olarak ortaya çıkmasında ve tarihi kökenlerinin oluşmasında Saraişik (Kazakistan), Şımbay, Satemir (Karakalpakistan), Janakent (Kazakistan) ve Özgen (Kırgızistan) şehirlerinin önemli bir yeri vardır. Türkistan'da bulunan İdil-Yayık nehirleri boylarında yaşayan halklar arasında Karakalpaklara da rastlamak mümkündür. Karakalpaklar, XV. yüzyılda Sir Derya'nın orta bölümünde kendi devletlerini

[25] **Mambetov K.,** *Karakalpak Tarihi,* s. 77.

[26] **Sbornik Materialov.** (1941), M-L, s. 57.

[27] **Mambetov K.,** *Karakalpak Tarihi,* s. 79.

kurmaya çalışmıştır. Fakat Edige'nin oğlu Okkas'ın ölümünden sonra hanlık yıkılmış, Okkas'ın oğulları Musa, Jamgırşı, Asan Yayık boylarına kaçmış ve Nogaylı Ordusu'nu kurup Altın Orda'yı tekrar canlandırmaya çalışmışlardır. Bu ordunun kuruluşu, XVI. yüzyıllarda Tatarların ve Başkurtların ayrılmasından dolayı sonuca ulaşamamıştır. Tarihi kaynaklara göre Nogay hanlarının birbirleri ile anlaşamaması nedeniyle Hanlar, kendilerine bağlı halkları yanına alıp ayrılmıştır. Nogaylar'ın "Altı Ulı" adını taşıyanlar, Karakalpakların ataları kabul edilmiştir. Bunlar; Muyten, Kongrat, Kıtay, Kıpçak, Keneges ve Mangıtlar'dır. Daha sonra Nogaylar'ı oluşturan altı boy, XVI. yüzyılda yerini Karakalpak adına bırakmıştır.

Muiten, Konrat, Kıtay, Kıpşak:
Kenes, Mangıt, Ak Kıpşak,
Bari altı uru Karakalpak, Toplam altı boy
Horezmdi jailagan eken. Horezme yerleşmiş.[28]

İdil (Volga) ve Jayik (Ural) nehirlerinin etrafında yaşamını devam ettiren halk, Nogay adını almıştır.[29] Nogay Hanlığı, 15. yüzyılda Jungarlar tarafından yıkılmıştır. Karakalpak halkı İdil bölgesinden göç etmiş, eski toprakları olan Harezm'de yaşayan ve bu toprakları yöneten Buhara, Kazak, Hive ve Kokand hanlıkları Türkistan'a yönelmek zorunda kalmıştır. 1595-1597 yılları arasında gerçekleşen bu göç zamanında Türkistan, Buhara Hanlığı'na bağlıdır. Buhara Hanlığı XVI. yüzyılda kurulmuş ve XVIII. yüzyılın ortasından itibaren bu hanlığı Mangıt soyundan gelen hanlar yönetmiştir. Karakalpaklar, Türkistan'da XVIII. yüzyılın başına kadar yaşamaya devam etmiştir. XVI. yüzyılda Harezm, Şeybani Han tarafından ele geçirilmiştir. Şeybani'nin ölümünden sonra 1510 yılında İran Şahı İsmail (Safevi) yönetimi devralmıştır. 1511 yılında ise halk bu yöneticiye karşı ayaklanmış ve ardından tahta Özbek hanı İlbars geçmiştir. 1512 yılında ise Hive Hanlığı kurulmuş ve bu hanlığı Özbek hanları yönetmiştir.[30]

Kongrat boyundan olan Hanlar, uzun yıllar boyunca Hive Hanlığı'nı yönetmiştir. Karakalpaklar'ın bir kısmı, eskiden o toprakların sahibi olan Özbeklerle birlikte Harezm'de

[28] **Berdak,** (1950) *Shıgarmaları*, Nökıs, s. 202-204.

[29] **Mambetov, K.,** (1979) *Aiiemgi Karakalpak Adebniyat*i, Nökis "Karakalpakstan" Baspası, s. 95.

[30] **Kamalov, S.- Ubbiniyazov, J.,** (1988) *İz İstorii Vzaimootnoshenii Karakalpakov S Drugimi Narodami Srednei Azii i Kazahstana V XVII- nachale XX Vekov*, Tashkent "Fan", s. 39.

yaşamıştır. 1625 yılında, Amu Derya'nın Aral denizine dökülen yerinde Özbek, Kazak ve Karakalpakların seçtiği bir hanın önderliğinde Arallılar Devleti kurulmuştur. Arallılar'da yaşayan Karakalpak ve Özbekler, XIX. yüzyılın başlarına kadar bağımsız bir devlet olmuştur. 1643 yılında Arallılar, Abdulgazi Han'ı tahta oturtmuş ve sonra bu han Hive Hanı'nın tahtını almıştır (1643-1634).[31] Kaynaklara göre XVIII. yüzyılın ortasında Arallar'ın Hanı olarak Şahtemir seçilmiştir.

Ebulgazi Han, Özbekleri dört gruba ayırmıştır. Birinci grupta Uygur ve Nayman yer almaktadır. Daha sonra Uygurlara Duman, İuz ve Mıng boyları, Naymanlara ise Şeyh ve Burlak boyları katılmıştır. İkinci grupta Kongrat ve Kıyat boyları yer almış, daha sonra Kıyatlara Jalair ve Ali-Eli halkı katılmıştır. Üçüncü grupta Nukur ve Mangıt boyları yer almaktadır. Mangıt boyuna daha sonra Hojaeli halkı katılmıştır. Son grup olan dördüncü grupta ise 14 tane boy bulunduğundan grubun adı On Dört Boy adı olmuştur.[32] S. Kamalov'a göre, XVII-XVIII. yüzyıllarda Karakalpaklar iki bölüme ayrılarak Arıs olarak yaşamaya başlamıştır. Kongrat Arısı ve On Dört Uru Arısı, Karakalpak boylarının birliğinden ortaya çıkmıştır. Bu iki Arıstan her biri kendi hanına bağlı kalmıştır.[33]

XVI-XVII. yüzyılda Karakalpakların büyük bir bölümü Sir Derya'nın orta ve aşağısında yerleşmiştir. Türkistan ve Harezm'deki Karakalpaklar, parçalanmış halkı bir araya getirmeye ve kopan bağları yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Hive Hanlığı'nda Kongrat, Çimbay ve Cantemir etrafında kendi topraklarını kurmak için izin istemişlerdir. Ayrıca Türkistan Karakalpaklarının hanlarının, Harezm sultanlarından biri olması için ısrar etmişlerdir. Bu konuda destek alamayan Türkistanlı Karakalpaklar, Buhara Hanlığı'ndaki halk ayaklanmalarında yer almıştır. Türkistan halkı, Kazak Hanı Taueke'ye (1680-1718) bağlı kalmıştır.[34]

1723 Jungarlar (Moğol), sürekli birbiriyle mücadele içinde olan hanlıkların topraklarını işgal etmiştir. Toprakları işgal edilen halkın kimisi Kazak steplerine göç ederken kimisi de Özbek hanlıklarına göç etmek zorunda kalmıştır. Karakalpakların çoğu Harezm,

---

[31] **Kononov, A.,** (1958) *Rodoslovnaya Turkmen*, Sochinenie Abulgazı Hana, M-L, s. 15.

[32] ***Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII,*** (1969) "Nauka" Alma-Ata, s. 452.

[33] **Kamalov, S.,** "Karakalpaklardın Halık Bolıp …" s.23.

[34] **Andrianov, B.,** (1963) *Karakalpaklardın Amudaryanın Tomengi Jagına Koship Konıslanu Tarihınan. Karakalpak Mamleket Basması,* s. 4.

Taşkent, Karşi, Andican, Fergana ve Buhara'ya göç etmiştir. Aral denizi taraflarına göç eden Karakalpaklar ise Tömengi Karakalpakları'dır. Bu halk, Sir Derya'nın Aral'a dökülen kolu Janaderya'yı tarıma elverişli hale getirmek için çok çaba sarfetmiştir. Janaderya kolu, Sir Derya'nın eski bir yatağı olup bazen kuruyup çöl haline gelirken bazen de suyu bol olur. Karakalpakların buraya göç ettikleri zaman ise Janaderya'nın suyu bol olmuştur.[35] Janaderya tarafında yaşayan Karakalpak halkı ile Aral denizinin diğer kısmına yerleşen Karakalpak halkı zamanla birleşmiş ve Hive Hanlığı'na karşı siyasi bir güç oluşturmuştur. 1770-1811 yılları arasında süren mücadelelerden sonra Hive Han'ı Muhammed Ranım Han, Janaderya bölgesinde yaşayan Karakalpak halkını kendi hanlığına bağlamıştır. Nihayetinde, Aral denizinin çevresinde yaşayan Karakalpak halkının gücü zamanla zayıflamış ve Hive Hanlığı'na teslim olmak zorunda kalarak oraya yerleşmiştir. Kazak halkı tarafından büyük baskı gören Karakalpaklar, ağır vergilere dayanamadığı için burayı da terk etmek zorunda kalmıştır.

1740-1760 yılları arasında Karakalpak halkı, ata toprakları olan Harezm'e yerleşmiştir. Hive Hanlığı'na ait Harezm topraklarında kendi akrabalarına kavuşmuşlardır.[36] XIV. yüzyılın sonu, XV. yüzyılın başında, Çağatay ulusuyla Timur, Altın Orda halklarını parçalamıştır ve başka hanlıkların kurulmasına sebep olmuştur. Timur'un Toktamış Han'ı yenilgiye uğratmasının ardından 1391 yılında Nogay Hanlığı kurulmuştur. XV. yüzyılda Volga Nehri'nin aşağısında Astrahan ve Kazan hanlıkları meydana çıkmıştır. Nogay Hanlığı'nın toprakları Volga'dan Kama nehrine kadar ve Ural'a kadar ulaşmıştır. XV. yüzyılda Nogay Hanlığı'nın doğusunda bulunan Şeybani sülalesinden olan Ebulhayr Han (1428-1468), Özbek Hanlığı'nı kurmuş, ardından 1430 yılında Harezm bölgesinden Timur taraftarlarını çıkarmıştır. Fakat Ebulhayr Han, aldığı bu topraklara yerleşmemiş ve terk edip gitmiştir.[37] Kaynaklara göre bu dönemde Aral Denizi ve Amu Derya etrafında bulunan yerleşim yerleri, Timur ordusu tarafından susuz bırakılmış ve bu yüzden halk bölgeyi terk etmiştir. Karakalpak folklor eseri olan "Babanman"da Timur, acımasız ve despot bir karakter olarak tasvir edilmektedir.

[35]***Hozyastvo Karakalpakii V Nachale XIX-nachale XX Veka,*** (1972) Tashkent "FAN", s. 44.

[36]*Hozyaistvo Karakalpakii, v XIX - nachale XX veka*, (1972), s. 44.

[37] **İvanov, P.,** (1958) *Ocherki Po İstorii Srednei Azii,* Moskva, s. 33.

Men babanman, babanman,
Emir Temir köregen, - Emir Timur gören
Toksan altı han döregen - Doksan altı han töremiş,
Bulardı körgen garriman - Bunları gören ihtiyarım,
Bularda ötip ketken son - Bunlar da dünyadan geçmiş.
Özinin jurtın buldigen - Kendi yurdun kana bulamış
Jesir katın, jetim ul - Dul kadın, yetim oğlan
Tınlamai dadın jılatkan - Dinlemeden dardını ağlatan,
Şaytan joldan shıgargan - Şeytan yoldan çıkarmış. (Sıpıra jırau)[38]

Ebulhayr Han'ın ölümünden sonra 1468'de Özbek Hanlığı'nın bir bölümü parçalanmış ve kısa süre sonra Moğolistan'ın batısından Çu ve Talas bölgelerinde Coci sülalesinden Sultan Janibek, Kazak Hanlığı'nı kurmuştur. Tarihi kaynaklara göre, Nogaylar ve Kazaklar'ın ilişkileri dostça ilerlemiş ve Nogay'ın birkaç boyu Kazakların yanına yerleşmiştir. Bu göç sırasında onların aralarında Karakalpakların da olduğu varsayılmaktadır. Bu halk, Janibek Han'ın boyunduruğu altında yaşayan fakir bir halk olmuştur.[39]

Özbek Hanlığı'nın toprakları Sir Derya'dan Aral Denizi'ne, Irtış Jayık Ural'dan Balkaş Gölü'ne kadar uzanmaktadır (Kazakistan ve Sibirya'nın kuzey bölgeleri). XIV. yüzyılın sonu, XV. yüzyılın başında bu hanlığın içindeki Kanglı, Kongrat, Kenges, Karluk, Kıpçak, Nayman, Mangıt, Argın, Burkit, Kıyat, Kosşı ve Jat boyları, Özbek Hanlığı'na boyun eğmiştir. Sayılan bu topluluklar, Özbek, Kazak ve Karakalpak halklarının özü olan topluluklardır.[40] Karakalpak halkının Sir Derya boylarında yaşadığı zaman ile Nogay Hanlığı toprakları olan İtil ve Yayık nehirleri, ata toprakları olarak nesillere aktarılmaktadır. Karakalpak halk folklorunda Edige, Orus ve Ormambet ve Nogay hanları Karakakalpak halkının kahramanları olarak anlatılmıştır. Nogay dilinin ve Karakalpak dilinin birbirine yakın olmasının sebebi bu iki halkın birbirine yakın yaşamış olması ve kültürel etkileşimlerinin sonucundan kaynaklanmaktadır. Nogay Hanlığı dönemi hakkındaki bilgilere, Karakalpak ve Nogayların destanları, şiirleri ve şarkılarında rastlamak

[38] **Mambetov, K.,** (1970) *Aiiemgi Karakalpak Adebiyatı*, Nökıs, s.116.

[39] **Kamalov– Koshanov,** *Karakalpakistan Tarihi*, s.123.

[40] **Kamalov, S. – Koshanov, A.,** *Karakalpakistan Tarihi*, s.122.

mümkündür. Karakalpak-Kıpçak destanlarının hepsi "Nogaylı Elinde" diye başlamaktadır. Karakalpak halkına ait olan Kırk-Kız destanında "Köp Nogaydın" diye başlarken, Şaryar destanında ise "Ullı Nogay jurtında" şeklinde başlamaktadır.[41]

XV. yüzyıl kaynaklarında adı geçen Edige, Mangıt boyundandır. Karakalpakların piri olarak görülen Edige 1360-1419 yılları arasında Mangıt ve Kongrat kavimlerini Türk bayrağı altında birleştirmiştir. Edige, Türkistan'ın Ak Orda hanının komutanı olmuş ve daha sonra Emir Timur tarafına geçmiştir. 20 yıl boyunca Harezm topraklarına hükmetmiş, Türkistan'da bulunan Mangıt boyunun halkını Semerkand ve Harezm'e yerleştirmiştir.[42] Kaynaklarda Harezmli Nogayların adını aldığı halkın yukarıdaki anlatılanlarla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Harezm ve Türkistan bölgelerinde Mangıt ve Kongrat teşkilatları kurulmuştur. Edige'nin adı Tatar, Özbek ve Kazak halklarının eserlerinde de sıkça geçmektedir. Halk, Edige komutanın savaşarak aldığı topraklara göç ederek bölgede yayılmıştır. Nogay Hanlığı'nın Karakalpakları, Edige-Batir döneminde savaşa katıldıklarını, yaşadıkları topraklarda yapılan araştırmalarda görmek mümkündür. XVI-XVII. yüzyıllarda Karakalpakların büyük bir bölümü Kazak ve Buhara Hanlığı'nda yaşamıştır.[43] XVI. yüzyılda Özbek Hanlığı; Hive, Buhara ve Kokand olmak üzere üç hanlığa bölünmüştür. Bazı siyasi sebeplerden ötürü daha sonra Kazaklar da Ulu-Juz, Orta-Juz ve Kişi-Juz olmak üzere üç hanlığa ayrılmıştır. XVI. yüzyılda kurulan Buhara Hanlığı, XVIII. yüzyılın ortalarında Mangıt sülalesinden gelen hanlar Buhara, Vabkent, Gijduvan, Vardanzi, Kaşkadarya, Karakul ve Miyankalya'yı yönetmiştir.[44] Mangıt sülalesi 1753'ten 1920'lere kadar Buhara Hanlığı'nı yönetmiştir.

XVIII. yüzyıl sonunda Fergana Vadisi'nde Hokand Hanlığı kurulmuştur. Bu hanlığı yöneten Hanlar, Ming sülalesine ait bireylerdi. Buhara Hanlığı ve Hokand Hanlığı, daima birbirleriyle savaşmış ve birbirlerinin topraklarına sahip olmaya çalışmışlardır. Karakalpaklılar ise, sayı olarak Hokandlar ve Buharalılardan daha az olduğu için bu hanlıklara katılıp yaşamak zorunda kalmıştır. Sir Derya'nın orta ve aşağı bölgesinde Kazaklar'ın Juzi boyları ile yakın komşu olarak yaşamışlardır. Kazaklar, Karakalpaklıları siyasi ve ekonomik anlamda baskı altında tutmuştur. Zira bu baskılara maruz kalan

[41] **Mambetov K.,** *Karakalpak Tarihi,* s.78.

[42] **Mambetov K.,** *Karakalpak Tarihi,* s.79.

[43] **Kamalov, S. – Koshanov, A.,** *Karakalpakistan Tarihi,* s.123.

[44] **Tolstova L.,** (1963) *Karakalpaki Ferganskoi Dolını,* KKGİZ, s. 32.

Karakalpaklar, Kazaklara vergi vermek ve savaşlarda Kazak ordusunda savaşmak zorunda kalmıştır.

1312-1313 yıllarında Altın Orda tahtına Özbek Han çıkmıştır. Tahta geçtikten 8 yıl sonra Özbek Han, İslam'ı kabul etmiştir. İslam'ı kabul eden Özbek Han'ın halkı da Müslümanlığı benimsemeye başlamıştır. İslam'ı kabul etmek istemeyenler ise "nalka kalmak" olarak adlandırılmıştır. Özbek Han, Deşt-i Kıpçak topraklarına halkını getirmiştir. Deşt-i Kıpçak bölgesinin yerli halkı, Özbek Han'ın yanında getirdiği halka Özbekler adını vermiştir. Türkistan halkı (Türkler), Özbek Han'ın halkına karışmıştır.[45] 1723 yılında Moğol boyu olan Jungar-Kalmaklar, Kazak halkındaki çocukları, kadınları ve yaşlıları öldürmüş, hayatta kalan insanların ise vücutları parçalanarak Emba nehrine atılmıştır. Orta-Juz boyu, Semerkand ve Buhara'ya yerleşmiş, Ulu-Juz boyu ise Jungarlar'a katılmıştır. Karakalpakların bir bölümü Kazaklarla beraber Sir Derya'nın yukarı bölgesine, Taşkent'in kuzeybatısına göç etmek zorunda kalmıştır. Göç eden kısım, kaynaklarda yukarıdakiler anlamına gelen "Jokargı" olarak adlandırılmış ve Kalmıklara bağlanmıştır. Karakalpakların büyük bir kısmı Sir Derya'nın aşağı toprakları olan Aral denizi boylarına göç etmiştir. Bu kısım ise aşağıdakiler anlamına gelen "Tömengi" adını almış ve 1742-1762 yılları arasında Kazakların Kişi-Juz boyuna bağlı olarak yaşamıştır.[46] Çungar Hanlığı, Çin tarafından 1755'te yıkılmıştır.

1746-1747 yılları arasında Kazak hanları tarafından baskılara maruz kalan Karakalpakların bir bölümü Buhara Hanlığı'na bir bölümü Jungarlara katılmıştır. Karakalpakların yerleşim bölgesi "Tömengı" Hive Hanlığı'nın topraklarıdır. XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başlarında üçüncü hanlık olan Hokand Hanlığı, Fergana Bölgesi'nde kurulmuştur. Baskılara maruz kalan Karakalpaklar, bu topraklara da yerleşmeye çalışmıştır. Buhara ve Hokand hanlıklarının birbirlerine yaptıkları baskılardan dolayı iki hanlığın halkı da gittikçe zor dönemler yaşamaya başlamıştır. Buhara ve Hokand hanları Karakalpaklara yerleşmeleri için yeterli toprak vererek onları vergiye bağlamışlardır. Karakalpaklara ayrılan bu topraklarda Karakalpaklar kavim olarak yaşamını sürdürmüştür. Buhara ve Hokand hanları, vergilerini zamanında ödemeyenin malını elinden almıştır. Karakalpak erkeklerini, yılın belli zamanlarında su kanallarını kazma ve temizleme işinde kullanmışlardır. Bu iş halk arasında "çapış" olarak adlandırmışlardır. Karakalpak gençleri askere alınmış, onlara surlar

[45] ***Sbornik Materialov, Otnosyashihsya k istorii Zolotoi Ordı,*** (1941) AH SSSR, M-L, s. 206-207.

[46] **Kamalov-Koshanov,** *Karakalpakistan Tarihi*, s.133.

yaptırılmış, güçlerini ve kuvvetlerini kullanarak kazı yaptırılmıştır. Karakalpak erkeklerine karşılık olarak ise verimsiz ve susuz topraklar verilmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Karakakalpaklar; Hive, Buhara ve Kokand hanlıklarında dağınık şekilde yaşamıştır. Kazak hanlıkları Ulu-juz, Orta-juz ve Kişi-juz'da Kazaklarla yaşamak zorunda kalan Karakalpak halkının bir bölümü, uzun süre bu devletlerin yönetimi altında yaşamıştır. Uzun süre birbirinden ayrı kalan ve farklı devletlerde yaşamak zorunda kalan Karakalpak halkının zamanla bağları kopsa da göç ettikleri topraklarda kendi kültür, din ve dillerini korumayı başarmışlardır. Her bir Karakalpak boyunun seçilen beyi, ayda bir toplanarak onların güvenliğini sağlama sorumluluğunu üstlenmiştir. XVII. yüzyılda Rus çarları, Türkistan topraklarını işgal etmeye başlamıştır. 1873 yılında Buhara Hanlığı'nın toprakları olan Zerbulak, Djizak, Semerkand ve Kattakurgan Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Hokand Hanlığı yıkılmış ve Hive Hanlığı da ikiye bölünmüştür. Amu Derya bölgesinin sağ tarafında bulunan Karakalpaklılar Rus çarına boyun eğmiş, sol tarafında yaşayan Karakalpaklar ise Hive Hanlığı'nda kalmıştır. Hanlığın geri kalanında Karakalpaklar, Özbekler, Kazaklar ve Türkmenler bir arada yaşamıştır. Amuderya nehrinin sağında yaşayan Karakalpaklar, Rusların himayesine girerken nehrin sol tarafında yaşayan Karakalpaklar ise Hive Hanlığı himayesi altına girmiştir. 1917'de Rusya Çarlığı yıkılmış ve yönetim Bolşeviklerin eline geçmiştir. Değişen yönetimin yeni şekli Türkistan'da da yaylmaya başlamış ve Karakalpakların yaşadığı Amu Derya bölgesi Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanmıştır. Nihayetinde, 1920 yılında Hive Hanlığı'na resmen son verilmiştir. Harezm Sovyet Halk Cumhuriyeti kurulmuştur ve Hive Hanlığı'nda yaşayan Karakalpaklar kurulan bu yeni cumhuriyetin altında yaşamaya başlamıştır. 1924 yılında ise Komünist Partinin Merkez Komite kararına göre, Kazakistan Muhtar Cumhuriyeti'ne bağlı kalmak üzere Karakalpak Muhtar Bölgesi kurulmuştur. Kurulan bu muhtar bölge, Karakalpak Devleti'nin temellerinin atıldığı ilk belge olarak kabul edilmiştir. 1930 yılında ise Karakalpak Muhtar Bölgesi Rusya'ya bağlanmış ve 1932'de muhtar bölgeden cumhuriyete dönüştürülmüştür. 1936'da SSCB Anayasasına göre Özbekistan'a bağlanmıştır. 1982'de Karakalpakistan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü kazanmıştır. 1990'da Sovyetler Birliği dağılmaya başlamış ve birçok devlet bağımsızlığını ilan etmiştir. 31 Ağustos 1991'de Özbekistan egemenliğini ilan etmiştir. Özbekistan 1992 yılında kabul ettiği anayasasında Karakalpakistan'a Özerk Cumhuriyet statüsü vermiştir. 9 Nisan 1993 yılında Özerk Karakalpakistan Cumhuriyeti kendi anayasasını, bayrağını ve bağımsızlık marşını kabul etmiştir.

2. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN SOSYAL VE SİYASİ HAYATI

2.1. Karakalpakistan Arkeolojik Anıtları

Günümüzde Karakalpakistan toprakları, geçmiş zamanlardan günümüze kadar yerleşim bölgeleri Harezm ve Aral Denizi civarı olarak kabul edilmektedir. Antik Harezm topraklarında var olan Kanglı Devleti, M.Ö. IV-M.S. I. yüzyıldan sonra Kanglı adlı Türk boylarının temelini oluşturan kavimlerden biridir. Bu kavimler, Karakalpakların entografik araştırmalarında da yer almaktadır. M.Ö. IV-M.S. I. yüzyılda Aral etrafında yaşayan halkların tarihinde Kanglı Devleti yer almaktadır. Bilim adamlarına göre, Karakalpakların Kanglı boyu, Kanglı Devleti'nin Türk birliği kavimlerinden biri olmuştur. Devletin bu adı günümüze kadar Kanglı olarak gelmiştir. Orta Çağ'da Sir Derya'nın orta bölümüne Kanglılar yerleşmiştir.[47] Kanglı Devleti'nin güç kazanmaya başladığı zamanlarda Antik Harezm bu devlete bağlı kalmış ve devletin önemli kademelerinde görev alanlar olmuştur. Kanglı Devleti'nin en gelişmiş halkı olan Harezm, bölgede yaşayan göçebe ve yerleşik halkarı da etkilemiştir. Bu dönemde Harezm'de sulama sistemleri için su kanalları, barajlar ve su bentleri inşa edilmeye başlanmıştır. Bu antik su sistemleri Kelteminar, Kırkkız, Gauhar ve Taşkırman etrafındaki yerleşim yerlerinde bulunan kurgan kalıntılarından tespit edilmiştir.

Kanglı Devleti, temelinde Arap harflerinden oluşan Harezm yazısını oluşturmuş, konuşma ve yazı dilinde oluşturulan bu yeni Harezm yazısı kullanılmıştır. Bu yazıya ait örnekler, Karakalpakistan'da bulunan Ulken Aybuyur Kala, Koykırılgan Kala, Burlı Kala ve Ayak Kala'da yapılan arkeolojik kazılarda, su testisi ve saklama kaplarına boyayla yazılmış bir şekilde bulunmuştur. O dönemlerde Karakalpaklar, Aral denizinin kuzeyinden Janakent'e kadar yer alan topraklara sahip olmuştur. Kazaklar, Janakent ve Sozak'ta yaşamıştır. Fakat IX-XII. yüzyıllarda Araplar bu bölgeyi işgal etmeye başlamıştır. Buradaki kavimleri yönetmek amacıyla kendi askeri birliklerinden bir görevliyi vali olarak kavimlerin başına atamışlardır. Bu dönemde Harezm, Hurrizade ve Shagan adlı iki kardeş tarafından yönetilmektedir. Arapların başında bulunan Kuteybe bin Müslim ile Shagan kendi arasında anlaşma yapmış ve ardından Araplar bu toprakları ele geçirmiştir. İşgaller sırasında Harezm

[47] **Kamalov– Koshanov,** *Karakalpakistan Tarihi*, s.36.

halkından dört bin kişi kayatını kaybetmiştir.[48] Yaşanan bu olaydan sonra Araplar Harezm'e Arap bir valiyi Gundanj'a (Türkmenistan) atamış ve Harezm halkını haraca bağlamıştır. Günümüzde Karakalpakistan toprakları olan Kerder Devleti'nin halkı 728 yılında isyan etmiş ve Araplar'a karşı hareket etmiştir. Nihayetinde, halk Araplar karşısında başarısız olmuş ve Araplar'ın himayesi altına girmek zorunda kalmıştır.

Kerder Devleti (Afrigid Dönemi)

Arap kaynaklarında Kerder Devleti, Kardar olarak geçmektedir. Kerder adı günümüzde Karakalpakistan'ın kuzeyinde bulunan bir su kanalının ve kentin adıdır. Yapılan araştırmalara göre Kerder, Orta Çağ'dan kalan bir devletin adıdır. Karakalpak ve Kazak halklarının boylarından biri Kerder adını taşımaktadır. Kerder Devleti, Aral denizinin çevresinde kurulan bir devlettir. Karakalpaklar'ın Muiten boyuna bağlı Kerder'in adını, Orta Çağ'da varlığını sürdürmüş olan Kerder Devleti'nden aldığı öne sürülmektedir. Muiten masalları ve hikâyeleri genellikle suyun bol olduğu denizleri, gölleri ve bataklıkları anlatır. Balıkçılık ve hayvancılıkla geçinen Kerder'in başkenti günümüzde Karakalpakistan'daki Kegeli şehrinin olduğu yerde bulunan Hayuan Kala olmuştur. Kerder Devleti'nin diğer şehirleri ise; Bağdat (Karaözek), Kuyik Kala (Şimbay) ve Konganşa (Tahta-kopır) isimli şehirlerdir. Kerder Devleti hakkında yapılan arkeolojik kazılarda çıkartılan eşya ve tarihi eserlere göre, halkın özellikle ev eşyalarının Harezm medeniyetine göre daha basit kaldığı görülmüştür. Su testileri ve tabakların ocak üstünde pişirilen toprakla elde edildiği düşünülmektedir. Bu özellikler, Kerder ve Harezm kültürünün birbirinden farklı yönlerini göstermektedir. Bu dönemde Harezm ustaları, "kumbız" adı verilen fırınlar kullanmıştır.

Kerder halkının evleri, rastgele bir düzenle yapılmıştır. Karakalpakistan'ın Kuskanatay bölgesindeki Kuyik-kala, Kerder'in en büyük şehridir. Bu şehrin halkının geçim kaynağı çömlekçilik ve demircilik olmuştur. Kerderler, evlerinin yapımında kara-uyların altına kerpiç döşeyerek sağlam ve sabit bir temel oluşturmuşlardır.[49] Harezm dili, Hint-Avrupa ailesine aittir. Harezm şahları bu dili, XI. yüzyılda resmi dil olarak kullanmış fakat sarayın dışındaki halk Türkçe konuşmuştur. Bunun sebebi ise halkın büyük kısmının Oğuz boyundan gelmesinden kaynaklanmaktadır. Kerder halkı da Harezm dilinden farklı bir dil konuşan halk olmuştur. Vainberg'e göre Kerderler'in konuştuğu dil ne Harezm dilidir ne de

[48] **Kamalov- Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi,* s.19.

[49] **Kamalov – Karlıbaev***Karakalpakstan Tarihi,* s.72.

Türk dilidir. Nitekim Kerderler, genel itibariyle İran dilini konuşan bir halktır. Arkeolojik araştırmalara göre Kerder kültürünü oluşturan toplulukların III. yüzyılın sonu, IV. yüzyılın başında ve VIII. yüzyılın başlarında Sir Derya bölgesinden (Turan - Kangyui) Harezm'e göç eden Jetıasar (Turan-Kanlı) toplulukları olduğu düşünülmektedir.[50] Mambetullaev'e göre, Orta Çağ döneminde Kerder, Karakalpaklar'ın başkenti olmuştur.[51] S.Kamalov'a göre Amu Derya'nın aşağısında ve Aral denizinin güneyinde, Harezm devletinden bağımsız yaşayan Peçenek boyu birliği kurulmuş, daha sonra adı Kerder Devleti (VII-XII) olarak varlığını sürdürmüştür. X-XI. yüzyıllarda Peçenekler, Karakalpaklar adını almıştır. Kerder Devleti, VII. yüzyılın sonu ve XII. yüzyıl arasında Karakalpakların devleti olmuştur.[52] Kerder paralarından rastlanan tamga resimlerinin Nogaylara bağlı Kanlı boyunun tamgası ile benzer olduğu tespit edilmiştir.[53] Aynı zamanda Sarkel şehri seramik ve kerpiçlerin üzerinde bulunan tamga ile Kerder yöneticilerinin tamgalarının da aynı olduğu saptanmıştır.[54] Kerder devletinde basılan paraların üstünde Kerder Hanı Hüsrev'in adı yazılmıştır. Bilim adamlarına göre Kerder medeniyeti, Harezm ve Jetıasar kültürlerinin karışımından meydana çıkmış bir medeniyet olarak ifade edilmiştir.[55]

Kıyat Kala (Afrigid Dönemi)

Araştırmalara göre Peçenekler, şehire "Kata" demiştir. Karakalpakistan'ın günümüzdeki şehri Beruni'ye ise Peçenekler "Kat" (kıyat) adını vermiştir.[56] IV-VIII. yüzyılda, Karakalpakistan'ın şimdiki toprakları Afrigiler'in elinde olan topraklardır. Efsanelere göre Afrigid sülalesinin atası Siyavuş'tur. Afrigidler'in başkenti Kıyat kalesi, günümüzde Karakalpakistan'ın Beruni şehrinde bulunmaktadır. Kıyat üç bölümden meydana gelmektedir. Bu şehirler, Asker şehri (Alfir), eski şehir Shahristan ve son olarak yeni şehir Rabad'tır.[57] Tarihi kaynaklara göre Kıyat şehri üç sıra duvardan ibarettir ve bu

[50] **Vainberg, B.,** (1973) *Udelnı Chekan Rannesrednevekovogo Kerdera, Antropologiya İ Kultura Kerdera,* Fan, s. 105-112.

[51] **Mambetullaev, M.-Turmanov, J.,** (1997) "Kerder Karakalpaklardın Orta Asirdegi Orayı*", Karakalpakstan Jasları Gazetesi*, 9- yanvar, s. 5.

[52] **Kamalov, S.,** "Karakalpaklardın Halık Bolıp…", s. 3.

[53] **Baskakov, N.,** (1940) *Nogayskii Yazık İ Ego Dialekti,* M-L, s. 182.

[54] **Sherbak, A.,** (1959) *Znaki Na Keramike İ Kirpichah İz Sarkelya- Beloy Beji,* M-L, s. 363.

[55] **Vainberg, B.,** *Udelnı Chekan…* s.102.

[56] İstoriya Karakalpakskoi ASSR, (1986), İz-vo Fan, s. 44.

[57] **Kamalov-Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi…,* s.16.

duvarlar taştan veya topraktan yapılmıştır. Kiyat halkı, zanaatkârların, bilim adamlarının, şairlerin, müzisyenlerin ve inşaatçıların olduğu bir halktır. Kıyat pazarları, yüksek mescidlerin alt katında yer almaktadır. Kıyat'ın etrafında çok sayıda küçük kasabalar ve köyler bulunmaktadır ve bu yerleşim yerlerinin kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır. Tarihi eserler genel olarak Kızıl Kum bölgesinden gelen rüzgârla kumların altında kalmıştır. Orta Çağ'da Kıya şehrinde yapılan medreseler Orta Doğu'da da rastlanan mimari eserlerdir. Eski zamanlarda Kıyat şehri birkaç kez su altında kalmış ve şehir yeniden inşa edilmiştir. Medrese ise ayakta kalmış ve XIX. yüzyılda yapılan arkeolojik kazılarda medresenin kalıntılarına rastlanmıştır. Kıyat Şehri'nin yapılarının sütunları (20 sütun), Hive Şehri'nde 1789 yılında yapılan mescidin yapımında kullanılmıştır.[58] Hive Şehri günümüzde açık müzedir ve Harezm topraklarının simgesidir.

Karakalpakistan'da bulunan Tortkul Kalası'ndaki Guldırsı, Şorahan ve Narinjan eski yerleşim yerleridir. Bilim adamlarına göre, Afrigidler zamanında bu yerler kuraklıktan dolayı boş kalmıştır. X-XI. yüzyıllarda ise halk bu yerlere yeniden gelip yerleşmiştir.[59] X. yüzyılda Afrigid dönemine ait tarihi eserlere, Karakalpakistan'ın Ellikkala şehrindeki kurgan ve saraylarda rastlanmıştır. Bu tarihi eserlerden en büyükleri "Burkit Kala" ve "Jeke-Parsan"dır. Burkit Kala'da uzun süre yaşayabilmek amacıyla su havuzları yapılmıştır. Parsan Kalesi'nin etrafı 25 metre yükseklikte duvarlarla örülmüş ve duvarın içinde bölümler yapılarak bu bölümler asma köprülerle bağlanmıştır.[60] Asma köprülerle elde edilen bu yapılara kurgan denilmektedir. Kamalov'a göre, Harezm toprakları Massagetler'in yerleşim yeri olmuştur. MS. I. yüzyılda Alan kavimleri bu topraklara gönderilmiştir ve Alanya Devleti'ni kurmuşlardır.[61]

"Baraktam" Karakalpakistan'ın Tahtakopir şehrinde yer almaktadır ve üç büyük yapının etrafında toplanan topraktan yapılmış tek katlı evlere, yapılan arkeolojik kazılarda rastlanmıştır. Yapıların yüksekliği 10 metre, duvar kalınlığı ise 1,5-2,5 metre arasında

[58] **Hojaniyazov, G.-Jumabaev, O.,** (1994). *Karakalpakstandagı Muhaddes Orınlar*, Nökis, s. 17.

[59] **Kamalov, Koshanov,** *Karakalpakistan Tarihi,* s.85.

[60] **Kamalov, Koshanov,** *Karakalpakistan Tarihi,* s.55.

[61] **Kamalov, Koshanov,** *Karakalpakistan Tarihi,* s.57.

değişmektedir. Araştırmalara göre Baraktam, Masagetler'den ve Gun topluluklarından kalan bir anıttır.[62]

Mızdakhan (Afrigid Dönemi)

Afrigid sülalesine ait kültür mirası olan Mızdakhan, Hojeli şehrinde yer almaktadır. Karakalpakistan'ın en eski şehri olan Hojeli şehri, Semerkand, Buhara ve Hive şehirleriyle aynı dönemde yapılmıştır. Mızdakhan ise Hojeli şehrinin eski adıdır. Mızdakhan'a ait kalıntılara, günümüzde Hojeli'nin batısında yer alan iki tepe ve tepelerin arasında bulunan Gyaur Kalai Antakya, Şamun ve Nazlımhan Suılu yerlerinde rastlanmıştır. Arap seyyah Al Maksudi, 985 yılında Mızdakhan'ı gezmiş ve Kyat (Beruni), Gurgendj (Göne-Urgenç) ve Antakya'nın içinde bulunduğu şehirlerin arasında en büyüğü olarak Mızdakhan'ı seçmiştir.[63] Bu şehirlerin mezarlarında yapılan arkeolojik çalışamalarda IX-XII. yüzyıla ait insan kemikleri ortaya çıkmıştır. Gyaur Kala içinde saraylar, evler ve eşyalar bulunmuştur. VIII. yüzyılda Arapların eline geçen Mızdakhan, 1221 yılında Cengizhan askerleri tarafından tahrip edilmiş. XIII. yüzyılda ise Büyük İpek Yolu'nun faaliyete geçmesi, bu yolun geçtiği yerlerdeki şehirlerin gelişmesini sağlamış ve yeni şehirlerin kurulmasına neden olmuştur. Yıkılan Gyaur Kala yerine Antakya şehri inşa edilmiştir. Yeni şehir halkı çiftçilik, balıkçılık ve hayvancılıkla meşgul olurken zanaat, dokumacılık, sanat ve inşaat da gelişmiştir. Kıtay, Suriye, Hindistan ve Karadeniz bölgesinin tüccarları, misyonerler ve seyyahlar bu şehirde konaklamıştır.

Şamun Kala'da bulunan mezarlıkta, zerdüşt geleneklerine göre insan kemiklerinin toprak kutulara koyulduğu mezarların üstüne Müslüman mezarları yapıldığı görülmektedir. Şaman Kala'da, dini ve sosyal yapılar inşaa edilmiştir. Erejep Halife yapısı (XI-XII. yy) mescid ve medrese olarak kullanılmıştır. Bu yapının yüksekliği 16 metre, eni ise 9 metredir. Duvarları ise nakışlarla ve Arap yazılarıyla süslenmiştir. Şamun, Şamun Zahid Peygamber adına gumbez yapısı kullanılarak inşa edimiştir.

Nazlımhan Sulıu yapısının odaları yeraltına yapılıp yeryüzünde sekiz köşeli gumbezler halinde inşa edilmiştir. Yeraltı odaları oyma nakışlar ve altınla kaplanmış yazılarla süslenmiştir. Timur, Harezm'e beş kere saldırmış ve bu şehirler yok olmuştur.

[62] **Kamalov- Koshanov,** *Karakalpakistan Tarihi*, s.54.

[63] **Hojaniyazov, G.,** (1993) *Karakalpakstan Estelikleri*, Mızdahkan, Nökis, s. 7.

Yıkılan şehirlerin yerine XIII-XIV. yüzyıllarda Hojeli şehri ve kaleler inşa edilmiştir.[64] Bu şehir, günümüze kadar Hojeli adıyla gelmiştir. 1990 yılında resmi olarak Mızdakhan Açık Hava Müzesi oluşturulmuş ve turistlerin uğrak noktası olmuştur.

Koykırılgan Kala (Ahomoni Dönemi)

Tapınak ve astronomi merkezi olarak bilinen Koykırılgan Kala, Karakalpakistan'ın Tortkul şehrinde 1951-1957 yılları arasında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkmıştır. Araştırmalara göre bu şehrin İslam öncesi bir döneme ait olduğu ve şehrin inşa planının daha önceden çizildiği tespit edilmiştir. Şehir, geometrik duvarların bulunduğu bir içyapıya sahiptir. İç duvarın yüksekliği 9,5 metre, kalınlığı 7 metre ve çapı 44,4 metre olarak ölçülmüş eski bir tapınaktır.[65] Bu yapıda, halkın kutsal kabul ettiği kişilerin kemikleri toprak kapların içine koyulmuş halde bulunmuştur. Aynı zamanda bu yapıda, bahar ve sonbahar mevsimlerinde gün ve gece saatleri takip edilmiş ve su baskınlarını önlemek amacıyla yıldızların hareketleri izlenmiştir. Bu işlemler yapılırken, dış duvarlara delikler açılarak aynalar yerleştirilmiştir. Dışarıdan bu yapıyı koruyan dokuz kolonlu bir duvar vardır ve bu duvarın etrafında derin hendekler kazılmıştır. Merkezi bina ve tapınak arasının 14,5 metre olduğu yerde ruhanilerin ve hizmetçilerin odaları bulunmuştur. Bilim adamlarına göre şehrin yapımında yer alan çember ve haç şeklinin kullanılması, Massaget kavimlerinin etkisi olduğundan kaynaklanmaktadır. Ustyurt bölgesinde yer alan Koykırılgan Kala gibi, Ahamoniler dönemine ait Daykeslen Kale'ye arkeolojik kazırlarda rastlanmıştır. Bu kalenin duvarları 2 km 600 m olarak hesaplanmıştır. Karakalpakistan'ın Ustyurt bölgesinde Moğol dönemine ait "Shemaha Kala", 30 hektarlık bir alan kaplamaktadır. Shemaha Kalesi'nde bulunan kervanyollarının merkezlerinden biri oldukça önem taşımaktadır. Shemaha Kalesi sağlam duvarlarla çevrilmiş, sokaklarının kesiştiği yere mescitler yapılmıştır. Çömlek atölyeleri ve demirci dükkânları da bu kalede yapılan arkeolojik kazılardan sonra meydana çıkmıştır.

Ulken Beleuli Kala

Karakalpak tarihinde İpek Yolu önemli bir yere sahiptir. Bu ticaret yolu M.Ö. II. yüzyılda ortaya çıkmış ve XV. yüzyıla kadar önemini taşımıştır. İpek Yolu'nun Türkistan'dan geçtiği bölgelerde yaşayan topluluklar, sadece ticari alışverişte değil aynı

[64] **Hojaniyazov, G.,** *Karakalpakstan Estelikleri*, s. 1-3.

[65] **Hojaniyazov, G.,** *Karakalpakstan Estelikleri*, s. 1-4.

zamanda kültürel etkileşimde de bulunmuştur. Bu yüzden bu yolun üstünde yaşayan halk ve kavimler, değişik kültürlerin etkisi altında kalmıştır. Bunların yanı sıra İpek Yolu üstüne birçok kervansaray inşa edilmiştir. M.Ö. III-IV. yüzyılda Ustyurt bölgesinde bulunan Ulken Beleuli kervansarayı, İpek Yolu üzerinde bulunan Karakalpakistan'dan izler taşımakadır.[66] İpek Yolu'nda sadece karayolu değil aynı zamanda suyolu da mevcuttur. Suyolu, Hindistan'dan Amu Derya'ya, Harezm'den Kaskasya ve Karadeniz'e kadar uzanmaktadır. Harezm ve Karakalpakistan'da bulunan arkeolojik kalıntılarda İpek Yolu için inşa edilen şehir ve kasabaların kalıntılarına rastlanmıştır.

Kızıl- Kala

Karakalpakistan'ın Beruni şehrinde, 1982 yılında arkeolog Gayreddin Hojanyazov ve ekibi tarafından yapılan kazılarda M.Ö. I-IV. yüzyıllara ait Kızıl Kala'nın kalıntılarına rastlanmıştır. Kızıl Kala, askeri bir kaledir. Kale içinde askerlerin barınması için iki katlı evler yapılmıştır. Bu evlerin duvarlarında ağaç dalı resimlerine ve renkli nakışlara dair kalıntılar bulunmuştur. Evlerin alt katında bulunan odaların tavanları tas gumbez şeklinde yapılmıştır. Topraktan yapılıp fırında kurutulan su testileri, bu kalede askerler tarafından kullanılan su taşıma aletleridir. Kızıl Kala kare şeklinde 65 x 63,2 metre ebatında yapılmıştır. İki katlı kurgan duvarların yüksekliği 8,5- 9,5 metre, kalınlığı 7-7,5 metre olan tırnak üstüne yapılmıştır.

Kale yapımında kullanılan kerpiçlerin ağırlığı 30-40 kg'dır ve her birinde tamga resmi bulunmaktadır.[67] Pilaster adı verilen basamaklı mimari, bu kalenin dış duvarlarında uygulanmıştır. Bu pilaster ve duvarlarda iki sıra boyunca ok atma delikleri yer almaktadır ve kaleye görkemli bir görünüm katmaktadır. Dikdörtgen şeklinde yapılan tophane odaları yapıya sabitlenmiştir. Kızıl Kala, Karatay bölgesinden geçen kara ve su yollarını gözetleme amacıyla yapılmıştır. 1221 yılında Cengizhan ve askerleri bu kaleyi tahrip edip ateşe vermiştir. Nihayetinde, yangından sonra kalede kimse ve hiçbir eşya kalmamıştır.

Toprak Kala (Harezm Şahların Sarayı)

III. yüzyılda Harezm'in başkenti olan Toprak Kala, Karakalpakistan'ın Ellikkala şehrinde bulunan tarihi bir mirastır. Toprak Kala sarayı üç katlıdır ve sarayın oda duvarlarına

[66] **Esbergenov, H.,** (1993) *Konırat Tarihi Ham madenii estelikleri*, "Bilim", s. 63.

[67] **Hojaniyazov, G.,** *Karakalpakstan Estelikleri*, s. 1-3.

ait kalıntılarda üç minarenin olduğunu görmek mümkündür. Sarayın ibadet yeri, pazar meydanı ve depo bölümlerinde bulunan kıyafet, oklar ve topraktan yapılan heykeller, yapılan tarihi araştırmalar adına büyük önem taşımaktadır. Arkeolojik kazılarda bulunan bu üç minarenin yüksekliğinin 25 metre olduğu düşünülmektedir. Bu sarayın yapımında kullanılan kerpiçlerde 70 çeşit damgaya rastlanmıştır. Bu damgaların arasında Karakalpakların da damgası mevcuttur.

Jdanko'ya göre, sarayın inşaatında yer alan Karakalpak boylarının tamgası; Kongrat, Kostamgalı, Keneges, Karamoyun ve Muiten boylarının tamgalarıdır. Kerpiç duvarlarda yer alan 564 tamgadan 313 tamganın Karakalpaklar'a ait olduğu tespit edilmiştir.[68] Bu bilgiler, Karakalpaklar'ın ata yurdunun Aral ve Amu Derya toprakları olduğunun kanıtıdır. Aynı zamanda Karakalpaklar'ın Harezm Devleti'nin siyasi hayatında önemli bir rolü olduğunun da kanıtıdır.

Arkeolojik kazılarda bulunan saray arşivinde 100 resmi yazı, ahşap tabletlere ve deri parçalarına yazılan yazılar bulunmuştur. Bu yazılar Antik Harezm dilinin örnekleridir. Bilim adamlarına göre, Harezm dili, Soğd dili gibi Hint-Avrupa dillerinin Doğu İran bölümüne aittir. Bu dil, Harezm saraylarında XI. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Harezm dili sadece konuşma değil aynı zamanda XIII. yüzyılda resmi dil olarak kabul edilmiştir. Toprak Kala, UNESCO tarafından koruma altına alınan tarihi bir mirastır.

2.2. Karakalpak Türklerinin Uru-Boy, Uran ve Damgaları

Karakalpak halkını araştıran bilim adamları, tarihi araştırmalar yaparken Karakalpak halk şecerelerinden, folklorik eserlerinden ve Berdah'ın Şecire eserinden faydalanmaktadır. Karakalpaklar'ın tarihini sadece Karakalpaklılar değil aynı zamanda Ruslar da araştırmıştır. Rus tarih araştırmacılarından biri olan Jdanko, Karakalpak boylarının şemasını ve tarihini araştırmış, topladığı bilgileri de kitap haline getirmiştir. Jdanko'nun oluşturduğu Karakalpak soy ağacı şemasına göre ilk sırada Arıslar bulunmaktadır. İkinci sırada kavimler topluluğu olan Ülken Uru, üçüncü sırada Uruğlar (boy), dördüncü sırada daha küçük boylar olan urular ve en son sırada köşe bulunmaktadır.[69] Arıs, kökeni aynı olan boyların birleşmesiyle oluşur

[68] **Jdanko, T.,** (1950) *Ocherki İstoricheskoi Etnografii Karakalpakov,* M-L, İzd-vo AN SSSR, s.101.

[69] **Jdanko, T.,** (1949) Rodoplemennaya Struktura İ Rasselenie Karakalpakov v Nizovyah Amu-Dari v XIX-nashale XX veka, *Po materialam istoriko-etnograficheskih issledovanii* 1945-1948 tablıtsa, 6, M-L, s.1.

ve bir diğer anlamı da araba okudur.[70] Karakalpak halkının Kongrat ve On Dört Uru Arısı olmak üzere iki arısı bulunmaktadır. Şemanın en yukarısında da bu iki arısın adı yer alır. Arısların her biri iki kola ayrılır. Kongrat Arısı'nın sağ kolunun adı "Şüllük", sol kolunun adı ise "Janguır"dır. On Dört Uru Arısı'nın sol kolunda "Keneges-Mangıt", sağ kolunda ise Kıtay-Kıpçak" yer almaktadır. Bu kollar, Karakalpaklar'ın kalabalık boylarıdır. Arıslara bağlı olan büyük boylara Karakalpaklar Ülken Uru demektedir. Şemanın sonraki basamaklarında daha küçük boylar yer almaktadır. En küçük boy grubuna ise "köşe" adı verilmektedir. Bazı kaynaklarda köşe ve tire adları aynı anlamda kullanılmıştır. Tire, Karakalpaklar'da küçük boy anlamını taşır fakat kaynaklarda Arıslara bağlı kolların adları tire olarak da geçmektedir. Örneğin; Şüllük tiresi, Jaungır tiresi vb.

Karakalpakların boylarının tarihi halk şecerelerinde açıklanmaktadır. Karakalpakların ilk yazılı şeceresi Berdah'ın "Şecire" adlı eseridir (1894). Halk şecereleri, Karakalpak halkının ağzından toplanan bilgilerin toplanarak yazılı hale getirildiği eserlerdir. Karakalpak şecereleri araştırmalarında, Rusça ve Karakalpakça kaynakların temeli aynıdır. Fakat Karakalpakça yazılan şecerelerin tanımı ve açıklamaları daha geniş olmakla birlikte, Rusça şecerelere göre anlamı daha kolaydır. Karakalpakça ve Rusça şecereler birbirini tamamladığından dolayı, Karakalpak halkı hakkında yapılan araştırmalarda her iki dilin belgeleri de önemli yer tutmaktadır. Karakalpaklı halk şairi Berdah'ın Şecire eserinde, Maiki Bii Karakalpaklar'ın atası olarak ifade edilir. Maiki Bii, Berdah'ın eserinde anlatıldığına göre Özbek'in oğlu Jien'in büyük eşinden dünyaya gelmiştir. Maiki Bii'nin oğullarının adı ise Jaılhan ve Seyılhan'dır. Jaılhan'ın oğlu Kongrat, Seyılhan'dan ise Türkmen doğmuştur. Jaılhan'ın ikinci eşi Sarnoz'dan Kıtay ve Kıpçak dünyaya gelmiştir. Küçük eşinden ise Keneges, Mangıt ve Teke doğmuştur. Maiki Bii'den sonra bu kişilerin sülaleleri Özbek, Türkmen ve Karakalpak olarak ayrılmıştır.[71] Berdah'ın bu edebi eserinde, Karakalpak soy ağacı peygamber sahabeleri zamanına kadar uzanmaktadır.

"Anes, Malik iki kişi, Peyhamberin sahabeleri.
Malikğin oğlu Razıhak, Jaslığında kopydu gulpak,
Giyimiş başına kara kalpak, bundan kalpak olmuş."

[70] **Baskakov, N.,** (1958) *Karakalpaksko-Russki Slovar*, Moskva 1958, s. 53.

[71] **Mambetov, K.,** (1955) *Korakalpok Şajarasi,* Nukus, "Korakalpogistan", s. 76.

Karakalpak tarihinde X-XI. yüzyıllarında Arapların Türkistan topraklarına girmesi ile İslam dininin etkisi görülmektedir. Kaynaklarda Arap askerlerinin Amu Derya bölgesine kadar geldiği belirtilmektedir. Bu dönemde Karakalpaklar'ın atalarının yerleşim bölgesi Harezm olmuştur. Bu yüzden halk şecerelerinin bazı versiyonlarında Karakalpakların soy ağacı peygamber sahabelerinden başlamaktadır.

Arap sahabeleri, Abbasi Devleti tarafından atanan Harezm bölgesinin hükümdarlarıdır. X.-XI. yüzyılda Sahra topluluklarının hükümdarları, Arap sahabelerinden olan Anes ve Malik adlı kişilerdir. Tarihi kaynaklara göre Anes, Sozak çevresindeki Kazaklar'ın hanı olarak görülmüştür. Hükümdar Malik ise Karakalpakların yaşadığı Janakent'in hanı olmuştur.[72]

Karakalpakistan topraklarında XI-XVI. yüzyıllarına ait mecid ve medreselerin restorasyonu tamamlanmış ve günümüzde açık hava müzesi haline getirilmiştir. Hojeli şehrinde Halife Erejep Mecidi, Mızdakhan'da yaz ve kış juma mecidleri (XI-XIV), Beruni şehrinde bulunan ve XII.- XIII. yüzyıla ait mecidler ve Kongrat Daykesken Kala (XIV-XVI) yapıları tespit edilmiş ve bu yapılara dair araştırmalara yapılmıştır.[73] Araştırmalara göre, Berdah'ın "Şecere" eserindeki bazı tarihi olayların zamanlarının birbirini tutmadığı yerlere rastlanmıştır. Buna sebep olarak da Berdah'ın eserinin tarih değil edebiyat kitabı olduğu belirtilmiştir. Tutarsız bilgilerin bulunmasına rağmen bu eserde anlatılan efsaneler Karakalpak, Özbek, Kazak ve Türkmen halklarının tarihlerine dair kıymetli materyallerdir. Karakalpakların halk olarak ortaya çıkması, Moğol dönemine daha yakın olması ve bu dönemin siyasi olayları ile bağlantılı olması durumları Karakalpak boylarının adlarında ve tarihinde görebilmek mümkündür. Deşt-i Kıpçak Devleti'nin kurucusu olan Kıpçakların Moğol Devleti'ne bağlanması, bozkır topluluklarının tarihinde Türk-Moğol dönemi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Türk ve Moğol boyları birbirine karışıp yaşamış, Türk boy adlarına Moğol boy adları karışmıştır. Boyların birbirleriyle karışmasına rağmen ortak dil Türkçe olmuştur. Boy adlarının bazıları Moğolca olmasına rağmen, bu boylara mensup olan halkın çoğu Türkleşmiştir. Boy adlarının Moğolca olmasının sebebi, Moğol Devleti'nin kendisine katılan boylara Moğolca isimler vermesidir. Özellikle her bir Moğol yönetici, kendisine bağlı olan boylara kendi adını vermiştir. Karakalpaklar ilk defa XIV. yüzyılda halk olarak ortaya çıkmasına rağmen, tarihi kaynaklarda Karakalpak adının IX. yüzyılda Harezm

[72] **Mambetov, K.,** (1995) *Karakalpğakların Etnografiyalık Tarihi*, Nökis "Karakalpakstan", s. 17.

[73] **Hojaniyazov, G.-Yusupov, O.,** (1994) *Krakalpakstandagı Mukaddes Orınlar,* Nokis, s. 17.

Devleti'nin askeri birliklerinde kullanıldığı ifade edilmiştir. Karakalpak halk şecerelerinin sahabeler zamanından başlayan nüshası, Karakalpakların atalarının Harezm bölgesinde yaşadığını göstermektedir. Bu sebepten, Karakalpak soy ağacında yer alan boyların değişik dönemlere ve siyasi olaylara bağlı olduğunu görmek tıpkı Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmen halklarında olduğu gibi mümkündür.

Karakalpaklar'ın Kongrat ve On Dört Uru Arısları

Karakalpaklarda iki Arıs bulunur ve bu Arıslar, Türk tarihinde olduğu gibi doğu-batı, kuzey-güney şeklinde ayrılması yönteminin, Karakalpak halklarının da uyguladığı bir yöntem olduğu düşünülebilir. Türkmen ve Kırgız halklarının tarihinde, boyların iki kanada ayrıldığını ve her bir boyun tamgaları olduğunu görmek mümkündür. Orta Çağ'da Oğuz Türkmenleri, sağ ve sol olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Bu kolların adı Bozok ve Üçok'tur. Oğuz Han'ın oğullarının yirmi dört çocuğuna tamga ve ongon verilmiş ve Oğuz Han onları iki kanada ayırmıştır. Türkmen şeceresinde "Saiınhan" ve "Esenhan" da bir boyun iki kola ayrılan isimleri olarak geçmektedir. Saiınhan kolunun boyları Yomut, Teke, Sarık, İmreli ve Salır'dır. Esenhan kolunun boyları ise Duedci, Arabaçi, Karadaşlı, Alili, Çovdur ve Goklen'dir. Saiınhan Türkmenlerin Alp-Arslan Selçuk ve Batı Han'a verilen isimidir, Esen Han-Oğuz Han'ın ismidir.[74] Kırgızların şeceresinde, boyların sağ ve sol kanada ayrılarak isimlerinin Kubul ve Otuz Yıl olduğu belirtilmiştir. Türkmenlerin şecerelerinde ise boylarının iki kola ayrılarak Bozok ve Üçok adlarını kullandıkları ifade edilir. Nihayetinde, halklar boylara ayrılırken her birinin adında Oğuz Han'ın oğullarının adını görebilmek mümkündür. Karakalpak şeceresi, Türkmen ve Kırgız şecerelerindeki anlatılanlarla aynı olup iki arısa bölünüp her bir arısa bağlı olan boyların damgası ve uranı vardır. Karakalpaklar'ın halk olarak ortaya çıkmasında Kongrat ve Mangıt boyları önemlidir ve bu iki boy sayesinde Karakalpaklar kendi büyük boylarını oluşturmuştur. Kendi aralarında liderliği kazanmak için sürekli mücadele eden bu topluluklar, Karakalpakların iki büyük arısı olmuştur. Karakalpaklar'ın Muiten boyu da aynı Kongrat boyu gibi güçlü ve kalabalık topluluk olmuştur. Karakalpak halkının tarihinde Muiten boyu ve Kongrat boyu birbirine eşit siyasi ve kültürel güce sahip olmuş olan boylardır. Muiten boyunun özelliklerinden biri bu boyun kadın soyundan gelmesidir. Karakalpakların kültür mirası Kırk-Kız Destanı'nda kadınlar özgür, cesur ve halkını koruyabilen güce sahip insanlar olarak tasvir edilmektedir. Bu yüzden Karakalpak efsanelerinde kadınlar tarafından yönetilen boyların tarihinin

[74] **Karpov, G.,** (1942), *Etnicheski Sostav Turkmen, Rukopis Kandidatskoi Dissertatsii*, Ashgabat, s.19-20.

anlatıldığını görmek mümkündür. Arıs ve boyların oluşması uzun bir süreci kapsar. Bu süreçte iç-dış savaşlar, açlık, susuzluk ve hastalıklar yer alır. Bu süreç sonunda bazı boyların adı tarihe yakışırken bazı boylar da güçlenmeye ve gelişmeye devam etmiştir. Savaşlarda Karakalpaklar'ın güçlü ve kalabalık olan boyları Muiten ve Mangıt boylarının tarihinde de bu değişikler yaşanmıştır. Karakalpaklara göre Muiten boyu, savaşlarda en önde giden boylardan biridir. Arkası bitmeyen savaşlarda Muiten boyundan olan halkın sayısı azalmış ve Kongrat boyları kadar gelişmemiştir. Mangıt boyu Moğol döneminde güçlenmiş ve Kongrat boyunun liderliğini elinden almıştır. Fakat yaşanan siyasi krizler, Altın Ordu'nun çökmesi ve parçalanması sonucunda Mangıt boyunun halkı azalmış ve küçülmüştür. Nihayetinde, Muiten boyu Kongrat Arısına bağlanmış, Mangıt boyu ise On Dört Uru Arısına bağlanmıştır. Karakalpaklar'ın arıslarının adı Kongrat Arısı ve Mangıt Arısı iken, Mangır ismi zamanla değişmiş ve yerini On Dört Uru Arısı almıştır. Her bir arıs, birbirine akraba sayılan boylar etrafında toplanmıştır. Araştırmalara göre, Karakalpakların Kongrat Arısı ve On Dört Uru Arısların adları XIX. yüzyılda ortaya çıkmıştır.

Karakalpak Boylarının Uran ve Tamgaları

Karakalpakların her bir boyunun kendi uran ve tamgası bulunmaktadır. Uran kelimesi, Moğolca'da yılan-ejderha anlamına gelir ve urana sahip olan halkların toprağının olduğunun kanıtıdır. Uran aynı zamanda halkın ve kavimlerin milli marşı olarak da kabul edilmektedir. Uran çok kısa olup, sadece bir iki kelimeden oluşmaktadır. Savaş zamanlarında askerlerin kendi uranlarını yüksek sesle söylediği ve ardından savaştığı bilinmektedir. Askerlerin uranları yüksek sesle söylemeleri, atalarının ruhuna seslenmek amacıyla yapılmaktadır. Karakalpakların ana uranları "Ayşolpan" Muiten boyuna, "Aruhan" uranı ise Kıyat boyuna aittir. Karakalpak folklor eserinde kadınların yönettiği boyların efsanelerine yer verilmektedir. Bilim adamları, Karakalpakların etnogenezinde bulunan Sakalar'da, Amazon kadınlarının izlerine rastlamıştır. Karakalpak halkının tarihinde Massaget toplulukları ve Sakalar'ın etnik ve kültürel bağlarının olduğu kanısına varılmıştır.

Tamga, her bir boyun sembolüdür ve aynı zamanda boyun imzası ve mührü yerini tutmaktadır. Karakalpakların yazılarında tamgaların nakışlı hallerine rastlanmıştır. Karakalpaklar, nakış motifleri bir araya getirerek kendi halkına ait bir kompozisyon oluşturmuştur. Karakalpak kadınları da kendi duygu ve düşüncelerini nakışlarla anlatmaya çalışmıştır. Karakalpak halk şecerelerinde boyların tarihi peygamber sahabeleri zamanından başlamaktadır. Bazı şecereler ise Cengizhan ve Moğol döneminden başlamaktadır. Her bir

boyun kendi tarihi vardır ve Karakalpak boyları, kendi tarihlerini çok eski zamanlara dayandırarak sosyal ve siyasi hayatlarını anlatmıştır. Nihayetinde, bilim adamlarının araştırmalarına göre Karakalpak halkının tarihi hem yakın zamana hem de çok eski zamanlara dayanmaktadır. Karakalpakların boyları adlarını, kendilerini yöneten Biilerden veya aksakallılardan almıştır.

Bu araştırmada Karakalpak halkının günümüze kadar gelen boy adları incelenmiştir. Bazı Karakalpak boylarının adı tarihe karışmış, ne zaman ve nerede ortaya çıktıklarına dair bilgiler günümüze kadar ulaşamamıştır. Karakalpak geleneklerine göre, halk kendi boylarının adını nesilden nesile aktarak yaşadığımız zamana kadar getirmeyi başarmıştır. Karakalpak boy adlarında halkın tarihi saklıdır ve aynı zamanda bu boy adları halkın kimliğidir.

Kongrat Arısı

Kongrat Arısı'nın tarihi, Şuluk ve Jaungır adlı sağ-sol kanatları ve büyük boyların tamgaları ve uruları hakkında bilgi vermek önemlidir. Karakalpakların Kongrat boyu, tarihte meşhur olan kavimler birliğinin adıdır. Karakalpakların halk olarak ortaya çıkmasında Kongrat, Muiten, Kıpçak, Kıtay, Keneges ve Mangıt boyları önemli bir yer tutmaktadır. Halk şecerelerine göre Kongrat, kavimlerin en büyüğüdür ve 127 boydan oluşup Karakalpak boylarının toplam boy sayısının üçte birini oluşturmaktadır.[75] Mangıt boyu da kalabalık bir boy birliğidir. Bu birlikteki büyük boyların her biri 50 küçük boydan meydana gelmiştir. Kongrat ve Mangıt boyları da bu yüzden kalabalık bir boy birliğine sahiptir. Kongrat ve Mangıt kabileleri, Karakalpak halkının temelini oluşturan kabilelerdir. Mangıt ve Kongratlar, Özbek ve Kazak halkının temelinin oluşmasında da önemli rol oynamıştır. Kaynaklardan, biz zamanlar Kongrat ve Mangıt topluluklarının ittifak kurarak yaşadığı ve daha sonra birbirlerinden ayrılarak savaştıkları bilinmektedir. Bu iki topluluk, Kongrat ve Mangıt Türkçesini konuşmaktadır. Yukarıda adı geçen Kongrat, Mangıt, Muiten, Keneges ve Kıtay kavimleri Karakalpak halkının soy ağacının iskeletini oluşturan boylardır. Karakalpak halkının büyük boy birliklerinden biri olan Muiten de aynı Kongrat ve Mangıt kavimleri gibi tarihte önemli bir yere sahiptir. Kaynaklara göre Muiten nüfusu, Mangıt ve Kongrat halklarının nüfusundan daha azdır. Diğer kavimlerden daha az nüfusa sahip olmasına rağmen bilim adamlarına göre eski zamanlarda Muitenler en kalabalık nüfusa

[75] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 89.

sahiptir. Toplumlar arasında uzun yıllar devam eden savaşlar, Muitenlerin nüfusunun azalmasına neden olmuştur. Yine de tarihi araştırmalar, Muiten boyunun Kongrat gibi güçlü ve büyük bir kavim olduğunu göstermiştir. Karakalpak halk şecerelerinde şöyle anlatılmaktadır: "*Karakalpak adlı kişinin iki eşi olmuş ve birinci eşinden Kongrat, Muiten; ikinci eşinden ise Kıtay, Keneges ve Mangıt dünyaya gelmiştir."*

Bir diğer anlatıya göre ise Muiten'in iki oğlu olmuş ve iki oğlu Muiten boyunun iki kanadını oluşturmaktadır. Muiten'in ilk eşinden olan oğlu Barşa, sağ kanada bağlı boyların atası olmuştur. İkinci eşinden dünyaya gelen Baylar ise sol kanada bağlı boyların atası olmuştur. Fakat Muiten büyük boyunun iki kanadı, Kongrat büyük boyunun Şullik ve Jaungır kolları kadar gelişmemiştir.[76]

Eski geleneklere göre ata mirası, ailenin büyük oğluna verilmiştir. Bu sebeple Kongrat Arısı Karakalpak şecerelerinde ilk sırada yer almaktadır. Sonuç olarak Kongrat Arısının adı Karakalpak halkının atası olan Kongrat adından alınmıştır. Şecerelerin başka bir halk versiyonunda, Kongrat-Maıkı biin Konur (Boz, Kahverengi) at binen oğlu ve başka kaynaklarda Jaılgan'ın oğlu olarak gösterilmiştir.[77] Türk halklarının tarihi kaynaklarında Maikı bii, Türk halkların atası olarak geçmektedir.[78] Kongrat Arısının Ulken Uru'un büyük boyları Şullük ve Jaılhan-Uranı "Jaiılgan"dır. Kongratın babasının ismi Jaılhan, Kongrat Arısının Jaılhan büyük boylarının adı olmuştur ve tamgası P, büyük kapı girişi anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Kiril alfabesinin harfidir.[79] Boylara bağlı daha küçük boylar zaman içinde birbirlerine karışmış, bazıları ise zamanla tarihten silinmiştir. Her bir boyun tamgasında yer alan şekil ve harfler aynı zamanda bayrağın yerini tutmuştur. Tamgalar, ait olduğu boyların özellikleri ve tarihi hakkında bilgiler vermektedir. Kongratın iki oğlu Şullük ve Jaungır, halk şecerelerinde Kongrat Arısının iki kolu olarak geçmektedir. Tarihi kaynaklarda Şulluk sağ kanat, Jaunğır sol kanat olarak da tasvir edilmektedir. Bu kaynaklarda Şulluk boyu 91, Jaungır boyu ise 38 küçük boydan oluşmaktadır. Karakalpak halk kaynaklarında Şulluk ve Jaungır boylarına Ulken Uru büyük boyu denilmektedir.

[76] **Mambetov,** *Karakalpğakların Etnografiyalık…,* s. 26.

[77] **Mambetov,** Korakalpok Şajarasi, s. 89.

[78] **Mambetov,** Korakalpok Şajarasi, s. 76.

[79] **Berdak,** Shıgarmaları, s. 195.

Karakalpak şecerelerinde belirtilen boy sayıları bazı kaynaklarda değişmektedir. Bunun sebebi ise, zaman geçtikçe eski boyların adını değiştirip yeni adlar kullanmasıdır.

On Dört Uru Arısı

On Dört Uru Arısı, sağ ve sol kanat olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu kollar da Ülken Uru adı altında Kıtay-Kıpçak ve Mangıt-Keneges olarak kendi içinde boylara ayrılmaktadır. Kıtay-Kıpçak, Mangıt-Keneges birbirleriyle akraba olan boylardır. Bu yüzden Kıtay-Kıpçak birleşip On Dört Uru Arısının sağ kanadını, Keneges-Mangıt birleşip On Dört Uru Arısı'nın sol kanadını oluşturmuştur.

On Dört Uru Arısı, Karakalpak soy ağacının ikinci büyük Arısı'dır. Bu Arıs, sağ ve sol kanat olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. On Dört Uru Arısı'nın sağ kanadında Kıtay-Kıpçak boy birlikleri varken, sol kanadında ise Keneges-Mangıt boy birlikleri yer almaktadır. Kabileler; töre, dil ve kültür nitelikleri bakımından aynı olup, aynı soydan gelen insanların birbirine bağlı olarak yaşadığı topluluktur. Kongrat topluluğu gibi bu toplulukların da Moğol zamanı ile bağlantılı olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Bu kavimlerin adları IV-XIV. yüzyıllara ait tarihi kaynaklarda geçmektedir.[80] Fakat Kıpçak boyunun tarihi diğerlerinden daha eski zamanlara dayanmaktadır. Buna rağmen On Dört Uru Arısı'nın adına Kıpçak adı verilmemiştir. Bu arısın adının neden On Dört Uru Arısı olduğunu tarihçiler henüz açıklayamamıştır. Çünkü bu arısa bağlı boyların adlarının ne olduğu ve ne zaman ortaya çıktıklarına dair bilgiler net değildir. Halk şecerelerinde On Dört Uru, Kıtay-Kıpçak'ın altı oğlu ve Keneges-Mangıt'ın sekiz oğullarının toplam on dört boyuyla açıklanmaktadır. Fakat bu kişilerin adları ve kim olduklarına dair soruların cevapları bulunmamaktadır.

Kıtay Ulken Uru Büyük Boyu

On Dört Uru Arısı arasında yer alan Kıtay kavminin adı XII-XIV. yüzyıla ait kaynaklarda Moğol topluluklarının adı olarak da geçmektedir. Karakalpakçada Kıtay, Çin demektir. Fakat Kıtay adının Çin anlamını taşımasına rağmen, kaynaklarda Karakalpak Kıtay adını taşıyan boyların Çin ile alakası yoktur. Böyle bir varsayım olmasına rağmen konu detaylı bir şekilde araştırılmamıştır.[81] Berdah'ın "Şecire" eserindeki efsaneye göre

[80] **Mambetov,** Korakalpok Şajarasi, s. 29.

[81] **Mambetov,** Korakalpok Şajarasi, s. 29.

Kıtay, Jaılhan'ın Kıtay-Hotan kökenli eşi Sarnaz'dan olan oğlunun adı Kıtaybek'ten gelmektedir.[82] Araştırmalara göre Kıtay boy birliğinin adı, XVI-XVII. yüzyılda Karakalpak boylarının Türkistan'a göç etmesiyle başlayan tarihi ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Kıtaylar'ın boy damgası kepçe, uranı "Ullı Tau" olmuştur. Ullı Tau, Ulu dağ anlamına gelmektedir. Karakalpaklar'a göre Kıtay boyunun damgasının kepçe olmasının sebebi, halkın karnının tok olmasından ve tenceresindeki yemeğin bereketli olmasından kaynaklanmaktadır.

Kıpçak Ulken Uru Büyük Boyu

On Dört Uru Arısı'nın sağ kanadının ikinci büyük boyu Kıpçak'tır. Bu kavim IX-XII. yüzyılda Dest-i Kıpçak Devleti'ni kuran kavmin adıdır. Kıpçak boyu, adını ve kültürünü kaybetmemiş, günümüze kadar özelliklerini korumuştur. Kıpçaklar'ın damgası I-Elif, uranı ise toksobadır. Karakalpakların anlattıklarına göre, I-Elif damgası bu kavmin önemli ve başta olduğunu gösterir. Toksoba, Kıpçak Türkçesinde kımızın saklama kabıdır.

On Dört Uru Arısı'nın sol kanadı olan Keneges-Mangıt boy birliğinin tarihi, sağ kanadı olan Kıtay-Kıpçak boy birliğinin tarihinden daha eski zamanlara dayanmaktadır. Keneges ve Mangıt boyları, Türk- Moğol topluluklarına mensup boylardır. XI-XII. yüzyıla ait kaynaklarda, Mangıt ve Keneges boyları, daha büyük olan Kıpçak ve Kongrat kavimleri içinde yer almıştır.[83] Moğol döneminde Mangıt boyu güçlenip kalabalık bir boy haline gelmiştir. Bu dönemde Karakalpaklar'ın iki Arısı'nın liderliği Mangıt boyuna geçmiştir. Bu yüzden tüm Karakalpak halkı Mangıtlılar olarak tanınmıştır. Mambetov'a göre, XVI. yüzyılda Karakalpak Arısı'nın sol kolu olan Mangıt kavmi, tüm Karakalpak halkını kendi yönetimine almak için mücadele etmiştir. Bu yüzden Kongrat ve Mangıt kavimleri, kaynaklarda aynı hukuka sahip olan boy birlikleri ve Karakalpak halkının temelini oluşturan kavimler olarak anlatılmaktadır.

Mangıt boyunun damgası kılıçtır ve kılıç olmasının sebebi halkın cesur olduğunu göstermektir. Keneges halkının efsaneleri'ne göre, Mangıt'ın kardeşi Keneges'in adını almıştır. Keneges boy birliğinin tamgası X şeklindedir. Bu iki büyük boy aynı dönemde ortaya çıkmıştır ve yan yana hayat sürmüştür. Bu sebepten bu iki boy birliğinin uranı birdir.

---

[82] **Bartold, V.,** (1922) İstoria Kulturnoi Jızni Turkistana, Taşkent, s. 33-39.

[83] **Golubovski, P.,** (1884) *Pechenegi, Torki İ Polovtsı Do Nashestvia Tatar. İstoria Yujno - Russkih Stepei IX - XIII VV*. Kiev, s. 50-59.

On Dört Uru Arası'nın sol kanadında yer alan Keneges-Mangıt boy birliğinin uranı "şauli-sauhai"dir. Bu kelimenin anlamı sesli, gürültülü anlamına gelmektedir. Karakalpak şecerelerinde her bir Ulken urunun yani büyük boyların yakın akraba olduğu toplulukları Şullük, Jaungır, Kıtay- Kıpçak, Keneges-Mangıt olarak türemiştir.

Uru Boylar

Karakalpaklar, kaynaklarda ilk defa 14. yüzyılın sonuna doğru Sir Derya taraflarında oturan bir kavim olarak gösterilmektedir. Karakalpaklar, Türkistan Türklerinden olan Kıpçakların bir koludur. Uzlar, Peçenekler ve Hazarlar ile akraba sayılan Karakalpaklar, uzun süre boyunca Volga boylarında yaşamıştır. 13. yüzyılda Sir Derya nehrinin aşağı kesimlerine göç ederek yerleşik hayata geçmişlerdir. Altın Orda Devleti'ne bağlanmışlardır. Ancak Altın Orda Devleti çökünce XIV-XV. yüzyılda Nogay Hanlığı, XV. yüzyılda Özbek Hanlığı ve Kazak Hanlığı kurulmuştur. Karakalpaklar kurulan bu üç halk ile karışık halde yaşamıştır. Karakalpak boylarının Moğol boylarıyla aynı olması, Karakalpaklar'ın zamanında Moğollar'a bağlı yaşadıklarının kanıtıdır. Bu boyların adları; Kanlı, Kongrat, Mangıt, Keneges, Karluk, Kıpçak, Nayman, Uysin, Argın, Kıtay, Burkut, Kıyat, Koşsu ve Jat biçimindedir. Bu boyların adlarının Türk topluluklarına verilmesi bir Moğol geleneği olmuştur. Moğollar, yönettikleri Türk topraklarına kendi boylarının adını vermiştir.[84] Yukarıda geçen boy adları, Özbek, Karakalpak ve Kırgız halklarının soy ağacında da yer almaktadır. 1502 yılında Karakalpaklar Kongratlar ile birleşerek Harezm'in güneyinde bağımsız bir Aral Devleti kurmuştur. Karakalpaklar, 17. yüzyılda Kalmuklar'ın baskınına uğramış ve Kazaklar ile Kalmuklar'a karşı savaşmıştır. Savaşın sonucunda yenilen Karakalpaklar Birliği 1723 yılında dağılmıştır. Birlik dağıldıktan sonra Karakalpak halkının bir bölümü Kazak halkına bağlanırken, diğer bir kısmı da başka topraklara göç etmiştir. Emir Timur döneminden sonra parçalanan Türkistan topraklarında ortaya çıkan Hive, Buhara ve Kokand hanlıklarına yerleşmişler. Kalmuk Devleti, Çinliler tarafından yıkıldıktan sonra halkın büyük bir bölümü eski yurduna dönebilmiş ve Hive Hanlığı'na bağlanmıştır. Bu tarihten sonra Karakalpak halkının tarihi, Hive Hanlığı'nın tarihinin de bir parçası olmuştur. Ruslar 17. yüzyıldan itibaren Türkistan'da yayılma politikası uygulamaya başlamıştır. Önce Hokand ve Buhara hanlıklarını ele geçirmiş ardından 1873 yılında Hive Hanlığı, Rus egemenliği altına girmek zorunda kalmıştır.

[84] **Kamalov - Koshanov,** *Karakalpakistan Tarihi*, s.122.

Karakalpak halkının soy ağacı şecerelerinde, boy birliğinin oluşturduğu yapıya Ulken Uru denildiği ifade edilmektedir ve bunun anlamı boyun daha büyük halidir. Büyük boylardan türemiş boylara ise Karakalpaklar "uru" demektedir. Günümüzde de Karakalpaklar, boylarına uru demektedir. Karakalpak halkı boylara veya urulara ayrılır ve aynı boydan olan insanlar birbirleriyle akraba sayılmaktadır. Bunun sonucu olarak, aynı boydan olan Karakalpaklar birbiriyle evlendirilmemektedir. Bu kurallar günümüzde de devam etmektedir. Her bir uru, Bii ya da aksakal tarafından yönetilmektedir. Her bir boyun halkı, yerleştiği bölgeye "aul" (köy) demektedir. Karakalpak boyları aul olarak adlandırdıkları köylerde hala yaşamaktadır. Bii (aksakal), sadece kendi aulının sorumluluklarını almakla yükümlü olmuştur. Halk şecerelerinde verilen bilgilere göre Karakalpak boylarının adları olarak kendi Biilerinin adını kullanılmıştır. Biilerin (biy) görevi, kendi boylarını korumak ve yönetmektir. Bu Biiler, boyların babası veyahut atası olarak kabul edilmiştir. Eski zamanlarda Karakalpaklar'ın, yedi atasının adını bilmesi şarttır. Ayrıca boy adları, yedi atasından önceki atasının adını almıştır. Karakalpaklar'da on dört atasının adını bilenler de vardır. Karakalpak geleneklerine göre, aile büyükleri evlatlarına kendi soy ağacını anlatmakta ve ezberletmektedir. Bazıları her yüz yılda, sadece büyük bir atasının adını hatırlamaktadır. Bu adların çoğu boy adları olarak kalmıştır.[85]

Karakalpaklar, Kongrat boyları ve On Dört Uru boyları olarak ikiye ayrılmış ve Arıs adlarını almıştır. Kongrat ve On Dört Uru Arısları'nın en büyük geçim kaynağı çiftçilik ve hayvancılıkta kullandıkları su kanalları bu arıslara aittir. Suyun paylaşımı ve su kanallarının onarım işlerinden Biiler sorumlu olmuştur. Ekime elverişli topraklar, sulama kanalları ve verimli yaylalar boyun malı kabul edilmiştir. Karakalpak halkının Harezm topraklarına yerleşmesi ve topraklarının daha sonrasında Hive Hanlığı'na bağlanması bu halkın siyasi ve ekonomik dengelerinin değişmesine sebep olmuştur. Elde edilen kaynaklara göre Hive Hanlığı'nda yaşayan halkların nüfusuna göre sıralaması şöyledir: Özbek, Karakalpak, Türkmen, Kazak, Pers, Arap.[86] Halkın, hükümete baş kaldırması yönetimi zorlaştırmış, hükümette yeni görevlerin ve sıkı kontrollerin uygulanmasına sebep olmuştur.

Karakalpak halkı küçük ve büyük boy birliklerinden oluşmuştur. Oluşan iki büyük kol Kongrat Arısı ve On Dört Uru Arısı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Arısların büyük boylarına Ulken, diğer kavimler ise Uru olarak adlandırılmıştır. Kongrat Arısı'nın Şullık ve Jaungır

[85] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 21.

[86] **Kosımbetov, R.,** (1972) *Karakalpakstanın Rossiyaga Kosılui*, Karakalpakistan, s. 96.

olmak üzere iki büyük boyu vardır. On Dört Uru Arısı da iki büyük kola ayrılmış fakat bu boyların adı Kıtay-Kıpçak ve Keneges-Mangıt olup bir araya getirilerek tek bir büyük boy meydana çıkmıştır. Bu büyük boylar daha sonra kendi aralarında küçük boylara ayrılmıştır. Eski Karakalpak yönetimine göre biyler küçük ve büyük boyları yönetmiştir. Bu sistemde arıslar beylerbeyi tarafından idare edilmiştir. Büyük boyları atalıklar, küçük boyları ise biyler yönetmiştir. Beylerbeyi, atalıklar ve biyler, Han taraftarı olan kişiler arasından seçilmiştir. Halk tarafından seçilen biy, halka hizmet etmek, halkın çıkarlarını düşünmek ve halkını korumakla yükümlü olan bir devlet adamıdır. Biylerin özellikle güvenilir, güçlü ve çevresinde sayılan biri olmasına özen gösterilmiştir. Tarihi kaynaklar, Karakalpakistan'a bağlı urug adlarının, Kazak, Özbek, Kırgız ve Tükmen uruglarının isimleriyle aynı olduğunu göstermektedir. Bu durum, Türkistan halklarının akraba olmalarından ve uzun süre birlikte yaşamalarından kaynaklanmaktadır. Hive Hanlığı'nda yaşayan Özbek, Kazak, Türkmen ve Karakalpak halkları boylara ayrılarak yaşamıştır. Bu hanlıkta yaşayan halkların boylarının ve uruglarının adı aynı olmuştur. Kongrat, Mangıt, Keneges, Aşamaylı, Balgalı, Jalaır, Kurama ve Kanlı-arabaçi isimleri bu adlara örnek olarak verilebilir. Orta-Juz'ın Jalaır boyundan olan Kazaklar ve Harezm Karakalpaklar'ından olan Jalaır halkı bin beş yüz kişinin olduğu aile ve arkabalarıyla beraber Karzak topraklarına göç etmiştir. Kazaklar, Karakalpak halkına onları korumayı ve yayların ortak kullanımını teklif etmiştir. Fakat Türkistan'a yakın yerde Kazak Hanı Küşük ve Sultan Barak, Karakalparaklara saldırmış ve onları rehin almıştır.[87] Bu akraba halkların birbirleriyle iç içe yaşaması ve aynı toprakları paylaşması, onların kültür bağlarının hiç kopmadığı ve birbirlerinin kültürlerinden etkilendiklerinin kanıtıdır. Türkmenler'in Gazak, Galpak, Kazakların Turkpen adlı boylarının bulunması bu kültürel etkileşime örnek gösterilmektedir. Karakalpak halkı kendisinden daha kalabalık ve güçlü olan Kazak, Özbek ve Türkmenler'in baskısından kaçmak zorunda kalmıştır. Halkın bazı boyları Özbek halkıyla, bazıları da Kazak halkıyla yaşamıştır. Bu sebepten dolayı, başka halklardan yanlarına gelen boylar, kendi milli adlarını boy adları olarak kullanmıştır.

[87] **Andrianov, B.,** (1963) Karakalpaklardın Amudaryanın Tomengi Jagına Koship Konıslanu Tarihınan Karakalpak Mamleket Baspası, s.16.

2.2.1. Tallık ve Naypır Beylikleri

XIX. yüzyılda Karakalpaklar, Tallık ve Naupır beylikleri olarak ikiye ayrılmıştır.[88] Bu bölünmeden sonra Karakalpaklarda Kongrat Arısı ve On Dört Uru Arısı beylikleri de oluşmuştur.[89] Arıs, büyük ve yakın akrabaların oluşturduğu kavim ve boyların birliğinden oluşmaktadır. Bir arısa bağlı olan boylar aynı yerde beraber yaşamıştır. Kongrat Arısı'nın yerleşim bölgesi Tallık Beylerbeyliği'dir. Arıs, adını bölgede bulunan Tallık nehrinden almıştır ve Ustyurt'a sınır olan bir bölgedir. Tallık, Hive Hanlığı'nın kuzeyinde bulunmaktadır. On Dört Uru Arısı'nın yerleşim bölgesi ise Naupır'dır. Naupır, bolluk ve bereket anlamına gelmektedir.[90] Naupır, Hive Hanlığı'nın güneyinde yer almaktadır ve burada büyük bir su kanalı da bulunmaktadır. Karakalpaklar, kanalda suyun çok olduğu zaman "Su naupır (bol) oldu" demektedir. Sonuç olarak Kongrat Arısı ve On Dört Uru Arısı güney ve kuzey olmak üzere iki farklı yerde varlığını sürdürmüştür.

Kongrat Arısı, hayvancılık ve balıkçılıkla geçimini sağlayan bir topluluktur ve Tallık bölgesinin sahipleridir. On Dört Uru Arısı ise Naupır bölgesinin sahibi kabul edilmiştir. Her iki arıs da büyük su kanallarına sahip olup bu su kanallarının etrafında toplanmıştır. Bu yüzden arıslarda bulunan topluluklar birbirine yakın bölgelerde yaşamıştır. On Dört Uru Arısı, Amu Derya'nın orta kısmında yer alan verimli ve suyun bol olduğu topraklardan geçimini sağlamış ve bu bölgeye çevresinde toplanmıştır. Kongrat Arısı ise Amu Derya'nın Aral denizine yakın olan bölgesinde yarı göçebe kavimi olarak yaşamıştır. Kongratlıları Amu Derya'nın sık sık değişen su rejiminde dolayı susuz kalan kollarında bulunan bazı verimli topraklarında çiftçilik yapmaya çalışmış, büyükbaş ve koyun yetiştirmiştir. Kongratlılar'ın toprak sınırları Amu Derya'nın Tallık ve Jana kollarına kadar uzanmaktadır. Batısında bulunan Üstyurt'a kadar ilerleyen topraklarda Kazak topluluklarıyla komşu olmuşlardır.[91]

---

[88] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 89.

[89] **Karimov, A.,** (1963) *Jiien Jıraudın Omiri Ham Tvorçestvası,* Hokis, s. 87-97.

[90] **Baskakova, A.,** (1958) *Karakalpaksko- Ruskii Slovar*, Moskva, s. 480.

[91] **Kosbergenov, R.,** (1972) *Karakalpakstanın Rossiyaga Kosılıuı,* Karakalpakstan, s.115; **Kosbergenov, R.,** (1974) *Prılojenıe karta iz knıgı İstorıya KKASSR,* Taşkent, s.112.

KONGRAT ARISININ SAĞ KANATI OLAN ŞULLÜK BÜYÜK BOYUNA BAĞLI BOYLAR

a. Kıyat, b. Aşamaylı, c. Koldaulı, d. Kostamğalı, e. Balğalı, f. Handekli, g. Karamoyun, h. Muyiten.

a. Kıyat Boyu

Kıyat boyuna bağlı küçük boylar şunlardır: 1.1. Üç tamgalı, 1.2. Taraklı, 1.3. Balğalı Kıyat. Kıyat boyunun tarihi, Oğuz Han ve Cengiz Han dönemine dayanmaktadır. Fakat Karakalpak Kıyatları'nın bununla bir bağı bulunmamaktadır. Zira, Balğali Kıyat boyundan başka Balğali adını kullanan başka bir boy daha bulunmaktadır. Kıyat'ın Tamgalı ve Taraklı toplumları On Dört Uru Arısı'nın Mangıt boyunda da bulunmaktadır. Bu boyların adı daha geç zamanlarda ortaya çıkmıştır. Aşamaylı, Koldaulı ve Kostamğali boylarının adlarının tamgaları ile bağı bulunmaktadır. Bu isimler, kendi aralarında birleşip mal mülklerini damgalayan halkın adından oluşan boy adlarıdır.

b. Aşamaylı Boyu

Aşamaylı boyunda 13 urug bulunmaktadır. Bunlar: *"1.Sakıu, 2.Karakoja, 3.Jalanayak, 4. Ayıllı, 5.Kabasan, 6.Türkmen Kara, 7. Japar, 8.Sarı, 9.Abız, 10. Akay, 11. Pankara, 12. Üşbaş, 13. Kurama."* Sakıu boyunun Sakalarla bağlantısı olduğu düşünülmektedir. Fakat bunun gerçek olup olmadığı kanıtlanmamıştır.

c. Koldaylı Boyu

Koldaylı boyunda 16 urug bulunmaktadır. Bunlar: *"1. Beskempir, 2. Maışı Şalı, 3. Kalkaman, 4.Gaıp Karagan, 5. Sarı Ton, 6. Kulkı Hojak, 7.Jarimbet, 8. Jaman Konrat, 9. Juka,10. Kızıl Ayak, 11.Kara Sıyrak, 12. Jel Karagan, 13.Ulken Börık, 14. Şıljuut, 15. Kalmak, 16. Jaman Ayıl."* Beskempir halkının adının tarihi ile Maışı Şalı'nın tarihinin aynı olduğu ve XVIII-XIX. yüzyıllara dayandığı belirtilmektedir.

"Bazar Ğulpak uğlı Tomai- Bazar Gulpak oğlu Tomai
Barşeni yarattı Kuday- Hepimizi yaratan Allah,
İene birisi Menğlibay - Daha birisi Menglibay
Onnan Maişı bolgan eken- Ondan Maisı olmuş,
Tomai elşi darhan boldı- Tomay elçi darhan oldu

Zaiıbı beş oğul tuudı- Eşi beş oğul doğdu
Beskempir atangan eken- Beşkempir yaşlı kadın atanmış."[92]

Gaıp Karagan ve Jarimbet'in XVIII-XIX. yüzyıllarda Biilerin adları olduğu ifade edilmektedir. Şullık kanadının tarihi çok eski zamanlara dayanmaktadır. Berdah'ın Şeciresi'nde bu tarihe değinilmektedir.

"Kolına baskan Koldaulı- Koluna basan Koldaulı
Canına baskan Aşamaılı- Canına basan Aşamaılı
Juptan baskan Kostamgalı- Ciften basan Kostamgalı
Tamgası kos bolgan eken- Tamgası çift olmuş."[93]

Bilim adamları, Ulken Borık adına XI-XII. yüzyıllarda yaşayan Kara Börıkler halkının arasında bulunduğunu ifade etmiştir. Şıljuut adı, bir Moğol halkının adı olduğu belirtilmiştir.[94] Kalmak, adını halkından almıştır. Berdah'ın *Şeciresi'nde "Mambetın üç oğlu varmiş, Manak ayrı, bıri Koşkar, Esir kız-Kalmak eşi varmış, ondan Kalmak olmuş"* yazar.[95] Kara Sıirak, Mangıt boyunda da yer almaktadır.

d. Kostamgalı Boyu

Kostamgalı boyu toplamda 7 urugtan oluşmaktadır. Bunlar: *"1.Jankeldi,2. Şırjegen, 3.Ağa Begli, 4. Karnı Juan, 5. Kara Kursak, 6. Kazakı, 7.Kostamgalı."* Kostamgalı halkının adının neden Balgalı boyunda bulunan Komtamgalı ile aynı olduğu bilinmemektedir. Berdah Aşamaılı, Koldaulı, Kostamgalı ve Kandekli boylarının akraba olduğu ve ata miraslarını eşit olarak paylaştıkları belirtilmiştir. Bu durum "Enşisın bir algan eken" cümlesiyle ifade edilmektedir.[96]

e. Balgalı Boyu

Balgalı kelimesinin anlamı çekiç demektir ve bu kelime boy mensuplarının mesleğini göstermektedir. Balgalı boyu 11 urugtan oluşmaktadır. Bunlar: "1.Ak Balgalı, 2.Nur Balgalı,

[92] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 24.

[93] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 24.

[94] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 24.

[95] **Sagitov, İ.,** (1962) *Karakalpakskii Geroiçheskii Epos,* An UzSSR, s. 41.

[96] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 24.

3.Türkmen, 4.Jaman Ayıl, 5.Şömişli, 6.Tokımbet, 7.Taz Balgalı, 8.Kostamgalı, 9.Karatalşı, 10.Asan, 11.Arzıkul." Balgalı topluluğu, atalarının Hz. Davut'tan geldiğine inanmaktadır. Balgalı boyunun ataları silah yapımıyla geçimini sağlayan bir halk olmuştur. Jaman Auıl halkının hikâyesi ise şöyledir: Eskiden Balgalıların oturduğu köy çok zengin bir köydür. Bu köyü nazardan ve kötü ruhtan korumak için adını Jaman Aul (kötü köy) koymuşlardır.[97]

f. Kandekli Boyu

Kandekli boyu, toprak ve suyla bağı olan bir boydur. Bu boy, toplamda dört urugtan oluşmaktadır. Bunlar: 1.Kurama, 2.Kiikşi, 3.Tokpolat, 4.Cadık. Halk şecerelerine göre, Hendekliler'in Han'ın soyundan geldiğine inanılmıştır. Bazı efsanelerde de Kandekliler'in atasının hendekte bulunduğu anlatılmaktadır. Han'ın bebeğine düşman olanlar onun köpek yavrusu olduğına inandıkları için hendeğe atmışlardır. Bir diğer araştırma ise Kandekli boyunun avcılıkla geçindiğini tespit etmiştir. Zira, eski zamanlarda kazılan hendeklerde Kandekliler, geyik, kuş ve diğer hayvanları avlamıştır. Kiikşi ve Cadik kelimlerinin de avcı anlamına geldiği söylenmektedir.[98]

g. Karamoyun Boyu

Karamoyun boyunun adının tarihte, tamga ile bağlantılı olduğu düşünülüyor. Karamoyun boyunun tamgası "tuğir" adı verilen T şekli olmuştur.[99] Tuğir kelimesi, Karakalpak dilinde av kuşlarını oturtan dayanak demektir. Bu kelimenin anlamı aynı zamanda halkın geçiminin avcılık olduğunu gösteriyor. Karamoyun boyundan gelen erkeklerin cesur ve kahraman oldukları söylenmektedir. Karamoyun, altı boydan oluşmaktadır: 1.Anna Hoja, 2.Sabalak, 3.Kotelek, 4. Kareke, 5.Karlı Maral, 6. Bulkildek. Toplam büyük, küçük ve köse (urugların en küçükleri) 91 urugdan oluşmaktadır.

h. Muiten Boyu

Muiten boyunun tarihi, yukarıda Kongrat Arısı kısmında açıklanmaktadır. Zira, Muiten boyunun halk şecereleri ve Kongrat Arısı'nda geçen halk şerecesiyle aynı özellikleri göstermektedir. Belirtildiği üzere, Muiten boyu ve Kongrat soyağacında yan yana yer

---

[97] **Berdak,** *Shıgarmaları,* s. 208.

[98] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 24.

[99] **Kurılev, V.,** (1989) Kazahskie Tamgi Kak Znaki Rodovoi Prinadlejnosti, *Etnicheskaya İstoria İ Traditsionnaya Kultura Narodov Crednei Azişi İ Kazahstana*, Nukus, s. 210-222.

almaktadır. Kongrat Arısı'nda olduğu gibi iki kanada ayrılmış, bu kanatlar *Barşa* ve *Baylar* olarak adlandırılmıştır. Muiten boyunun sağ kanadının Kongrat'ta olduğu gibi büyük bir kavim olduğu düşünülmektedi. Barşa, ilk eşi Baybişe'den dünyaya gelen oğlu, Baylar ise ikinci eşi olan Tokalmış'tan dünyaya gelen oğludur. Bu boyların gelişmemesinin sebebi, savaşlarda çok fazla insan kaybetmelerinden kaynaklanmaktadır. Muiten'nin sağ kanadı Barşa; Camat, Kentanau ve Arız boylarının birleşmesinden meydana gelmiştir. Baylar sol kanadı ise Telli boyundan türemiştir[100]**.** Fakat savaşlar ve göçler Muiten boyunu zayıflatmış ve daha sonra Muitenler Kongratlarla birleşmiştir. Kongrat Arısı'nın sağ kanadı Şullık boyu da büyük boyların sırasında yer almaktadır. Muitenler kendilerini "Bes Toksane" olarak bölmüştür. Bunlar: 1.Camat, 2.Abız, 3.Teli, 4.Tellinin "Tileuberdi" ve "Allamberdi" halklarıdır.[101] Karakalpaklıların anlattıklarına göre Muitenlerin atası Jaılhan'dır. Jaılhan'ın ikinci eşinden gelen sülale ise Muitenleri oluşturmuştur. Birinci eşinden Kongrat, üçüncü eşinden ise Kıtay, Kıpçak, Keneges ve Mangıt sülaleleri oluşmuştur. Bu topluluklar arasında taht kavgaları yaşanmış ve Muiten'in annesi Ayşolpan, oğlunu ormana saklamıştır. Ormanda avcılıkla geçinen Muiten yüzüne ve vücuduna tuğ bastığı için adı Muiten olmuştur. Bu boyun uranı Ayşolan'dır ve Muiten halkında kadınlar kutsaldır. Muitenlerin babası da avcılıkla geçimini sağladığı için tamgası "şanışkı" (zıpkın) olmuştur. Mambetov'a göre Muitenler aynı Kongrat. Mangıt, Kıtay ve Kıpçak gibi Ak Kıpçak olarak Özbekler'den ayrılmıştır.[102]

Kongrat Arısı'nın Sol Kanadının Büyük Boyu Jaungır'a Bağlı Boylar

Jaungırlar, Kongrat Arısı'nın sol kanadıdır. Jaungırlar'a bağlı toplamda 7 boy bulunmaktadır. Bunlar: 1.Teristamgalı, 2.Bakanlı-Şaujeli, 3.Tiekli, 4.Irgaklı, 5.Baymaklı, 6.Kazayaklı ve 7.Uygir olarak adlandırılmaktadır. Teristamgalı ve Bakanlı boylarının adları, Hive el yazmalarında sıkça geçmektedir. Karakalpaklar'a göre Jaungır büyük boyuna bağlı boyların tamgaları da mevcuttur. Karakalpak halk şecerelerinde bu tamgalara "Yedi Damgalı Şullük" ve "Yedi Damgalı Jaungır" denilmektedir.

---

[100] **Daukaraev, N.,** (1961) *Revolyutsiaga şekemgi Karakalpak Adebiyatı Tarihinin Oçerkleri,* Nokis, s. 180.

[101] **Jdanko, T.,** (1950) *Ocherki İstoricheskoi Etnografii Karakalpakov*, M - L, s. 68-70.

[102] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 94.

On Dört Uru Arısı'nın Sağ Kanadı Hitay-Kıpçak Büyük Boyuna Bağlı Küçük Boylar

Sağ kanadın en büyük boyu Hitaylar'dır. Bu boyun uranı, büyük dağ anlamına gelen "Ullı Tau"dur. XII. yüzyılda Ullı Tau, Karakalpak halkının yerleşim bölgesi olmuştur.[103] Bu boyun tamgası ise kepçedir. Tamganın kepçe olması, bu boyun yemeklerinin bol olduğu ve karınlarının tok olduğuna anlaıma gelmektedir. Hitay adının Çin ile bir bağlantısı olup olmadığı araştırılmamıştır. Fakat bu adın Moğol topluluklarında adı geçtiği görülmektedir. Berdah'ın Şecire'sinde, Jaılhan'ın Hitay-Hotan (Kidan) eşi Sarnaz Begim ve onun oğlu Kıtaybek'in, Hitay adıyla bir bağlantısı olduğunu göstermektedir.[104]

Kıtay Büyük Boyuna Bağlı Boylar

Kıtay büyük boyu, içinde 12 küçük boyu barındırmaktadır. 1.Bessarı, 2. Beksıik, 3. Kazyaklı, 4.Kaişılı, 5. Anna, 6. Kuyun, 7. Ayteke, 8. Şeruşi, 9. Aralbay, 10. Manjuli, 11. Boklı Kıtay, 12. Kırk.

Altıncı boy olan Kuyun boyuna IX. yüzyılına ait kaynaklarda rastlanmaktadır.[105] Bu isim, Kıpçak kavimlerinin adları arasında da bulunmaktadır. Manjuli boyu ise Araplar'a bağlı olmuştur. Ayteke, Kafkas Nogayları arasında yer alan bir boy olmuştur. Boyların tarihine baktığımız zaman bu boyların farklı zamanlarda kurulduğu görülmektedir. Halk şecerelerinde boylar, çift ya da üçlü olarak anlatılmaktadır. Halk şecelerinde boylar çift veya üçlü grup olarak ele alınmıştır. Karakalpaklar'ın Kongrat Arısı ve On Dört Uru Arısı'nın boylarının adları urugların adının yan yana gelmesiyle oluşmuştur. Kaışlı, Kayakalı, Kırk, Boklıkıtay, Manjuli, Bessarı, Beksıik, Aralbay, Ayteke, Şeruşi, Anna ve Kuyun bu isimlere örnek gösterilebilir. Kıtay'ın atalarının Tankede, Ayteke, Şeruşi ve Anna'dan geldiği ve Tokpolat Tanken'in kardeşinden Kuyun adlı oğlunun olmasından kaynaklandığı yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır.[106] Karakalpakların halk şecerelerine göre, Bessarı boyunun adı Nogaylar'ın Oris Bey'ine dayanmaktadır. Aralboy topluluğunun adını toprak ve sudan aldığı düşünülmektedir. Kırk topluluğunun adı ise Jupar Kempır'ın (yaşlı kadın) kırk oğlu

[103] **Ayımbetov, K.,** (1964) Jıraular Repertuarında Karakalpak Dastanları. *Amudarya,* 2, s. 30.

[104] **Sagitov, İ.,** (1958) Berdaktın Tvorçestvosı, Nokis, s. 204.

[105] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 30.

[106] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 31.

ile bağdaştırılmaktadır. Jupar Kempır, Karakalpakların efsanelerine göre halkı yöneten cesur kahraman bir kadındır.

Kıpçak Büyük Boyuna BağlıBoylar

Kıpçak büyük boyuna bağlı boylar: 1. Kanlı, 2. Sanmurın, 3. Estek, 4. Kanjıgalı, 5. Şunak, 6. Basar, 7. Tolıs, 8. Yabı, 9. Arık, 10. Jagaltay, 11.Baganalı, 12. Mailı Balta, 13 Jadik, 14. Saltır. Kıpçakların uranı "toksaba" ve tamgası I-Elif'tir. Toksaba, eski Kıpçakların dilinde Kımızın (mayalanmış at sütü) saklama kabı anlamına gelir. "Toksoba" büyük polovets kavminin adıdır ve Rus kaynaklarında "Toksobıçı" olarak yazılmıştır.[107] Kıpçakların damgasını anlamı olan Elif (I), alfabede ilk sırada yer aldığından bu kavmin de ilk sırada ve öncü olduğu halk tarafından söylenir. Kıpçak kavminin tarihi, Özbek, Kazak Kırgız ve Türkmen halklarının tarihinde de büyük yere sahiptir. Karakalpak Kıpçakları, bu kavmin bir parçasıdır.

Kıpçakların, Kanglı ve Yabı boyları, IX. Yüzyıl kaynaklarında Kıpçak kavimlerinin arasında yer almaktadır. IV. yüzyılda, Harezm topraklarında Kanglı ve Yabı adlarını taşıyan iki devlet kurulmuştur.[108] Kanglılar, XII. yüzyılda Aral gölünün etrafında yaşamıştır. Karakalpakların da Kanglı boyunun bir parçası olduğu düşünülür. Halk şecerelerinde verilen bilgilere göre, Kanglı boyundan olan kişilerde ilmin ve bilimin anahtarı olduğu söylenmektedir. Yabı boyundan olan kişilerde cesurluk anahtarı olduğu yazılmaktadır. Sanmurın atamasının köpek veya kuş olduğu düşünülmektedir. Zira, eski zamanlarda köpek kutsal bir hayvan olarak görülmüştür.[109] Zerdüştlük dininde de köpekler kutsal hayvanlardır ve ölen köpekler insanlar gibi gömülmüştür. Zerdüşt dinine göre ölmüş insan kemikleri, etinden temizlendikten sonra kumdan yapılan bir kaba konularak toprağa gömülmektedir. Ceset, etinden temizlenmesi ve ayrılması için yüksek dağlara götürülüp açık havaya bırakılmakta ya da köpeklere verilmektedir. Bu görevi yapan köpekler özel yetiştirilmiştir. Estek Kıpçaklarının tarihinin Başkurtlarla bağlantılı olduğu ifade edilmektedir.[110]

---

[107] ***İstorya KK ASSR,*** (1974), s. 99.

[108] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 32.

[109] **Yusupov, O.,** (1985) *Alpamıs dastanında antroponimler ham etnonimler hakkında jana oy pikirler,* Vestnık no 1, s. 61.

[110] **Jdanko, T.,** (1962) Karakalpaki, *Narodı Srednei Azii,* M, s. 422.

Mailı Balta Kıpçaklar adını, XVII. yüzyılda yaşayan Bayımbet Bii'nin lakabından almıştır. Bayımbet adlı kişi, kasap olarak çalışmış daha sonra ise Bii (bey) olmuştur. Onu yöneten ve başlarında Bii olan Bayımbet'in kassap kalabını boy olarak kullanmışlardır.[111] Karakalpakların anlattıklarına göre, Tolibay adlı bir beyin üç oğlu vardır ve bu üç oğlunun adı Maili Balta, Jadik ve Saltır boylarına verilmiştir. Bu oğlanların üçü de bii olmuş ve her birinin adı boyların adı olmuştur.[112]

On Dört Uru Sol Kanatın Büyük Boyu Keneges-Mangıt'a Bağlı Boylar

On Dört Uru Arısı'na bağlı olan Keneges-Mangıt boyları, sol kanadın en büyük boylarıdır. Keneges-Mangıt kanadında bulunan boylar hakkında yapılan tarihi araştırmalara göre, Hitay-Kıpçak sağ kanadına bağlı boyların tarihinden daha eski olduğu ifade edilmiştir. Sol kanat olan Keneges-Mangıt boyları, Kıpçak ve Kongrat topluluklarının bir parçasını oluşturmuştur. XIII. yüzyıldan sonra Moğol hanlıklarının parçalanmasıyla Mangıtlar güçlü bir kavim haline gelmiştir. Karakalpakların iki arısından biri Kongrat halkının elinde olmuştur. On Dört Uru Arısı'nın kavimleri olan Kıtay-Kıpçak, Mangıt-Keneges olarak kendi aralarında birleşmesine rağmen, bu boylar liderliği ele almak için birbirleriyle mücadele etmiştir. On Dört Arısı'nın ilk liderliği Kıtay-Kıpçakların elinde olmuştur. Moğollar zamanında Kongrat ve On Dört Uru Arısları'nda liderlik Mangıtlar'ın eline geçmiştir. Hatta Karakalpak adı yerine bu halk Mangıtlılar adıyla kaynaklarda yer almaktadır. Bilim adamlarına göre bunun önemli sebeplerinden biri Altın Orda'nın Türk askeri birliğine, kavminden olan Hogay Emir'in seçilmesidir. Kongrat kavmi, Mangıtlar'a göre daha kalabalık ve güçlü olmasına rağmen bu kurala uymak zorunda kalmıştır.

Nogay adlı kişiyi kaynaklarda, aynı zamanda Moğol olarak görmek mümkündür. Nogay'ın lider seçilmesinde Moğol ve Türkler'in oy birliği önemli bir rol oynamıştır. Buna göre Moğollar'ın içinde Mangıtlıların da olabilme ihtimali düşünülmüştür. İki halkın birbirleriyle yaptığı evlilikler ve kültürel paylaşımlar, geleneklerinin de benzer olmasına sebep olmuştur. Türk ve Moğol halklarında benzer dile, örf ve adetlere rastlamak bunun kanıtıdır. Mangıt ve Keneges topluluklarını, Kazak ve Özbek halklarının arasında görebilmek mümkündür. Kongratlılar ve Mangıtlılar, Karakakalpakların etnogenezinin baş

[111] **Hamidov, H.,** (1950) *Eski Karakalpak Tilinin Jazba Estelikleri,* Nokis, s. 211.

[112] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 33.

taşları sayılmaktadır. Karakalpaklı Mangıtları'nın tamgasının kılıç olması, onların cesur ve savaşçı bir halk olduğunu göstermektedir. Mangıt ve Kenegesler'in ortak noktalarından biri, gürültülü, kalabalık ve neşeli bir halk anlamına gelen "*şaulı- şauhay*" kelimesidir.

Keneges Büyük Boyuna Bağlı Boylar

Keneges ve Mangıt gibi büyük boylar kalabalık olmakla beraber aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Berdah'ın Şeciresi'nde, Kenenın Mangıt agası (Kenenın abii Mangıt) Kene tentektur inisi (Kene Şımarık kardeştir).[113] Keneges ve Mangıt yan yana yaşamıştır. Kenegesler'in uranı Mangıtlar'daki gibi "Şaulı Şalhay", tamgası ise "Atanak"tır (X işareti).

Kenegesler, sekiz boydan oluşmaktadır: 1.Aranşı, 2. Ak Toğın 3. Ömir. 4. Taraklı, 5. Dobal, 6.Oymauıt, 7. Dom Bazak, 8. Nökis. Karakalpak kaynaklarına göre bu boyların tarihi, Volga nehrinden 1596-1597 yılları arasında Türkistan'a göç edip buraya yerleştiklerinde başlamıştır. XVII. yüzyılda, Semerkand el yazmalarında Mangıtlar'ın Harezm ve Buhara'da daha sık yaşadığını görmek mümkündür. Keneges büyük boyunun Oymauıt ve Nokıs boylarının tarihinin, Türk-Moğol (XIII-XIV) kavimlerinin tarihi ile bağlantılı olduğu tespit edilmiştir.[114]

Keneges boylarının adları günümüzde Özbekistan'da varlığını sürdürmektedir. Aranşa Havalimanı, Sir Derya'nın kolu olan Çirçik etrafından bulunan Oymauıt, Ömir ve Mınjır köyleri buna örnektir. Bu adlar aynı zamanda Karakalpaklar'ın yerleşim bölgeleri olduğunu da gösterir. Tarihi araştırmalara göre Karakalpak boyları adlarını kişilerden veya yaşanılan olaylardan almıştır. Bazı boyların adlarının ne sebepten veya ne zaman aldıkları hakkında bilgiler kısıtlı olduğundan net bir yorum yapmak zordur. Mesela; Kıtay, Uygir, Kalmak ve Türkmen boylarının adlarının bu halklara bağlı olduğu fakat ne zaman ve neden bu adların boylara verildiği henüz tespit edilememiştir. Geçmişte bu halklarla etnik bağların olduğunu gösteren bilgilerden biri şöyledir: Türkmen Hanı Salır Kazan (X-XI), babası Alp-Ata tarafından Hive Hâkimi Cingiz Beg'den ruhsat alıp Karakalpaklı bir kadınla evlenmiştir. Bu

[113] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 36.

[114] **Mambetov,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 36.

yüzden Salır urundan gelen Türkmenler, Karakalpakların yeğeni olarak görülmektedir. Efsanelere göre Batı'ya göç eden Oğuzlardan birisinin eşi Karakalpaklı bir kadındır.[115]

Mangıt Büyük Boyuna Bağlı Boylar

Mangıt büyük boyuna bağlı urugların sayısı 19'dur. Bu boyların altısı "Karatay" adlı gruba bağlıdır. Bunlar: 1. Karamangıt, 2. Karasıirak, 3. Akmangıt, 4. Mamıkşı, 5. Kosar, 6. Kılkalı isimli boylardır. Geriye kalan diğer 11 urug da " Ekinci topar" adlı gruba bağlıdır. Bunlar: 1.Arşan, 2.Janlık, 3.Tokmangıt, 4.Arsarı, 5.Taz Jallık, 6. Şuyut, 7. Jamanşa, 8. Esenbii, 9. Tamgalı, 10. Tonmoyun, 11. Temir Hoja adlı boylardır. Bu iki gruba dâhil olmayan uruglar ise Boztay ve Jetimtay'dır. Karakalpaklar'ın anlattığına göre Keneges ve Mangıt adlı kişiler kardeştir. Babalarının Sarı Mazin, bir diğer adıyla Tılkı saçlı Aziz Baba, olduğu annelerinin ise Piri kızı olduğu söylenmektedir. Mangıtlar'ın Ak Mangıt urugunun öz babasının Edige olduğu söylenmektedir. Kılkalı urugunun babasına Cengiz Han'ın hediye gönderdiği anlatılmaktadır. Başka bir hikâyeye göre Mangıtlılar, Sari Mazin'in dört evladından biridir. Birgün dört kardeş atlarını da alarak yola çıkmış ve yolda Tanrı'nın elçisi olarak bilinen Kıdır Ata'yı görmüşlerdir. Karatay ve Sarıtay'a binen kişiler Kıdır Ata'yı yanına almış ve bu atların sahiplerinin sülalesi çok geniş olmuştur. Boztay ve Jetimtay adlı atların sahipleri ise Kıdır Ata'yı yanına almayarak yolda bırakmış. Rivayetlere göre bu iki atın sahibi ise isimlerini taşıyan hiçbir boya sahip olamamıştır.[116]

Yukarıdaki tanımda, büyük boy olan Ulken Uru ve ona bağlı boyların adları belirtilmiştir. Aynı zamanda bu tanımlar, Karakalpak halkının temelini oluşturan ve günümüze kadar ulaşan boyları göstermektedir. Karakalpakların soy ağacının gösterildiği şemada, Ülken Uru ve urudan sonra tire adı verilen küçük boyların isimleri yer almaktadır. Tirelerin tarihi, uru tarihlerine benzemektedir. Zira tire halkları da atalarının, aksakallarının ve biilerinin adını, boy adı olarak kullanmıştır. Tire topluluklarından sonra Karakalpak soy ağacı şemasında, en alt kısımda köşe adı verilen en küçük boylar yer almaktadır. Köşelerin adı, her bir ailenin babasının adından gelmektedir.

---

[115] **Jdanko, T.,** (1952) *Karakalpaki Horezskogo Oazisa. Arheologicheskie i Etnograficheskie Rabotı Horezskoi Ekspeditsii* 1940-1945 T.I. M., s. 480.

[116] **Mambetov, K.,** *Korakalpok Şajarasi*, s. 35.

Karakalpak halkının soy ağacının başköşelerinde Kongrat Arısı ve On Dört Uru Arıs'ları yer almaktadır ve halkın güney-kuzey kollarını oluşturmaktadır. Kongrat Arısı ve On Dört Uru Arısları sağ ve sol kanat olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kongrat Arısı'nın sağ kanadında Şüllük, sol kanadında ise Jaungır yer almaktadır. On Dört Uru Arısı'nın ise sağ kanadında Hitay-Keneges yer alırken, sol kanadında ise Keneges-Mangıt bulunmaktadır. Bu kanatlara adını veren boylar; Şüllük, Jaungır, Hitay, Keneges ve Mangıt, Karakalpaklar'ın Ulken Uru büyük boy topluluklarındandır. Büyük boylara bağlı boyların adlarının tarihi yukarıda gösterilmiştir.

Bu bölümde Karakalpak halkının soy ağacında ve kültür ve siyasi tarihinde yer alan boyların adları hakkında bilgi verilmiştir. Son araştırmalara göre, Karakalpak boylarının toplam sayısı 307'dir. Bu sayıların çok olmasının sebebi, Karakalpaklar'ın soy ağacının yıllarca halk tarafından devam ettirilmesidir. Tire ve Köşe boylarının adlarının nereden geldiğine dair kesin bilgiler olmamakla beraber bu konu hakkında kapsamlı çalışmalar hala devam etmektedir.

2.3. Karakalpakların Tarım Kültürü

2.3.1. Sulama Sistemi ve Çiftçilik

Karakalpaklar'ın geçimini sağlamak için en büyük ihtiyaçları su olmuştur. Her bir boy ve uru toplanmış ve isimlerini yaşadıkları auılların (köylerin) yakınlarında bulunan su kaynaklarından veya japlardan almıştır. Kıyat Jap, Kıyat Jargan ve Keneges Jap bu isimlere örnek olarak gösterilebilir.[117] Direkt denize açılan su kanallarına Karakalpaklar "*Jarmiş"* demektedir. Özbek ve Karakalpaklar'ın beraber yaşadıkları auıllarında (köy) bu kanallara "arna" demişlerdir. Arna ve jarmalardan açılan küçük su kanalları ise "jap" denilmektedir. Denizden su alan büyük kanallar, kavimlerin yerleşim bölgelerinin ortasından geçmektedir. Jap kanallarında sadece bir küçük boya yetecek kadar su bulunmaktadır. Japların başlangıç yeri "jap sağası"dır. Japların bitiş yeri ise "jap ayağı" olarak bilinmektedir. Her bir jap başında, suyu paylaştırma aleti olan "tarnay"lar yer almaktadır.[118] Bazı aileler, japlardaki

[117] **Kosbergenov, R.,** (1972) Karakalpakstanın Rossiyaga Kosılıuı, s. 226.

[118] **Gulyamov, G.,** (1957) İstoria oroshenia Horezma, Taşkent, s. 199.

suyu kendi tarlalarına taşımak için küçük bir jap daha kazıp "salma" çıkarmıştır. Salma küçük kollara (kolşık) ayrılıp bahçelere su sağlanmıştır.[119]

Daha güçlü ve kalabalık olan Kazak, Özbek ve Türkmen halkları Karakalpakların hayvanlarını ve mülklerini yağmalamışlardır. Yoksul ve hayvansız kalan Karakalpak halkı sadece çiftçilikle geçinmeye başlamıştır. Yapılan araştırmalarda, Karakalpak halkının yarı göçebe bir hayat tarzını benimsedikleri görülmektedir. Antik ve Orta Çağ zamanlarında halk çiftçilikle geçinmiştir. Hayvanlar sadece besin olarak değil aynı zamanda toprakların ekin işlerinde ve ekinleri sulama zamanlarında da kullanılmıştır. Hive Hanlığı'nda yaşayan Karakalpak boylarının yönetimi, bii ve atalıklara verilmiştir. Biiler küçük toplulukları yönetmiş ve atalıklara bağlı olmuştur. Atalıklar, Han tarafından seçilen kişilerdir ve onlar da Beylerbeyi'ne bağlı olmuştur. Beylerbeyi aynı zamanda Karakalpaklar'ın büyük boylarını da yönetmiştir (Kongrat Arısı ve On Dört Uru Arısı). Yani; Beylerbeyi Ullı Uru denen büyük boyları, Atalıklar boyları ve Biiler de küçük boyları yönetmiştir. Her bir Beylerbeyine bağlı iki Atalık ve her Atalık'a iki Bii atanmıştır. Bu görevler, Han'ın kendi atadığı insanlara verilen devlet görevleridir.

Ekin sulama zamanında uru ve boyların su paylaşımını ve tüketimini kontrol eden kişiye *"Murab*" denilmiştir. Bu görev, en önemli görevlerden biri kabul edilmiştir. Su kanalları kullanılırken her bir kanal birkaç parçaya bölünmüş ve suyun kullanma zamanını ölçmek için de zaman cetveli oluşturulmuştur. Bu su dağıtma sistemini Karakalpak halkı "*aspek"* adını vermiştir. Her uru ve boy, sulama döneminde kendi sırasını beklemek zorundadır. Bu sistemin yöneticisi ve takipçisi murablar olmuştur. Sulama ve ekin zamanı bittiğinde murablar, görevini halktan birine teslim etmektedir.

Karakalpaklar göç ederken genellikle su kaynaklarına yakın bölgelere göç etmiştir. Harezm topraklarında Sir Derya ve Amu Derya kıyılarına yerleşen halk, geçimini çiftçilik ve tarımla sağlamıştır. Yaşanan siyasi olaylar, bir süre sonra halkı göç etmek zorunda bırakmıştır. Halk hep baskı altında kalmış ve göç ederek bu baskılardan kurtulmaya çalışmıştır. Kazak ve Türkmenler'in, Karakalpak halkının elinden hayvanlarını almasından dolayı, çiftçiliğe olan yönelim daha fazla olmuştur. Karakalpaklar eskiden de çiftçilikle

[119] **Kosbergenov,** Karakalpakstanın Rossiyaga…, s.183.

uğraşan atalarının tecrübelerinden yararlanarak hem çiftçilik hem de hayvancılıkla geçinmeye çalışmıştır.

Karakalpaklar yılda iki kez tohum ekmiş, ekinlerini güz ve ilkbahar sezonu anlamına gelen "*Ak egis*" ve "*Kök egis*" olarak adlandırmıştır. Ak egis buğdayı, Eylül ayında ekilmektedir ve kış gelmenden 5-10 cm kadar olgunlaştıktan sonra temmuz ayında hasat edilmektedir. Kök egis; pirinç, maş, kunjut (susam), akbuğday, darı, arpa, pamuk ve diğer bahçe bitkilerinin ekildiği zamandır. Mayıs ayında ekin başlamaktadır ve mahsuller Kasım ayında toplanmaktadır.[120] Çiftçiler, ekine başlamadan önce topraklarını hazır hale getirmek için ketpen (çapa) ve karasaban kullanarak toprağı yumuşatmaktadır. Böylece toprak, zararlı bitkilerden de temizlenmektedir. Birkaç kare şekline ayrılan tarlalara külşe veyahut atız denilmektedir. Atızların her birinde değişik sebze ve tahıllar ekilmektedir. Her bir külşenin (atızın) kenarına, topraktan şeller (alçak duvar) yapılmaktadır. Şel duvarlarının yapılmasının sebebi, atızların birbirinden ayrılmasını ve sulama işlemini kolaylaştırmaktır. Çiftçiler, toprağı tuzdan ayırmak için atızları bolca sulamaktadır. Atızlar bol sulandığı zaman eğer toprak tuzluysa suyu emememektedir ve tuz, toprak yüzeyine çıkmaktadır. Bu işlem, toprak tuzdan arındırılıncaya kadar devam etmektedir. Daha sonra toprağın yumuşamasını sağlamak için kürekle toprak kazılmaktadır. Sonbaharda yapılan bu hazırlıklar "kök egis" bitkileri ve tahılları için yapılmaktadır. Karakalpaklı çiftçiler, gübre olarak hayvan tezeklerini kullanmışlardır.

Karakalpakların "ak egis" olarak adlandırdıkları buğday ekini sonbaharda başlamaktadır ve buğday olgunlaşana kadar ekinler beş kez sulanmaktadır. Kongrat, Şimbay, Tallık ve Daukara Karakalpaklar'ın buğday ekilen bölgeleridir. Karakalpak, Özbek ve Kazaklar, susuz bölgelerde suni sulanan topraklar olan kayırları ekin için kullanmışlardır. Yapılan sulamalardan sonra elde edilen mahsuller, hasata kadar sulanmamaktadır. Türkistan halklarının kışın ektiği buğday türü jaydarı (tombakbaş), alabürek ve kuikbaştır. Yazın ekilen buğdaylar ise kızıl biday ve ak jazlıktır. Yaz ve kış buğdaylarının hasat zamanı temmuz ayında devam etmektedir, fakat kış buğdayları yaz buğdaylarından bir hafta önce toplanmaktadır. Karakalpaklar sulama ihtiyacının az olmasından ve çiftçilerin işini kolaylaştırmasından dolayı kış buğdaylarını daha çok tercih etmiştir. Juyeri adı verilen akbuğday çok verimli ve besleyici bir buğday türüdür. Akbuğdaydan un yapılır ve "şıngırık" adı verilen mahsulden arta kalanlar hayvanların besin kaynağı olmuştur. Şıngırıklar aynı

[120] *Hozyastvo Karakalpakii V Nachale XIX-nachale XX Veka* (1972) Tashkent "FAN", s. 55.

zamanda yakacak olarak da kullanılmıştır. Akbuğdayın bir başka özelliği ise tuzlu topraklarda yetiştirilebilir olmasıdır. Toprak birkaç kez kazılıp yumuşatıldıktan sonra gübre dökülmektedir. Ardından akbuğday tohumları ekilmektedir. Akbuğday tohumları filizlenip olgunlaşana kadar dört kere sulanmaktadır. Karakalpaklı çiftçiler "*nayman juyeri*" ve "*boy jueri*" olmak üzere iki çeşit akbuğday yetiştirmiştir. Akbuğday aynı zamanda soğuğa dayanıklı ve kışa kadar tarlada kalabilen bir tahıldır. Akbuğdayın ikinci kere ekildiği yaz mevsiminde çiftçiler, elde edilen mahsulden sadece hayvanlar için şingirik elde etmektedir.[121]

Amu Derya'ya yakın bölgelerde, pirincin dört ay suda yetişme ihtiyacı olduğundan dolayı çeltik tarımına uygun araziler bulunmaktadır. Karakalpaklar; kırmızı salı, ak salı ve kara salı olmak üzere üç çeşit pirin yetiştirmiştir. Diğer pirinç çeşitlerinden farklı olarak kara salı ürünü toprağın kalınlığının az olduğu daha gölet yerlerde yetişmektedir. Ayrıca fazla işçilik istemeyen ve besin değeri yüksek bir pirinç çeşidi olduğundan Karakalpak halkında da en çok tercih edilen çeşit olmuştur. Pirinç tüketimi fazla olan Karakalpak halkı, Karakalpakistan'ın kuzey bölgesinde çeşit çeşit pirinç tarlası kurmuştur. Ayrıca Kongrat Arısı'nın yerleşim bölgesi olan bu alanda Eşim Özek su kanalı ve diğer su kanalları bulunmaktadır. Karakalpakistan'ın güney bölgesi, On Dört Uru Arısı'nın yerleşim bölgesidir. Bu arısın su kaynağı, Amu Derya'dan kazılarak açılan büyük bir kanal olan Kegeili kanalı olmuştur. Karakalpakistan'ın güneyinde bulunan pirinç tarlalarında çiftçiler daha vermli ürünler elde etmek için gübre olarak boyan (meyan) kulanmıştır. Bu gübre tarlaya serpilip, ardından sulanmaktadır. Suyu çeken toprak daha sonra kurumaktadır. Toprak kuruduktan sonra çiftçiler toprağa pirinç tohumu ekmektedir. Bu işlemden sonra, pirinç tohumu filizlenene kadar tarla sulanmaktadır. Tarı (darı) 50-60 günde hasat veren bir üründür. Karakalpak çiftçileri buğday ekilen topraklara Haziran ayında darı ekmektedir ve masulleri topladıktan sonra toprağı yeniden ekmektedir. Toprak gübrelenmemektedir fakat sulanıp yumuşatılarak yeniden kullanıma hazır hale getirilmektedir. Ekilen darı tohumları filizlendikten sonra beş altı kere daha sulanmakta ve olgulaşan darılar Eylül ayında yeniden toplanmaktadır. Karakalpaklar darının ufak olanını "*kunak"* olarak adlandırmış ve sıkça yetiştirmiştir. Darı, besleyici olmasının yanı sıra özel bakım istemeyen ve çabuk pişirilen bir üründür. Karakalpaklı çiftçiler arpayı Mart ayında ekmektedir. Arpa toprağa ekilmeden önce toprak kazılmakta, sulanmakta ve ekime hazır hale getirilmektedir. Toprak hazır olduğunda

[121] **Sarıbaev, K.,** (1995) *İstoria Oroshenia Kakrakalpakstana,* Karakalpakstan, s. 62.

Karakalpaklar "*jer tapka kaldi*" diyerek ekine başlamaktadır. Tohumlar filizlendikten sonra yaz boyu dört kere sulanmaktadır. Arpa ve buğday Haziran ayında beraber toplanmaktadır. Bu mahsüller toplandıktan sonra yine aynı toprağa maş (maş fasulyesi) ve lobya (beyaz fasulye) ekilmektedir. Susam, maş ve lobya; buğday, darı ve arpa yerlerine dikilen ikinci ürünlerdir. Karakalpaklar'ın milli yemeklerinde maş ve lobya sıkça kullanılmaktadır. Susam ve tohumlarından yağ yapılmaktadır. İçine şeker katıldıktan sonra "*ijan tahan*" elde edilmektedir. Keten ve kenevir, kumaş ve yağ yapımında kullanılmıştır. Karakalpaklar, hayvanlarını beslemek için yoncayı sıkça yetiştirmiştir. Zira Karakalpakistan'ın kuzey bölgelerinde pamuk yetiştirmek zor ve zahmetli olduğu için yonca ekimi yaygın olmuştur. Karakalpakistan'ın kuzey bölgesinde bulunan topraklar verimsiz ve tuzlu olduğu için bu bölgenin halkı, güney halkının yanı sıra yoncayı Kegeili kanalı etrafında yetiştirmiştir. Yonca, sekiz dokuz yılda bir ekilen ve yaz mevsiminde üç dört kere biçilen bir üründür. Yonca tarlaları her yıl on veya on beş kez sulanmaktadır, on yıl sonra bu tarlalar temizlenerek yerine başka ürünler yetiştirilmektedir. Karakalpaklı çiftçiler, her yıl sebze için tarlalarına, yer adı verilen "atız" ayarlamaktadır. Bu atızlarda kavun, karpuz, soğan ve biber yetiştirilmektedir. Karakalpakistan'da, "*tarnek", "kaun", "jaz kaun", "jambılşa*" ve "*güz kaun*" adı verilen kavun çeşitleri yetiştirilmektedir. Jambılşa ve tarnek kavunları Mart ayında ekilmekte ve Mayıs sonunda toplanmaktadır. Jambılşanın şarks, buhara ve akkala olmak üzere üç çeşidi bulunmaktadır. Jambılşa ve tarnek kavunlarından sonra yaz kavunları toplanmaktadır. Yaz kavunlarının, "*gurbek"-"alleke", "kok gurbek," "ala gurbek"; "tornabad", "şırınpeşek", " akkıtay", "karakıtay", "kokgulabı", "jide japrak", "jiuapişek", "bubazşiki", "şabbazı"* ve "*şekerpara"* çeşitleri bulunmaktadır. Bu kavunlar 55-70 gün arasında yetiştirilmektedir ve birbirinden farklı tat, şekil, boy, renk ve ağırlıklara sahiptir. Güvz kavunlarının "*akkaşbişek", "gulabı*" ve "*kambakaun*" adlı çeşitleri bulunmaktadır. Bu kavunlar 75-85 günde olgunlaşmaktadır ve Eylül ayının ortalarında toplanarak kışın tüketilmektedir. Karakalpaklar, güzün topladıkları kavunları Mayıs ayına kadar tüketmektedir. Karakalpakistan'ın kuzey bölgesinde kavunlar kayır topraklara ekilmektedir. Kayır toprak, Amu Derya sularının akımının değişmesi ile boş kalan fakat nem oranı yüksek topraklardır. Kayır topraklarda yetişen ürünlerin sulanmasına gerek yoktur ve bu topraklarda yetişen mahsullerin tadı çok lezzetli olmaktadır.[122] Amu Derya sularının Aral gölüne dökülen bölgesinde su taşkınları sonrası toprakların verimli olması, her yıl

[122] **Tolstova, L.,** (1963) *Karakalpaki Za Predelami Horezmskogo Oazisa v XIX nachale XX veka,* Nukus, s. 46.

sulanmasına ihtiyaç olmadan bol hasat etme imkânını sağlamıştır. Karakalpak çiftçileri su basan bu toprakların kullanımına "*basudan egyu*" demektedir. Amu Derya'nın aşağı bölgesinde yaşayan Karakalpaklı çiftçiler, sonbahar yağmurları ve kış karlarıyla sulanan topraklara buğday ve arpa ekmektedir. Bu tür ekim yöntemine "*karızgardan egyu"* denilmektedir. Karızgarın kelime anlamı, kar suları ve bahar yağmurlarıyla nemini koruyan toprak demektir.[123]

Karakalpakların yetiştirdiği karpuzların; kara karpuz ve ala karpuz olmak üzere iki çeşidi bulunmaktadır. Çiftçiler karpuzları ilkbaharda ekmektedir, Eylül ve Ağustos aylarında toplamaktadır. Karakalpak çiftçilerinin yetiştirdiği kabakların *"kara askabak", "palay kadi", "salle askabak*" ve *"su kabak"* çeşitleri bulunmaktadır. Kara kabak, salle kabak ve su kabakları Karakalpakların yöresel yemeklerinde sıkça kullanılmaktadır. Aynı zamanda bu kabakların sıvıları ayran ve katıklarda da kullanılmaktadır.

Meyve ağaçlarından kayısı, jide (iğde) ve böğürtlen meyveleri, tatlı ve şeker yerine kullanılmaktadır. Karakalpakistan'ın kuzeyinde yetişen ağaçlar Karatal, Akterek (kavak) ve güneyinde yetişen ağaç türü ise güjümdür (karaağaç). Bu ağaçlardan ev eşyaları yapılmış, evlerin inşasında ve çadırların yapımında kullanılmıştır. Karakalpaklı çiftçiler ekinleri sularken bel, orak, mala ve şigır aletlerini kullanmıştır. Bu aletlerin yapı malzemesi, Karakalpakistan'ın kuzey ve güneyinde yetişen çeşitli ağaçlardan oluşmaktadır.

Karakalpaklı çiftçiler pirinç, arpa ve akbuğday ekimini ve sulamasını, 100 günden oluşan "*Juz*" takvimine göre ayarlamıştır. Bu takvimde, sayı 100'den başlatılmaktadır ve bir ay sonra 70, iki ay sonra 40 geri sayım yapılmaktadır. Pirinç, juz takvimine göre 85 günden 70 güne kadar ekilmektedir. Bu da şimdiki takvimde Mayıs ayının ortalarından sonuna kadar geçen zamana tekabül etmektedir. Akbuğday ise günümüzdeki takvimde Mayıs'ın sonundan 10 Haziran'a kadar geçen zaman eşit olan 60 gün ve 40 gün arasında, Arpa 20 Haziran'dan ayın sonuna kadar geçen süreye eşit olan 50 gün ve 40 gün arasında ekilmiştir. Tohumların ekimi sırasında kullanılan juz takvimi, tohumların filizlenme ve olgunlaşma sürelerini kapsamaktadır. Sonunda "otuz iki dâhil" otuz iki tahıl-buğdaygiller toplanmaktadır.[124] Karakalpak çiftçileri ekim sırasında "*gunde", "karasaban"," ketpen", "jaba"* ve *"bel"* kullanmıştır. Gövdesi ağaçtan yapılan ve altına demir taban oturtulan gunde aletiyle toprak

[123] *Hozyastvo Karakalpakii V Kontse XIX-N Nachale XX Veka*, (1972), Tashkent "FAN", s. 67.

[124] *Etnografya Karakalpakov XIX-hachalo XX veka*, (1980), Fan, s. 186.

sürülmektedir ve gundeler öküzler tarafından çekilmektedir. Mala aleti, şimdiki tırmıkların işini yapmış ve uzunluğu iki metre, genişliği ise kırk santimetreden oluşmuştur. Malanın *"sıypak mala"* ve *"tisli mala"* (dişli) olmak üzere iki çeşidi kullanılmıştır. Sıypak mala küçük ve sert olmayan topakları topraktan temizlemiş ve toprağı yumuşatmak amacıyla kullanılmıştır. Mala, öküze halatla bağlanmaktadır ve çiftçi malanın üstüne çıkarak öküzü yönetmektedir. Küçük tarlalarda malaların yerine çiftçilerin kendisi küreklerle toprakları kazmış ve ekine hazır hale getirmiştir. Çiftçiler hasat toplama zamanında orak ve demirden yapılan jaba aletlerini kullanmıştır. Orak ile buğday, yonca ve kamış toplanmıştır. Orak aletinin bir küçüğü olan "*keskirt*" le ise toprak, yabani bitkilerden temizlenmektedir.[125] Araştırmalara göre Karakalpak çiftçilerinin topraklarında yetiştirdiği ürünlerin çeşidi otuzdan fazladır.[126] Yetiştirilen ürünlerden özellikle buğday, Kazak halkına satılmış veya koyunla takas edilmiştir. Jdanko'ya göre Ustyurt Kazakları Harezm'e her yıl 300 devenin taşıdığı 50 bin pud buğday almıştır. Aral bölgesinde yaşayan Kazaklar ise buğdayı Karakalpak çiftçilerinden satın almıştır (pud eskiden Rusların kullandığı ölçü birimidir/16,3 kg).[127] Karakalpaklı çiftçiler toplanan buğdayları kurutup hayvanlar aracılığıyla harmanlamaktadır. Bu buğdayları saplarından ayırmak için hayvanlar, buğdayların üstünde yürütülmektedir. Zira buğday sapları hayvanların ağırlığından dolayı birbirinden ayrılmaktadır. Hayvanı olmayan çiftçiler ise "sabap alıu" usulü ile buğdaylarını harmanlamaktadır. Sabap alıu kelimesi, dövmek ve pataklamak anlamına gelmektedir. Çiftçiler bu yöntemi kullanırken ağaçtan iki dal alarak ve buğdaylara vurarak onları saplarından ayırmaktadır. Harmandan sonra buğdaylar yaba aletiyle samanlarından ayrılarak, ahşap küreklerle havaya atılarak buğday saplarından tamamen temizlenmektedir.[128] Harmandan sonra buğday, arpa, pirinç ve akbuğday sapları toplanmaktadır ve toplanan bu saplar hayvanların besini olan şingirık olarak kış boyunca kullanılmaktadır.

Karakalpak halkı, kanalların ve japların çevresine apaç ak tal, kara tal ve ak terek olarak adlandırılan ağaç türlerini dikmişlerdir. Amu Derya'nın çevresinde birbirinden ayrı bölgelerde tayga ormanları bulunmaktadır. Tayga ormanlarında jıde, şigildik, torangıl,

[125] **Karmısheva, B.,** (1976) *Ocherki Etnicheskoi İstorii Yujnıh Raionov Tadjikistana i Uzbekistana,* M., s. 86.

[126] *Hozyastvo Karakalpakii V Kontse XIX-N Nachale XX Veka,* (1972), Tashkent "FAN", s.6 0.

[127] *Hozyastvo Karakalpakii V Kontse XIX-N Nachale XX Veka,* (1972), Tashkent "FAN", s. 55.

[128] *Istorya Karakalpakov II,* (1974), Fan, s. 124.

şigırtal, dikenli çimen, koyan suyiek ve jingıl olarak bilinen bitki çeşitleri bulunmaktadır. Adı geçen ağaç ve bitkiler günümüzde de tayga ormanlarında yetişen türlerdir. Özellikle üç metre uzunluğunda olan kamışlar bu ormanlarda sıkça görülmektedir. Tayga ormanlarının ağaç ve bitkileri, Karakalpak halkının yakacak odunlarının olmasını sağlamıştır. Bu ağaçlar aynı zamanda ev yapımı, kaşık, tabak, balta, kürek, gunde, mala ve müzik aletlerinin yapımında da kullanılmıştır. Sekseul adlı bitki, Karakalpakistan'ın endemik bitki türlerinden biridir ve Kumluk bölgesinde yetişir. Odun olarak kullanılan bu bitki uzun süre yandığı için evleri ısıtmak amacıyla yaygın olarak kullanılmıştır. Karakalpaklar bu bitkiden yakacak elde edip ticaretini de yapmıştır. Karakalpaklar'ın sattığı diğer ürünler ise yünden dokulan halı (gilem), keçi yününden yapılan halı (kiiz) ve kuru meyveler olmuştur.

Karakalpak halkında çiftçiler üç şekilde geçimini sağlamıştır. Bunlardan birincisi liman, ikincisi ise kayır toprakların kullanılmasıdır. Çiftçiler kayır toprakları sadece sular çekilip kuruduğu zaman kullanma fırsatı yakalamıştır. Üçüncüsü ise her yıl ekilip biçilen tarla toprakları olmuştur. Üçüncü yöntemde çiftçileri en çok zorlayan durum sulama sistemine bağlı kalmak, baraj yapımı, su akımını kontrol etmek olmuştur. Mühendislik becerisi isteyen bu işleri Karakalpak çiftçileri yılların tecrübelerine dayanarak işlerini halletmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Karakalpaklar, Harezm bölgesinde büyük çiftlikler kurmuştur. Kallıkül, Şomanay, Kyşkanatau, Şurahan, Biibazar, Kegeili ve Kıyatjargan çiftlikleri, kurulan bu büyük çiftliklere örnek verilebilir. Bu çiftliklerde kullanılan sulama kanalları ise Laudan, Şanlıbasu, Şomanay ve Kıyatjargan olmuştur.[129] Laudan, Şanlıbasu, Şomanay ve Kıyatjargan su kanalları, hasat toplandıktan sonra açılmaktadır ve Eylül ayına kadar Ustyurt bölgesi sulanmaktadır. Nihayetinde bu topraklar sulanıp verimli hale getirildikten sonra yeniden kullanılmaları için hazır hale getirilmektedir. Karakalpak, Kazak, Türkmen, Özbekler tarafından kullanılmıştır. Amu Derya'da sık yaşanan su taşkınlarından dolayı bölge defalarca su altında kalmış ve bölgede bulunan ekin arazilerine zarar vererek çürütmüştür. Taşkınlardan dolayı diğer çevrelere su ulaşmayan araziler kuraklık problemiyle karşı karşıya kaldığı için halk, bulunduğu yerden göç etmek zorunda kalmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında Kiyatjargan ve Şomanay su kanallarının kurumasından dolayı Kongrat ve Şomanay çiftçileri göç etmek zorunda kalmıştır. Karakalpaklılar Buhara'ya göç ederken, Kıtay, Kıpçak, Kanglı uru-boyları Kegeili kanalının çevresine yerleşmiştir. Şottan bay kanalının etrafına yerleşen Keneges halkı, daha sonra Tarlı kanalının çevresine yerleşmiştir.

[129] *Hozyastvo Karakalpakii V Kontse XIX-N Nachale XX Veka*, (1972), Tashkent "FAN", s. 75.

Karakalpakları göçe zorlayan sadece iklim şartları olmamış aynı zamanda Hive Hanlığı'nda yaşanan siyasi karışıklık da etkili olmuştur. Kuskanatay çiftliğinde yaşayan ve Konrat Arısı'nın Kostamgalı halkı, Seyyid Muhammed Han'ın (1856-1865) su kanallarını kapatması sebebiyle susuz kalmıştır. 1857 yılında Kuskanatay bölgesine yerleşen Türkmen halkının kendisine boyun eğmesini istemiştir. Han'a baş kaldıran Türkmenleri böylece cezalandırmış ve aynı bölgede yaşayan Karakalpaklar da bu durumlardan etkilenmiştir.[130] Han tarafından kapatılan su kanalının suyu ters tarafa akmış ve bu durum Şortanbay, Tilyabay ve İşan-jap adlı Karakalpak çitftliklerinde bulunan tarlaları su basmış, ekinlere zarar vermiştir.

Amu Derya'da bulunan, bölgenin büyük ve önemli su kanallarından biri olan Kegeili bölgesi de Karakalpakların yoğun yerleşim yerlerinden biri olmuştur. Kegeili'den bulunan çok sayıda su kanalı, bölgedeki çiftçilerin tarımla geçinmesini sağlamıştır. Şimbay şehrinin ticaret yolu noktası olan Kegeili'de, tarımla uğraşanlar elde ettikleri ürünleri satma fırsatı da bulmuştur. Kaynaklara göre 1873 yılında Kegeili'nin kanal temizleme sisteminde 250 su kanalı olduğu tespit edilmiştir.[131] Her Karakalpak halkı Kegeili su kanalına kendi kanallarını kazmış ve etrafına yerleşmiştir. Kazılan su kanallarına her yıl bakım ve temizlik yapılmaktadır. Bu su kanallarını kazmak çok zor ve uzun sürmektedir. Su kanalı temizleme sisteminin tamiri bahar ve sonbahar mevsimlerinde yapılmaktadır. Tamiri için her hanede bulunan eşyalar kullanılmıştır. Büyük su kanalları kazılırken yaklaşık 50 bin kişi kazılarda çalışmıştır.[132] Kanalları kazmadan önce nereden ve nasıl başlanacağı önemli olduğu için, ilk önce toprağın yapısına bakılmıştır. Kanalın başlangıç yerinin sert olması ve akan suyun basım gücünün başka kanalların yönünü değiştirmeden akmasını sağlamak için araştırmalar yapılmıştır. Küçük kanalların su veriminin daha fazla olması için su bendi inşa edilmiştir. Bu bendin yapımında üç sağlam ip alınmış ve arası biraz açık kalan iplerin üstüne ağaç demetleri konulmuştur. Bir kat daha geçerek kalın bir çimen demeti oluşturulduktan sonra toprakla kapatılırmış. Bu yapıya silindir şekli verilmiş ve su bendi olarak kullanılmıştır.[133]

---

[130] **Shapskii, O.,** (1990) *Kak Hivintsı Vedut Polevoe Hozyastvo na svoıh Bezvodnıh Zemlyah,* M, s.16–20.

[131] *Hozyastvo Karakalpakii V Kontse XIX-N Nachale XX Veka,* (1972), Tashkent "FAN", s. 77.

[132] **Kamalov - Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi,* s. 49.

[133] **Tatıbaev, S.**, (1960) Narodnoe Dvijenie V İrrigatsii İ Dalneishee Razvitie Selskogo Hozyastva KKASSR, *Vestnik KKFAN, 1,* s. 82-85.

Alçak yerlere suyun ulaşması zor olduğundan, özellikle Amu Derya'nın sol tarafında Hive Hanlığı'na yerleşen Karakalpaklar, su ulaşmayan tarlaları için sulama sistemi olan "şiğır" sistemini kullanmıştır. Şiğır, büyük ahşap tekerleklerden oluşmaktadır ve tekerleğin kenarlarına otuz iki tane toprak testi bağlanarak çukurda toplanan su yukarıya çıkarılıp kanala dökülmektedir. Her beş su testisi bir kova su vermektedir. Şiğırın kendi etrafında bir kere dönmesi bir buçuk dakikaya tekabül etmektedir. Tekerleği döndüren sistem, iki ahşap dişli tekerlekten ibarettir. Biri şigırın arkasına dik bir şekilde sabitlenir, diğeri ise iki tekerleğin dişlerini birbirine tutturur. Şiğıra dik şekilde sabitlenen dişli tekerleğe kalın ağaç dalı bağlanıp ucuna ip ilmeği yapılır ve hayvanın boynuna geçirilir. Hayvan şigırı hareket ettirir ve hayvanın sistemi kolay yönetmesi için gözleri bağlanır. "Közlik" adı verilen göz bağı, keçeden veya kumaştan yapılır. İki tekerleğin dişleri birbirine değip şiğırı döndürür. Şiğır, su çukurundan 2-3 metre uzaklıkta bulunur ve bu su çukurundan çıkarılın su "verize" adı verilen hendeğe akar. Dönen şiğırın testileri aşağıdaki suyu yukarı kaldırır ve su, kovalara (jap) akıp tarlaya ulaşır.[134] Şiğır sistemi olmayan Karakalpaklı çiftçiler ise "serpme" su yöntemini kullanarak atızlarını sulamıştır.

Karakalpaklı çiftçiler sulama rejimini ayarlamak için "tukurtka" adı verilen bir araç kullanmıştır. Tukurtka, uzun ağaç gövdesinin ikiye ayrılıp içi boşaltıldıktan sonra parçaların yeniden birleştirilmesiyle oluşan boru şeklinde bir araçtır. Bu ahşap borunun bir ucundaki delik yumruk büyüklüğünde olup, diğer ucundaki birkaç deliğin boyutları daha küçüktür ve delikler su miktarını ayarlamıştır.[135] Sulama zamanı, gün doğumundan öğleye kadar, öğle saatlerinden akşama kadar ve gün batımından gün doğumuna kadar olmak üzere üç kısıma ayrılmıştır. Bu sistemin Karakalpak dilindeki karşılığı "mezgil su"dur. Mezgil, zaman anlamına gelmektedir.[136]

Çiftçilerin ulaşım ve taşıma araçları arabalardır. Araba; gübre taşımada, hasat toplamada ve yük taşımada kullanılmıştır. Aynı zamanda Karakalpaklar düğünlerinde arabaya gençleri toplayarak onları gezdirmiştir. Çiftçilerin kullandığı arabalar iki büyük tekerlekli olup öküze bağlanmaktadır. Karakalpaklar öküzün çektiği arabalara "*telegen*" demektedir. Kongrat uru ve boylarında daha sık kullanılan bu araba onların halkında ise

[134] Hozyastvo Karakalpakii V Kontse XIX-N Nachale XX Veka, (1972), Tashkent "FAN", s. 87; **Tolstova L.,** (1963) Karakalpaki Za Predelami Horezmskogo Oazisa, s. 116.

[135] Dokumentı Arhiva Hivinskih Hanov Po İstorii i Etnografii Karakalpakov, (1967), s. 87-88.

[136] Hozyastvo Karakalpakii… , s. 92.

"*Kongrat arba"* olarak bilinmektedir. Karakalpaklar, Özbekler'in süslü ve daha sağlam arabalarını satın alıp kullanmıştır. Karakalpaklar, bu arabaya at arabası anlamına gelen "*tat arba*" adını vermiştir.[137] At ve öküz arabaları gibi eşek arabaları da su ve yük taşımacılığında kullanılmıştır. Eşek arabalarının şekli, at ve öküz arabalarına göre daha küçük olmuştur fakat görünüş itibariyle tat arba ve telegen arabalarını andırmaktadır.[138]

2.3.2. Hayvancılık

Karakalpaklar çiftçiliklik ve hayvancılıkla geçimini sağlayan bir halktır. Çiftçiler büyükbaş hayvanlarını yaylalara yakın bölgelerde yetiştirmiştir. Tallık nehrinin etrafına yerleşen Kongratlı Uru boyları ve Kazaklar, büyükbaş hayvanlarını buradaki ormanlarda ve batalıklarda yetiştirmiştir. Yılın ilerleyen zamanlarında otlak yerlerden faydalanmak için kışın kamışlarla, yazın ise yeşil bitkilerle çevrili Amu Derya bölgesi ve Aral denizi çevresi, hayvanların otlatılması için uğrak bir yer olmuştur. Kışın hayvanları beslemek zor olmasına rağmen Karakalpaklar, atlarını en besleyici besin olan yonca, akbuğday ve buğday sabanı ile beslemiştir. Çünkü at; hayvancılıkta, ağır işlerde ve uzun yolda kullanılmış, aynı zamanda atın etinden, sütünden ve derisinden de faydalanılmıştır. Bu hayvan aynı zamanda çiftçiler için pahalı bir hayvan olmuştur.

İnekler kışın akbuğday sapları, pirinç, maş ve darı sabanları ile beslenmektedir. Develer, keçiler ve koyunlar ise gezerek karnını doyurmaktadır. İlkbaharda bu hayvanlar geniş otlaklarda otlanmaktadır. Su taşkınlarından sonra yetişen kamış olan *"suirik"* ve çimenler bölgede çok fazla yetişmektedir. Bu dönemde develer, keçiler ve koyunlar bolca kilo alarak güçlenmektedir. Yaz mevsiminde bu bölgelerde sıcaklığın yüksek olmasından dolayı hayvanlar erken saatlerde otlatılmakta, öğleden sonra hayvanlar açık ve serin bölgelerde dinlendirilmektedir. Hayvanlar bu bölgelerde kısa kamışlar olarak bilinen "*maymak kamış*" ve çimenlerle beslenmekte ve sivrisineklerden rahatsızlık duymamaktadır. Hayvanların yerinin değiştirip farklı yerlerde beslenmesinin amacı, çimenlerin yeniden canlanmasını, bitkilerin yeniden yeşermesini sağlamaktır. Hayvancılıkla uğraşan çitfçiler yaz mevsiminde geniş yaylalara taşınmakta ve aynı zamanda kışa hazırlık yapmak için kamış ve hayvanların tükettiği bitkilerden toplamaktadır.

---

[137] **Kosbergenov,** Karakalpakstanın Rossiyaga…, s. 309.

[138] **Kondrashev, S.**, (1916), Orashaemoe Hozyastvo İ Vodoispolzovanıe Hivinskogo Oazisa, M, s. 84-85.

"*Kurgan pişen*" (kamış) ve "*jantak"* (deveotu) gibi dikenli bitkiler orak veya çapa ile toplanmaktadır. Ardından sıkıştırılarak bağlanmaktadır. Karakalpaklar toplanan bu otlara "*patte*" demektedir.[139] Hayvancılar yaz aylarında hayvanlarını beslemek için ormanlara gitmektedir ve burada bulunan bitkiler ve karabarak, jıgıldık gibi yabani meyvelerle hayvanları beslemektedir. Bu ormanların her tarafı ağaçlarla kaplı olduğu için, kışın soğuğun ve karın ormanlara girmesi engellenmiştir. Hayvancılar her zaman bu mesleğin zor şartlarına ayak uydurmak zorunda kalmıştır. Karakalpaklı hayvancılar, her mevsim yerlerini değiştirerek, doğaya duydukları saygıdan dolayı, gittikleri yerlerdeki bitkilerin olgunlaşmasına zaman vermiş ve çevreye uyum sağlayarak hayvancılığı devamlı hale getirmeye çalışmıştır.

Çiftçilerin ekin ve sulama işlerinde kullanılan büyükbaş hayvanlar, çiftçilerin et ve süt ihtiyaçlarını da karşılamıştır. Karakalpaklar büyükbaş hayvanın yanı sıra keçi ve koyun da yetiştirmiştir. Çiftçiler hayvanlarını otlatmak için uzak yaylaya götüremediğinden, kışın topladıkları yonca ve şıngiriklerle hayvanlarını beslemiştir. Bölgenin susuz olması ve bölgede verimsiz toprakların bulunmasından dolayı Karakalpak halkı genel olarak hayvancılıkla geçinmiştir. Karakalpak halkı, komşuları Özbek ve Kazak halkında olduğu gibi hayvancılıkla uğraşmış, özellikle at ve deve yetiştirmiştir. Karakalpak halkı deveyi en çok değirmen işlerinde kullanmıştır. Çeşitli işlerde kullanılan deve, Kızıl Kum ve Üstyurt bölgelerinde yetiştirilmiştir. Develerin ve çobanların su ihtiyacı ise yetiştirdikleri bölgelere su kuyusu açarak temin edilmiştir. Açılan bu su kuyularına sahibinin adı verilmekte, Karakalpak, Türkmen ve Kazak halkı da bu sudan yararlanmaktadır. Ustyurt bozkırlarında (Aral denizi ile Hazar Denizi'ne kadar uzanan bozkır) hayvancılıkla geçinen Karakalpak, Türkmen ve Kazak halkları, devenin sütünden, yününden ve etinden faydalandığı gibi yük taşımacılığında da deveyi araç olarak kullanmıştır. Karakalpaklar, "*kazak yabı*" (Kazak atı), "*argımak"* (Türkmen atı) ve "*bedeu*" (Arap atı) olmak üzere üç çeşit at yetiştirmiş.[140] Karakalpak atlarının türleri ise "*karabayır", "budan", "tukım"* ve "*hanıazat*"tır.[141] Kızıl Kum bölgesinde yaşayan halk, yıl devamında hayvanlarını otlaklarda beslemiştir. Her bir uru, kış ve yaz mevsimlerinde kullanabileceği su kuyularına sahiptir. Hayvancılar,

[139] Hozyastvo Karakalpakii… , s. 105.

[140] *İstoria Karakalpakskoi ASSR*, (1974), s. 127.

[141] **Vainberg, B.,** (1989) Novıe Materialı K İstorii Zapadnıh Raionov Horezma v XIV-XVI Vekov, İçinde *Etnicheskaya İstoria İ Traditsionnaya Kultura Narodov Credney Azii İ Kazahstana*, Nukus, Karakalpakstan, s. 122-138.

sohbaharda satışa çıkarılacak olan hayvanlarını ayırıp onların daha iyi beslenmesini sağlamıştır.

Koyun ve keçiler, nem olan yerlerde "*baur kurt*" yani ciğer hastalıklarına yakalandıkları için yaz mevsiminde denizden ve nemden uzak yerlerde yetiştirilmektedir.[142] Amu Derya bölgesi ve Aral denizinin çevresi hayvancılık açısından elverişli arazilerdir. Bu bölgelerde yaşayan halkın geçim kaynağı çiftiçilik olduğu gibi hayvancılıkla uğraşanların sayısı, arazinin veriminden dolayı fazladır. Küçükbaş hayvan ve deve ise Üstyurt ve Kızıl Kum çöllerinde yetiştirilmektedir. Tavuk, hindi ve kaz gibi kümes hayvanları da yetiştiren Karakalpaklar, bu hayvanların tüylerini yastık ve yorgan yapmak için kullanmaktadır.

2.3.3. Balıkçılık

Balıkçılıkla geçinen Karakalpakların avlanma kuralları vardır. Bu kurallar; şanişkı, ilme, karmak, baspey, ay, jilım, kerşı adı verilen kurallar olarak belirtilmektedir.

"*Şanışkı*" üç dişli ve uzun saplı yabadır.[143] Kışın gölde avlanan balıkçılar, ilme kullanmaktadır. İlme uzun demir saplı, ucu keskin ve sivri olup balığın altına geçirilerek sudan çıkarılmaktadır.[144] Karmak bir oltadır. Sazan ve bıyıklı balıkları yakalamak için "*ılaka*" adlı karmak çeşidi kullanılırken, yayın balığını avlamak için de "jayın" karmak çeşidi kullanılmıştır. Derin olmayan sularda ise balıkçılar, "*baspay*" ile balık avlamıştır. Baspay, huni şeklinde olan ve "jıngıl" bitki saplarından dokudukları balık ağıdır. "*Kerşi*" büyük üçgen veya oval şeklinde sırıktan yapılan çerçeveye takılan ağdır ve suya dikey atılıp toprağa sabitlenmektedir. Kerşiye ip bağlanır ve balıkçı bu ipin ucundan tutup balığın gelmesini beklemektedir. Kerşiye düşen balıklar, ağ kaldırılarak sudan çıkarılmaktadır.[145] "*Ay*" ve "*jılım*" de balık ağları çeşitlerindendir. Bu ağlar, şekiilleri veya boyutları ile adlandırılır. Eskiden bu ağlar, pamuk ve kenevirden yapılan iplerden elde edilmektedir. Balıkçılar kışın suyun buz kapladığı zamanlar suda delik açarak balıkları jılıma (ağa) yönlendirip avlamaktadır. Jılım dokumasında balıkçılar, ayrı ayrı parçalar dokuyup sonra bu parçaları bir araya getirmektedir. Balıkçılar bazı zamanlarda gruplar halinde balık

[142] **Toreev, A.,** (1962) *Amudarya Balıkşılık Raionı Balıkşılarının Jagdaiı.* Nokis, s. 35.

[143] Hozyastvo Karakalpakii… , s. 120.

[144] Hozyastvo Karakalpakii… , s. 121.

[145] Hozyastvo Karakalpakii… , s. 115.

avlamaktadır. Bu gruba bir lider seçilmekte ve liderin adı "jılımın kanı" olarak bilinmektedir. Bu liderin tecrübeli olması en önemli koşuldur. Kolı kanlı, çok balık avlayan anlamına gelmektedir. Balıkçı grubunun avladığı balıkların büyük bir bölümü jılımnın kanına verilmektedir.

Balıkçıların kullandığı taşıma araçları "*sal"* ve "*şana*"dır (kızak). Karakalpak kayıkları olan ak tal, kara tal, torangıl ağaçlardan yapılmaktadır ve kürekle hareket etmektedir. Sart (Türkleşmiş Tacikler) kayıkları ve Hive kayıkları Özbekler'den satın alınmaktadır ve daha sağlam olup yük taşımada daha kullanışlıdır. Kışın buzla kaplanan sularda at şana, eşek şana ve kol şana araç olarak kullanılmaktadır. Karakalpaklı balıkçılar Kongrat, Şımbay, Kılıç-Kale ve Hojaeli pazarlarında balıklarını satıp geçinmektedir.[146]

Aral denizinin etrafında yaşayan halklar, Karakalpaklı Kongrat Arısı'nın Muiten, Koldaulı, Aşamaylı, Kıyat, Kostamgalı ve Balgalı'dır. Balıkçılık, bu boyların geçim kaynağı ve nesilden nesile aktarılan ata mesleğidir. Muitenler Kök özek, Jana su, Terbenbes, Tazbes kum, Mergen atay, Erjan atay, Aiırşa, Karabes kum, Jartamak ve Ak kum topraklarıa yerleştirmiştir. Muitenlerin komşusu olan Koldaulı Karakalpakları ise, Ulken Derya, Aral denizi ve Terbenbes arasında bulunan Esim ve Kegeili su kanallarının etrafına yerleşmiştir.[147]

Aral denizi çevresinde bulunan Erjan ata (küçük ada), Uzın kayır, Tazbeskum, Mergen atau, Ayırşa, Munaytpas, Terbenbes, Tokmak, Urge; Ulken Denizi çevresinde bulunan Kişkene, Tallik, Gönederya, Kıpşak, Kök Özek; Daukara, Karateren göllerinde balık avlanmaktadır. Karakalpaklı balıkçıların avladığı balık türleri; sazan, şabak (uzun ve ince balık), bekire (mersin balığı), suen (pala bıyıklı balık), llaka (yayın balığı), torta (olgunlaşmamış küçük yayın) ve sıladır (uzun levrek).[148]

Karakalpak balıkçıları, 4-5 kg ağırlığında olan balıklara sazan balığı demektedir. Sazan balığının erkeğine de halk arasında "*pnahanı sazan*" denilmektedir. Bekre balıkları ise, 1 metreden küçük olmayan balıklara denilmektedir. Bir metreden küçük olan balıklara ise taşir bekire adı verilmiştir. Suen balıklarına, taşıdıkları özellikler nedeniyle *"sıpayı balık*"

---

[146] *İstorya Karakalpakskoi ASSR*, s.129.

[147] **Utemısov, A.,** (1966) *Tuslik Aral Balıkşılarının Revolyutsıyağa deiingı Hojalık Ozgeşeligi*, Bestnik, No 3, s. 91.

[148] **Utemısov, A.,** *Tuslik Aral Balıkşılarının… ,* s. 91.

denilmektedir. Sıpayı kelimesi, Karakalpakça'da uslu anlamına gelmektedir. Erkek cin suen balıkları "*panahanı suen*", diş şekline göre de *"kayaz"* adını almaktadır. Suen balıklarının tadı güzel olanları ise "utku" balıklarıdır. Llaka balığının en büyüğü jaın, orta boylarda olanı meşeldir. Meşel kelimesinin anlamı sakat, hareket etmeyendir. Küçük olan llaka ise ılapiş olarak bilinmektedir.

Balık hastalıkları içinde "*karadak"* (kara leke) ve "*kurtayıpıu*" (kurt hastalığı) bulunur. Balıkların vücut şekline göre verilen adlar şunlardır: *"jelbizek","tapaş", "şoğal*" ve *"jal"*. Şoğal, erkek balığın tohumluğuna denir ve bekre balığının iç yağına da şoğal denir.[149] Jılım adı verilen balık ağının kol gaza, jaga gaza, duunay gaza, istaunek gaza, kaşıkulak gaza, narete, bekire karmak, kakpay, baspay, pıskek, konge, boyak, kalkıp inelik, asay-masay, kaneti arkan, dombak, duzgalak, duzbel, şolan, mambak jak, arkalık taban, kaykı bas şana ve kaşaubay şana adı verilen türleri bulunmaktadır.

Haretegayık, kaköl gayık, karakuiye, azna, pendik, göllegölek, kalkan, sudegey, altahta, türen taktoy, maşagaş, kergi, uşkot, şuikulak, bas taktay, karsılık, ultan adı verilen malzemeler, Karakalpaklı balıkçıların kayıklarında bulunan av malzemeleridir. Balıkçılar, suyun hızlı aktığı yere "*akbar"*, muz toplanan yere ise "*gür*" demektedir. Suyun bazen bol olup bazen de azaldığı zaman için balıkçılar, "*teppe*" adını kullanmıştır. Balıklar bu suyun hareketinden etkilendiği için belli bir yere toplanmaktadır ve balıkçıların avı kolaylaşmış olmaktadır. Bahara doğru gölün buzları çatlamaktadır ve bu çatlakların uzunluğu 35-40 ve 50 santimetreye kadar ulaşmaktadır. Karakalpaklar bu çatlaklara "*hang*" demektedir. "T*olkın*" kelimesi ise dalga demektir. Karakalpak balıkçıları jangız tolkın ve akbas tolgın atamaları kullanmıştır.[150] Günümüzde ise bazı atamaların adı unutulmuştur ve halk sadece bazı atama kelimelerini hatırlamaktadır. Aynı zamanda bazı kelimelerin anlamları zaman içinde değiştiği için günümüze kadar ulaşamamıştır. Balıkçılık, bölgede günümüzde nadir görülen mesleklerden biridir. Zira Aral denizinin kurumaya başlaması ve bölünerek sadece iki gölet haline dönüşmesi mesleğin de yok olmasına neden olmaktadır. Rus Sovyet rejiminin tarım siyaseti, Karakalpak halkının topraklarına büyük zarar vermiş, balıkçıların geçim kaynağı olan Aral denizinin kurumasına neden olarak çevresindeki canlıları ölüme terk etmiştir. Sovyetler, Karakalpaklar'ın içme suyu olan Amu Derya'ya atık maddeleri

[149] **Bekjanov, T.,** (1996) Moynak Govorının Karakalpak Adebii Tiline Katnası Joninde Geypara Pikirler, *Bestnik*, No 3, s. 87.

[150] **Bekjanov,** *Moynak Govorının… ,* s. 87.

atarak halk sağlığını etkilemiştir. Sovyetler Birliği, pamuk yetiştiriciliğinde daha fazla gelişmek için Amu Derya ve Sir Derya sularını fazla kullanarak suyun Aral denizine dökülmesini engellemiştir.

2.4. Karakalpak Türklerinin İdari Sistemi (XIX. yüzyıl sonu- XX)

Hive Hanlığı'nda yaşayan Karakalpakların idari sisteminde Kuşbegi, Divanbegi ve Han Kaznası olarak adlandırılan devlet adamları bulunmaktadır. İdari sistemde vergi sistemi ve devlet işleriyle ilgilenen bir sistem vardır. Devlet işlerinde kanal kazıları, asker toplama, kale inşaatı ve inşaattan sorumlu olmak gibi görevler bulunmaktadır. Kuşbegi, hanlığın güney kısmından sorumluyken Mehter, kuzey bölgesinden sorumludur. Hâkim ve Naibler, devlete yakın olan bürokratların arasından seçilmiştir. Naib, Özbek boylarının büyüklerinden seçilir ve sadece boy mensuplarını yönetme sorumluluğu vardır.[151] Meçemehrem ve yardımcısı Hodjaş, Hive Hanlığı'na gelen kervanların ve satılan malların vergisini toplamaktan sorumlu devlet adamlarıdır. Kazı (savcı) ve bajman (ormancı) görevlileri Han tarafından seçilmiş kişilerdir.

Hive Hanlığı'nın dini İslam'dır ve dini görevlerin en yüksek mertebesinde Ahunlar bulunmaktadır. Halk arasından Ahunlara "*Palvon*" denilmektedir ve bu kişiler Hive Hanlığı'nda ikamet etmektedir. Hoja, Kazı-reis ve Mola Palvon kazının sorumluluğunda çalışan devlet görevlilerindendir.[152] Aynı topraklardan ve su kaynaklarından geçimini sağlayan halk, "*meşit kayımı*" adı verilen küçük birlikler oluşturup Hrem Özbekleri'nin aksakalları tarafından idare edilmiştir. Birbirine yakın olan "meşit kayımı" mensupları, aksakalın sorumluluğundadır ve aksakallar, Han tarafından seçilmektedir. Hive Hanlığı'nda yaşayan Türkmen halklarını bii, vekil ve kutkuda yönetirken, Karakalpaklar halkını atalıklar ve biiler yönetmiştir. Karakalpakların büyük urularını yöneten beglerbegine dört atalık, atalığa ise dört bii (bey) bağlı olmaktadır. Beglerbegi, atalık ve biilerin çocukları Hive'de yetiştirilmiş ve atalarından oğullarına geçen unvanlara sahip olmuştur. Hâkim, beglerbegi ve atalığa bağlıdır. Yüzbaşı ise yüz askerden oluşan birliğin başıdır. Sonraki dönemlerde hanlığın askeri birliklerinin dağıtılması ve Hive Hanlığı'nın Ruslar tarafından ikiye bölünmesi nedeniyle yüzbaşı askerleri, polis olarak mesleğini icra ettirmiştir. Hive

[151] *İstoria Karakalpakskoi ASSR*, (1974), s.122.

[152] **Kosbergenov,** *Karakalpakstanın Rossiyaga…,* s. 98.

Hanlığı'nın idari sisteminde en altta bulunan görevi murablar üstlenmiş ve sulama sistemlerinin başı olmuştur. Murablar biiler tarafından seçilmiştir.[153]

Hanlığın başkenti Hive'de iki saray, 17 mecit ve 22 medrese bulunmaktadır. Hive Hanlığı'nın büyük şehirleri: Hazarasp, Hanka, Jana Urgenç, Karaman, Koşköpür, Kazavat, Şavat, Çağatay, Ambar, Ket, Taşauz, Gurlen, Kıtay, Mangit, Holeli, Konrat şehirleridir. Bu şehirler ve şehrin ilçeleri birbirine kervan yollarıyla bağlanmıştır. Hive Hanlığı'nın su kanalları şunlardır: Palvan, Kazavat, Şavat, Yarmiş, Gurlen, Kılıç-Bay, Arna, Suvolı, İnak, Mayhor, Eltezer.[154]

Hive Hanlığı'nda zengin toprak sahipleri ve Han, topraklarını yoksul kişiler için kiraya vermiştir. Devletin ömürlük toprakları olan ve "*memleketi padşayi*" adı verilen yerler, Karakalpak halkının bir bölümüne süresiz kiraya verilmiştir. Devlet toprakları genel olarak vatansız ve topraksız kalan Karakalpaklar, Türkmenler ve Kazaklar tarafından kullanılmıştır. Karakalpaklar'ın atası Şomanay, su kanalının aşağısından Aybuyur Gölü'ne ve Göne Urgenç şehrine kadar uzanan "*padşalık*" adı verilen devlet arazilerini kullanmıştır. Karakalpaklar'ın aldığı toprak miktarına göre değil, elde ettiği hasadın miktarına göre ödediği vergiye "padşalık" denir ve bu ödemelerin yapılması zorunludur. Bu ödemeye ise halk arasında "*salgırt*" denilmektedir.[155] Salgırtları, muşirif adı verilen devlet görevlileri toplamaktadır. Toplanan hasadın ne kadarının salgırt olarak alnacağına da muşirifler karar vermektedir. Hasat zamanında toplanan mahsuller, Han'ın kendisine ait topraklardan yani devletin arazilerinden elde edilmektedir. Halkın başka bir kısmı da, üst tabakadan olan zengin kişilerin topraklarında çalışıp geçimini sağlamıştır. Mülk topraklarının *"jarlıklı mülk", "mülk"* ve *"atayı mülk*" olmak üzere üç çeşidi bulunmaktadır.

Jarlıklı Mülk

Han tarafından ödül olarak verilen ve yapılan hizmetlere karşılık Han'ın imzası ve hâkimin mühürü basılıp ömürlük kullanma hakkı verilen topraklardır. Toprak verildiği zaman sahibine "jarlık" adı verilen resmi bir evrak verilmektedir. Bu evrak satın alınarak, satın alan kişilerin adı devlet defterlerinde listeye yazılmaktadır. "*Mülktar"* ise sahibin

[153] **Andrianov, B.,** (1960) *İzuchenie Karakalpakskoi İrrigatsii V Basseine Janı Daryı,Materialı Horezmskoi Ekspeditsii*, M, s. 173.

[154] *İstoria Karakalpakskoi ASSR*, s. 95.

[155] **Kosbergenov, R.,** *Karakalpakstanın Rossiyaga…,* s. 198.

adıyla topraklarını kendi mülkü olarak kaydetmektedir. Jarlıklı mülktar ve mülktarlar devlete "salğırt" adı verilen vergilerini ödemek zorundadır.

1873 yılında Rus devleti Hive Hanlığı'nı işgal ettikten sonra hanlığın ikiye ayrılması ve ordunun dağıtılması sonucunda, Türkmenlere verilen "*atlık jerler*", salgırt ödemesine bağlanıp Türkmen halkının mülk topraklarına dönüşmüştür. Bundan önce her Türkmen ailesine 30 tanap (1 tanap=1 hektarın 1/6) devlet toprağı verilmiştir. Han, bu toprakları istediği zaman at ve silahlı asker alabilmek şartıyla vermiştir. Verilen bu topraklara "*atlık jer*" denilmektedir. Atlık jer sahipleri vergi ve su kanallarının zorunlu kazı işlerinden sorumlu olan kişi anlamına gelen "kazu"lardan muaf tutulmuştur.[156] Hive Hanı'nın askerleri, Türkmenlerin Yomund boyundan gelen kendi akrabaları ve Emreli boyundan gelen kişilerden oluşmaktadır. Bu Türkmenler Hive Hanlığı için askerlikle görevlendirilip her birine otuz tanap toprak verilmiştir.[157]

"*Atayı mülk jerler*" adı verilen topraklar, babadan oğula miras geçen topraklardır. Bu topraklardan alınan vergiler, toprak sahiplerinin yüksek, orta ve alt tabakalarının gelirlerine göre belirlenmiştir. Üst tabakaya "*aglya*", orta tabakaya "*ausyat"* ve alt tabakaya da "*adina*" denilmektedir. "Uakım" adı verilen vakıf toprakları resmi olarak mecid ve medreselere ait olup, din işlerinin başında bulunan kişi tarafından yönetilmiştir. Hanlık kurallarına göre, bu toprakların 1/10'u, toprağı bulunmayan kişilere kiralanmıştır. Topraksız veya verimsiz topraklarda yaşayan Karakalpaklar, bu vakıf topraklarında çalışmıştır. Aglya aileleri yılda altı tilla, ausyat aileleri yılda dört tilla ve adina aileleri yılda iki tilla vergi ödemiştir.[158]

Karakalpak halkında atayı mülk atadan miras kalan toprak sahipleri, devlete yirmi bir tenge vergi vermiştir. Karakalpaklar, Kazaklar ve Kongratlar yirmi bir tengeden (4 manat 20 tiin) aile vergisi ödemiştir. Her ailenin kendine ait 60 tanap toprağı olmasına rağmen bu topraklarda suya ulaşmak çok zor olduğu için yayla olarak kullanılmıştır. Bu yüzden Karakalpaklar başkalarının arazilerini kiralayarak geçinmek zorunda kalmıştır.[159]

---

[156] **Shkapski, O.,** (1900) *Amudar'inskie Ocherki K Agrarnomu Boprosu Na Nijnei Amudar'e,* Tashkent, s. 93-95.

[157] **Djikeev, A.,** (1991) *Ocheri Proishojdeniya i Formirovaniya Turkmenskogo Naroda v Epohu Srednevekov'ya,* Ashhabat, s. 103.

[158] **Girshfeld i Galkin,** (1903) *Voenno-Statisticheskoe Opisanie Hivinskogo Oazica,* Tashkent., s. 35-36. (*Atayı mülk darların vergi ödeme sistemine göre Hive*)

[159] **Kosbergenov, R.,** *Karakalpakstanın Rossiyaga…,* s. 201.

Hayvancılıkla geçinen Karakalpakların vergi sistemine göre, kırk koyundan biri zekât olarak halktan alınmaktadır. 1890 yılından itibaren Hanlık topraklarında yer alan yaylaları kullanan çiftçiler, yeşillik ve bitki ödemesi anlamına gelen "*şöp pulı"* vergisi ödemiştir. Küçükbaş hayvanlara sahip olanlardan beş tiin (kuruş), büyükbaş hayvanlara sahip olanlardan ise yarım tenge alınmıştır. Deve sahibi olan çiftçiler veya hayvancılar ise bir tenge vergi ödemiştir. Toplanıp bir araya gelerek bir auılda (köyde) yaşayan Karakalpaklar; su kanallarının kazılması, temizlenmesi, köprü ve yolların onarılması görevlerini üstlenmiştir. Karakalpaklar bu işlere "*obhurluk*" demiştir. Su kanalları kazılırken daha fazla güç isteyen işlerde, her üç aileden bir kişi kürek ve erzaklarıyla on iki gün boyunca çalışmıştır. Bu ağır işlere halk arasında "*patşalık kazu*" denilmektedir. Patzaluk kazu işlerininin yöneticiğili yapan, kontrol eden ve Han tarafından atanan kişi "*sayıpker*"dir. Sayıpkerlerin altında "*jasaul*" (polis), *"şıbıkşı*" (dayak atan), "*arkanşı*" (ipçi), "*murab*" ve köylerden sorumlu biiler çalışmaktadır. Sayıpkerin emrini alan arkanşi, ölçü alarak toprağı eşit parçalara bölmektedir. Arkanşiler aynı zamanda toprağın sert veya boş olup olmadığını kontrol ederek toprağın yüksekliğini ölçmektedir. Şıbıkşiler, çalışanların işlerini kontrol ederek işçileri gözetlemektedir. Murablar ise kazılan yerin ölçüsünü alarak yapılan işlemlere izin vermektedir. Kazı işlerinin bazen bir yıl sürdüğü zamanlar olur ve patşalık kazılarında elli bin veyahut daha fazla kişi çalışmıştır. Hanlığın kurallarına göre, her yüz kişiden biri iş bedelinin parasını ödeyip muaf olma hakkına sahiptir.[160] "*Beldar*" (kazıcı), sayıpkere verilmesi için "*afinyuak pulı*" adı verilen bir iki tenge olan parayı yanında getirmektedir. Kazılarda Biilerin görevi ise sayıpker, arkanşı, şıbıkşı ve jasaulun bulunduğu çaışan ekibin yeme, içme ve konaklama yerlerini ayarlayarak masraflarını karşılamaktır.[161]

2.5. Karakalpak Türkleri'nin Sosyal Yapısı

Toprak sahibi olmayan Karakalpaklılar geçimlerini sağlamak için zenginlerin topraklarında Jarımşı, Eginşilik, Dihan, Kunlikşi, Süthorlık, Kogine, Mayına ve Toljarı olarak çalışmıştır. Jarımşı kelimesinde bulunan 'jarım' yarım anlamına gelmektedir. İşveren kişi ve çalışan kişinin arasında yaptıkları anlaşmaya göre, jarımşıların ekin topraklarından elde edilen hasadın yarısını alma hakkı bulunmaktadır. Fakat işçinin çalışma kurallarına

[160] **Kosbergenov, R.,** (1946) *Polevaya Zapıs Karakalpakskogo Etnograficheskogo Otryada*, No. 28; **Kosbergenov R.,** (1972), s. 215.

[161] **Kamalov - Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi*, s. 58.

uymaması durumunda bu madde iptal olmaktadır ve hasattan herhangi bir pay alamamaktadır.

Eginşilik, ekime ortak olan anlamına gelmektedir. İşveren ve işçi arasında bir sözleşme imzalanmaktadır. Sözleşmeye göre işçi, hasadın 1/7 ya da 1/10 payına ortak olmaktadır. Dihan, toprak sahibinin tarlasında çalışan, yemek ve barınma masrafalarının sahip tarafından karşılandığı çalışan demektir. Dihan, tarla işlerinin yanında ev işlerini de yapan çalışandır. Dihanlar genellikle uzun süreli çalışır ve ödemeleri işlerini yaptıktan sonra yapılmaktadır. Kunlikşi, hasat zamanında kısa süre çalışan işçilerdir. Kunlikşilerin yaptıkları anlaşmaya göre işveren, günü gününe paralarını ödemektedir. Hasat zamanında günlük çalışanlar bir Han tengesi (parası) almaktadır. Bahar ve sonbaharda yapılan patşalık kazısında çalışanlar ise yarım Han tengesi almaktadır.[162] Faizli borç anlamına gelen "süthorlık" sisteminin sütüne ve kögüne olmak üzere iki çeşidi bulunmaktadır. Borç olarak alınan on tillanın, altı ay sonra on bir buçuk tilla olarak ödenmesini onaylayan anlaşma ve yazılı senetlere "kazıhat" denilmektedir. Kazıhatta borç miktarı, geri ödeme zamanı, faiz miktarı ve ipotek edilen mülkün adı yazılıp kazının mührü basılmaktadır.[163] Borç alan kişi, ödemesini zamanında yaparsa senet yırtılıp atılmaktadır. Fakat kişi borcunu ödememişse, mülkü süthora geçmektedir. Yeşil kök anlamına gelen "kögine" faizinde kişi, tohumu satın almakta ve geri ödeme olarak da ektiği tohumlardan elde ettiği yaş mahsulü vermektedir. Zengin hayvancılar, yoksullara yardım etmek amacıyla hayvanlarını yoksullara vermektedir ve karşılığında hayvanın sütünü almaktadır. Bu tür yardımlara "sauın beru" adı verilmektedir. Saun kelimesinin anlamı sağmaktır. Buna karşılık saun veren kişi, ev işlerini bu yardımı alan kişiye bedava yaptırmaktadır. "Mayına" beru faizinde, çiftçilerin topraklarını ekime hazırlamak, şığırla sulamak ve yük taşıma için büyük baş hayvanların çiftçiye verilip, alınan hasadın 1/5'ini suni topraklardan, şigırla sulanan topraklardan 1/10 alınmaktadır. [164] "Töljari", 100 kuzu ve 100 koyuna bakan çobana 50 kuzu verilmesidir. Töljarın kelime anlamı, hayvanların yeni doğurdukları yavruların sayının yarısıdır.

[162] **Kosbergenov, R.,** *Karakalpakstanın Rossiyaga…,* s. 232.

[163] **Sarıbaev, K.,** (1995) *İsroria Oroshenia Karakalpakstana,* Nukus, Karakalpakstan, s. 80-87.

[164] Dokumentı Arhiva Hivinskih Hanov Po İstorii İ Etnografii Karakalpakov, (1967), Nauka, M, s. 200.

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Hive Hanlığı'nda Yaşayan Karakalpaklar'ın Şımbay ve Kongrat İdari Bölgelerinin Oluşturulması

Şimbay'a bağlı bölgeler; Şorahan, Şabbaz, Kegeli ve Köközek topraklarıdır. Kongrat'a bağlı bölgeler; Şomanay, Ogız ve Kıyat-Jargan topraklarıdır. Tallık ve Hojeli bölgeleri ise Kongrat'tan bölünüp kendi özel merkezlerini kurmuştur. Karakalpaklar'ın siyasi ve ekonomik hayatı Şımbay, Daukara, Tallık, Kongrat, Hojeli ve Şorahan şehirlerine bağlıdır. XVI-XVII. yüzyıllarda Rus devleti 1552'de Kazan, 1556'da Astrahan, Ural ve Batı Sibirya topraklarını kendi yönetimine almasıyla beraber, Türkistan halklarında yoğun bir diplomatik ilişki trafiği başlamıştır. Rus devletinin Türkistan'daki amacı ticari anlaşma bahaneleriyle bölge halkını kendisine bağlayıp Hindistan'a yol açmaktır. Bu hanlıklara bağlı Türkmen, Kazak ve Karakalpak halklarının, hanlıkla olan mücadeleleri büyük savaşlara neden olmuştur. Sadece hanlıkta yaşanan iç savaş değil aynı zamanda dış mihrakların baskılarından da kurtulmak isteyen halk, Rus topraklarına sığınmaktan başka çare bulamamıştır. Karakalpaklar 1723 yılında Karakalpak Hanı Eşmuhammed, Rus çarı I. Petro'ya mektup göndererek dostça ilişkiler kurmaya çalışmıştır.[165] Han'ın bu çabaları Kazak, Karakalpak ve Cungarların beklentisini boşa çıkarmıştır. Bu baskılardan sonra Karakalpak halkı "Tömengi" ve "Jokargı" olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Tömengi toprakları Rus himayesinde bulunan Kazak himayesine girerken, Jokargı Karakalpaklarının siyasi hayatı ise Cungarların eline geçmiştir. 1731 yılında Tömengi Karakalpakları Kazaklar'dan ayrılıp Rus Devleti'nin himayesine girmek istediklerini belirten bir mektup yazmıştır. Rus Devleti, Karakalpakları kendi himayesine almaya hazır olduğunu bildirmesi üzerine Kazak hanı Karakalpaklar'a karşı çıkmış, mal ve mülklerini ellerinden alarak buna izin vermemiştir. Türkistan'da güçlü olan fakat daha sonra güçsüz duruma düşüp parçalanan Karakalpak halkı, Ruslara yakınlaşma yollarını aramaya çalışmıştır. 1824 yılında Kişi Juz Hanlığı, Rus Devleti tarafından yıkılmıştır ve bu durum Karakalpaklar'ın siyasi ve sosyal hayatlarının değişmesine neden olmuştur. Karakalpaklar ile Daukara ve Aybuyur göllerinin etrafına yerleşen Kazak halkı, Ruslara bağlı Kazak akrabalarından haber almıştır. Hive Hanlığı ve Rusların ticaret ilişkileri Mangışlak Astrahan şehirlerinden yürütülmüştür. Hive'den Rusya'ya pamuk, deri, böz ve ipek getirilirmiş. Hive ise Ruslar'dan demir, Avrupa kumaşları, şeker, gümüş, altın, ip ve ayna satın almıştır.[166]

---

[165] **Kamalov, S.,** (1996) *XVIII Asırdegi Karakalpak Rus Katnasıkları,* "Karakalpakstan", s.14.

[166] **Kamalov – Koshanov,** *Karakalpakistan Tarihi,* s.154.

XIX. yüzyılda Hive Hanlığı'nda Rus esir askerlerin sayısı üç bine ulaşmıştır. Han'ın topçu askerlerinin 54'ünü Ruslar oluşturmuştur.[167] Hanlığın vergileri yükseltmesi, savaş zamanında ekilmeyen boş araziler, su kanallarının temizlenmemesi kıtlığa ve susuzluğa yol açmıştır. Nihayetinde halk ayaklanmış, Han'a ve sisteme baş kaldırmıştır. Hive Hanlığı'nda yaşayan Kazak, Özbek, Karakalpak ve Türkmenlerin isyancı hareketlerinin ortaya çıkması, Ruslar'ın Hive Hanlığı'na girmesini kolaylaştırmıştır. Zor durumda kalan Karakalpaklar da kendi aralarında ikiye bölünmüş ve halkın bir bölümü Rus tarafında yer alırken bir tarafı da Han'ın yanında yer almıştır. Rus Devleti, bu iç karışıklıkları fırsat bilmiş ve yaşanan durumları kendi lehin çevirmiştir.

Rusların sömürgecilik politikası Petro döneminde başlamış ve yıllarca devam etmiştir. Ruslar, Türkistan halklarını kendine yakınlaştırmaya çalışsa da bunun sadece askeri güçle ve kan akıtarak yapabileceklerine inanmıştır. XX. yüzyılda Rus Devleti, Türkistan devletleriyle askeri bir mücadeleye girişmiştir. Bundan önce de araştırmacılar Çar'dan aldıkları emir nedeniyle korumalarıyla beraber buraya gelmiştir, hanlıkta yaşayan kişi sayısını, stratejik kaleleri ve konumları rapor halinde Çar'a sunmuştur. Bununla birlikte Çar, araştırmacılardan sadece rapor değil harita da istemiştir. 1717 yılında Bekoviç ve 1839 yılında Perovskiy, Hive Hanlığı'na girip birçok durumu araştırmış fakat sonuç alamamıştır. 1741 yılında Muravin'in oluşturduğu bir araştırma grubu, Sir Derya ve Amu Derya'nın aşağı bölgelerini araştırıp jeografik bilgilerini tespit etmiş ve kayda almıştır. İngiltere ve Rusya rekabeti o sıralarda daha güçlenmiş ve her iki ülkenin de ajanları, 1820-1821 yılında giden Hegri ve Meindor, 1834'te Haniberger ve Demzon Sir Derya'dan Buhara Hanlığı'na kadar araştırma yürütmüştür. 1841-1842 yılları arasında Butenov, Hanikov, Leman ve Bitkeviç ile bu araştırmalar devam etmiştir.[168]

1864 yılında Verevkin'in komutanlığındaki ordu Türkistan'ı işgal ederek Hokand Hanlığı'nı ele geçirmiştir. 1866 yılında Buhara Hanlığı'nın Ura, Töbe ve Djzak şehirlerini de ele geçiren Komutan Verevkin, 1867'de Türkistan Genel Valiliği'ni kurmuştur ve General Kaufman vali olarak seçilmiştir. Taşkent şehri bu valiliğin siyasi merkezi olmuştur.[169] 1868 yılında Buhara ve Rusya arasında bir anlaşma yapılmıştır. Anlaşmaya göre Hodcent, Ura, Töbe, Djizak, Semerkand ve Kuttakurgan şehirleri Rusya'ya verilerek

[167] **Kamalov, S.,** (1968) *Karakalpaki V XVIII - XIX vekah,* T, s. 175 -177.

[168] **Kosbergenov,** *Karakalpakstanın Rossiyaga…,* s.101.

[169] **Jukovski, S.,** (1915) *Snoshenia Rossii s Buharoi i Hivoi za Poslednee Trehsotletie,* Petrograd, s. 161.

Zeravşan okruğu oluşturulmuştur. 1873 yılında Rusya-İngiltere arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmaya göre Ruslar, Afganistan topraklarında yaşayan Özbek ve Tacik halklarının devleti Türkistan'ı Afganistan olarak tanımışlardır.[170] Bundan sonra Ruslar daha kararlı ve temkinli hareket etmeye başlamış ve Hive Hanlığı bu yüzden önlem almaya başlamıştır. Bu dönemde Han'a karşı olan bir halkı bir araya getirmek epey zor bir iştir. Hive Hanlığı'nın sınırlarında oluşan valilikler ve yaşayan diğer toplumlarla ticari ilişkileri devam etmiştir. Karakalpakların Daukara bölgesi, halkın haberleşme yeri olmuştur.

Üç hanlıktan biri olan Hive Hanlığı'nın Rusya'ya teslim olmaması, halkı ve hanlığı büyük bir tehlike altında sokmuştur. Muhammed Rahim Han, Ruslardan kaçıp Hive Hanlığı'na sığınan Kazak sultanları Ötim, Azbergen ve Kenesarı oğlu Arslan'ı, askerleri ile Kongrat şehrinin yakınlarına yerleştirip Ustyurt sınırlarını korumaya özen göstermiştir. Sıdık ve Hatım Toreleri, Sir Derya sınırlarınına getirilmiştir. Rus askerlerinin yolunu kapatmak için Amu Derya'nın Aral Denizi'ne dökülen kolu Tallık'ı Aybüyür Gölü'ne yönlendirmiş ve Hive şehrine de 20 tane ateş topu konulmuştur.[171] Alınan askeri önlemler yetersiz kalmıştır. Çünkü Vali Kaufman, Han'a bir mektup göndermiş ve Ruslardan kaçıp Hive'ye sığınan ve düşman sayılan kişilerin Rusya'ya teslim edilmesi talebinde bulunmuştur. Aksi halde Hive Hanlığı'na savaş açılacağını bildirmiştir. Bu problemi diplomatik yollarla çözmeye çalışan Muhammed Rahim Han, 1872 yılında Kafkasya'ya kendi elçisini göndermiştir. Fakat elçi ve ekibi eli boş dönmüştür. Han, Ruslar'ın şartları arasında Rus esirlerin serbest bırakılmasını, Han'ın devletinin suçunu kabul etmesini ve şartlar yerine getirilmediği sürece Kafkas topraklarını kapalı tutacaklarını belirten bir mektup almıştır. Karakalpakların Keneges halkından olan Ernazar, elçi olarak Peterburg'a gönderilmiştir. Bu elçi ve grubu 20 kişilik bir Karakalpak grubudur. Orenburg'a gelen Erazar, diğer elçide olduğu gibi geri gönderilmiş ve Ruslar aynı şartların yerine getirilmesini istemiştir. 1872 yılının Mart ayında Han, İngiltere'den siyasi ve askeri bir destek istemiştir. Elçilere verilen cevap ise Ruslarla iyi geçinmeleri ve Müslüman birliği kurulmasının gerektiği yönünde tavsiyeler olmuştur.[172] Neticede Han, Ruslarla herhangi bir diplomatik ilişki kuramamıştır. 1873 yılının bahar aylarında Ruslar, Hive Hanlığı'na savaş açmıştır.

[170] **Sadıkov, A.,** (1965) Ekonomicheskie Svyazi Hıvı s Rossyei vo Vtoroi Polovine XIX- nachale XX v.v. Taşkent, s. 46.

[171] **Kamalov – Karlıbaev,** Karakalpakstan Tarihi, s.15.

[172] **Kamalov, S.,** (1955) Karakalpaklardın XIX asirdegi Hiua Hanlarına Karsı Halk Azatlık Guresleri, Nokis, s. 55.

Türkistan, Kafkas ve Orenburg askeri birlikleri General Kaufman tarafından yönetilmiştir. Türkistan birliği 5300 asker, 22 ateş topu, 8 roket tezgâhı; Orenburg askeri birliği 3500 asker, 12 ateş topu, 6 roket tezgâhı; Kafkas askeri birliği 4300 asker, 22 ateş toptan oluşmaktadır. Toplam 13100 asker, 56 ateş topu bulunmaktadır.[173] Hive Hanlığı'nın askeri gücü Rusların askeri gücüne göre oldukça zayıftır. Askerlerin çoğu, halktan oluşan isteksiz ve tecrübesiz askerlerdir. Silahları teknik olarak gelişmemiş olması ve mühimmatlarının yetersiz olması sebebiyle Hive Hanlığı, Rusya'ya feci şekilde yenilmiş ve direniş gösteren halk, Rusya tarafından acımasızca öldürülmüştür. Tarihi kaynaklarda, Mangıt bölgesinde yaşayan (günümüzdeki Karakalpakistan) yaşlılar, çocuklar ve kadınlar ateşe atılıp öldürüldüğü ifade edilmektedir. Bu olay halkın hafızasında "mın yarım şeit" yani bin beş yüz şehit olarak kalmıştır. 1873 yılının Ağustos ayında Hive Hanı Muhammed Rasim ve Rus Devleti'nin temsilcisi General Kaufman, Han'ın Gendimian Bağı'nda buluşup anlaşma imzalamışlardır. Bu anlaşma tarihe "Gendimian Antlaşması" olarak geçmiştir. Bu anlaşma sonucunda Hive Hanlığı, Rusya'nın yönetimi altına girmiş ve Han'ın siyasi hakları elinden alınıp iç ve dış siyaset Rusya'ya bağlanmıştır. Bunun sonucunda halkın topraklarının bütünlüğünün bozulması ve Rusya'nın yönetimi altına girilmesi, halkı zor durumda bırakmıştır. 18 maddeden oluşan bu anlaşmada 2. ve 3. madde Hive Hanlığı için ayrı bir önem taşımaktadır. Zira bu maddelerde halkın yarı bağımlı olan hayatları kölelik haline getirilmiştir. Bu antlaşmanın maddelerine göre, Amu Derya'nın sağında kalan halk ve topraklar Türkistan valiliğine devredilecektir. Amu Derya'nın sol tarafında kalan halk ve topraklar ise Hive Hanlığı'na bırakılacaktır. Rus Devleti'nin Hive Hanlığı'nı tamamen ortadan kaldırmasının sebebi XIX. yüzyıllarda İngiliz hükümetinin Türkistan'da bulunan Kokand, Buhara ve Hive Hanlığı'nın İngilizlerin kontrolüne geçmesini istemesidir.[174] Hive Hanlığı ile yapılan antlaşmada Ruslara engel olan İngiliz hükümeti olduğunu söylemek mümkündür. Hive Hanlığı'na toprak bırakma kararı, Rus hükümetinin çok daha önceden aldığı bir karardır.

18 Ağustos 1873 yılında Gendimian Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma kısa bir girişin ve toplamda on sekiz maddenin olduğu bir anlaşmadır.

Birinci maddeye göre Hive Hanlığı, Rus Devleti'nin yarı bağlı kolonisi statüsünü almış ve Han, Rus Devleti'ne hizmet etme görevini kabul etmiştir. Han siyasi hukuklarını teslim ederek iç ve dış siyasetinde karar vermesi yasaklanmıştır. İkinci ve üçüncü maddelere

[173] **Maksheev, İ.,** (1890) *İstoricheski Obzor Turkistana i Nastupatelnoe Dvijenie v Nego Russkih,* SPb, s.314.

[174] *İstoria Narodov Uzbekistana,*(1993) Tashkent "Fan" Tom II, s. 149.

göre Karakalpak halkının bir arada yaşadıkları topraklar ikiye bölünerek Amu Derya'nın sağ tarafında bulunan topraklar Ruslar'ın eline geçmiş, sol tarafındaki topraklar ise Hive Hanlığı'na bırakılmıştır. Amu Derya'nın her iki tarafında da yaşayan Karakalpakların hayatı Ruslara ve Hanlığa bağlı kalmıştır. Dördüncü maddeye göre, Amu Derya'nın sağ tarafındaki toprakların bir bölümünün Buhara Hanlığı'na verilmesi tartışılmıştır. Beşinci ve onuncu maddelere göre, Hive Hanlığı'ndaki ticaret ve ulaşımın kontrolü Ruslara bağlanmıştır. Rus tüccarlar ise Hive Hanlığı'na ödenecek vergiden muaf tutulmuştur. Hanlıkta Rus mahkemeleri kurulmuş ve Ruslar bu topraklardaki geleceğini garanti altına almıştır. Stratejik önem taşıyan Amu Derya'da gemi ve kayıkların gezmesi Rusların izni olmadığı sürece yasaklanmıştır. Anlaşmanın altıncı ve yedinci maddelerine göre Ruslara, Hanlık topraklarından istedikleri yere sahip olma hakkı verilmiş, Han ise bu kişilerin mal ve mülkünü korumakla görevlendirilmiştir. Rus Devleti'ne Han topraklarının istedigi yerde depo, dükkân, iskele inşaat etme hakkı verilmiştir. Sekizinci-dokuzuncu maddelerde, Rus tüccarların Hive Hanlığı'nda serbest ticaret yapması ve vergilerden süresiz muaf tutulması hakkı verilmiştir. Rus halkına, su ve kara taşıt araçlarına Hive Hanlığı'nda serbest dolaşma hakkı verilmiştir.

On ikinci maddede Ruslara, Hanlıkta taşınmayan mülk sahibi olma hakkı verilmiştir. On üçüncü maddede Rus ve Hive Hanlığı'nın tüccarlarının kendi aralarındaki anlaşmaları yer almıştır. On dört ve on beşinci maddelerde Rus ve Hive yoksullarının şikâyetlerinde ve tartışmalarında Ruslara öncelik sağlanması kararlaştırılmıştır. On altıncı maddede Rusya'dan kaçıp Hanlığa sığınan kişileri teslim etme ve siyasi kaçak kimseyi bundan sonra kabul etmeme konusunda karara varılmıştır. On yedinci maddede Hanlık'ta yaşayan ve sayısı kırk bine ulaşan "Kul" (köle) adlı kişilerin serbest bırakılması ve köleliğin tamamen kaldırılmasının onaylandığı vurgulanmıştır.[175] Kullar, kalmık esirleri ve yerli halkın fakirleri Karakalpak, Özbek borcunu ödemeyenler Hanlığın kurallarına dayanarak köle edilip satılmıştır.[176] On sekizinci madde Hive Hanlığı'nın Rus Devleti'ne para cezası ödemesiyle ilgilidir. Yirmi milyon iki bin manatın, yirmi yılda ödenmesi şartı bulunmaktadır. Bayeni'ye göre bu tazminatın üç yüz bin manatını Yamudlar-Türkmenler ödemek zorundadır.[177]

[175] **Kamalov – Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi,* s. 20.

[176] **Lunin, B.,** (1965) *Srednyaya Azia V Dorevolyutsionnom İ Sovetskom Vostokovedenii,* Taşkent, s. 78.

[177] **Muhammed Yusuf Bayii,** (1994) Şaciraii *Horazmşah,* Taşkent, s. 7.

1873 yılında Amu Derya'nın sağ tarafında yaşayan Karakalpaklar, Rusların düzenlediği yeni sistemden dolayı Amu Derya "Okruguna" (bölgesine) bağlanmıştır. 1876 yılında Sir Derya oblastına (iline) katılan bu topraklar Türkistan valiliğine (gubernatorstvo) bağlanmıştır. Amu Derya bölümünün kuzeybatısında bulunan Aral Denizi ve Sir Derya bölgesi ise Perovsk ve Kazalink kazalarına bağlanmıştır (uesd). Doğu'da Sir Derya bölgesi Çimkent'e, Semerkand bölgesi Jızak'a bağlanmıştır. Güneydoğuda Buhara Hanlığı'nın ve güneybatıda Hive Hanlığı'nın toprakları sınırlıdır.[178] Nepesov'a göre, Amu Derya bölümünde yaşayan Karakalpak halkının nüfusu kırk dört bindir. Amu Derya'nın sol tarafındda Hive Hanlığı'nda yaşayan Karakalpaklar'ın toplam nüfusu 20 bin olarak hesaplanmıştır ve Karakalpak halkı Şomanay, Kongrat, Göne Urgenç ve Mangıt toplulukları altında yaşamaya devam etmiştir.[179] Volost kelimesi bölge, gubermia kelimesi vilayet, gubernator kelimesi vali ve okrug kelimesi daha küçük bölgelere verilen isimdir. 1873 yılından ölçülen Hive Hanlığı'nın topraklarının yüzölçümü 148611,4 km kare büyüklüğündeyken topraklar, 62225,8 km kare kadar azalmıştır.[180] Hive Hanlığı topraklarında yaşayan Karakalpaklar'ın sayısı 20 bin civarındayken, Rus Devleti'ne bağlı Amu Derya bölümünde yaşayan Karakalpaklar'ın nüfusu 94,464 olmuştur.[181]

Hive Hanlığı, yirmi Beglige ve iki naipliğe ayrılmıştır. Bu naipler şunlardır: Kıyat-Kongrat Naipliği ve Beşarık Naipliği. Kıyat-Kongrat naipliği, iki vali (veli) tarafından yönetilmiştir. Beşarık Naipliğini beş veli yönetmiştir. Hive Hanlığı'na bağlı beglikler şunlardır: 1.Pitnek, 2.Hazarasp, 3.Hanğka, 4.Jana Urgenç, 5.Köş-Köpır, 6.Gazauat, 7.Kıyat, 8.Şabat, 9.Taşauz, 10. Ambar Manak, 11.Gurlen, 12.Mangıt,13.Kılış-Niyazbay, 14.Kıpşak, 15.Porsı, 16.İlyalı, 17.Göne-Urgenç, 18.Hojeli, 19. Şomanay, 20. Kongrat.[182]

Hanlığın %64,7'lik nüfusunu oluşturan Özbek halkı şehirlerde yaşamış ve Paluan-Ata, Gazauat, Şah-Abad, Yarmış, Klışniyaz ve Mangıt su kanallarını kullanmıştır. Hanlığın %28,6'lık kısmını oluşturan Türkmen halkı ise Han-Yab, Gazauat, Şabat, Yarmış, Klış-

[178] **Nepesov, G.,** (1964) *1920-1924 Jıllardağı Horezm Halk Sovet Revolyutsiyasında Karakalpakstan Miinetkeshlerinın Roli,* Nokis, s. 9.

[179] **Girshfeld i Galkin,** (1902) *Voenno Strategicheskoe Opisanie Hivinskogo Oazisa*, chast I, Tashkent, s. 29-30.

[180] **Kamalov – Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi*, s. 51.

[181] **Gulyamov, Ya.,** (1941) Novıi İstochnik Po İstorii Zavoevaniya Turkistana. *İzvestia Uz Fan SSSR.* 4, s. 32.

[182] **Girshfeld i Galkin,** (1902), s.29-30; **Kosbergenov,** (1972), s. 179.

Niyazbay, Manğıt, Han-Yab, Şamurat, Laudan ve Onkulaş'a yerleşmiştir.[183] Nüfusun kalan bölümünü ise Karakalpaklar, Kazaklar, Araplar, Persler ve Emeviler oluşturmuştur.

XX. yüzyılın son yıllarında Hive Hanlığı'nda vergi sistemi değişmiş ve salgırt vergi sistemi yerine "şanarak pulı" vergi sistemi getirilmiştir. Vergi sistemi değişen Hive halkının siyasi ve sosyal hayatı da bu durumdan etkilenmiştir.

Hojeli, Kongrat, Göne-Urgenç Jana-Kala ve Şorahan şehirleri, Hive Hanlığı'nda yaşayan Karakalpak halkının alışveriş ve pazar yeri olmuştur. Bu şehirlerde haftada iki gün pazar yeri açılarak, Rus tarafından ve Han tarafından olan insanlar bu pazarlarda toplanmıştır. Hive Hanlığı'nın parası gümüş tengedir ve bir tenge Rusların yirmi tınına (kuruş) eşit olmuştur. Gümüş tilla, dokuz tengeye, bir altın "puhta tilla" ise 18 tengeye eşittir.[184]

Hanlıkta yaşam şartlarının zorlaşmasından dolayı halkın bir kısmı Rus bölgelerine göç etmek zorunda kalmıştır. Amu Derya bölgesinin yüzölçümü 76.000 .km kare, toplamda 94,464 olan nüfusunu; 15,5% Özbek, 6.5% Türkmen, 48,6% Karakalpak, 26,5% Kazak, 1.6% Ruslar oluşturmaktadır. Hive Hanlığı'nda yaşayan Karakalpak halkı, 5000 On Dört Uru Arısı ve 15000 Kongrat Arısı'ndan oluşmaktadır. Rus tarafında yaşayan Karakalpak halkının ise 27000 kişisini Kongrat Arısı ve 67000 kişisini On Dört Uru Arısı oluşturmaktadır.[185]

Karakalpaklar, Hive Hanlığı yönetiminde oldukları süre boyunca Göne-Urgenç, Kongrat, Şomanay ve Hojeli beyliklerinin etrafında yaşamışlardır. Tallık ve Kıyat-Jargan kanalının çevresinde Sor-köl, Pirim Kurgan bölgesinde yaşayan Kıyat ve Aşamaylı, Karakalpak halkıyla yaşayan komşu halklardır. Bu halkların bazıları Rus tarafında yaşayan uruglardır. Şomanay Beyliği'nde Kongrat Arısı'ndan Jaungır, Tiyekli, Irgaklı

[183] **TSGYA UZSSR.** (1906), *Zapiski Diplomaticheskogo Chinovnika," Sostoyanie Hivinskogo Hanstva i Jelatelnie Reformi,* s. 50.

[184] **Kamalov – Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi,* s. 64.

[185] **Kamalov – Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi,* s. 52.

Karakalpakları da bulunmaktadır. Amu Derya'nın sağ tarafında bulunan ve özellikle Rus tarafında olan halklar Baymaklı ve Irgaklı halklarıdır.[186]

AMU DERYA BÖLÜMÜNÜN SİYASİ VE EKONOMİK DURUMU

Rus Devleti, Amu Derya bölgesinin stratejik bir konumu ve Karakalpakistan'ın başkenti olan Törtkül şehrini seçip orada yeni bir şehir inşa etmeye karar vermiştir. Kurulacak olan yeni şehrin adının ise, Prens Leyhtenbergskiy'nin önerisiyle, Çar I. Petro ve II. Aleksandr'ın anısına Petro-Aleksandrovsk olmasına karar verilmiştir.[187] Bu şehir, Hive Hanlığı'na on kilometre yakında kurulmuş ve Buhara'dan Aral Denizi'ne kadar varlığını sürdürmüştür. Ayrıca bu şehir, Rus Devleti'nin önemli bir stratejik noktası olmuştur. Petro-Aleksandrovsk, Ruslar tarafından askeri üs olarak kullanılmış ve Rus askerleri buraya yerleştirilmiştir. Burada bulunan komutanlara ise askeri birlikleri ve bölge halkını yönetme izni verilmiştir. Amu Derya bölgesinde askeri bir yönetim kurulmuş ve topraklar Şorahan Kazası ve Şimbay Kazası olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu kazaların yöneticileri ise Ruslar tarafından atanmıştır. Bölge halkı, Ruslar tarafından atanan bu yöneticiyi "oyaz komiser" olarak adlandırmıştır. Şorahan ve Şimbay kazaları kendi arasında boluklık olarak tekrar ikiye bölünmüş ve aksakalların yönetimine verilmiştir. Bolıs kelimesinin anlamı nahiyedir ve Rus dilindeki karşılığı ise volosti'dir. Bolıslar, askeri yönetime bağlı olan bölgelerdir. Bolısı yöneten kişilere de bolıs denmiştir. Bolısa bağlı aksakalların görevi ile Hive Hanlığı'nda bulunan biilerin görevleri aynı olmuştur. Şorah'ın bolısı otuz bir köyden, Şimbay'ın bolısı ise altmış bir köyden meydana gelmiştir.[188] Rus kaynaklarına göre, askeri yönetime bağlanan bölgenin yüzölçümü 54400 kv. Km'dir. 67436 nüfuslu Şorahan kazası ve yüzölçümü 21500 kv km, 12876 nüfuslu ile Şımbay kazası olarak iki bölüme ayrılan topraklar, Rus Devleti tarafından yönetilmiştir.[189] Başka kaynaklarda ise Amu Derya bölümünde yaşayan nüfusun 95000'ini Karakalpaklar, 55000'ini Özbek ve 16000'ini Türkmenler'in oluşturduğu belirtilmektedir.[190]

---

[186] **Yuldashev, M.,** (1963), K İstorii Zemlevladeniya V Srednei Azii XVI-XII vekov, *Obshestvennıe Nauki Uzbekistana*, 6, s. 54.

[187] **Kamalov – Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi*, s. 22.

[188] **Kamalov – Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi*, s. 24.

[189] **Girshfeld i Galkin,** (1902), s. 3.

[190] *TSGA UZSSR* F.1. op.12 d.1327, L.1-20.

Rus Devleti, Karakalpakların yaşadıkları bölgeyi iki bölüme ayırmış ve sonra bu bölgeleri daha da küçük parçalara bölmüştür. Toprakların böyle bölünmesi, Rus Devleti'nin bu bölgeleri daha kolay yönetmek ve birbirinden ayrı tutmak için geliştirdiği stratejik bir yöntemdir. Birinci Şorahan bölümünde yedi bölge oluşturulmuştur. Bu bölgelerin adı şöyledir: 1.Şeyhabbaz, 2. Ğaliy, 3. Bibazar, 4.Şorahan, 5.Tamdı, 6.Minbulak, 7.Sarıbay. İkinci Şorahan bölümünde ise on iki bölge bulunur. Bu bölgelerin adı şöyledir: 1.Nokis, 2. Şımbay, 3. Kegeyli, 4. Koközek, 5. Besjap, 6. Esim, 7. Daukara, 8. Kokköl, 9. Naupir, 10. Tallık, 12. Konrat, 13. Janabazar.

1886 yılında Şorahan ve Şımbay'da Rus yargı sistemi oluşturulmuştur. Başhakim, Taşkent şehrinde bulunan Rus Yargı İdaresi'ne bağlanmıştır. Yerli halkın hâkimleri, "Bii" ve "Kazı" olarak adlandırılmıştır. Yerli hâkimler, Karakalpaklar'ın ağıllarında ve kışlaklarında yargı işlerini devam ettirmiştir. Hayvancılıkla geçinen Karakalpaklı Biiler, Kazak ağıllarında da aynı görevi üstlenmiştir. 1886 yılında Şorahan blgesinde beş kazı ve on iki bii, Şimbay bölgesinde de on bir kazı ve yirmi bii mahkemesi kurulmuştur.[191] Şımbay ve Şorahan naibleri, Rus devleti tarafından atanmıştır. Bolis, aksakal, kazı ve biiler üç yıl süre için seçilmektedir. Bolis seçiminde, her elli aileden bir kişi seçimde oy vermek için gönderilmektedir. Her bir bolislik birkaç köyden ibaret olup yaklaşık bin kişilik halk, bolis tarafından yönetilmektedir. Aksakallar ise iki yüz aileyi yönetmekle sorumludur. Aksakal seçiminde, her on-on beş aileden biri oy verme hakkına sahip olmuştur. Bolis ve yardımcısının seçimleri, askeri komiser olan "oyaz"lar tarafından yönetilmiştir. Seçilen bolis ve aksakallar, Rus Devleti ve askeri komiserler tarafından onaylanmaktadır. Ardından Rus Devleti'ne bağlı olarak halkı yönetmektedir. Bu göreve seçilen kişiler, Rus Devleti'nin seçtiği kişiler olup, seçimlere katılma hakkını kazanmak için gereken şartlarda Rusça bilmeleri zorunluluğu vardır. Yerli halkın seçime katılması ise yasak olmuştur. Böylece Ruslar, halkın bir araya gelmesini ve örgüt kurmalarını engellemiştir. Halktan alınan vergilerle bolisin ve diğer devlet görevlilerinin maaşları ödenmiştir.[192] Yapılan seçimlerde insanlar çoğunlukla Rus tarafında olmuş, seçimler Rus komiserleri tarafından denetlenerek resmi ortamlarda gerçekleşmiştir. Böylece yönetimde hiyerarşi sistemi kurulmuştur. Yönetimin ilk sırasında Rus gubernatör (vali), ikinci sırada Rus komiseri (oyaz), üçüncü sırada Bolis ve son sırada Aksakallar bulunur.

[191] **Kamalov – Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi,* s. 24.

[192] **Kamalov – Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi,* s. 25.

1887 yılında Rus toprak teşkilatlandırma komisyonu kurulup resmi nizam kabul edilmiştir. Bu nizama göre, topraklar Rus Devleti'ne ait olup halka toprak ve arazi kullanımı hukuki şekilde verilmiştir. Hanlık topraklarına ait "jarlık jerler", Han'ın kendisinin ve yakınlarının topraklarıdır. Bu tarihten sonra devletin toprakları da Rusların eline geçmiştir. Hive Hanlığı'nda bulunan vakıf topraklarının sahipleri, Rus Devleti'ne dilekçe yazıp mülklerini geri istemesine rağmen olumsuz cevap almıştır. Amu Derya bölümündeki vakıf topraklarının sahipleri ise, Ruslarla anlaşarak mülk sahibi kalmayı başarmıştır. Amu Derya bölümünde 1887 yılında yüz on bir araziden yetmiş dokuzu mescit ve otuz ikisi mezarlık olmuştur.[193]

Rus Devleti'nin Reformları

Rus Devleti, toprakları ekip biçme, özellikle pamuk yetiştirip satma politikasını geliştirmiştir. Bu politikanın amaçlarından biri de halkın geçim kaynağını ve hayat tarzını değiştirmek olmuştur. Hayvancılıkla geçinen halkı toprağa bağlamak için göçebe yaşam tarzı yasaklanmış ve ceza konulmuştur. Arazisi olmayan kişilere ise malaz topraklar verilerek ekip biçmeleri istenmiştir. Ürün yetiştirmenin imkânsız olduğu bu toprakların halka verilmesi halk arasında öfke yaratmış ve kavgalara neden olmuştur. Su kaynağı kısıtlı ve verimsiz topraklara sahip olan halkın ürün yetiştirememesi zamanla ekonomik krize sebep olmuştur. Öncesinde de var olan su kıtlığı daha da ilerlemiş ve halkı büyük bir sıkıntıya sokmuştur.

Amu Derya, sulama sisteminin kaynağı olup 145 büyük ve diğer küçük su kanallarıyla beslenmektedir. Şımbay bölümünün su sisteminde 40 tane büyük, 236 tane orta ve birçok küçük su kanalları bulunmaktadır. Amu Derya'da, toplam uzunluğu 2700 km olan 630 su kanalı bulunmaktadır.[194]

19 Haziran 1877'de Rus Devleti, Türkistan topraklarında bulunan su sistemini düzenleme kararı almış, ardından Rus mühendisleri Türkistan topraklarında düzenleme ve su kontrolü için görevlendirmiştir. Halkın suyu kontrollü kullanması için de aksakallar ve murablar görevlendirilmiştir. Sudan faydalanma kontrolü aksakallara verilirken, murablara ise su sisteminin onarımı, temizleme işleri, suyu paylaştırma görevleri verilmiştir. Su kanalllarına yeteri kadar önem vermeyen, sadece daha fazla pamuk yetiştirmeye odaklanan

[193] **Muhamedberdiev, K.,** (1986) *İstoria Horezmskoi Revolyutsii,* Tashkent, s. 67.

[194] **Kamalov – Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi,* s. 25-30.

Rus politikası, hayvancılık ve çiftçilikle geçinen Türkistan halkını zamanla fakirliğe sürüklemiş ve halkın kıtlık yaşamasına sebep olmuştur. Nihayetinde, çiftçilik için kullanılan topraklar bakımsız kalmış ve verimi düşmüştür.

Hive Hanlığı zamanında Kök Özek tarafında bulunan çiftçiler bolluk içinde yaşamıştır. Fakat Rusların suyu israf etmesi ve yanlış politikaları sonucunda Kök Özek kurumuş, kuruyan topraklar çöle döndüğü için halk Aral denizi ve Karateren gölü tarafına göç etmek zorunda kalmıştır. Rus Devleti'nin ekonomi planlamasına göre, pamuk ticaretini geliştirmek amacıyla Türkistan bölgelerini birbirine bağlayan yol ve köprü inşaatlarına başlanmıştır. Karatay'dan Törtkul ve Çimbay'a, Aral Denizi'nden Akgöbet ve Şimbay'a uzanan yollar yapılmıştır.[195] Kongrat, Emba ve Uralsk yolları Orenburg'a bağlanmış, Kongrat kentinden hazar Denizi'ne, Törtkul ve Dargan Ata'dan Çardjou'ya, Kazlinsk ve Petro-Aleksandrovsk yolları bağlanmıştır.[196] Bu yolların yapılmasının en büyük sebeplerinden birisi de İpek Yolu'nun kontrolünü sağlamak olmuştur. Bu yolların yapılış amacı, Hive'den kuzeyde Kazalinsk, batıda Kaspi Denizi'ne giden kervanyolu, güneyde Aşhabat ve Buhara, doğuda Djizak ve Taşkent kervanyollarını kontrol altına almaya çalışmaktır. Rus Devleti'ne karşı ayaklanmaya çalışan Ural Kazakları ve ailelerini, Amu Derya bölgesine yerleştirme kararı alan Ruslar, 2000 Ural Kazak'ını başka yerlere göç etmek zorunda bırakmıştır. 170 kişinin bulunduğu grup, Hokis kasabasına yerleşirken başka bir grup ise Petro-Aleksandrovsk'a göç etmiştir.[197] Amu Derya'da yapılan yönetiminin planlamasına göre, Ural Kazakları, Çimbay ve Petro-Aleksandrovsk şehirlerinin en iyi topraklarına yerleştirilmek istenmiş fakat Urallılar çiftçilikle uğraşmayı reddetmiştir. Balıkçılık yapan Urallı Kazaklar, teklifi reddettikleri için sürgünde hayatlarını devam ettirmeye çalışmıştır. Yerleştirildikleri bölgeleden başka bölgere ise çıkmaları yasaklanmıştır.

Amu Derya'nın Şabbaz bölgesinde hastane, Nokis ve Şimbay şehrinde tıbbi merkez ve Petro-Aleksandrovks şehrinde askeri hastane açılmıştır. 1870 yılında Taşkent şehrinde "Turkistanskie vedomosti" adlı ilk matbaa açılmış ve "Türkistan Belleti Dergisi"nin basımı başlamıştır. Aynı yıllarda Taşkent, Hive, Semerkand ve Kokand şehirlerinde litografi atölyeleri açılmıştır. Harezm'de, Navoy'un eseri "Hamsa" ve Munis Harezm'in eseri "Devoni Munis" ve "Devoni Radji" eserleri bulunmuştur. 1874'te Törtkul (Petro-

[195] TSGA UZSSR, 17, d.902, L. 48; **Kosbergenov R.,** (1972), s. 113-133.

[196] **Girshfeld i Galkin, 1902,** Ukaz. Soch, s. 211.

[197] TSGA UzSSR, f.1.op.16, d.781, l. 1-17; **Kosbergenov,** (1972), s. 131.

Aleksandrovsk) şehrinde Rus anaokulu açılmış ve Rus çocukları burada eğitim almaya başlamıştır. 1885 yılında Şorahan ve Şımbay'da kadınlar için ortaokul açılmış fakat bu okulda XX. yüzyılın başlarına kadar yerli halkın kadınları eğitim alamamıştır. 1887 yılında Nokis şehrinde yerli halka Rus dilini ve kültürünü öğretmek amacıyla Rus okulu açılmıştır. Fakat bu okul bir yıl sonra kapanmıştır.[198] Hive Hanlığı dönemine ait kaynaklarda, Muhammed Rahim Han'ın (Feruz) (1865-1910), ilim, fen, edebiyat ve sanata çok önem verdiği yazılmaktadır. Muhammed Rahim Han döneminde 1500 mektep ve 130 medrese açıldığı bilinmektedir. Rus General Kufman, Hive Hanı'nın sarayındaki hazineleri ve Han'ın kütüphanesindeki 300 cilt kadar el yazması nadir kitapları St. Petersburg'a göndermiştir.[199]

Karakalpak medreselerinden olan Karakum İşan Bozatau bölgesinde, JanTemir İşan Moynak'ta, İmam İşan Hokis Şehri'nde, Han Meşit Şımbay Şehri'nde, Abdisetter Ahun ve Adikadir İşan Karaözek bölgesinde, Ayımbet-İşan Kaymakbay Ulı ve Abdreim Ahun Tahtakopır bölgeside yer alır ve Karakalpak halkı bu medreseler dâhil başka medreselerde halk eğitimleri almıştır.[200] Bu medreseler adlarını, medreseyi yaptıran veya tamir ettiren kişilerin adından almıştır. Çoğunlukla medreseler kare şeklinde yapılmış ve ortasında açık alan anlamına gelen "aivan" yer almıştır. Aivan etrafında ise dershaneler ve odalar bulunmaktadır. Medreselerin doğu tarafında mehrabane ve mecidler yer almaktadır.[201] Medreselere ait vakıf topraklarının dört çeşidi bulunmaktadır. Bu vakıf toprakları Han'ın bağışladığı, toplumun bağışladığı, özel toprak sahiplerinin bağışladığı ve satın alınan topraklardır. Bu toprakları kiralayan kişiler, toprak sahiplerine hasat mahsullerinin 1/10'unu verir. Bu ödeme şekline "daek" denmiştir. Daek, Farsça bir kelimedir ve anlamı 1/10'dur. Vakıf mülkü sadece toprak değil, aynı zamanda kervansaraylar, kütüphaneler, hamamlar, pazarlar, değirmenler ve mezarlıklardan gelir sağlayan her şey olabilmektedir. Karakalpakistan topraklarında bulunan en eski medreseler Halife Erejep (XII-XIII), Hojeli şehrinde, Daukesken Medresesi (XVI-XVII) ise Kongrat şehrinde bulunmaktadır. Yapımının ilk zamanlarında sadece mescit olarak kullanılan yapılara daha sonra eğitim odaları eklenerek medrese haline getirilmiştir. Bu yüzden Karakalpak halkının çoğu medreselere günümüzde de "mecid" demektedir. Medresenin eğitim odalarında dolaplı

[198] *İstoria Karakalpakskoi ASSR*, (1974), s.153.

[199] **Muhammed, Yusuf Baeni,** (1994) *Şacıraii Horezmşohii*, Taşkent, s.7.

[200] *Karakalpakstan XIX Asırdın Ekinşi Yarısınan XXI Asirge Shekem.* (2003), Karakalpakstan, s. 141.

[201] **Karlıbaev, M.,** (2002) *Medrese Karakalpakii XIX v Nachale XX Vekov,* Nukus Bilim, s.7.

kitaplık ve ocak yapılmaktadır ve aynı zamanda imama kendine ait bir oda tahsis edilmektedir. Türkistan'da İslam dininin yayılmasında buyük önem taşıyan Sufizm, Arap Müslüman kültürü ile İslam öncesi kültürü bağdaştırıp halku İslam'a yakınlaştırıp, yayılmasını kolaylaştırmıştır. Türkistan'da Sufizm'in gelişmesini sağlayan kişiler, Abul Hasan Ali-Harakanıi (956-1034) ve Abu Ali al-Farmadi'dir (1084). Farmadi, Ahmet Gazali (1126), Yusuf Hamadani (1049-1140) adında iki öğrenci yetiştirmiştir.[202] Yusuf Hamadani Buhara'da sufizm eğitimini verdiği öğrencilerinden biri olan Hoca Ahmet Yesevi, "Yesevîlik" tarikatının kurucusudur. Abdulhalık Gücdüvani ise "Hocagan" tarikatının kurucusudur.[203] Hocaların kurduğu bu tarikatların gelişip yayılmasını sağlayan kişi ise Bahauddin Nakşibend'dir. XIX-XX. yüzyıllarının başında Horezm ve Karakalpakistan topraklarında Hazreti Niiazkulı, Muhammed Şerif Bulgari, Kutlug Hoca, Siracuddin ve Uais Horezmi, Nakşibendî tarikatının takipçileri olmuştur.[204] Medrese yöneticileri ise Nakşibendî tarikatının takipçileri olaran Karakalpaklı işanlar olmuştur. Araştırmalarda, Karakalpak halkının tanıdığı beş işanın adı geçmektedir. Absetter işanı Irgaklı urudan, Ayımbet işanı Manculi urudan, Amet işanı Amu Derya'nın sol tarafında yer alan Basu bölgesinden, Kutlıhoja işanı Balgalı urudan ve İmam işan ise Kanlı urudan gelmektedir. [205] Medreselerde ders veren kişilere ahun denilmektedir. Amu Derya bölgesi hakkındaki kaynaklara göre, işan sayısı 150 kişi olarak gösterilmektedir. Ahunlar, Buhara ve Hive Hanlığı'nda bulunan medreselerden mezun olan kişilerdir. Medrese öğrencilerinin yetişkin olanlarına "koşkar molla" denilmektedir. Medreseden önce bu öğrenciler mekteplerde eğitim almakta ve mektep derslerinde öğrencilere çoğunlukla ahlak dersi verilmektedir. İbadet, itaat, hürmet, sadakat, ülfet, musavat, sahavat ve ilmi dersler, bu medreselerde verilen dersler arasında yer almaktadır. Kaynaklarda Amu Derya'nın sağ tarafinda bulunan medrese sayısı elli sekiz olarak kayıtlara geçmiştir.[206] Daha yüksek eğitim almak isteyen Karakalpaklar, Hive ve Buhara'da bulunan medreselerde eğitimlerine devam etmiştir. Hive Hanlığı'nda bulunan medreselerde okuyan kişiler mezun olduktan sonra çoğunlukla imamlık yapmıştır. Han ve 21 kişiden oluşturulmuş grup, yapılan imtihandan sonra mezun olan kişileri imam olarak

[202] **Trimingham, D.,** (1989) *Sufiiskie Ordenı V İslame,* Moskva, s. 51.

[203] **Sultonmurod, O.,** (1996) *Nakşband va Navoii,* Tashkent "Ukutuvchi", s. 42.

[204] **İdrisov, A.,** (2000) Karakalpakstandagı Sufizm Tarihi Boiınsha Eki Derek Hakkında, *Habarshi-Vestnik,* Nukus, No 5, s. 53.

[205] **Karlıbaev,** *Medrese Karakalpakii…,*s. 25.

[206] **İzimbetov, T.,** (1963) İslam İ Sovremennost, Nokus, s. 66.

seçmiştir.[207] Medresede okuyan kişiler mektep öğretmeni, kazı, müftü ve hatker görevlerine atanmaktadır. Kaynaklarda adı sıkça geçen ve Karakalpakistan'da bulunan iki medrese "Taş Medrese" ve Karakum İşan Medresesi"dir. Bu medreseler, Karakalpakistan'ın Bozatay bölgesinde yer almaktadır.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında gerçekleşen siyasi olaylar, Karakalpak halkının hayatını etkilemiştir. Türkistan'da yayılan Cedid akımı, Harezm topraklarına kadar yayılmıştır. Buhara'da "Jas Buharalılar", Harezm'de "Jas Hiveliler" adıyla kurulan siyasi gruplar, halk fikirlerini değiştirmek ve geliştirmek için hizmet etmiştir. Cedid akımının amaçları; yeni sistemde kurulmuş mektepler, yeni fikirler ve yeni bilim adamları hazırlamak olmuştur. Karakalpakistan'da bu devrin aydınları; Annakul, Kulmurat, Sıdık, Adikadir, S. Majitov, Yu. Ahmetov, Kazı Maulik, Omer, Janabay ve Ayapbergen'dir. 1909 yılında Rus Devleti, Müslüman mekteplerin yönetmeliğini yayınlamış ve bu yönetmelik dikkate alındığında yeni usul mekteplerin açılması kontrol altında alınmıştır. Müslüman mekteplere Rus taraftarı öğretmenler atanmış ve öğretmenlerin öğrencilerle aynı uru veya boydan olmasına dikkat edilmiştir. Özellikle Tatarların bu mekteplerde öğretmenlik yapması yasaklanmıştır. Bu yasağın sebebi, Sir Derya bölgelerine yaz döneminde halka eğitim vermek için gelen Tatarların "Galia" medresesindeki öğrencilerinden kaynaklanmaktadır. Tatarlar, Rus Devleti'nin izni olmadan Rus siyasetiyle ilgili propaganda yapmış ve tehlikeli faaliyetler yürütmüştür. Tatar eğitimcilerin ders programında; Tatar dili grameri, matematik, tarih, coğrafya, Arapça, Tatarca ve Kuran okuma dersleri bulunmaktadır. Bu ders kitapları Kazan'da, Muhammedov "Yahşı Ugut", Abdyuşev "Jirenşe", "Tarih anbia", Galımcanov "İsel yurtem", Mazitov "Kazak shakirdlyarima gadia" ve Kashimov "Nasihati kazakia" olarak yayımlanmıştır.[208]

Karakalpakistan'da ilk cedid mektebi 1907 yılında Petroaleksandrovsk (Törtkul) şehrinde Tatarlar tarafından açılmıştır. Aynı dönemlerde bu okullar Hojeli ve Kongrat şehirlerinde de açılmıştır. Bu okulların açılmasına gayret eden kişiler Kısmatulla Latipov, Zaki Shakipov ve Yusuf Ahmedov olmuştur.[209] Halk, bu okullara "Tote okıu" (direkt okuma-kısa zamanda okumayı öğrenmek) adını vermiştir. Okullar zengin kişiler tarafından

[207] **İzimbetov,** İslam İ Sovremennost, s. 71.

[208] TSGA RY, f.U-1, on.27, d. 148, l.l. s.34-35; **Urumbaev, J.,** (1974) *Ocherki İstorii Shol Karakalpakstana,* Nukus, s. 79.

[209] **Urumbaev,** *Ocherki İstorii… ,* s. 85.

davet edilen Tatarlar tarafından açılmıştır. Bu okullarda bir saat yazı, bir saat okuma, bir saat Rus dili ve bir saat matematik dersleri verilmiştir.[210] Bu okullarda sınıfa 10-15 öğrenci alınarak, "Hisab masalalari", "Vidaya djugrafya" ve "İlmi ahlak" adlı ders kitapları Kazan şehrinden getirilmiştir.[211]

[210] **Kutlımuratov, B.-Shalekenov, U.,** (1956) *Polevıe zapisi / Materialı İstoriko-Etnograficheskogo ekspeditsionnogo otryada KK İEiK AN UzSSR,* s. 67.

[211] **Aleuov, U.,** (1992) *Prosvetitelskie Mısli V Karakalpakskoi Literature Kontsa XIX i Nachala XX vekov,* Nukus Karakalpakstan, s. 66.

3. KARAKALPAK TÜRKLERİNDE YERLEŞİM KÜLTÜRÜ

3.1. Karakalpak Türklerinin Yerleşim Bölgelerinin Adları

Karakalpaklar'ın yerleştiği yerlerde su kanalları büyük bir önem taşımaktadır. XIX. yüzyılda Eşim Özek su kanalı, Kongrat Arısı boylarının su kaynağı olmuştur. Kegeili su kanalı ise On Dört Uru Arısı boylarının su kaynağı olmuştur. XVI-XVII. yüzyılda Karakalpak halkının çoğu, Sir Derya'nın orta ve aşağında yer alan Türkistan bölgesine yerleşmiştir. Karakalpaklar'ın bir kısmı ise Harezm'in kuzeyinde bulunan Arallı Özbeklerle bir arada yaşamıştır. Göçebe ve yarı göçebe yaşayan Karakalpak ve Türkmen halklarının, Harezm yöneticileri tarafından askeri güç olarak kullanıldığını tarihi kaynaklarda görmek mümkündür. Rus araştırmacılar, 1935-1950 yılları arasında Türkistan halklarının yerleşim bölgelerini ve Özbek, Türkmen, Kazak ve Karakalpak halklarının etnik yapısını araştırmıştır.[212] Karakalpaklar'ın anlattığına göre, Karakalpaklar Türkistan'a yerleşmeden önce Harezm topraklarında yaşamıştır. Fakat Cengiz Han bu toprakları işgal ettikten sonra Karakalpaklar göç etmeye mecbur kalmıştır. Kırım'da iki yüz yıl yaşamış olan Karakalpak halkı, uzun yıllar devam eden göç sonucunda Jana Derya'ya (Sir Derya) yerleşmiştir. Kalmuklardan temizlenen Harezm bölgesine Karakalpaklar yeniden göç etmiş ve anayurduna kavuşmuştur.[213] Hive, Hokand ve Buhara hanlıkları arasındaki siyasi çatışmalar, Kalmukların baskısı, Karakalpakların defalarca topraksız kalmasına ve yıllarca ağır şartlar altında göçebe yaşamasına neden olmuştur.

Harezm'in başkenti Hive'ye yerleşen Aşamaylı boyunun adı, XVII. yüzyıla ait kaynaklarda geçmektedir. Kongrat Arısı'nın büyük uru-boyu Jaungırların anlattıklarına göre, ataları Şomanay topraklarının güneyi Göne-Urgenç ve Ustyurt Platosuna kadar uzanan yerlerde oturma iznini alıp Hive Hanı tarafından on aileye bir bölüm olarak ayrılıp "Atlı bölüme" olarak adlandırılmış, her bir "Atlı bölümden" bir erkek atıyla beraber askere alınmıştır.[214] Şullık büyük uru-boyuna bağlı Muiten ve Koldaylı uru-boylarının ataları eski zamanlarda Aral denizi etrafında yaşayan boylardandır. Balıkçılık, hayvancılık ve çiftçilikle

---

[212] **Andrianov, B. V.,** (1963) *Karakalpaklardın Amudaryanın Tömengi Jağına Koşip Konıslay Tarıihınan*, Karakalpak Mamleket Baspası, s. 9.

[213] **Andrianov,** *Karakalpaklardın Amudaryanın… ,* s.11-13.

[214] **Sarıbaev,** (1965) *Karakalpakstandagı Jer - Su Katınasları Tarihınan,* Nokis, s. 34.

geçinen boylar, Muitenlerin en küçük boylarıdır. Günümüzde de Karakalpaklar'ın Muiten boyundan kişiler, atalarının balıkçılıkla uğraştını söylemektedir.

Kerder'in, Orta Çağ'da Aral denizine'ne yakın bölgede bulunan Kerder adlı yerleşim yerinden adını aldığı düşünülmektedir. Jdanko'ya göre Muitenlerin, Aral Denizi'nin güneydoğu bölgesinde yaşadıklarını, yaşam tarzlarından, örf ve adetlerinden görmek mümkündür. Muitenlerin ataları olan Sak-Massagetlerin su sahalarında yaşayan bir kavim olduğu ifade edilmektedir.[215]

Yaşlı Karakalpaklar, önceden Harezm topraklarında kıtlık ve kuraklık yaşandığı için Özbekler'in burayı terk ettiğini ve daha sonra Özbekler ile yeniden komşu olduklarını anlatmaktadır. Çimbay şehrinde bulunan Kıtay boyunun Karakalpakları, Özbekler'in terk ettiği ve kurumuş olan Kegeili su kanalının etrafına yerleşmiştir. XVII-XVIII. yüzyılda Kongrat şehrinin güney sahipleri Kıyat-Aşamaylı boyları olmuştur. Karakalpaklar'ın Aşamaylı halkı, aynı adı taşıyan Özbek boyunun yanına yerleşmiştir. Birlikte yaşayan Özbek ve Karakalpaklar, ilerleyen zamanlarda birbirlerinden kız alıp vermiştir ve böylece daha yakın akrabalar haline gelmişlerdir. Karakalpak ve Özbekler, geçimlerinin temelini oluşturan su kanallarının kazılarında ve onarımlarında birbirlerine her zaman yardım etmişlerdir. Amu Derya'nın sol tarafından yaşayan Karakalpak Balgalı boyu, Özbek Balgalı boyuyla olan akraba ilişkilerini uzun zamanlara kadar korumuştur. Özbek ve Karakalpak boylarının aynı adı taşımaları, iki halkın birbiriyle olan kültürel etkileşiminin, komşuluğunun ve etnik birlikteliklerinin göstergesidir. Bu birliğin ve akraba bağlarının çok eski zamanlardan XVII. yüzyıla kadar unutulmadığını görmek mümkündür.[216]

XIV. yüzyılın başlarında Harezm'de Kongrat boyundan olan Supi sülalesi, bağımsız Aral Beyliği'ni (Biilik) kurmuştur. Bilim adamlarına göre Supi kelimesi, sufizmle bağı olmayan devlet yöneticilerine verilen unvandır.[217] Aral Beyliği'nin başkenti Taşkent olmuştur ve Aral Denizi'ne yakın olan Şimbay, Kongrat, Hojeli, Mangıt ve Kıpçak şehirleri de Aral Beyliği'ne dâhil olmuştur.[218] Ticari su ve kara yollarının Kongrat, Şimbay ve Hojeli şehirlenden geçmesi, bu şehirlerin siyasi ve ekonomik durumları hakkında bilgi vermektedir.

---

[215] **Jdanko, T.A.,** *Horezm Oazisinın Karakalpakları*, s.479.; **Andrianov,** (1963), s. 12-13.

[216] **Andrianov,** *Karakalpaklardın Amudaryanın… ,* s.16.

[217] **Esbergenov H.,** (1993) *Konırat Tarihii Ham Madenii Estelikleri*, Nökis, s. 74.

[218] **Kamalov S.,** (1965) *XVII Asirdegi Karakalpak - Rus Katnasları*. Nokis. s. 29.

Bu şehirler, karayollarının bakımsız ve kötü olmasından dolayı su kanallarıyla ulaşımı sağlamışlardır. Ticaret yapan Karakalpak, Kazak ve Özbek halkı ulaşımda kayıklarla pazara gitmiştir.

Zadıhina'ya göre, XII. yüzyılda Harezm topraklarında yaşayan Kanglı (Mangıt) ve Kongrat boylarının adı kaynaklarda geçmektedir. Harezm Hanı olan Tekeş Han (XII), Kanglı boyundan bir kızla evlenmiştir.[219] Bu durum, Karakalpaklı Kongrat ve Kanglı boylarının bu topraklarda çok eski zamanlardan beri yaşadığının kanıtıdır. Bu dönemde Harezm Devleti'nin başkenti Göne-Urgenç olmuştur. XIV. yüzyılda Kongrat boyundan gelen supiler, Hive ve Kıyat şehirlerini kendi topraklarına katmıştır. Böylece Harezm bölgesinin siyasi hayatı da supilerin eline geçmiştir. 1556 yılında Hive Hanlığı'nın başkenti Hive şehri olmuştur. Daha sonra Kongrat boyundan gelen beglerin ve devlet adamlarının sayısı artmış. 1770'li yıllarda hâkimiyet süren Muhammed İnak ve oğlu Auzek İnak (1790-1804), Kongrat Arısı'nın Kolydalı boyundan olan Hive hanlarıdır ve aynı zamanda XVIII. yüzyılda Hive Hanlığı'nın kuruluşunun temelini atan kişilerdir.[220]

Aral denizine'ne yakın yerlerde yaşayan Özbek (göçebe Mangıtlar) ve Karakalpak halkı olan "Arallılar", bağımsızlıklarını kazanabilmek için Hive Hanlığı ile mücadele etmiştir. Kendilerine Karakalpak, Özbek ve Kazaklar'dan han seçtikleri dönemler olmuştur. 1710 yılında Kongrat şehri, siyasi ve ekonomik anlamda güç kazanmış ve Arallılar'a Eşim Karakalpak hanı olarak seçilmiştir.[221] Arallılar'ın nüfusunun çoğu Karakalpak ve Özbekler'den oluşmuştur. 1740 yıllarına ait kaynaklarda İran Şahı Nadir'in, Arallı Özbek ve Karakalpaklar'ın her birinden altı bin noker (asker) aldığı belirtilmektedir.[222] İran Şahı Nadir'in Arallılar'dan bu kadar çok asker istemesi, Arallılar'ın nüfusunun fazla olduğunun kanıtıdır. Bu kararın ardından bölgeye muhalefet güçleri toplanmıştır.

XIII-XIV. yüzyılda Karakalpakların Aral bölgesinde yaşadığı zamanı anlatan Kapakalpak şairi Ajenyaz, şiirinde şöyle söylemektedir;

---

[219] **Zadıhina, L.,** (1952) *Uzbeki Deltı Amudar'i, Trudı Horezmskoi Ekspeditsii*, T.1,, Moskva, s. 325.

[220] **Esbergenov H.,** *Konırat Tarihii Ham..,* s. 19.

[221] **Yılmaz, Salih,** (2006) XVI-XX Yüzıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 69-80.

[222] **Esbergenov H.,** *Konırat Tarihii Ham..,* s. 18.

"Jaylauım Urgenç, arkası teniz- Yaylalarım Urgenç, arkası deniz,
Jauırını kakpaktay malları semiz- Omuzları kapak gibi, hayvanları yağlı
Ruhsatsız birbirine salmazız- İzinsiz birbirine bakmayız
Birlikli Konirat Ellerim bardı- Birlik olan Konrat vatanımdır."[223]

XVIII. yüzyılda, Janaderya Karakalpakları (On Dört Uru) ve Harezm bölgesinde yaşayan Karakalpaklar hiçbir zaman bağlarını koparmamıştır. Birbirlerine her zaman destek olmuşlardır. Janaderya Karakalpakları aynı zamanda Kazak Hanı'nın baskısından kurtulmak için birlik ve beraberliğe önem vermiştir. XVI. yüzyılda (1512) Harezm Devleti kurulmuş ve başkenti Hive olmuştur. Göne Urgenç ise eski siyasi gücünü kaybetmiştir. Bu dönemde Harezm Devleti'nin halkı, Kıyat, Kongrat, Uygır-Nayman, Kanglı, Kıpçak, Nökis ve Mangıt boylarından oluşmuştur. Bu boyların adları hem Özbek hem de Karakalpak boylarında yer almaktadır. XVIII. yüzyılda Janaderya'dan göç eden Karakalpaklar, Harezm bölgesindeki Kök Özek kanalının etrafında (Kuanış Jarma) yaşayan Karakalpaklar'ın yanına yerleşmiştir. Buraya göç etmelerinin sebebi, su kanallarına olan yakınlığı ve çiftçilik yapmaya elverişli toprakların bulunmasıdır.[224] Harezm topraklarına, Janaderya'dan (Sir Derya) Karakalpak boyları da katılmıştır.

XVI-XVIII. yüzyılda Türkistan'da, XVI. yüzyılda Buhara Hanlığı, Hive Hanlığı ve XVIII. yüzyılda Hokand Hanlığı kurulmuştur. Buhara Hanlığı XVIII. yüzyılın sonunda, Cengiz Han sülalesinin han yerine emirlere geçmesiyle birlikte bu Hanlık Emirlik adını alarak Buhara Emirliği olmuştur. Bu hanlıklar zamanla birbirine düşman olmuş ve içinde yaşayan Özbek, Kazak, Türkmen ve Karakalpak halkları zor durumda kalmıştır. Karakalpaklar Buhara ve Hive Hanlığı'ndan Hokand Hanlığı'na göç etmiştir. Buraya gelince de rahatlayamayan Karakalpak halkı ağır vergiler ödemek ve zorunlu askerlik yapmak zorunda kalmıştır. Ağır şartlarda yaşayan halk, bir taraftan susuzluk ve açlığa direnmeye çalışırken bir taraftan da hanlıkların siyasi kavgaları altında ezilmiştir. Hokand ve Buhara Hanlığı'nda yaşayan Karakalpaklar'ın önemli bir bölümü Mangıt boyundan olanlardır. Ak mangıt, Tok mangıt, Şok mangıt, Bek mangıt, Tulki mangıt, Şuyut, Temirhola ve Jamanşa gibi.

[223] **Ajeniyaz,** (1994) *Tanlamalı Shıgarmalar,* Nökis, Karakalpakstan, s.18.

[224] **Esbergenov H.,** *Konırat Tarihii Ham..,* s. 17.

Buhara Hanlığı'nda yaşayan Keneges boyunun bir kolu olan Oymaut; Kıpçak boyunun küçük kolları Hitay-Kıpçak, Kotır-Kıpçak, Kara-Kıpçak, Jabı-Kıpşak adlarıyla tarihi kayıtlara geçmiş ve başka kolları unutulmuştur. Fakat Hive Hanlığı'nda yaşayan Karakalpaklar ve Kıpçak boylarının kolları günümüzde de kullanılan adlardır.[225]

Hokand Hanlığı'nın Fergana Vadisi'nde yaşayan Karakalpak halkının, Muitenlerin küçük kollarının adları Juan-Tayak, Barrakabak, İtak, Abızlar, Tatar-Muiten ve Bailar'dır. Yazılan küçük boylardan son üçü, Hive Hanlığı'nda yaşayan Karakalpaklar'da bulunmamaktadır.[226] Tolstov'un araştırmasında kayda alınan bilgilere göre Hokand Hanlığı'nın adı Kongrat ve On Dört Uru Arısları'nın boylar listesinde geçmemektedir. Adı geçen sadece Muitenler, Uyruçi ve Telimingler'dir (Kongrat Arısı). Uyruçi ve Telimingler'in adı, Harezm Karakalpakları arasında ise görünmemektedir.[227] Özbekistan'ın birbirinden uzak olan bölgelerinde yaşayan Karakalpaklar'ın boylarına yeni boy adları dâhil olmuştur. Kaynaklarda, Harezm bölgesinde yaşayan boyların listesinde bulunmayan Buhara ve Hokand Karakalpakları'nın boylarının adı ve tarihine dair herhangi bir açıklama bulunmadığı belirtilmiştir.

Bessarı, Kıtay-Kıpçak boyuna bağlıdır. Keneges, Mangıt, Karamoyun, Aşamaylı, Balgalı, Irgaklı boyları, Hokand ve Buhara hanlıklarında yaşan boylardır ve bu boylar, Hive Hanlığı'nda yaşayan Karakalpaklar'ın boyları ile aynı adı taşımaktadır. Hokand, Harezm ve Buhara Karakalpakları'nın aynı boydan gelenler dışında Semerkand Karakalpaklar'ında kayda alınan Kıtay-Kıpçak boyunun küçük bölümünün adları şunlardır: İletan-Kıpçak, Kara-Kicyak, Bakalçak, Kıtay-Karakalpak-Topolyas, Uray, Sakman ve Burlyak. Uyşın- Muiten boyunun küçük bölümleri ise şunlardır: Eti-ul, Sarık-uça, Biş-ul, Beşsayıt, Obıslyar, Juantayak, Bara-kobyak ve Mırza. Fakat Harezm Karakalpaklarında bu boyların adları geçmemektedir. [228]

Hokand Hanlığı'nda yaşayan Karakalpaklar, Han topraklarını (devlet) kiralayıp vergi ödemiştir. Toprak vergisi heradj-salık olarak adlandırılmıştır. Vergi toplayan kişiler olan sarkadarlar, alınan buğdayları pazarda satıp parasını Han'a teslim etmiştir. Toprak vergisi,

[225] **Tolstova L.,** (1963) *Karakalpaki za predelami Horezmskogo Oazisa Tashkent,* s. 39.

[226] **Tolstova,** *Karakalpaki za predelami… ,* s. 41.

[227] **Tolstova L.,** (1953) *Karakalpaki Ferganskoi Dolını*, KKİZ, s. 45.

[228] **Grebenkin A.,** (1872) *Uzbeki, Sbornik Russkii Turkistan,* vıp. II, M, s. 99.

hasatın 1/10 – 1/5'ten alınır. Zekât toplayan kişiler ise halkın 40 koyunundan birini, 100 koyun, at ve inek başından çop pul (yeşillik) parası almıştır. Karakalpaklar, su kanalı kazısı anlamına gelen "*çapış*"ta ve Han topraklarında her üç yılda bir yapılan hasar çalışmalarında bulunmak zorundadır. Ayrıca Han'ın topraklarında yaşamanın şartlarından biri de askerlik-kılkuyruk yapmaktır (kılkuyruk, geri çekilen düşman askerlerini takip etmede kullanılan askerlerdir).

Buhara Hanlığı'nda yaşayan Karakalpaklar, Hokand Hanlığı'nda da bir boy-uru bir araya gelerek tek bir auılda (köyde) yaşamıştır. Hokand Hanlığı'nda olduğu gibi, "tanap pulı" adı verilen bağ-bahçe vergisini ödemişlerdir. Buhara Hanlığı'nın siyasi hayatında yer alan Karakalpaklar'ın Mangıt boyundan olanlar asker başı, muhtar, tuksoba (Han'a yemek ve içki sunan kişi), dasturhançi (dasturhan-sofra) görevlerini üstlenmiştir. Mangıtlı olan Buhara Hanları, Karakalpak Mangıtlılar'ını yanına çekmeye çalışmıştır.

Hokand Hanlığı'nın Alım Han (1800-1809) döneminde, Karakalpaklar'ın adı siyasi olaylarda geçmektedir. Arslan-Karakalpak, Alım Han'ın askerbaşı olmuş ve 1831-1863 yılları arasında Dost-Muhammed ile Taşkent ve Balıkçı şehirlerinin hâkimlik görevini yürütmüştür.[229] Bu üç hanlıkta yerleşen Karakalpak halkının ata topraklarının Jideli Baysun olduğunu göstermektedir. Rus araştırmalarında Baysun halkının toprakları, Sir Derya ve Amu Derya'nın keşisim noktasında bulunan Astrahan Denizi'ne kadar olan bölge olarak gösterilmektedir.[230] Halk efsanelerinde ise Jideli Baysun toprakları, Kazak ve Karakalpaklar'ın beraber yaşadığı topraklar olarak anlatılmaktadır. Efsaneye göre, Karakalpak Begi Orman-Bii, vefat ettikden sonra kızının Bii seçilmesine karşı olan Kazaklar, kendilerine Kazak Bii seçmiştir. Kalabalık olan Kazaklar, Karakalpakların malını, mülkünü ve yaylarını ellerinden almıştır. Baskılara dayanamayan Karakalpaklar toplanıp halkın yarısının Semerkand'a, Taşkent'e ve diğer yarısının Buhara tarafına gitmesine karar vermiştir. Geçmişte yaşanan bu olay, halk şiirlerine de yansımıştır.

Balarımnın azıgı, mallarımın kazığı,
Jideli sennen ayrıldım,
May tatıgan balık göşin jemegen balalarım,

[229] **Nalivkin V.,** (1886) *Kratkaya İstoria Kokandskogo Hanstva,* Kazan, s. 18.

[230] **Nesterov N.**, (1900) *Proshloe Priaralskih Stepei V Predanyah Kirgiz Kazalinskogo Uezda*, Zapiski Vost. otd. Russk. *Arheolog. Obshestva*., t. 12, vıp, 4, s. 95.

Kolansa tatıgan koy göşine zar boldı.
Çocuklarımın emegi, mallarımın kazığı,
Jideli senden ayrıldım,
Yağlı balık etin istemeyen çocuklarım,
Kokan ete zar oldu.[231]

XIX. yüzyılda Buhara, Hive ve Hokand Hanlığı arasındaki savaşlar daha da ciddi bir hal almıştır. Buhara ve Hokand Hanlığı Hodjent, Djizak ve Ura-Tobe bölgeleri için savaşmıştır. Merv bölgesini paylaşamayan Buhara ve Hive Hanlığı birbirine düşman olmuştur. Balh ve Türkistan'ın güney bölgelerini ise, İngiltere'nin desteği ile Afgan Emirleri ele geçirmiştir.[232]

3.2. Karakalpak Türkleri'nin Yerleşim Bölgelerinin Genel Özellikleri

Özbek ve Türkmenler'in çatışmaları, Kalmukların Kazaklar'a saldırıları ve Nadir Şah'ın Harezm'e saldırısı, bu hanlıklarda işlenen toprakların boş kalarak erkeklerin savaşa katılması, bu yıllarda açlığın başlaması, Hive Hanlığı'nda gerçekleşen siyasi gelişmeler arasındadır.

Bu dönemleri Hive Hanlığı'nı Muhammed Emin İnak yönetmiştir (1770-1790). İnak Han, sarayının en yüksek unvanlarını, Özbek kavimlerinden tanınmış kişilere vermiştir. Han'ın koltuğa geçince ilk hamlesi Harezm'in kuzeyindeki Arallı Özbekleri ve Karakalpakları kendi hanlığına bağlamak olmuştur.[233] Arallılar ve Hive Hanlığı; Arallı Özbek boyları ve Karakalpak boylarının aynı olan adları günümüze kadar halkın anlatımlarıyla gelmiştir. Arallı Özbekleri'nin anlattıklarına göre, ataları Kongrat şehrinin etrafında bulunan Uysün Elinin halkıdır. *"Alpamış*" Karakalpak halk destanında Kongratlı halkı, Jideli Bausun halkı olarak anlatılmaktadır. Tarihi kaynaklar, Özbek ve Karakalpak halklarının ve topraklarının eski zamanlardan birbirine bağlı olduğunu göstermektedir. Arallı Özbekler; Aşamaylı, Köközekli, Balğalı ve Kanjığali boylarından gelmiştir. Hive Hanlığı'na karşı olan Arallılar'ın liderleri Töremurat ve Hojamurat, Harezm topraklarına hâkim olmak (1774-1795) ve Buhara Hanlığı'ndan destek alarak Aral bölgesinin hanlık

[231] **Alşınbay ulı Oteş,** (1941) *Lirikalık Kosıkları,* Turtkul, s. 34.

[232] *İstoria Uzbekskoi SSR*. (1956). 1, kn II, Tashkent, s. 9.

[233] **Kamalov – Koshanov,** *Karakalpakistan Tarihi*, s.138.

topraklarını ayırarak yönetmek istemiştir. Harezm'in kuzeyindeki Yesevi tarikatlarıyla ilişki kuran Töremurat, Supi unvanını alarak Harezm'i eski yöneten ve Kongrat sülalesinden Hüseyin Supi, Yusuf Supi ve Ak Supi unvanını taşıyanları hatırlatmak istemiştir. Töremurat ve Hojamurat, Arallılar'ın hareketlerine dini anlamlar yüklemeye çalışmıştır.[234] Arallıları destekleyen Karakalpaklar da ilerleyen zamanlarda bu harekete katılmıştır.

1809 yılında Muhammed Rahim Han (1806-1825), Kongrat Kalesi etrafında askeri güçleri toplamış, Arallı halkını susuz bırakıp teslim olmasını sağlamıştır. Han, halkı susuz bırakmak için nehirden gelen suyun yolunu kesmiş, su bendi yapmış ve 5000 nökeri gözetlemesi için getirmiştir. Fakat Amu Derya'nın güçlü su akıntısı dayanamayan su bentleri yıkılmıştır. Kongrat Kalesi'nin içinde 20.000 aile saklanmıştır. 1811'de Arallı halkının biileri, kendi aralarında yaşanan anlaşmazlıklardan dolayı hainlikler yapmaya başlamıştır. Han tarafına geçen Aydos Bii ve Esengelgı Bii yardımıyla kale duvarları yıkılmıştır. Han, Arallı halkın büyük bir bölümünü "*Ak Uili*" yapmış ve Harezm'in güneyine göç ettirmiştir.[235] Daha sonra Han, Arallı halkına şiddet uygulayarak onları Hive Hanlığı'na bağlamış ve zorla vergi ödettirmiştir.[236] Arallılarla bir bölgeyi paylaşan Karakalpaklar ve onlara destek olan Sir Deryalı Karakalpak (On Dört Uru) boylarının, Kazak Hanı tarafından sık sık saldırıya uğraması ve halkın kendi içindeki anlaşmazlıkları Hive Hanı'nın işini kolaylaştırmıştır. Sir Deryalı Karakalpaklar, Harezm bölgesine Han askerleri tarafından zorla göç ettirilmiş ve çatışmalar sırasında halk baskı altında bırakılmıştır. Bu olaydan sonra Arallılar'ın gücü zayıflamış ve bu durum Arallılar'ın teslim olmasına neden olmuştur.

Bu dönemden başlayarak Karakalpak halkının tarihi Hive Hanlığı'na bağlanmaktadır. Han, Karakalpak biilerini kendi tarafına çekip Karakalpakları vergiye bağlamıştır. Arallılar'ın faaliyetlerinin 1856-1858-1859 yıllarında devam etmesine rağmen bu faaliyetler, Han tarafından defalarca kanla bastırılmaya çalışılmıştır. Kazak, Türkmen ve Karakalpak halkarı bir olup 1856 yılında Hive Hanlığı'na karşı hareket etmiştir. Bu hareketi yöneten kişiler Kongrat Arısı'nın Koldaylı boyundan olan Ernazar Alakoz'dur (1806-1856), Keneges boyundan halk kahramanı Bala Ernazar, Ak Mangıtlar'dan Ernazar Paluan, Kıpçaklar'dan Alıushı Kutlıbay Ulı ve Muiten büyük boyundan Kutlumurat olmuştur.

[234] **Andrianov,** KKGİZ 1963. s. 33.

[235] **Esbergenov,** *Konırat Tarihii Ham..,* s. 21.

[236] *İstorya KK ASSR*, (1974). Fan, s. 133.

Ernazar Alakoz Karakalpak, Kazak, Türkmen halklarını, Hive Hanlığı'ndan kurtarmak ve ayrı devlet kurmak istemiştir. Ernazar Alakoz, Karakalpak halkını yöneten altmış Biiyi bir araya getirerek toplantı yapmıştır. Toplatının sonunda and içerek bir elmayı altmışa bölüp yemişlerdir. Kazak toresi Zarlık adlı kişiyi kendilerine Han ilan etmişlerdir. Ernazar Alakoz'un kuşbegi görevini elinden almış, aralarında hain olanlar Han tarafına geçmiştir. Buna rağmen Alakoz, kaleler inşaa ettirip askerleri püskürtene kadar mücadele etmiştir. Yapılan bu kale, Aral Denizi'ne yakın Kazakderya bölgesinde yapılmıştır. Daha sonra bu kalenin adı halk tarafından "Ernazar Kala" olmuştur. Bu mücadele, Han'ın askerleri tarafından kan dökülerek bastırılmıştır. Yaralanan Enazar Alakoz, bir süre sonra vefat etmiştir. Han askerleri tarafından kafası kesilmiş ve bedeni başka bir yere gömülmüştür. Enazar'ın büyük oğlu Hojeke ve abisi İskender Hive'de asılmış. Ernazar'ın annesi Kumar ise sürgün edilmiştir (Ak Yulı).[237] Arallılar'ın hareketi devam ederken 1858-1859 yıllarında Kongrat lideri Panahan, halka hainlik etmiş ve bu hareket bastırılmıştır. Sonuç olarak Han hükümeti, Karakalpak halkıyla dostça ilişkiler kurmak zorunda kalmıştır. 1863 yılında Seyd-Muhammed Han (1856-1865), Şimbay şehrinin hâkimi olarak Mahmut Hıyaz adında bir Karakalpaklıyı atamıştır. Karakalpaklar'ın Keneges boyuna Ernazar, Kıpçak boyuna Erejep bii olarak atanmış ve Hokand Hanlığı'na elçi olarak gönderilmiştir.[238]

Karakalpakların en büyük unvanı Bii olmuştur. Bii, Han ile kendisi görüşme hakkına sahiptir ve özgürce hareket edebilmektedir. Bu sistemde Karakalpak halkını yönetirken zorlandığını fark eden Han, sistemi değiştirip yerine Ağabey, Atalık ve Beglerbegi unvanlarını getirmiştir. Atalık unvanı Bii unvanından daha yüksek olup bazı Biiler Atalık'a bağlanmıştır. Karakalpakların Kongrat Arısı ve On Dört Uru Arısı'nı ise iki Beglerbegi yönetmiştir.[239]

1873 yılında, Amu Derya'nın sağ tarafındaki halk Rus Devleti'ne bağlanmış, sol tarafındaki halk ise Hive Hanlığı'na bağlı kalmıştır. Harezm bölgesini kendine vatan olarak kabul eden Karakalpakların XIX. yüzyılda yerleşim yerleri genişlemiş ve Karakalpak halkı Ustyurt, Kongrat ve Göne-Urgenç topraklarına kadar yerleşmiştir. Amu Derya bölgesinin kuzeybatısında bulunan Sorkol'de Kıyat, Aşamaylı, Kostamgalı ve Balgalı urugları yaşamıştır. Kallı Kol bölgesinde Jaungırlar, Kök Özek su kanalının yakınlarında Akjagıslar

[237]**Dosumov, Ya,** (1960). *Ocherki İstorii Karakalpakskoi ASSR.* Taşkent, s.76

[238]*Karakalpak Tarihi, 9 klas ushın sabaklık*. (2002) Nokıs XIX yy ortalarına kadar, s. 6.

[239]*Karakalpak Tarihi, 9 klas ushın sabaklık*. (2002) Nokıs 2002. XIX yy ortalarına kadar, s. 7.

ve Tanirya'da Hitaylar yaşamıştır. Aral Denizi etrafında yaşayan Karakalpaklı balıkçı ve hayvancılar, Muiten ve Koldaylı boylarıyla yaşamıştır.[240] XIX. yüzyılda verimsiz ve kurak topraklara yerleşmek zorunda kalan Karakalpaklar, bulundukları bölgede su kanalları kazıp barajlar oluşturarak bölgenin en verimli toprakları olan Kalliköl, Kuşkanatau ve Kegeili topraklarını meydana getirmiştir. Kuşkanatu'da, Amu Derya'nın büyük su kanalı Karabalı'dan Şortanbay, İşan jap, Apzıbay, Tilyabay, Begjap, Elgeldi ve Şoktorangıl adlı su kanallarına akan sular, Karakalpakların su kaynağı olmuştur. Büyük arazilere sahip halkın başında Arzı atalık adı verilen hâkimler atanmıştır (Kostamgalı boyundan). Kuşkanatau'nun kuzey bölgesinde, Kongrat Arısı'nın Kandekli ve Karamoyun boylarının arazileri yer almaktadır.[241] Fakat XIX. yüzyılda Kuskanatau'da bulunan arazileri su basmış ve su altında kalan toprakları halk terk etmek zorunda kalmıştır. Bu felaketin sebebi şöyledir: 1857 yılında Hive Hanı, bölgede yaşayan Türkmenleri cezalandırmak istemiş ve Amu Derya'dan su alan kanalları kapatmıştır. Bu durum, başka tarafa akan suların toplanıp Kuşkanatu bölgesinin su altında kalmasına neden olmuştur. Kongrat Arısı'nın Jaungır boyuna mensup Aykol ve Şomanay halkı Amu Derya'nın sol tarafına yerleşmiştir.[242]

Kallıköl bölgesi Amu Derya'nın sol tarafında yer alan topraklardır. Su kaynakları Laudan, Şanlıbasu, Şomanay ve Kıyatjargan su kanallarıdır. Laudan arnanın (su kanalı) akım yönü, Aybuyur gölü tarafındadır. Aral Denizi'ne suları akan Şanlıbasu, Şomanay ve Kıyatjargan su kanalların sahaları, Karakalpaklar'ın anlattıklarına göre Kallıköl adını almış bir bölgedir.[243] Bu su kanallarının sularının bol olduğu zamanlarda bölgenin aşağısında kalan topraklar sulanmakta, kayır ve liman verimli toprakları Kazak, Türkmen, Özbek ve Karakalpak çiftçileri tarafından kullanılmaktadır. Amu Derya'nın su akımının yönü sık sık değiştiği için, buraya bağlı su kanallarında bazen taşkınlar yaşanmakta bazen de kuraklık olmaktadır. Laudan ve Ustyurt bölgesinde yaşayan Karakalpaklar için kayır ve liman tipi su kanallarının işlemlerinin zahmetsiz olması halkın geçimini kolaylaştırmıştır. Hasat toplandıktan sonra kanal suları, Ustyurt bölgesindeki alçak yerlere yönlendirilip Eylül ayına kadar açık bırakılmaktadır. Ayın sonunda ise suyun iletilmesi durdurularak halka ilan

---

[240] **Andrianov, B.,** (1963) *Karakalpaklardın Amudaryanın Tomengi Jagına Koşip konıslay Tarihinan Kapakalpak Mamleket Baspası*, s.32.; *Prılojenıe ız knıgı İstoria Karakalpakskoy ASSR,* Taşkent, 1974, karta rıs, s.112.

[241] **Andrianov,** *Karakalpaklardın Amudaryanın,* s. 48.

[242] **Andrianov,** *Karakalpaklardın Amudaryanın,* s. 61.

[243] **Andrianov,** *Karakalpaklardın Amudaryanın,* s. 47.

edilmektedir. Karakalpaklar bu arazilerde kavun, darı ve arpa yetiştirmişlerdir. Ortak kullanılan arazileri ise çiftçiler kendi arazileri gibi korumuştur.

Kegeili Vadisi'nde (Şahtemir) yaşayan Karakalpaklar, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Han tarafından, burada yaşayan Mangıt, Bessarı ve Kıtay boylarını Janaderya'dan Harezm topraklarına getirip yerleştirmiştir. Karakalpakların yerleştirildikleri yeni bölge eskiden ormanlarla kaplı kurak bir yerdir. Zamanında ormanda bulunan ve kalın ağaçlar olan "torangil" ağaçları yok olmuştur. Karakalpaklar bu ağaçalardan arabanın tekerlerini yapmışlardır ve bu yüzden bu bölge Kegeili adını almıştır.

Amu Derya'nın Ulken Derya ve Janaderya adlı iki kolunun suyu Aral denizine dökülmektedir. Amu Derya'nın Kuanış Jarmanı adlı büyük kanalı kuzeyden batıya akmaktadır. Kuanış Jarman'ı da kendi suyu, sahillerine yakın olan Tarla ve Kegeili su kanallarına, geri kalan kısmı da Daukara Gölü'ne akmaktadır. Su kanallarından temizlenerek geçen su ise Janaderya'dan Aral denizine'ne akmaktadır.[244]

Kegeili su kanalının sol tarafında Keneges-Mangıt arazilerinden, sağ tarafında yer alan Kıtay-Kıpçak arazilerine kadar uzanan bölgede Kıpçak boylarının iki bin ailesi bulunup çoğu ailenin faydalandığı su kanalı Kıpçak japıdır. Sanmyrın Kıpçaklar, Kedeili'nin sağ tarafındaki Kıtay halkları ile yaşamıştır. Mangıt boyu, Kegeili kanalının kıyısından başlayıp Kızıl-Ozekge'ye kadar ve Kamışlı japının olduğu yerde yerleşmiştir. Mangıtların arazileri, Kuskanatau ve Kongrat Karakalpakları ile sınır bölgesinde yer almıştır.[245] Kıtay halkı, Kegeili su kanalının sağ tarafında yaşamıştır. Her bir boyun halkı toplu olarak yaşamıştır ve her birinin kendisine ait japları bulunmuştur. Bu japlar adını çoğunlukla boy biilerinin veya boyların adından almıştır.[246] Amu Derya'nın sağ tarafına yerleşen Karakalpakların en büyük su kanalı olan Kegeilinin sağ tarafında 175 jap (küçük su kanalı), sol tarafında ise 125 jap bulunmaktadır.[247] 1873-1895 yıllarına ait tarihi kaynaklarda Kegeili su kanalının uzunluğu 170 km, derinliği 6,4 km ve genişliği 42,5 m olarak tasvir edilmektedir. Kegeili su kanalı Şimbay şehrinin aşağı tarafından ikiye ayrılmış, Naupır ve Kegelı adlarını almıştır. Kegeili

[244] **Andrianov,** *Karakalpaklardın Amudaryanın,* s. 66.

[245]**Andrianov,** *Karakalpaklardın Amudaryanın,* s. 68.

[246] **Andrianov,** *Karakalpaklardın Amudaryanın,* s. 68. *; Hozyaistvo Karakalpakii v XIX- nachale XX veka 1972 Kazayaklı,* Bessarı Aralbay, Boklı- Kıtay japları, s. 91.

[247] **Shalekenov U.** (1966) Tashkent, s. 55.

kanalından Naupir kanalına giden yola 26,5 km uzunluğunda bir köprü yapılmıştır. Karakalpak araştırmacıları, bu köprünün Kongrat Arısı'nın ve On Dört Uru topraklarının sınır bölgesi olduğunu düşünmektedir.[248]

XIX. yüzyılda Harezm bölgesinde yaşayan Karakalpakların yaşadığı bölgeye yarı göçebe Kazaklar gelip yerleşmeye başlamıştır. Kazaklar, Daukara ve Aybuyur gölleri civarına yerleşmiş ve Kişi Juzi Kazakların Bayulı, Jeti Uru ve Ali Molla boyları Sir Derya ve Kuanderya'dan başlayarak Ural ve Tobol denizi boyunca göç ederek Aral Denizi'ne kadar dayanmıştır. Yazın yeşillik ve suyun olduğu Ural tarafına göç etmiş, kışın ise Aral denizi civarına gelmişlerdir. Hive Hanlığı'nda kışı geçiren Kazak toplulukları ise, Kereit (Jeti Uru sülalesi), Karasakal, Tortkara, Karakıtay, Şekti (Ali Molla sülalesi) ve Aday (Bayıulu sülalesi) topluluklarıdır. Şekti boyu kış mevsiminde, Aral Denizi kıyılarından Kongrat'a uzanan bölgede yaşamıştır.[249] Kongrat ve On Dört Uru Arısı'nın yerleştikleri bölgenin özelliklerine göre, ekinlerini sularken Amu Derya'nın sularını kullanan ve çiftçilikle geçinen On Dört Uru Arısı'nın halkının adı Naupır'dır. Karakalpakistan'ın kuzey bölgesinde yer alan Amu Derya bölgesine ve Aral denizi kıyılarına yerleşen Kongrat Arısı halkı, toprağın verimsiz olmasından dolayı geçimini hayvancılıkla sağlamıştır. Ayrıca bu bölgede bulunan topraklar ekin için elverişli değil ve masrafları fazladır. Büyükbaş hayvan yetiştiren Karakalpaklar, hayvanlarını yaz ve kış mevsimlerinde farklı yaylalarda otlatmışlardır. Bu işle uğraşan Karakalpaklı hayvancıların aynı zamanda uzak yerlerde tarlaları da bulunmaktadır. Kongrat Arısı'nın halkı, Ulken-derya, Kegeli, Naupır, Kök Özek, Şomanay, Janasu, Tallık ve Kıyat-Jargan kıyılarında pirinç yetiştirmiştir. Amu Derya bölgesinin kuzeyinde Muitenler yaşamaktadır. Muitenler'in komşusu Kaldaylılar, Ulkenderya, Aral, Terbenbes Dağı ve Amu Derya bölgesinin orta kısımlarında konar-göçer olarak hayatlarını sürdürmeye başlamıştır.[250] Kara-Moyun, Koldaulı ve Balgalı Karakalpaklar, Ulkenderya kıyılarına yerleşip hayvancılık, çiftçilik ve balıkçılıkla geçinmiştir. Koldaylılar'ın güneyinde ve Eşim kanalının etrafına Kostamgalılar yerleşmiştir. Kandekli Karakalpakları ise Kuskana Dağ'dan Ak-Meşit aralığına yerleşmişlerdir.[251]

[248] **Andrianov,** *Karakalpaklardın Amudaryanın,* s. 70.

[249] **Andrianov,** *Karakalpaklardın Amudaryanın,* s. 56.

[250] **Andrianov,** *Karakalpaklardın Amudaryanın,* s. 72.

[251] **Andrianov,** *Karakalpaklardın Amudaryanın,* s. 72-73.

Kongrat Arısı'nın urularının yerleşim bölgesi Tallık adını, On Dört Uru Arısı'nın yerleşim bölgesi ise Naupır adını almıştır. Kongrat Arısı'nın yaşadığı bölgede suyun yetersiz ve toprakların verimsiz olmasından dolayı insanlar geçimini hayvancılık yaparak sağlamıştır. Karakalpakistan'ın güney bölgesinde yaşayan On Dört Uru Arısı ise çiftçilikle geçinmiştir. XIX. yüzyılın başlarında Hive Hanlığı'na dair Ruslar tarafından yapılan araştırmalara göre en kalabalık halk Özbek halkıdır. Özbek halkını nüfus olarak takip eden halk Karakalpaklar olmuştur. Karakalpaklar'ın ardından Türkmen ve Kazaklar bulunmaktadır. (Fars, Buharalılar-araplar ve Rus kulları-rehine alınmış insanlarda bu sayıda yer alıyorlar.)

Özbek halkının doksan iki boydan oluştuğu ve 1.Uygur-Noyman, 2.Kongrat-Kıyat, 3.Nukuz-Mangıt ve 4.Kanglı-Kıpçak kavimlerinin bu halkların ataları olduğu belirtilmektedir.[252] Bu boylar, Karakalpak boyları ile aynı olan boylardır. Özbekler, kuzey ve güney halkına ayrılmış ve Kongratlılar, Kuzey Özbekleri'ne Arallılar adını vermiştir. Kuzey Özbeklerinin boylara ayrılma geleneği XX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Özbeklerin en kalabalık boyları Kongrat, Mangıt, Kanlı, Katagan, Durman ve Az boyları olmuştur. Göçebe Özbeklerin uru kavimleri ve XVIII. yüzyılda Sir Deryalı Karakalpaklar'ın boyları arasında etnik ve kültürel etkileşim olmuştur. Bu Özbekler Hive Hanlığı'nda Kuzey beglerinde ve iki naipliğinde Karakalpaklarla karışıp yaşamıştır. Özbek boylarının sayısına göre Kongrat-Kıyat naipliğine iki naip atanmış, Beş-Arık naipliğini beş kişi yönetmiştir.[253]

Bazı kaynaklara göre, Harezm'de yaşayan yerli halka XVI. yüzyılda kuzeyden gelen Özbek halkı karışmış ve Sart adını almıştır. Sartlar, ticaret ve zanaatla geçinen bir halk olmuştur. Bilim adamlarına göre, bahsi geçen Sartların, Türkleşmiş Tacikler olduğu düşünülmektedir. Gumilev'e göre, Sovyet döneminde Sartlar, kaynaklara Özbek adıyla geçmiştir. Sovyet siyasetinden korkan Tacikler, kendilerini Özbek olarak tanıtmıştır.[254] Hanlığın başkenti Hive'de iki saray, on yedi mecit, yirmi iki medrese bulunmaktadır. Hanlığın şehirleri şunlardır: Hazarasp, Hanka, Jana Urgenç, Karaman, Koşkopir, Kazavat,

[252] **Djikeev, A.,** (1991) *Ocherki Proishojdenia İ Formirovania Turkmenskogo Naroda V Epohu Srednevekov'ya,* Ashhabat, s.80.

[253] **Kamalov – Karlıbaev,** *Karakalpakstan Tarihi…,* s.51.

[254] **Gumilev, L.,** (2014) *Evraziya*, Moskva, s.940.

Şavat, Çağatay, Ambar, Ket, Taşauız, Gurlen, Kıtay, Mangıt, Hojeli, Konrat. Su kanalları-Palvan, Kazavat, Şavat, Yarmiş, Gurlen, Kılıç-Bay, Arna, Suvoli, İnak, Mayhor, Eltezer[255].

3.3. Karakalpak Kara Uy Geleneği

Kara Uy, Türkistan halklarının hayatında en yaygın olarak kullanılan çadırın adıdır.[256] Kazak, Türkmen, Kırgız ve Karakalpaklar'ın çadırlarının kuruluşu ve kullanım amaçları aynı olmasına rağmen her halkın bir Kara Uy, Otağ ve Ak Uy'a bağlı gelenekleri vardır. Karakalpaklar'ın Kara Uy yapımının teknik özellikleri ve olmazsa olmaz ritüelleri günümüze kadar ulaşmıştır. Karakalpakların hayatı her zaman doğaya bağlı olmuş ve halk su baskınlarına, kuraklıklara direnmiştir. Karakalpak halkının tarihinde, Özbek, Türkmen ve Kazak halkarıyla olan komşuluk ilişkilerinde yaşanan mücadeleler, savaşlar ve çatışmalar Karakalpakların yarı göçebe yaşamasına ve yerleşik hayata geçememesine neden olmuştur. Su baskınları, Amu Derya'nın yön değiştirmesi ve aynı zamanda Kazak, Özbek ve Türkmen halklarının kendi aralarındaki iktidar çatışmaları çok sayıda Karakalpak'ın göç etmesine sebep olmuşken, Cungar ve İran'ın baskınları gibi dış etkenler de Karakalpaklar'ın hayat tarzında belirsizliklerin yaşanmasına yol açmıştır. Yaşanan bu olaylar, Karakalpakların Kara Uyları uzun zaman ev olarak kullanmasına neden olmuştur. Karakalpaklarda ilk Kara Uy'un, Ustyurt bölgesinde yapıldığına dair efsaneler yer almaktadır. Kara Uy'u ilk yapan kişinin adı ise İbrahim Halil olarak bilinmektedir. Ustyurt bölgesinin çok sıcak olması, bu bölgede yaşayan halkın hayvancılıkla geçinmesi ve sürekli göç etmek zorunda kalması Kara Uy yapımını zorunlu kılmıştır.[257] Yerleşik hayata geçen Karakalpakların, toprak ve kerpiçten yapılan evlerinin yanına Kara Uy kurma gelenekleri günümüzde de devam eden bir gelenektir. Bu geleneğe Çimbay, Kongrat, Kazanketken, Karaözek, Moynak ve Tahtakopır şehirlerinde rastlamak mümkündür. Evin yanında kurulan Kara Uylara "Uy Jai" denilmektedir. Eskiden Kara Uylar'da insanların hem kışın hem de yazın kaldığı bilinmektedir. Zengin olan kişiler ise Kara Uy ve Otağ olmak üzere iki çadır kurmaktadır. Kara Uy'da çocuklar ve yaşlılar yaşarken, otağlarda misafirler ağırlanmaktadır. Yaz mevsiminde Kara Uy, suya yakın ve ağaçların gölgesine kurulmaktadır. Evleri olmayan

[255] **Kosbergenov,** *Karakalpakstanın Rossiyaga…,* s.95.

[256] **Yılmaz, Salih,** (2018) 'Eski Türklerde Yerleşik Kültür ve Yurt', *4. Şehir Tarihi Yazarları Kongresi,* 13-15 Ekim 2017, Ankara, s. 437-449.

[257] ***Etnografia Karakalpakov XIX-Nachalo XX Veka,*** (1980), Tashkent, s. 27.

kişiler, Kara Uy'un dışında keçe halılarla kapladıkları çadırın içinde soba yakmaktadır. Eski zamanlarda, Kara Uy'un ortasında insanların ısınması için "oşak" (ocak) bulunmaktadır. Bu ocak, toprağı kazıp çukur hale getirdikten sonra kenarlarına ahşap korumalar koyarak yapılmaktadır. Bu ahşapların kalınlığı 4-5 cm olup "alakşın" olarak adlandırılmıştır.[258] Kara Uy'da sağ taraf kadınlara ait olmaktadır ve mutfak buradadır. Mutfakta yemek yapılması için "tandır oşak" ve "kazan oşak" yer almaktadır.

1873 yılından sonra halk, Ruslar'dan demir soba alıp kullanmaya başlamıştır. Bu soba çadırın ortasına kurularak, ısıtma ve yemek yapma amaçlı kullanılmaktadır. Karakalpak geleneklerine göre, evlerin yanına kurulan Kara Uylar'ın yeri değiştirilmemektedir ve çadır her yıl aynı yerde kurulmaktadır. Ayrıca çadırın kurulduğu yere herhangi bir şey yapılmamakta ve toprak kazılmamaktadır. Çadır kurulmadan önce toprak iyice temizlenmekte ve çadırın düz yerde durması için çamur yapılarak yükseltilmektedir. Karakalpaklar çadır için hazırlanmış yere "jut" demektedir. Günümüzde jutlar ahşaptan yapılmakta ve kışın çadır toplandıktan sonra ahşap zeminin üstü kalın bir örtüyle kapatılmaktadır. Çadırın düz durmasını sağlayan ahşap zemin kalın ağaçlardan elde edilmekte, şekli kare veya yuvarlak olmaktadır. Fakat bu çadırlarda ocak ve soba tehlike arzettiği için kullanılmamaktadır.

Hayvancılıkla geçinen, yaylaya çıkan veya yer değiştiren insanların kurdukları çadır Kara Uy olarak adlandırılır ve her yıl aynı yere kurulur. Çadır toplandığı zaman ocak yeri ve çadır kapısının dış tarafı başka kumaşlarla örtülür. Uy Jai çadırının giriş kapısının güneye bakması halk arasında olan bir gelenektir. Karakalpaklar bu geleneği şöyle açıklamaktadır: Girişe karşı olan yer "tör" evin aksakalı veya misafir yeridir. Bu yer yazın sıcakta serin (kuzey) olmalıdır. Rüzgârlara açık yerlere kurulan çadırlara, dış tarafına kamıştan yapılan yüksek duvar yapılır. Bu duvarlar, soğuktan ve kum fırtınalarından koruma özelliğine sahiptir.

Aynı boydan olanların tek bir bölgede yaşadığı insanların çadırları yaz mevsiminde aralarına mesafe koyarak kurulmaktadır. Kışın Amu Derya'nın suyunun buz tutması, Türkmenlerin bu aullara baskın yapmasına ve insanları yağmalamasına neden olmuştur. Karakalpaklar bu tehlikelerden korunmak için önlemler almak zorunda kalmıştır.

---

[258] **Kosbergenov, R.,** (1970) *Karakalpak Halkının Kolonial Daurindegi Madeniatı Ham Turmısı,* Karakalpakstan, s. 25.

Karakalpaklar, kışın bir aula toplanır veya urulara ayrılarak Biilerin korganlarına taşınır. Bu "korganlar" uru halkının bir araya gelerek inşaa etmesiyle oluşmuştur. Korganların inşaasını Biiler yönetmiştir. Geniş bir alan olan "korgan kala" nın duvarları, yüksek ve sağlam duvarlarla çevrilidir. Kışın bu kaleye taşınan halk çadırlarını buraya kurmakta ve hayvanlarını da yanına almaktadır. Kalenin girişine büyük bir kapı yapılmakta ve nöbet tutması için bekçi tutulmaktadır. Baharda Amu Derya'nın buzlarının erimesi düşmanların yolunu kesmiştir. Halk, baharda kendi bölgelerine yeniden taşınmıştır. Korganlar sadece kışın değil yıl boyu halkın emniyetini sağlamaya devam etmiştir. Çoğu zaman bu kalelerin bir tarafı suya yakın yerlere yapılmış ve kale duvarlarının dışı su yollarıyla yani "ör"lerle çevrilmiştir. "Ör"lerin kazılmasında dikkat edilen şey, atların atlayıp geçemeyeceği genişlikte yapılmış olmasıdır. Kaynaklarda yer alan kurgan kaleler, Hive Hanlığı döneminde Aral bölgesinde inşa edilen Aydos-kala, Ernazar-kala, Jana Derya, Orınbay- kala ve Karaözek bölgesinde bulunan Oraz atalık kalesi Karakalpaklar'ın tarihi kurgan kaleleridir.

Kara Uy'un yapımında "kerege", "yu uıgı", "şanarak", "ergenek", "manlaişa" ve "tabaldırık" bölümleri bulunur. "Kerege" çadırın iskeletidir ve ağaç sırıklardan yapılır. Kara Uy yapımında kullanılan ağaca "Togay tal" veya "Uy tal" denir. Kerege iskeleti kafes şeklinde yapılır. Sırıklar, aralarında boşluk kalacak şekilde sıraya dizilir ardından ikinci sıra sırıklar dizilir. İki sırığın birbirine değdiği yere "göz" (delik) açılır ve deve derisinden yapılan uzun iplerle birbirine sıkıca bağlanır. Deriden yapılan ipin adı "keregenin kögi"dir. Kara Uyun yapımında kullanılan sırık sayısı kırktır ve bu sırıklar çadırın iskeletinin "kanat"larını oluşturur. Karakalpak Kara Uy çadırı dört, altı veya sekiz kanattan oluşur. Karakalpaklı zenginler ise çadırlarını on iki kanatlı yapar. Kanatların genişliği 2.10-2.40 metre arasında değişir ve Kerege uzunluğu 1.28-1.40 metre arasındadır.[259] Kanatlar birbirine bağlanıp yuvarlak şekil verilir. Çadıra şekil verme işleminin adına Karakalpaklar sağ taraf anlamına gelen "on jak" der. On jak, çadırın girişinin karşısında yer alır. Bu yere "tor" denir. Çadırın kanatları sağ taraftan sol tarafa doğru toplanır. Bu teknik, çadırı yapan ustaların "uyşi" tekniklerinden biridir. Karakalpaklar çadır yapımına "uy tigu" der. Tigunun kelime anlamı dikiştir. Çadır yapılırken keregeler genişleme yönünde birbirine yün iple sıkıca bağlanır. Bu ipe Karakalpaklar "ızba" demektedir. Toplanma sırasında kerege kanatları tek tek sökülerek toplanır. Kerege kanatların birbirine bitişik şeklinde birleştirip çadırın iskeletin yapma işine "karıstıru" (kesiştirmek) adı verilir. Keregenın her iki sırığının başında bulunan

[259] ***Etnografia Karakalpakov***, s. 42.

yerşer "uık" ile bağlanır ve bağlanan bu yere "keregebas" denir. Uık, çadırın çatısını oluşturan sırıkların adıdır. Bu sırıkların yukarı bölümü bükük olup çadıra gümbez şeklini verir. Karakalpaklar bükük sırıklara "iineu" demektedir. İin kelimesi omuz anlamına gelir ve uık sayısı kerege kanatlarının sayısına göre hazırlanır. Uıkların uzunluğu 2,5 metredir. Alt bölümünün ucuna delik açılır ve yün ip (uıkbagı) geçirilerek kerege ucuna bağlanır.[260] Uıkların yukarı bölümü sivri olup "şanarağa" sabitlenir. Uıkların sivri ucuna Karakalpaklar "kalem" der. "Şanarak", uık sırıklarının yukarı kısımında sabit durmasını sağlayan aletin adıdır. Şanarak, aynı zamanda baca, havalandırma, sıcak ve soğuktan koruma fonksiyonlarını da içinde barındırır. Karakalpaklar geleneklere göre, Kara Uy yaparken 96 tane uık kullanılır. Bilim adamlarına göre bu sayının kullanılmasının nedeni, Karakalpakların 96 tane boyunun olmasından kaynaklanır. 6 büyük Karakalpak boyu olan Kongrat, Muiten, Kıtay, Kıpşak, Keneges ve Mangıtlar'ın her 12 ayda 60 küçük boya ulaşması ve 12 önemli boy olan Kıyat, Aşamaylı, Koldaylı, Kostamgalı, Balgalı, Kandekli, Karamoyun, Muiten, Ktay, Kıpşak, Keneges ve Mangıt toplam 72 sayısı ortaya çıkıyor. Bu sayıların; hayatın devamlılığını, boyların kalabalıklaşmasını ve bolluğu sembolize ettiği düşünülmektedir.[261]

Karakalpak şanaragı dış yuvarlak çerçeve ve iç yuvarlak çerçeve olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir. Şanarak, ahşaptan yapılmasına rağmen çok ağır bir yapıdır. Dış çerçevenin kenarlarında delikler açılıp uık uçları oturtulur. İç çerçevenin ortasına eğriltilen ince sırıklardan yelpaze şekli verilir ve "bögenek" elde edilir. Bögenekler, çapraz şekilde olup dış çerçeveye ahşap çiviler ile sabitlenir. Karakalpaklar, bu ahşap çivilere "guldireuis" demektedir. Bu yapı, çadırın çatısının çıkıntılı bölgesini oluşturur. Şanarakın çapı 1,35-1,70 metre, yüksekliği ise 35-50 cm'dir.[262] Karakalpaklar'ın anlattıklarına göre, şanarakın yerine sabit oturtulması için salıncak yapılmakta ve iplerin uçları çadırın çatısına bağlanmaktadır. Kız veya erkek bir çocuk salıncağa oturtularak şanarakın yerine sabitlenmesi sağlanmaktadır.

Karakalpaklar dünyayı iç dünya ve dış dünya olmak üzere iki parça olarak görmektedir. Karakalpaklar'ın iç dünyası ergeneğinden başlamaktadır. Karakalpaklar'da ergenek, evi dışarıdan koruyan bir kalkan olarak görülmüştür. Çadırlar, Karakalpaklar için

[260] ***Etnografia Karakalpakov,,*** s. 46.

[261] **Mambetov, K.,** (1995) *Karakalpakların Etnografiyalık Tariihi,* Nokis, s. 97.

[262]**Kosbergenov, R.,** (1970) *Karakalpak Halkının Kolonial Daurdegi Madenyatı Ham Turmısı,* s. 22.

sadece yaşam alanı değil, aynı zamanda halkın maneviyatını yansıtan kutsal yerler olarak görülmektedir. Çadır kapısı "ergenek", çadırın güney tarafından açılır. Karakalpaklar Kara Uy yapmaya ergenekten başlamaktadır. Kapıyı yukarıdan tutan ahşap parçası "manlaişa" (alın), aşağıda bulunan ahşap parçası ise "bosaga"dır (çadırın eşiği). Yukarı ve aşağı ahşapların iki kenarına da açılan deliklere sağ ve sol taraftan ahşap "tulga" (dayanak) yapılır. Tulga, kapı kanatlarının açılıp kapanmasına sağlarken, "manlaişa" ise kapıların birbirine çarpmasını engeller. Karakalpaklar eski zamanlarda kapı yerine kamıştan yapılan "şii" adlı nakışlı örtüyü kullanmıştır. Son zamanlarda yapılan ahşap kapılarda Karakalpak motifleri bulunmaktadır ve bu kapılar nakışlarla süslenmektedir.[263] Şiiler, daha sağlam olması için keçe astar ile yapılır. Şiinin dış yüzü keçe parçalarından nakışlanır ve iki kenarına "şiikayu" adı verilen uzun çizgiler çekilir. Yukarı yatay kenarlara ise "suağar" adı verilen çizgiler çekilir. Karakalpaklar, Kara Uy kapılarına kumaştan veya keçeden yapılan "tumar"lar asar. Bu tumar, üçgen şeklinde dikilip kapıya ters yönde asılır. Tumarın bu haline ise "ayşık" denir. Ayşık; doğum, ölüm ve düğünle bağlantılı geleneklerde koruyucu fonksiyon taşımıştır. Ayşığın, insanların hassas olduğu dönemlerde onları dış dünyanın kötülüklerinden koruyacağına inanılmaktadır.[264]

Kara Uy, Karakalpak örf ve adetlerine göre kadınlar tarafından dikilir. Çünkü eski zamanlarda halk göç ederken kadınlar ve çocuklar göç kervanının ilk sırasında yer almıştır. Erkekler, kadınların arkasından kaldığı için çadırlarını kendileri kurmak zorunda kalmıştır. Aslında bu yöntem, kadınları ve çocukları korumak için yapılan bir yöntemdir. Özellikle yaşlı ve tecrübeli kadınlar yanlarına genç kadınları alır ve kadınlar baştan sona kadar bütün işlerde grup olarak çalışır. Fakat bu kural katı bir kural değildir. Çadırın süsleme işlerini de sadece kadınlar yapmıştır. Karakalpaklar'ın anlattıklarına göre, erkekler çadırın iskelet kısmında görev alırken kadınlar da çadırın nakış ve süsleme görevlerini üstlenmiştir. Kara Uy'un yapımının ustalık beceleri istemesi, halk arasında bazı geleneklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu geleneklerden birinde, Kara Uy'u yapan ustanın çadıırın kapısını asla kapamaması örnek gösterilebilir. Zira Karakalpaklar'da çadırı ve kapısını yapan kişi aynı ise bu durumun ev sahibine uğursuzluk getireceğine inanılır. Çadır kapısı ahşap olanlar süslü ve nakışlı olup yapımı bir yıl kadar sürebilir.[265]

---

[263] ***Gosudarstvennı Muzey İskusstv Karakalpakskoi,*** (1976), *ASSR,* M. 6, s. 45.

[264] ***Etnografia Karakalpakov,*** (1980), s.65. (Bkz: Foto Duaşık)

[265] ***Gosudarstvennıi Muzei İskusstv Karakalpakskoi,*** (1976) *ASSR,* Moskva.

Karakalpaklı ustalar, çadır yapımında kullanılan tekniklere her zaman bağlı olmuştur. Kara Uy yapımında ustaların imalathanesinde kullanılan aletler; ağaçları doğrultmak için kullanılan alet olan "tez" ve uzunluğu 2 metre genişliği 60 cm olan "morı"dır (boru). Çadırın ocağı morıdan 3 metre uzaklıkta ve toprak hamurdan yapılır.[266] Kabuklarından temizlenen ağaçlar birkaç ay kurutulduktan sonra kesilerek sırıklar elde edilir. 15-20 sırık baca içine sokulur ve ocakta ateş yakılır. Borudan gelen sıcak dumanın etkisinden yumuşayan sırıklar, düzeltici aletlere düzeltilerek istenilen şekle sokulur. Sırıkları bükme ve eğme işlemlerinde de bu yöntem uygulanır. Karakalpaklar çadırın çatısının yapımında kullanılan alete "palger" (pergel) demektedir. Kare ahşap pergelin uzunluğu 103 cm, araları ise 4-7 cm arasında değişen dört delikli bir alettir. Palgerin her bir deliği belli bir genişlik ayarlar. Çadır için hazırlanan yerin ortasına oturan kişi pergeli çevirerek yuvarlak çizer ve bu çizgi üstüne yuvarlak şeklinde keregeler (çadır iskeleti) yerleştirilir. Daha sonra tekrar pergelle çizilerek bu iş kontrol edilir.[267] Kara Uy'un ahşap temeli yapıldıktan sonra dış tarafı, kamışlardan yapılmış halı ile çevrilir. Bu halı iki parça olup kağının iki tarafından çadır arkasına kadar uzanır. Bu halının kerege boyunu ve çatının yarısını kapatması gerekir. Kamıştan yapılan halı renkli iplerle dokunur ve şık bir görünüm kazanır. Bu işlemden sonra çadır ortasına "beljip" adı verilen bel ipi bağlanır ve halı sıkıştırılır. Karakalpaklar bu ipe "sırtkı beldey" (dış kemer) demektedir. Bu nakışlı kemer çadıra sağlamlık katarken aynı zamanda çadırın dışını da üstünde bulunan renkli nakışlarıyla süsler.[268] Çadır çevresine kazık yapılıp bel ipinden sağlam ip geçirildikten sonra kazıklara bağlanır. Bu işlem, çadırın rüzgârdan etkilenmesini önler. Kara Uy'un ayrılmaz bir parçası olan "bakan", üç metre uzunluğunda ve ucu ikiye ayrılmış ağaç dalının adıdır. Bakan, çatı örtüsünü açıp kapatmak için kullanılır. Çadır çatısı keçe halılarla kapanır. İki büyük keçe halı çatının ön ve arka taraflarımı ve bir tane küçük halı da çatının baca bölümünü kapatır. İlk çatının ön tarafı "aldıngı uzik" adı verilen keçe halılarla, çatının arka tarafı ise "artkı uzik" adı verilen keçe halılarla kapatılır. Çadırın bacasını kapatan keçe halıya Karakalpaklar "tunlik" der. Bakan ile tunlik sabahları açılır, akşam kapatılır. Karakalpaklar'da bakan, dünya direğinin simgesidir. Karakalpak örf ve adetlerinde düğün, doğum ve cenaze merasimlerinde iki bakan ortasına ip bağlanıp çeyiz

[266] ***Etnografia Karakalpakov***, s. 33.

[267] ***Etnografia Karakalpakov***, s. 34.

[268] ***Gosudarstvennıi Muzei İskusstv Karakalpakskoi,*** (1976) *ASSR,* Moskva, s. 92.

veya ölen kişinin kıyafetleri asılmaktadır. Bu geleneği göçebe ve hayvancılıkla uğraşan topluluklarda daha sık görmek mümkündür.

Karakalpak düğün geleneklerine göre damat, gelinin köyüne geldiği ilk zaman yolu ağaç dallarıyla kapatılır. Yolu kapatanlar, damat hediye vermeden bu yolu açmazlar. Ayrıca bu ağaç dalını atlayarak geçmek de yasaktır. Bir Karakalpak atasözünde şöyle denilmektedir: "Bakan atlagan onbas" (Bakanı atlayıp geçen kişi uğursuzdur).[269] Kadınların iplerle dokudukları ve çadır içinde bulunan "kızılbaskur", "akbaskur" ve "ayakbau" süsleri aynı zamanda çadır parçalarının uzun süre sabit kalmasını sağlamaktadır. Beyaz bir kemer olan akbaksurun uzuluğu 12-13 metre arasında değişirken genişliği ise 40-50 cm arasındadır. Akbaksur kemeri beyaz pamuk iplerinden üretilmektedir ve üstüne geometrik şekilde olan kırmızı ve kahverengi motifler yapılmaktadır. Karakalpak kadınlarının çeyizinde önemli bir yer tutan akbaksur, zahmetli ve uzun sürede yapılan bir kemerdir. Akbaksurla çadırın çatısı süslenir ve bu süs çadıra görkemli bir hava verir. Bu kemerler aynı zamanda kadınların maharetli olduklarının da kanıtıdır.[270] Akbaskur, çatı sırıklarını sıkı tutar ve zamanla aralarının genişlememesini engeller. "Kızılbaskur", kırmızı ipliklerden dokunan ve siyah ipliklerle nakışlanan bir kemerdir. Bu kemerin yukarı uçları çatı iskeleti kısmında bulunur. Aşağı uçları ise kerege ve çatı sırıklarını birbirine bağlayarak sabitler. Kızılbaskurun uzunluğu Kara Uy yapımında kullanılan kanatların uzunluğuna göre değişir. Akbaksur ve Kızılbaksur birbirine bitişik olup çadırın çatısının iç bölümünü süsler. "Ayakbau" adı verilen ayak ipleri ile çeşitli renklerde uzun yün iplerle ucuna püskül yapılır. Ayakbau, çadırın çatısının en yüksek noktalarına bağlanıp aşağı sarkan süslerdir. Ayakbau, çadırın sağ ve sol taraflarında eşit sayıda dağıtılarak asılır. Alekseev'a göre ayakbau süsü, Türk halklarının inancına göre bolluk ve bereket getirmektedir. Türk (Altay) geleneklerine göre kadınlar, bebeklerin göbek bağlarını deri bohçalarda saklar. Bu bohçalar iple bağlanarak elbise veya çadırlara asılır.[271]

Çadır yapımında kullanılan süs eşyaların, dokuma ve nakışların her birinin manası vardır. Kagarov'a göre bu dokuma ve nakış modelleri halkın gündelik hayatından izler taşımaktadır. Çadır içini ve dışını kaplama amaçla kullanılan keçi ve yün örtülerde da

[269] **Tleybergenova, N.,** (1996) İstoki Traditsionnogo Deleniya Vnutrennego Prostranstva Yurtı Karakalpakov, *Bestnik*. 3, s. 98.

[270] ***Gosudarstvennıi Muzei İskusstv Karakalpakskoi,*** (1976) *ASSR,* Moskva, s. 36.

[271] **Alekseeva, N.,** (1980) *Rannie Formı Religii Tyurkoyazıchnıh Narodov Sibiri,* Novosibirsk, s. 152.

kullanılan geomektrik motifler, halkın geçim kaynağı olan çiftçilik ve hayvancılıkla ilgilidir. Hayvan ve bazı kuş türü motifleri ise avcılık ve balıkçılıkla geçinenlerin tercihi olmuştur.[272] Karakalpak çadır süsleme halı, çadırı kışın sıcak tutmak amaçla ve şeklini sabitlemek amaçla geniş gokuma ipler yapımında en çok kullanılan motifler ise koy tiş (koyun dişi), balıkgözü, koşkar muyuz (koç boynuzu), it taban (köpek ayağı) olmuştur. Bitki adları-gül, müzik aletleri-kobız, sırga-küpe. Süslenip yapılan çadırlara Karakalpak halkı "Otau" adını kullanmıştır. Lakin maddi durumu iyi olmayan aileler Otauda değil, alçak ve küçük çadırlarda yaşamaktadır. Otaulara göre daha küçük ve alçak olan bu çadırlara ise "jolım uy" denilmektedir. Sadece keregeleri birleştirip üstünü kalın bir ağaçla kapattıkları yoksul evlerine ise "ılaşık" denilmektedir. Karakalpak halkı kışın soğuktan korunmak için kurak yerlerde 2-2,5 m derinliği olan çukur kazıp üstünü ağaçlarla kapatıp "jer töle" adı verilen toprak sığınakta yaşamıştır. Aral denizi kıyısında kumlu bölgede hayatlarını sürdüren balıkçılar, evlerini uzun kamışlardan yapar. Dört köşeye sağlam ağaçlar dikilip kamışlarla etrafı çevrelendikten sonra üstü ağaçlarla kapatılır ve içinde soba yakılır. Evde yangın çıkmaması için su ve topraktan yapılan malzemeyle evin içi ve dışı sıvanır ve elde edilen çamur iyice kurutulur. Karakalpaklar bu evlere "kakıra" adını vermektedir.

Karakalpak geleneklerine göre Kara Uy çadırı; tör, on ja ve şep jak olmak üzere üç bölümden meydana gelmektedir. Çadırın sağ tarafına şep şak denilmektedir. Bu bölüm kadınlara aittir ve mutfak eşyaları burada tutulmaktadır. Kadınların mutfak eşyalarını koyduğu yere ise "kazan ayak" adı verilmektedir. Kazan kelimesinin anlamı tencere, tabaktır. Ayrıca ev eşyaları da şep jakta saklanır. Bu eşyaların kullanım kurallarına göre yemekler, topraktan yapılan ocakta ve çelik kazanlarda pişirilmektedir. Bu kazanlar, Rus tüccarlardan ve Hanlık pazarlarından satın alınmaktadır. Kazanda pişirilen yemek hazır olduğunda üstüne "tübelek" yerleştirilmektedir. Tübelek, ahşaptan yapılan yuvarlak bir dayanaktır. Biraz ileride ise "sabyak" adı verilen ahşap masa yer alır. Bu masanın üstünde genellikle, "torak" adı verilen peynir yapılır ve deri torbanın içine sokularak sabyakta bekletilir. "Tulup" denilen bu deri torbaları nemdem korumak için bu masanın üstüne koymaktadırlar.[273] "Reyner" masasının uzunluğu 50 cm'dir ve bu masanın alt kısmı kazan ve tabakları koymak için kullanılır. Çadır duvarına, masanın yukarısından yün iplerle dokunmuş nakışlı torba "kergi" asılır. Kergi, kaşık, bıçak ve küçük tabakların konulduğu

[272] **Kagarov E.,** (1931) Zadachi *Sovetskoi Etnografii V Sovetskoi Azii*, Sovetskaya Aziya, N 3-4, s. 226.

[273]***Gosudarstvennıi Muzei İskusstv Karakalpakskoi,*** (1976) *ASSR*, Moskva, s. 43. (Bkz: Foto Sabyak).

saklama kaplarıdır. Kergiler nakışlı oldukları için aynı zamanda çadırda süs olarak da kullanılır.[274]

Karakalpaklar kaşık ve tabakları ahşap malzemeden yapar. 10-15 kişilik büyük tabak çeşitlerine "kersen" ve "samar" denir. 4-5 kişilik orta boydaki tabaklara "zeren", "kırma" ,"tostagan" denir ve bu tabaklar küçük çocukların kullandığı yemek tabaklarıdır. [275] Zengin aileler, topraktan yapılıp fırında kurutulan "badia" adı verilen tabakları kullanır. Bu tabaklar genellikle Özbekler'den satın alınır. Karakalpaklı aileler, su kaplarının içini temizleyerek saklama kabı olarak da kullanmıştır. Büyük olan tabaklar buğday saklama kabı, küçük tabaklar yağ kabı, üst kısmı komple kesilip alınan kap olan "ağzı tabak" süt sağma kovası olarak kullanılmıştır. Su kapları çadırın duvarına asılır ve Karakalpaklar ürettikleri bu kapları pazarlarda satar. "Şanaş" adı verilen deri torbada pirinç, buğday ve darı unu saklanır. Su kaynatılan kaba Karakalpaklar "kara kuman" adını vermektedir. Kara kuman demirden yapılır ve odun kömürünün üstüne koyulup su kaynatılır. El ve yüz yıkamak için kullanılan ve adı "dumşe" olan su kapları demirden yapılır. Karakalpak örf ve adetlerinde göre, evin gelini dumşe ve tabak alıp herkesin eline su döker. Bu gelenek, yaşı büyük olanlara saygı göstermek için yapılır.

Süt ve yoğurttan yağ çıkarmak için kullanılan malzemeler, çadırın mutfak bölümünde saklanmıştır. Karakalpaklar'da bu malzemelerin adı "gübi", "şelek", "atlağ" ve "piskek" olarak adlandırılmıştır. Yağ çıkarma aletlerinden olan gübinin iki çeşidi bulunmaktadır. İlk çeşidi kalın ve uzun söğüt ağacından yapılırken diğer çeşidi ise ahşap parçalarının birleştirilip halkalarla tutturulmasıyla oluşturulan çeşittir. Gübinin ahşaptan yapılan çeşidi, parçaların birleştirilmesiyle oluştuğu için kurak gübi adını almıştır. Söğütten yapılan gübinin uzunluğu 90-100 cm'dir.[276] Yoğurt, gübi içine döküldükten sonra "piskele" adı verilen aletle çırpılır. Piskele uzun ve ince ağaç dalından yapılır. Bu dalın ucuna kısa haç şeklinde bir ağaç dalı daha takılır. Piskele ile karıştırdıkdan sonra köpüren yoğurt iki kata ayrılır ve yağı üste çıkar. Karakalpakalar bu işleme "pısu" der. Bu işlemden sonra kazana koyulan yoğurdun yağı süzgeçle alınır ve "şelek" adı verilen ahşap küçük kovaya dökülür. Yağ alma işleminin

[274] ***Gosudarstvennıi Muzei İskusstv Karakalpakskoi,*** s. 102. (Bkz: Foto Kergi).

[275] **Kosbergenov,** *Karakalpak Halkının Kolonial…* ,s. 38.

[276] ***Enografia Karakalpakov XIX- nachalo XX Veka,*** (1980) Taşkent, "Fan", s. 128.

devamına Karakalpaklar "atlau" der. Kovadaki yağ, aynı piskele gibi ağaç dalından yapılan fakat ucuna delik açılan atlau aletiyle alınır.

Un yapımında kullanılan değirmeni oluşturan kısımlar "keli", "kelsap", "jaiu" ve "kepşik"tir. Değirmen, iki büyük taştan yapılır ve taşların birbirine değdiği yerler dişli yapılır. Delik açılıp kurutulan uzun ağaçlar ile değirmen taşları döndürülerek un elde edilir. Un yapılmandan önce buğday "keli" içinde "kelsap" ile dövülerek kabuklarından ayrılır. "Keli", kalın olmayan ve uzunluğu 1,5 metre olan sert ağaçtan yapılır. Bu ağaç yarısına kadar oyularak derin kova şeklini alır. "Kelsap", iki ucu sivri, uzunluğu 1,5 metre olan ağaçların ortasının oyulmasıyla elde edilir ve oyuklara parmakları sabitleyerek kullanılır. Buğday, kelide kelsapla dövüldükten sonra elde edilen malzeme kare şeklinde olan "jaiu" adlı örtüye serilir.[277] Bu buğdaylar kepşikle savrulur ve kabuklarından temizlenir. "Kepşik" ahşap halka şeklinde ve yüksek olmayan altı büyük hayvan derisi ile kapatılmış alettir. Bu alet, buğday tanelerini havaya uçurup kepezlerinden temizleme işleminde kullanılır. Ocağın yanında odunları kontrol etmek için kalın ve ince sırıklardan yapılan "köseu" kullanılır. "Köseu"'ın demirden yapılan türüne Karakalpaklar "ateşkür" demektedir. "Ateşkür", iki uzun demirin uçlarının birleştirilmesiyle yapılır ve her bir ucunda, yanan odunları tutmak için tırnak şeklinde malzeme bulunur. Belirtilen bu değirmen malzemeleri için çadırda yer mevcuttur ve diğer malzemeler de açıkta durur.

"Tör" çadır kapısının tam karşısıdır ve misafirin ya da ev reisinin yeridir. Çadırın sağ tarafına Karakalpaklar "sep jak" demektedir. Bu bölüm kadınlara aittir ve aynı zamanda mutfak olarak kullanılır. Çadırın sol tarafına "on jak" derler. Misafir gelebilme ihtimalinden dolayı sol taraf her zaman temiz tutulur ve misafirler her zaman sol tarafta ağırlanır. Çadırın törine (kapı karşısının en uzak, duvara yakın yer) sandık koyulur. "Arşa" ise sandığın daha süslü türüdür. Sandık ahşaptan yapılır ve belli uru veya boyların nakışları ise süslenir. İçine kıymetli eşyaların koyulduğu sandık üstüne "karşın" serilir. Karşın, uzunluğu 1,5 metre ve genişliği 50 cm kadar olan bir halıdır. Bu halıya astar yapıldıktan sonra ağzı bağlanarak içinde kıyafetler saklanır.[278] "Boğjama" ise karşının üstüne serilen ve uzunluğu 3-4 metre olan kare örtüdür. Özel günlerde serilen keçe halı rulo şeklinde toplanıp bu örtü ile kapatılır ve yün iplerle bağlanır.[279] Karakalpak geleneklerine göre karşın birinci katta ve boğjama

[277] **Kosbergenov,** *Karakalpak Halkının Kolonial… ,*s. 39.

[278] ***Gosudarstvennıi Muzei İskusstv Karakalpakskoi,*** (1976) *ASSR,* Moskva, s.104.

[279] **Kosbergenov,** *Karakalpak Halkının Kolonial… ,*s. 42.

ikinci katta kullanılarak sandık üstüne battaniye, yorgan ve yastıklar toplanır. Karakalpakların "korjın" adlı çantası, yün ipliklerden dokunan, sert kumaştan astar yapılan ve iki taraflı kullanılan bir çanta türüdür. Bu çanta çoğunlukla pazar çantası olarak kullanılmış ve çadırın keregesine (duvarına) asılmıştır.

Pamuk ve yün iplik yapılmasında kullanılan aletler; "şıgırşık", "şarık", "kelep agaş", "urşık", "kozak"ve "örmek"tir. Bu aletler aynı zamanda Karakalpaklı kadınların dokuma aletleridir. Pamuk deriden yapılan örtü "pöstek" üstüne serilip tozdan ve topraktan temizlenir. "Sabau" adı verilen iki ince ağaç dalı ile dövülür. Sabau kelimesinin Karakalpak dilindeki karşılığı dövmektir. "Şıgırşık" pamuğu, tohumlarından ayıran alettir. "Şarık" ise pamuktan ip eğiren aletin adıdır. Kelep ağacı, ipleri dokumak için hazırlanan yuvarlak şekilleri düzeltir. Kelepleme, yuvarlamak anlamına gelir.[280] "Urşık" bir iğne türüdür ve gündelik işlerde kullanılan ipler urşıkla dikilir. "Kozak" dokuma tezgâhının adıdır ve bu tezgâh lazım olduğunda çadırın "on jak" kısmına kurulur. Yün iplerden halı dokumasında kullanılan tezgâhın adı "örmek"tir.[281] Kadınların tarafı olan şep jakta, mutfak ocağından başka bir ocak, çadırı ısıtma ve aydınlatma için yapılır. Bu ocak çadırın tam ortasında derinliği 25-30 cm olup yuvarlak biçimde kazılır, içi ve etrafları çamurla düzenlenir ve koruyucu olarak ahşapla "alakşın"la çevrilir. Ocak üstüne demir soba yerleştirilir ve bu ocak Karakalpaklar için kutsal sayılır. Çadıra ilk adım atan gelin bu ocağa selam verir. Ocağın, çadırın kuzey noktasına (tör) bakan tarafına Karakalpaklar "otbası" (ateş başı), güney girişe bakan tarafına "ayak ot" (ayak ateşi) derler.[282]

Karakalpak geleneklerine göre, büyük bir ailenin mensupları, ata evi olarak kabul edilen ve "ülken uy" olarak adlandırılan bir eve bağlı olup bu eve saygı duyarlar. Diğer bir adı olan Kara Şanarak ise, yanan ocağın isiyle kararan ev anlamına gelmektedir. Karakalpaklar'ın Kara Uy çadırlarının adının da buradan geldiğine inanılmaktadır. İnan'a göre, bu evde verilen sözler yemin olarak kabul edildiği için yerine getirilmek zorundadır.[283] Bilim adamlarına göre Kara Uy çadırının kısımları, doğu-batı, güney-kuzey olarak ayrılır.

---

[280] **Tleybergenova, N.,** (1995) Etnokulturnıe Aspektı Yurtı Karakalpakov, *Vestnik,* Nukus, 2, s.104-109.

[281] **Toleubaev, A.,** (1991) *Reliktı Doislamskih verovanii V Semeinoi Obryadnosti Kazahov,* Alma-Ata, s.165.

[282]**Tleubergenova, N.,** (1996) *İstoki Traditsionnogo Delenia Vnutrennego Prostranstva Yurtı Karakalpakov, Bestnik,* Nukus, no 3, s.93-100.

[283] **İnan, Abdülkadir,** (2000) *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar,* Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 68.

Doğu tarafında kadınlar, batı tarafında erkekler, kuzeyde yaşlılar ve güneyde çocuklar bulunur.[284] Çadırın "on jak" olarak adlandırıldığı batı kısmı reşit erkeklere ve yaşı büyük kızlara ayrılmıştır. Kumaşa geometrik şekiller dikilerek hazırlanan çeyizler, halk arasında "sii kurak" adı verilen teknikle hazırlanmıştır. Bu kumaşlara kare, dikdörtgen, eşkenar dörtgen şekilleri verilerek çeşitli motifler oluşturulmuştur. Geometrik şekillerden hazırlanan bu kumaşlar sadece çeyiz yapımında değil, aynı zamanda yastık, battaniye ve yorgan kılıflarında da kullanılmıştır. Bu nakış motfiflerini günümüzde Karakalpakistan'da görmek mümkündür. Karakalpaklar'ın kumaşlarında kullandığı bu motiflerin hepsi, halkın geçim kaynağı olan hayvancılık, çiftçilik, balıkçılık ve avcılıkla ilgili izler taşıdığını göstermektedir. On jakta duran kızlar ve erkekler arasında Karakalpak dilinde "şımıldık" denilen bir perde bulunmaktadır. Şımıldık kumaştan dikilir ve kumaşın üstüne geometrik şekillerden nakış yapılır. Eve gelin gelen genç kız, şımıldık perdesinin arkasında oturtulur. Günümüzde halk bu geleneği düğünlerde devam ettirmektedir. On jak aynı zamanda çobanların da yeri olarak bilinmektedir. Zira çobana saygı göstermenin, hürmet etmenin halka bereket getireceğine ve hayvanların doğurganlığının artacağına inanılır. Çadırın kuzey kısmı olan Tör, Türk dillerinde kural, örf ve âdet anlamına gelmektedir. Tolubayev'e göre, Uru aksakalları, insanların törelere uymasını sağlayan kişilerdir. Bu aksakallara Töre adı verilir ve bu yüzden çadırın kuzey kısmı da tör olarak adlandırılmıştır.[285] Çadırın tör kısmı misafirlere ve evin reisine ait olan bir alandır. Karakalpak halkında ev reisi sadece erkekler değil kadınlar da olabilir. Karakalpaklar'da kapı eşiğinin önemi ne kadar büyükse eşiğin karşısında bulunan evin başköşesi de bir o kadar önemlidir. Misafiler her zaman bu başköşede ağırlanır. Evde kimin sözü geçiyorsa tör alanı da o kişiye aittir. Belirtildiği gibi, başköşede oturan kişi kararları alır, yapılan etkinlik ve faaliyetlere başkanlık eder.

Tleubergonava'ya göre, tör kelimesinin bir başka anlamı ise anavatan ve yurttur. Bu anlamı taşıyan diğer bir kelime törkin, anne baba evidir. Gelin ailesi tarafına Karakalpaklar törkin demektedir. Uzun zaman çocuk sahibi olamayan veya çocukları ölen kadınlar, törkinde anne babalarının yanında doğum yaparsa çocuklarının sağlıklı ve uzun ömürlü olacağına inanılmıştır.[286] Karakalpaklar, ölen kişileri çadırın batı kısmı olan on jakta, cenaze namazına kadar yatırırlar. Karakalpak çadırlarının erkek ve kadın kısımınların ayrılması

[284] ***Tradıtsıonnoe Mirovozrenie Tyurkov Yujnoi Sibiri, Prostranstvo i Vremya***, (1988), Veshnıi Mir, Novosibirsk, s. 66.

[285] **Toleubaev, A.,** (1991) *Reliktı Doislamskih Verovanii V Semeinoi Obryadnosti Kazahov*, Alma-Ata, s.154.

[286] **Tleubergenova,** *İstoki Traditsionnogo Delenia*…, s. 96.

geleneğini Kazak, Türkmen ve Nogay halklarında da görebilmek mümkündür. Eşyaların yerleştirilme kuralları, süslenme teknikleri her zaman devam etmiş ve kültür nesilden nesile aktarılmıştır.

4. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN GİYİM KÜLTÜRÜ

4.1. Erkek Giysileri

Karakalpak halkının geleneksel kıyafetleri, diğer Türkistan halklarının kıyafetleriyle benzerlikler gösterse de birtakım farklılıklar da vardır. Kazak, Özbek, Türkmen, Kırgız ve Karakalpaklar'ın kıyafet kültürü zamanla değişime uğrasa da bu halkların özelliklerini taşıyan kıyafet modelleri hiç değişmemiştir. Günümüzde Karakalpak yöresel kıyafetleri, halkın etnik ve kültürel tarihinin temelini oluşturan örneklere yer vermektedir. Kıyafetlerin üzerine işlenen nakış ve detaylar, bu halkın hangi etnik gruplardan oluşup ortaya çıktığı ve başka halklarla olan kültür bağlarını göstermektedir. Ayrıca bu yöresel kıyafetler, halkın ekonomik hayatını, insanların sosyal statülerini, yaş gruplarına göre nerede ve nasıl kullanıldığını ifade etmektedir.

Karakalpak erkeklerinin, *"Şögırme", "tahia", "malakai", "soppas", "kalpak", "papak", "degeley", "jatak"* adında başa giydikleri çeşitli yöresel kıyafetleri bulunmaktadır. Şögırme, koyun derisinden yapılan bir şapkadır. Yuvarlak astarı, keçe veya kumaştan yapılmaktadır. Koyun derisinden yapılan bu şapkanın genişliği 40 cm, yüksekliği ise 10 cm'dir.[287] Halkın zenginleri, Arabi adını verdikleri arap cinsi koyunun derisinden yapılan şapkaları giymektedir. Zenginlerin giydiği bu şapka *Arabi şögırme* olarak adlandırılmaktadır. Ekonomik durumu iyi olmayan kişiler ise bulabildiği koyun derilerinden yapılan şögırme giymektedir. Bu şögırme ise *kuraş* olarak adlandırılmaktadır. Şögırme adı, bazı yörelerde halk arasında *telpek* olarak da bilinmektedir.

"Jaz bolsa jıgıtke kalpak jarasar, Yaz gelse yiğide kalpak yakışır,
Kıs bolsa jigitke telpek jarasar, Kış gelse yiğide telpek yakışır,
Ekeumız ham bır auldın balası, İkimiz de bir köyün çocuğü,
Sizge oyun, bızge kulki jarasar, Size oyun, bize gülme yakışır.[288]

Şögırme adı verilen bu yöresel şapka, Özbek ve Türkmenler tarafından da kullanılmaktadır. Morozova'ya göre, Karakalpak halkının şögırme şapkasının aynısına

[287] ***Enografia Karakalpakov XIX- nachalo XX Veka***, s. 74.

[288] **Yusupov, İ.,** (1959) Kun *Shıgıs Jolaushısına, Karakalpak baspası*, Nokıs, s.71.

Nogay halkında *"börık"* denmektedir.[289] Börık adı sadece Nogaylar'da değil aynı zamanda Karakalpaklar'ın bazı kesimlerinde de kullanılmaktadır. Agadjanov'a göre orta çağ Türk topluluklarında börik şapkası koyun ve keçi derisinden yapılmaktadır. Oğuz ve Türkmenler'in şapkaları deriden yapılırken, İran Türkmenleri'nin börik şapkaları keçeden temin edilmektedir.[290] "Kalpak", yandan yırtmaçlı iki uzun kumaştan dikilmektedir. Karakalpak şapkasının bu türü, Kazak ve Kırgızlar'da aynı şekilde dikilirken renkleri farklı olmaktadır. Karakalpak Atamanının baş giysisi olan kalpak, klasik edebiyatın yazarı Berdah'a göre şöyle anlatılmaktadır:

> *"Maliktın ulı Razı-hak-Malikin oğlu Razı-hak*
> *Yaşlılığında koydı gulpak-Yaşlandığında perçem bırakmış*
> *Kiygen eken kara kalpak- Siyah şapka giymiş*
> *Şunnan kalpak bolgan eken- Bundan kalpak olmuş."*[291]

Karakalpaklı bilim adamları Aitmuratov ve Kosbergenov, Karakalpak halk atamasının tarihini araştırmışlardır. Aitmuratov'a göre "gulpak" kelimesi Karakalpakçada perçem anlamına gelmektedir. Karakalpaklı erkeklerin kel kafasının ortasından uzattıkları perçeme "aydar" denilmektedir. Rus kaynaklarının Karakalpakistan hakkındaki bilgilerine göre, Çernıye Klobuki demelerinin nedeni, perçem anlamına gelen "gulpak"nin klobuki kelimesinden ve kara kelimesinin chernıe kelimesinden geldiğinden kaynaklanır. Sonuç olarak Aitmuratov'a göre, Karakalpak halk ataması şapka anlamından değil, erkeklerin kullandığı saç modelinden gelir. Aynı zamanda Karakalpak teriminin sekiz anlamı vardır: saç, perçem, örgülü saç, yüksek, ulu, kahraman ve şapka. Karakalpak kelimesi bu kelimelerin birinden türemiş olabilir.[292] Kosbergenov'a göre kalpak, Karakalpak halkının en eski yöresel şapkasıdır. Bu yöresel şapka eski zamanlardan bu yana böz adı verilen pamuktan yapılmaktadır. Kalpak şapkasına halkın yöresel şiirlerinde de sık sık rastlanmaktadır.

---

[289] ***Materialı Po Etnografii Nogaitsev Severnogo Kavkaza*** (1946) Tblisi, Rukopisnıi Fond İnstituta İstorii, Yazıka i Literaturı KK Fan. Uz SSR, s.11.

[290] **Agadjanov, S.,** (1971) *Oguzskie Plemena IX-XIII vekov (İstoriko-Etnograficheski Ocherk): Stranı İ Narodı Vostoka,* M, vıp. X, s.188, 367.

[291] **Ayımbetov, K.,** (1977) *Karakalpak Folkloru,* Nukus, s. 143.

[292] **Aitmuratov, D.,** (1968) *Tyurkskiye Etnonımı,* Nukus, Karakalpakstan, s. 39.

"Karagım menim jasında"-Aşkım benim yaşında
Yeşil kalpak basında- Yeşil kalpak başında [293]
Aynalayın appagım- Aşkım benim pamuğum
Kozı junı kalpagım"- Kuzu yününden kalpağım (Halk çocuk şarkısı)

Rus bilim adamları, Karakalpakın adını kalpak adlı şapkadan almadığını ve Karakalpaklar'ın kalpak adında bir şapkası olmadığını ifade etmektedir. Baskakov'a göre Karakalpaklar şapkayı kalpak değil, börık olarak adlandırmaktadır. Karakalpaklar'a en yakın etnik grup Nogaylar ise keçeden yapılmış börık kullanmaktadır.[294] Önceden Kara Börüklü (siyah şapkalı) adamlar adını alan halk, daha sonra Kıpçak topluluklarına karışmıştır. Kıpçak dilince kalpak kelimesi şapka anlamına geldiği için zamanla Kara Börüklüler adının yerini Karakalpaklar adı almıştır.[295] Yılmaz'a göre, "XV. yüzyılda Altın Orda Devleti'nin yıkılmasıyla bağımsız yaşamaya başlayan bir kısım Türk kabileleri, iç kargaşalar sebebiyle Sir Derya ve Amu Derya bölgelerine göç etmiş. Bu bölgelerde yaşayan Kazaklar ve Özbekler de Altın Orda Devleti'nden kopan bu Türk kabilelerini, başlarında bulunan kara kalpaklarından dolayı Karakalpaklar olarak adlandırmışlardır. Bu isim zamanla diğer bütün kavimlerce benimsenmiş, Karakalpak ismi Türk kavminin adı olmuştur."[296]

Tahiya hem kışın hem de yazın takılan bir baş giysisidir. Kış mevsiminde "sögirme" adlı deri şapkanın altında giyilirken, yazın ise tek başına kullanılır. Dışarıdan eve gelen Karakalpaklar, sögirmeyi çıkarır ve tahiya ile oturur. Karakalpak geleneklerine göre başı açık gezmek ayıp sayılır. Bazı insanlar bunu İslam dininin kuralı olarak açıklamaktadır. Tahiyanın, sert pamuk kumaştan dikilen ve gri renkteki çeşidine "böz tahiya" denir. Böz tahiyanın, yaşlıların taktığı ve gençlerin taktığı iki türü vardır. Yaşlıların taktığı böz tahiya sade ve süslenmemiş olurken, gençlerin taktığı böz tahiyada ise kırmızı nakışlar bulunur. Karakalpak tahiyası kubbe şeklinde yapılır ve dört parçadan oluşur. İki katlı kumaş, birleştirilip dikildikten sonra elde edilen dört parça, tahiyanın yukarısında toplanır. Yükseliği 12 cm olan tahiyanın aşağısına süslü kumaş ve ipek iplikten motif yapılır. Motif olarak çoğunlukla boynuz seçilir. Komple nakışla süslenmiş tahiyalara Karakalpaklar "boyak"

[293] **Daukaraev, N.,** (1956) Ocherki *Po İstorii Dorevolyutsionnoi Karakalpakskoi Literaturı,* izd. AN. UzSSR. Tashkent, s. 477.

[294] **Baskakov, N.,** (1940) *Hodayskii Yazık İ Ego Dialektı*, M.- L, s.2 39.

[295] **Tolstov, S.,** (1974), Goroda Oguzov.- "*Sovetskaya Etnografia*", N. 3, s. 101-102.

[296] **Yılmaz,** *XVI-XX Yüzıllarda Karakalpak…,* s. 63.

der.[297] 1873 yılından sonra Rusya'dan getirilen peluş, saten ve basma kumaşlar, böz yerine kullanılmaya başlar. "Makpal" adı verilen peluş tahiyalar yeşil veya mavi renkte olup, gençler tarafından takılır. Tahiyalar hem kadın hem de erkeklerin baş giysisi olmuştur. Erkek tahiyaları çoğunlukla püsküllü yapılmıştır. Genç erkek, kız ve çocukların tahiyalarında ise çokça nakış olur. Yaşlı erkek ve kadınların tahiyaları ise sade yapılır. Koyun veya tilki derisinden yapılan baş giysisi "malahay" olarak adlandırılmıştır. Bu şapka, Ruslar'da bulunan uşankaya benzemektedir. Uşanka, Karakalpaklar'da "üçkulak" adını almıştır. Ön tarafı ve iki kulağı kapatan bölümleri, deri tüylerle kaplıdır. Karakalpak malahayı, Rus uşankasından daha büyük olur. "Papak" kuzu derisinden yapılan şapkaya verilen isimdir. Bu şapkanın şekli uzun olur ve genelde zenginlerin kullandığı bir baş giysisidir. Siyah peluştan yapılan ve kenarlarına tüylü deri dikilen şapkaya "digileu" denir. Karakalpaklar bu şapkaya aynı zamanda Tatar şapkası da der. Papak şapkasında olduğu gibi bu baş giysisini de çoğunlukla zenginler kullanmıştır. İçi deri tüyden yapılan ve yaşlı erkeklerin gece taktıklar baş giysisinin adı "jatak"tır. Jatak kelimesi, yatmak-uyumak anlamına gelir. Yaşlı erkeklerin hem gece hem de gündüz kullandığı baş giysisinin adı "soppas"tır. Deriden yapılan soppasların çoğu keçeden dikilir ve arından deri tüyler ile birleştilirek elde edilir. "Tayşahı", tay derisinden yapılan kış giysisidir. Karakalpakların anlattıklarına göre tayşahı, kış mevsiminde çobanları soğuktan koruyan kıyafettir. Aynı zamanda tayşahı, fakir kıyafeti olarak görülmüş ve bu kıyafetin arkaik zamanlara ait olduğu tespit edilmiştir. Kazak bilim adamlarına göre çoban kıyafeti olan tayşahı, bir yaşındaki tayın derisinden yapılan ve astarsız olan giysidir. Tay derisi Başkurt, Altay ve Kalmık halklarının da kıyafetlerinde kullandığı bir deri olmuştur.

"Tamak tarı tuidirer- aç olsan darı döversin (un yapmak için)
Suık tayşahı kiidirer- soğuk hava tayşahı giydirir."

(Atasözü)

"Kılka", tabakalanmış keçi derisinden yapılan ve iç tarafında kürkün bulunduğu bir giysidir. Bu kürk genellikle hayvanacılıkla geçinen halkın soğuktan korunmak için tercih ettiği bir üründür ve uzunluğu diz üstündedir.

[297] ***Etnografia Karakalpakov,*** s. 77.

"*Bireu aytar Kandekli der- Birisi Kandekli der (boy)*
Bireu aytar Han tekli der- Başka biri Han tekli der
Kılka tonnan jörgekli der- Kılka kürkten çocuk bezli.
Haslın heş kim bilgen emes-Asilin kimse bilememiş."

Karakalpaklarda "postın" kürktür. Halk, bu kürk türüne postın ve ton olmak üzere iki isim vermiştir. Postın, günümüzde köylerde yaşlı adamların kışın giydiği giysidir. Postın; Kazak, Türkmen ve Kırgızlar tarafından sık kullanılan bir kürktür. Postın yapılırken iç kısmı deri tüylerle kaplanır ve kuzu derisinden yapılan postınlara Karakalpaklar "seng-seng postın" der. Deri işlenip yumuşatıldıktan sonra nar suyu veya aşı boyası ile boyanır. Bu kürkün uzunluğu 117 cm ve kollarının uzunluğu ise 54 cm'dir. Kol kenarlarının kaplandığı kumaşın genişliği 11,5 cm ve postının iki yanda bulunan yırtmaçlarının uzunluğu 21 cm'dir. Postın, erkekler tarafından yapılır ve "tonşı" adını alır. Postına, üçgen şekilde süslerin olduğu "duaşikler" yapılır. Bu üçgen süsün her tarafı 29 cm olup kumaştan dikilir.[298] Kuzu derisinden yapılan kürke Karakalpaklar "elteri ton" der. Elteri, doğar doğmaz alınan kuzuların derisidir. Bu kuzular, parlak ve kıvırcık olduğu için çok kıymetlidir ve bu kürk sadece zenginlerin giyebildiği bir kürk olmuştur.

"Şekpen", saf deve yününden yapılan bir cüppedir. Bu cüppenin kenarları siyah veya kırmızı dokuma kumaşla kaplanır. Astarsız, cepsiz ve düğmesiz olan bu cüppenin kahverengi olanı gençlerin, beyaz renkli olanları ise yaşlıların tercih ettiği bir giysidir. Kırgız, Türkmen, Özbek, Tacik ve Başkırt halklarının erkekleri, "şepken" kullanmıştır. Kadirov'a göre şekpen, sufilerin geleneksel kıyafetidir ve "suf" kelimesi cüppe demektir.[299] "Şapan", uzun, geniş ve şekpenle aynı olan giysidir. Şapan ipek ve pamuktan yapılır. Gençler kırmızı, yeşil ve bordo renkli ipek kumaşlardan yapılan şapanları giyerken, yaşlılar ise pamuktan yapılmış şapanları giymiştir. Şapan cepsiz ve düğmesiz yapılır. Karakalpaklar'ın "duhat şapan" ve "pahtalı şapan" olmak üzere iki çeşit şapan giysisi vardır. Duhat şapan, astarsızdır ve cilalanmamıştır. Ayrıca bu şapanın yapımı ve biçimi özeldir. Pahtalı şapan ise, astalı iki kumaş arasına pamuk yerleştirilip aşağıya doğru sıkıca dikilerek yapılır. Pamuklu şapanın da cilalı ve cilasız olmak üzere iki çeşidi yapılır. Kumaşı cilalayan ustalara Karakalpak halkı "möreşi" demiştir. "Gupı", erkek kış paltosudur. Bu palto kadife kumaştan

[298] ***Etnografiya Karakalpakov***, s. 67.

[299] **Kadirov, A.,** (1969) *Sovremennıi İslam V Srednei Azii, İstoricheskie Osnovi İ Protsess preodoleniya,* M, t.2. Rukopıs Doktorskoi Dissertatsii. s. 50.

yapılmaktadır. Renk olarak siyah astarlıdır. Dolgu olarak pamuk veya yün kullanılmaktadır. "Beşpent" veya "Kamzol" olarak adlandırılan bu yöresel kıyafet erkek ceketi olarak kullanılmaktadır. Beşpent kollu veya kolsuz yapılır. Bel bölgesinde iki taraftan da cep açılır ve ceket düğmeli yapılır.[300]*Böz* adı verilen erkek gömleği ise ketenden yapılmaktadır. Oval şekilde açılan yakaları kırmızı iple işlenir. Gömlek uzunluğu 1 metredir ve yan tarafına kollar üçgen *"ulama"* yapılarak birleştirilir. Kolların başlangıç yerinden omuz tarafındaki genişliği 27 cm ve bilek genişliği 17 cm olarak ölçülmektedir.[301] Noday yaka (Tatar yaka), kalmık yaka ve yahtak Karakalpak erkeklerinin giydiği diğer gömlek çeşitleridir. Noday yaka gömlekleri imam yaka olarak da bilinmektedir. Bu yöresel kıyafet, Karakalpaklar'ın 14. yüzyıllarda Nogay Hanlığı'nın bir parçası olduğu sırada giymeye başladıkları bir kıyafettir. Kalmık, yakası sol taraftan düğme ile iliklenen bir çeşit yakadır. Bu yöresel kıyafetin adının kalmık olması Karakalpak kültüründe Kalmukların etkisini göstermektedir. Özbeklerin bir gömlek çeşidi olan *"yahtak"* önü açık olup kuşakla bağlanmaktadır. Bu gömlek çeşidi Karakalpak kültüründe de görülmektedir. Karakalpaklar, oval yakalı gömlek çeşidini ise domalak, bir diğer adıyla yuvarlak jaga olarak adlandırmaktadır.

Karakalpak dilinde pantolon; dambal, iştan veya şalbar olarak adlandırılmaktadır. Keten, yün veya pamuktan elde edilen iştanın uzunluğu 90 santimetreyi bulurken bel uzunluğu da 76 santimetre olarak ölçülmektedir. Pantolonda haraketi kısıtlamamak için iki üçgen kumaşın birleştirilmesiyle oluşan ulama yapılır. Daha sonra pantolonun- iştanın bel kısmına pamuktan yapılmış bir kemer geçirilir.[302] Şekli aynı iştan olan ve aynı kumaşların daha pamuklusundan yapılan ürüne ise şalbar denilmiştir. Şalbar kışın iştanın üstüne giyilen, daha pamuklu ve dolgun olduğu için pahtalı (pamuklu) adını alan bir pantolon çeşididir. Karakalpaklar kemere "belbeu" demektedir. Kumaştan yapılan kuşağa medeli, ipekten yapılan kuşağa ise türme denilmektedir. Bu tür kuşaklar kadınlar tarafından da kullanılır. Pantolon kemerinin Karakalpak dilindeki karşılığı "pota belbeu"dur. Pota belbeu ipek, pamuk veya yün iplerden yapılır. Bu iplerin genişliği 5-7 cm iken uzunluğu 1,5-2 metredir.[303] Kalın ve kaliteli deriden, astarı ise keten kumaştan yapılan "kamarı" adlı kemer, zengin kişilerin aksesuarıdır. Kamarı kemerinin önüne aslan başı ve tırnaklarının şekli

[300]***Baskakov, N.,*** (1958) *Karakalpaksko-Russkii Slovar, M*, s.103.

[301] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 71.

[302]***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 71.

[303]***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 72.

verilir. Degment veya güderi adı verilen yumuşak deri kemer, genç erkeklerin kullandığı bir kemer çeşididir. Bu kemer Kazak, Kırgız, Altay ve Moğol toplumlarında günümüzde de mevcuttur. Diğer bir kemer çeşidi olan kayıs kemerine eşyalar asılır ve yanlarında "knap", "şakşa", "şay kalta", "şını kap" ve "temeki kalta" adı verilen eşyaları taşırlar. Knap, bıçak kını demektir. Şakşa ise enfiye kutusur ve hayvan boynuzundan yapılır. Şay kalta, üzerinde nakışlar bulunan çay torbasıdır. Gelinlerin damada verdiği hediyeler arasında bu eşya da bulunmaktadır. Üzerinde nakış bulunan çay torbalarının uzunluğu 30-40 cm, genişliği 7-8 cm arasında değişir ve kenarları 2 cm siyah kumaşla kaplanır. Çay torbasına işlenen nakışların adı kaltagül (çaprazlama dikiş), koçkar muyuz (koç boynuzu) ve sarma nakıştır.[304] Temeki kalta, tütün torbasıdır, deri veya kumaştan yapılır. Şını kap ise çini kaplardır ve deriden yapılarak metal iplerle süslenir. Kabın sağlam durması içinde kapağı iplerle sabitlenir.

Karakalpakların çizme çeşitlerinden biri olan "etik", erkek çizmesidir ve erkek çizmeleri deriden dikilir. Etik çizmesinin yuvarlak veya düz topuğu bulunur. At derisinden yapılan çizmeye ise "baykem" denir. Bu çizmenin burnu yukarıya doğru yapılır. Agadjanov'a göre XI-XIII. yüzyıl arasında Oğuzların deri ayakkabısı başmak ve büküm etuk çizme çeşitleri olmuştur. Bu çizmelerin burunları da yukarıya doğru yapılmıştır. Karakalpaklar, XIX. yüzyılın sonlarında bu çizmeye "baykem etik" demeye başlamıştır. Karakalpak kültür tarihinde, özellikle kıyafet geleneğinde Oğuz boylarının etkisini görmek mümkündür.[305] "Şarık", büyükbaş hayvan derisinden yapılan bir ayakkabıdır. Ayak ölçüsüne göre deri kesilip kenarlarına bağ geçirilip toplanarak yapılır. Şarık ayakkabısı çiftçi, çoban ve balıkçılar tarafından sıkça giyilen bir ayakkabı çeşididir. Agadjanov'a göre, XI-XIII. yüzyıl arasında Oğuzların ayakkabıları aynı çarık gibi yapılmıştır.[306] Kazak, Türkmen, Nogay ve Azerbaycan halklarında erkek ayakkabısı olarak şarık kullanılmıştır. Din adamları ise "masi" adı verilen ayakkabıları giyer. Masiler yumuşak tabanlı ve yumuşak topuklu olup koyun derisinden yapılır. Masilerin uzunluğu dize kadardır. Tabanı sert yapılan ayakkabılara ise "keuyş" denir. Karakalpaklar, nakışlı uzun keçeden yapılan "uiyık"ları çorap üstüne giyerek soğuktan korunmuşlardır. Yapılan araştırmalar, ayakkabının olmadığı

[304] **Morozova, A.,** (1955) *Kultura Domashnego Bıta Karakalpakov Nachala XX veka,* (K Voprosu Etnogeneza) Tashkent, s. 110.

[305] **Agadjanov, S.,** (1971) *Oguzskie Plemena IX-XIII (İstoriko -Etnograficheskii Ocherk*), V kn: Stranı i Narodı Vostoka, M.1971, bıp, X, s. 189.

[306] **Agadjanov,** *Oguzskie Plemena…,* s. 188.

zamanlarda bu keçe çorapların çizme yerine geçtiğini göstermektedir. Rudenko'ya göre, bağcıkla ayağa tutturulan yarım çizmeler Altay Skifleri tarafından M.Ö. I. yüzyılda kullanılmıştır.[307]

4.2. Kadın Giysileri

Karakalpaklar için kadın, kutsal ve güzelliğin simgesidir. Karakalpak kadınlarının kıyafetleri süslü, gösterişli, pahalı ve çok zahmetlidir. Karakalpaklı kadınlar için eskiden nakış, kıyafet dikme, halı dokuma, çadır süsleme gibi el işi faaliyetlerini öğrenmek zorunludur. Kız çocukları henüz 6-10 yaşlarındayken anneleri tarafından dikiş, halı dokuma öğrenmektedir. Çadırların halıları, süsleri, erkek kıyafetleri kadınlar tarafından dikilmektedir. Allamuratov Agınbay, Karakalpak kadınlarının yaptığı nakışları araştıran ve özelliklerini ortaya çıkaran bilim insanıdır. Allamuratova'ya göre Karakalpak nakışlarının 40 tane çeşidi vardır. Karakalpak nakışlarını inceleyen Allamuratova, yazdığı kitabında bu nakışların nasıl yapıldığına dair tekniklere ve isimlerine yer vermiştir. Allamyratov'a göre Karakalpak halk kıyafetlerinde sık kullanılan doğa grubuna ait nakışlar; "kos muyuz" (çift boyunuz), "tay tuyak" (at ayak), "it taban" (köpek tabanı), "garga tırnak" (karga tırnak), "gaz moyun ", "tarak nagıs", "gauş gul" (pamuk gülü), "koulek jaga" (elbise yaka), ""şay kalta", "korjın" ve "karşın"dır. Geometrik gruba ait nakışlar; "atanak" (haç), "tört muyeş" (kare) ve "döngelek"tir (yuvarlak).[308] Kadınların eseri olan bu nakışların her biri farklı anlamlara gelir.[309] Karakalpak kadınları, nakışlara duygularını katarak, nakışlarda kendilerini anlatmıştır. Bu yüzden bir kadın tarafından yapılan nakışın aynısı başka birisi tarafından yapılamamaktadır. Halk nakışları aynı zamanda Karakalpaklar'ın doğaya duyduğu sevgi ve inançlarının göstergesidir.

Karakalpak kadınlarının kıyafetlerinin rengi ve nakışları yaş gruplarına göre değişmektedir. Karakalpak kadınlarının baş giysi çeşitleri ise tahiya, turme sarık, öraypek, jegde, kimeşek ve saukele olarak adlandırılmaktadır. Tahiya baş giysisi "marjan tahiya" ve "töbelik tahiya" olmak üzere iki çeşitten oluşur. Marjan tahiya, çoğunlukla çocukların taktığ, gümüş ve mercan taşlarıyla süslenmiş olan bir şapkadır. Tahiyaların, ön tarafı gümüş

[307] **Rudenko, N.**, (1951) *Sokrovısha Pazırıkskıh Kurganov: Po Sledam Drevnih Kultur,* Moskva, s. 129.

[308] **Allamuratov, A.,**, (1977) *Karakalpakskaya Narodnaya Vıshıvka,* Nukus, s.14.

[309] **Yılmaz, Salih,** (2016) 'Karakalpak Türklerinde Nakış Sanatı', *VI. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri*, Konya.

tengelerle (yuvarlak Han tenge), iki yanı uzun boncuk veya nakışlı ipek kumaşlarla süslenen çeşitleri de bulunur. Karakalpaklı genç kızlar aynı zamanda gümüş ve bakırı birbirine karıştırarak yapılan tekkeleri de şapka olarak kullanmıştır. Karakalpak kadınları sade tahiyaların üstüne ipek ve pamuk kumaşlardan sarık yapar. Sarıklar, 3-3,5 metre kumaştan elde edilir. Sarılan kumaşın dağılmaması için kenarları iple sabitlenir. Kumaşın geriye kalan 80 cm uzunluktaki ucu arkada bırakılır.[310] Çok eski zamanlara dayanan sarığın çeşitleri, yapıldıkları kumaşa bağlıdır. Renkli ve kırmızı kumaştan yapılan sarı "aydıllı" (parlak) buna örnek olarak gösterilebilir. Halk arasında özel günlerde, ipek kumaştan "turme" ve "medeli" sarığı yapılır. Halk arasında özel günlerde, ipek kumaştan "turme" ve "medeli" yapılır. Turme, genişliği 30 cm ve uzunluğu 10 m olan kalın ipekten yapılmış sarık çeşididir. "Medeli", erkeklerin beline bağladığı kısa, ipek kumaştır. Medeliyi kadınlar sarık yapımında kullanır. [311] Karakalpak kadınlarının sarık yapması, çok eski zamanlara dayanan bir gelenektir. Kadınlar zamanla bu işin ustası olmuş ve genç kızlara "hayuanşaklı" sarık yapma usulünü öğretmiştir. Bu usullere göre sarık, yüksek ve yan tarafları biraz çıkıntılı olacak şekilde yapılır. Zira bu görünümün efendilik kazandırdığı düşünülür. Arkaya bırakılan saçaklı kumaiın ucuna Karakalpaklar "halaka" der. Yaşlı kadınların sarığı beyaz veya kırmızı kareli yerli kumaşlardan yapılır. Karakalpaklar bu yerli kumaşa "ak atba" demektedir.

Morozova'ya göre Karakalpakistan'ın her bölgesine ait sarık yapma usulleri bulunmaktadır. Şimbay şehrinin kadınları sarığı küçük şapka şeklinde yaparken, Hojelili kadınlar sarığı sol tarafa yatık bir şekilde takar. Güney bölgelerde bulunan kadınların sarığı yüksektir ve ön tarafında çarpı şekli bulunmaktadır.[312]

"Oraypek", kadınların sarıklarının üstüne örttüğü bir başörtüsüdür. Genç kızlar tarafından bu örtünün kırmızı, sarı ve yeşil renkte olanları kullanılır. Yaşlı kadınlar ise beyaz renkli oraypek takar. Oraypek, halk pazarlarına Rusya'dan getirilmiştir. Rusların Pavlovoposad şehrinde üretilen meşhur başörtülere Karakalpaklı kadınlar "geji" demektedir. Dar ve kısa şekilde yapılan yılan kollu baş giysisine ise "jegde" denir. Kollar, cüppenin iki yanına bağlanır, yakası astarlı ve uzun olur. Cüppenin kenarları ise kırmızı iple işlenerek süslenir. Bu cüppenin yakaları isteğe göre kişiye özel nakışlarla yapılır ve nakışlanan

[310] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 93.

[311] **Mambetov, K.,** (1995) *Karakalpaklardın Etnografiyalik Tarihi*, Karakalpakstan, s. 120.

[312] **Morozova, A.,** (1955) *Kultura Domashnego Bıta Karakalpakov,* Taşkent, s. 143.

jegdenin her tarafı tamamen süslenir. Jegde, Karakalpaklı kadınların bayram kıyafetidir ve sadece başörtüsü olarak kullanılır. Yaşlı kadınların jegdesi sadece beyaz yapılırken, genç kızların jedgesi kızıl renkte olur. Jegdenin özel kılan yaka nakışları ve uzun kollarıdır. Bu örtüye cüppe şekli verilmesi, onun daha çok tercih edilmesini ve kullanışlı olmasını sağlamaktadır.

"Kimeşek", uzun ve ucu nakışlarla kaplı kumaşın arkada birleştirilerek ayaklara kadar uzatılan başörtüsü ve giysidir. Bu giysinin önü göğüsleri kapatır ve göğüs kısmında delikler açılarak bu delikler farklı farklı nakışlanır. Kimeşek; baş, omuz ve kolları örten bir giysidir. Kimeşeğin kırmızı ve beyaz olarak iki türü vardır. Kadınlar, kimeşek giyerek dış dünyadan ve kötülüklerden korunacağına inanmıştır. Karakalpak halkının kadınları saçlarını kapatmaya da özen göstermiş ve saçlarının hiçbir kısmını açık bırakmamıştır. Zira açık saçlarla onlara büyü veya kötülük yapılacağı düşünülmüştür. Kırmızı kimeşek, genellikle yeni evlenen kadınların tercih etmiş olduğu bir kıyafet türüdür. Kimeşeğin önü üçgen kumaştan yapılmakta ve yukarısı kare şeklinde açılmaktadır. Bu kıyafetin arkasına ipek kumaştan *"Buhara şayı*" nakışlanır ve *kuyrıkşa* adını verdikleri uzun bir kuyruk dikilir. Kimeşekin kırmızı olmasının sebebi ise kırmızı renginin yeni gelinleri kötülüklerden koruyacağına dair inançtan gelmektedir.[313] Kırmızı kimeşeğin önü ayrı dikilir ve nakışlanıp kimeşekle birleştirilir. Bu tarz yapılan kırmızı kimeşeği çıkarmasının kolay olmasına dikkat edilir. Henüz evlenmemiş genç kızların kimeşeklerinin önünde "önırşe" adı verilen nakışlar bulunur ve düğmelerle süslenir. Kimeşek, her genç kızın yaptığı ve gelin olduğunda giydiği bir giysidir. Karakalpakları düğün geleneklerine göre, gelin kıyafeti olan kızıl kimeşeğin üst bölümü ve saçını topladığı bölüm kartal kafasını andırır. Kimeşeğin orta bölümünün kenarları ise boncuklarla süslenmiş saçaklı bir örtüyle kapatılır. Bu boncuklar çoğunlukla siyah veya kırmızı renkte olur ve kuşun kanatlarını andırır. Bilim adamlarına göre, kızıl kimeşek giyen kadınlar karakuşu andırır. Karakuş ise Karakalpak halkında kutsal görülen bir kuş türüdür.[314] Kimeşeğin üzerine işlenen her bir nakış simgedir ve bu nakışların hepsinin adı vardır. "İt taban", "şakmak", "gül", "jılan bauır" ve "baka" bu nakış isimlerine örnektir. Karakalpaklı kadınlar bu nakışların kutsal olduğuna inanır, bolluk, bereket ve sağlık getireceği düşünülür.

[313]*Fotografii Muzey İskusstv*, s. 86.

[314]*Fotografii Muzey İskusstv*, s. 7

Karakalpak geleneklerine göre genç kadınlar bayram ve düğün günleri kızıl kimeşek üstünden kızıl jegde, orta ve yaşlılar ak kimeşek üstünden ak jegde örter. Karakalpak kızların yengeleri hâkim görevini üstlenir, görümcesinin doğru ve güvenilir bir eş seçmesine vesile olur. Kırmızı kimeşek ve kırmızı jegdeleri yengeler, kızlara arkadaş ve sırdaş olurlar. Ak kimeşek ve ak jegdeli yengeler tecrübeli olup danışmanlık görevini üstlenirler. Kimeşek geleneği Kazak, Kırgız ve bazı Özbek halklarında da bulunur. Jdanko'ya göre, Özbekistan'da yapılan arkeolojik kazılarda bulunan kadın heykeli kıfayetleri kimeşeğe benzemektedir.[315] Karakalpak kadınları, erkek baş giysilerini de kullanmaktadır. Bunlardan biri olan "toppı şapka" genellikle yaşlı kadınların tercih ettiği bir baş giysisidir. Genç kızlar ise "soppas" denilen, erkek ve kadınların evdeki baş giysisini kullanır. "Saukele" miğfer şeklinde yapılan bir başlıktır. Keçeden yapılan bu başlıkta gümüş, mercan, akik ve firuze taşları da bulunur. Dört kırmızı ve bir siyah peçenin bir araya getirilmesiyle oluşturulan "tumak", saukelenin yukarı kısmında yer alır. Saukelenin ön tarafında, dört sıra kırmızı mercan boncuklar ve tam ortasında da "jıga" adı verilen gümüş takı bulunur. Jıga, Karakalpakça'da yuvarlak demektir. Saukelenin kulak tarafında gümüşi firuz ve akik taşlarından yapılmış tokalar takılır. Bu tokalara Karakalpaklar "kıran" der. Tokalar aynı zamanda avcı kuşların kafasını andırır. Saukelenin kulak kısımları, süslü zincir ve boncuklarla birbirine bağlanır. Bu zincirde uzun üç sıra ve üstünde yeşil, sarı, kırmızı boncuk taneleri bulunur. Saukelenin kadınlarda göğüs kısmını süsleyen bu yere halk arasında "boydarı" denir. Boydarı zinciri, sağlam bir iple yapılır. Saukelenin arka kısmına, nakışlanmış uzun kumaş parçası olan "halka" eklenir. Halka, enseden bele kadar uzanır ve iki parçadan oluşur. Yukarıdaki parça nakışlanır, ucu sivri ve geniş yapılır. Aşağıdaki parça ise iki uzun ucun, geniş ve sivri hale getirilip birleştirilmesiyle oluşur. Aşağıda ve yukarıda bulunan iki parça kumaşın uçları tekrar ikiye ayrılır ve ortaya çıkan şekil, kuş kuyruklarını andırır. Saukele giyen kadınların, geleneklerinde avcı kuş olarak bilinen karakuşa benzedikleri söylenir.[316] Saukelenin yapımında kullanılan nakış ve değerli taşların kadınları kötülüklerden koruduğuna, bolluk ve bereketi artırdığına inanılmıştır. Mambetov'a göre saukele, M.Ö. X. yüzyılda Mezapotamya'da giyilen bir başlık çeşididir. Sonrasında Saka ve Massagetlerin topraklarına kadar yayılmış olduğu söylenir.[317] Jdanko'ya göre saukele, Saka

[315] ***Etnografiya Karakalpakov***, s. 82.

[316] **Maksetov, K.,** (1962) *Karakalpak Kaharmanlık Dastanı Kırk – Kız,* Nokis, s. 38.

[317] **Mambetov, K.,** (1995) *Karakalpaklardın Etnografiyalık Tariihi,* Karakalpakstan, s. 120.

ve Massaget kadın askerlerinin baş giysisidir.[318] Morozova'ya göre miğfer-saukele Türkistan, Sibirya ve Kafkasya halklarının baş giysisi olmuştur. Asya'dan Kafkasya'ya zamanla Amu Derya ve Kaspi Saka boylarına ulaşana kadar, asker baş giysileri din adamlarının ve padişahların baş giysisinin yerini almıştır.[319] Arkeolojik araştırmalara göre Harezm paralarında bulunan şah resimlerindeki (M.Ö. III. yüzyıl) baş giysileri saukeleyi andırır. Altay pazırık kurganlarından çıkarılan kalıntılar, erkek ve kadın baş giysilerinin miğfer şeklinde olduğunu göstermiştir. Bu görüşleri, Karakalpaklar'ın halk olarak ortaya çıkmasında yer alan toplulukların kültür tarihinden izler taşıyan saukelede görmek mümkündür. "Kırk-kız" ve "Alpamıs" adlı Karakalpak halk destanlarında kadın kahramanların baş giysisi saukele şöyle anlatılmaktadır:

Piste murun - Fıstık burun
Badam kabak - Badem kabak
Hinji tisli, peri tüsli - İnci dişli, peri görünüşlü
Dankı tusken jahanga – Dünya'da meşhur olan
Altın, gauhar basında - Altın, cevher başında (saukele).[320]

Karakalpaklı kadınların kışın giydiği tilki kürküne "işik" denir. İşik kürkünün "engse ton" ve "puşkak ton" olmak üzere iki çeşidi vardır. Engse toni tilkinin ensesindeki kürkten yapılan giysiyken, puşkak ton ise tilkinin ayak derisinden yapılan bir giysidir. Kadın ve erkek kürklerinin biçimi ve formu aynıdır. Fakat kadın kürklerinin kolları, erkek kürklerinin kollarına göre daha kısa yapılır. Kolların üstüne yapılan nakışlara *"jengse"* denir. Jengseler, kırmızı kumaştan yapılır ve bu kumaşın etrafına siyah kumaşlar da dikilir. Elde edilen kırmızı ve siyah renkteki kumaşlari nakışların temelini oluşturur. Kolluklar, *"kündüz*" adı verilen zerdava derisiyle süslenir.[321] İşik kürkünü hem yaşlı hem de genç kadınlar giyer. Fakat kolluk jengseyi sadece 15-30 yaş arasındaki genç kadınlar kullanır. Kürk düğmesizdir ve yün iplerden yapılan kemer bele takılarak tutturulur. Tolstov'a göre jengse, Harezm

[318] **Jdanko,** *Etnografiya Karakalpakov*, s. 96.

[319] **Morozova, A.,** (1954) *Karakalpakskii Shlemovidnıi Jenskıi Golovnoi Ubor iz knıgı Kultura Domashego Bıta,* Taşkent, rukopıs, s. 134-138.

[320] **Karakalpak Folkloru,** (1980) *Karakalpakistan Basposı*, Nökıs, VI tom, Kırk-Kız Destanı, s. 3.

[321] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 97.

topraklarının Afrigid dönemine ait dört kollu tanrıçanın kolluklarını andırır.[322] Jengse, Karakalpak halkının Türkistan ve Kafkasya halkarı ile etnik ve kültürel bağlarının bir örneğidir. Nogay kadınları, Karakalpaklı kadınlarınkinden farklı olarak, yün ipten yapılan kemerleri değil, altın ipten yapılan kemerleri kullanmıştır.[323] Şapan giysisi ise, kadınların cüppesidir. Bu cüppenin aynı formu erkeklerde de yapılır fakat kadın cüppelerinin kenarları kırmızı kumaşlarla süslenir. Aynı zamanda kadın cüppesinin erkeklerinkinden farkı, ipek kumaştan ve yakasız dikilmiş olmalarıdır. Şapanın önü daha kısa ve geniş olup nakışlarla süslenir. Kadın cüppesinin artarlı ve ortasına pamuk doldurulan çeşidine "*sırılgan"* (pamuğun dağılmaması için atılan dikiş) denir. Astarsız cüppenin adı ise "*jalanhat"*tır (tek katılı). Siyah kadife kumaşın üstünde nakışların olduğu giysinin adı "*beşpent*"tir. Beşpentler, uzunluğu dize kadar ve dizden yukarı olan türlere sahiptir. Yakasız ve düğmesiz olan bu giyside iki cep bulunur. Kadınlar beşpentin iki tarafını bir araya getirip önlerini ipek kumaştan yapılan kuşakla bağlar. Ayrıca beşpentin cep kenarları da nakışlarla süslenir. Beşpentlerin içinden giyilen kolsuz yeleklere "*kaşnışka*" veya *"jengsiz elek*" denir. Karakalpaklı kadınlar, yeleği sert pamuk kumaştan elde eder. Genç kadınların kaşnışkaları lacivert renkte, yaşlıların yelekleri ise beyaz renkte olur. Ceplerin kenarları, parmakları andıran şekillerle süslenir ve yeleğin yakası kırmızı kumaşla kaplanır. Gudkova'ya göre, Karakalpakistan'ın Törtkala şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan insan kemiklerinin saklandığı toprak testilerde, yelekli kadın resimlerine rastlanmış ve bu resimlerin IX-XI. yüzyılda Amu Derya bölgesinde yaşayan kadınların yelekleri olduğu ve bu yeleklerin çok eski zamanlara dayandığı tespit edilmiştir.[324]

Karakalpak elbiseleri kadınların yaş gruplarına göre değişir ve sadece biçimleri aynı tunik şeklinde yapılır. Genç kızlar kırmızı, yaşlı kadınlar ise beyaz kumaş üstüne çizgili veya kareli elbise giyer. Karakalpaklı kadınlar, lacivert nakışlı elbiseye "kök koylek" der. Bu elbise, Karakalpak kadınlarının düğün elbisesidir. Lacivert rengi Karakalpaklar'da yas rengidir. Fakat düğünlerde bu rengin tercih edilmesinin nedeni, anne babanın kızının evlenmesini üzüntülü bir olay olarak görmelerinden kaynaklıdır. Bu yüzden düğün elbiseleri lacivert ve üzerinde bol nakış olur. Araştırmalara göre kök koylek, Türkistan halklarında

[322] **Tolstov, S.,** (1947) *K Boprosu O Proıshojdenii Karakalpakskogo Naroda- Kratkie Soobsheniya İnstituta Etnografii AN SSSR*. M, 1947, vıp. II, s. 72-75.

[323] **Baskakov, N.,** (1940) *Hogaiskii Yazık i Ego Dialektı*, M.-L, s.242; **Gadjieva, S.,** (1976) *Materialnaya Kultura Nogaitsev v XIX-nach XX vv*., M, s. 138.

[324] **Gudkova, A.,** (1964) *Tok-Kala*, Tashkent, s. 96-97.

sadece Karakalpaklı kadınlarda görülür. Kök koylek, lacivert kumaştan tunik şeklinde yapılır ve eteğin yanları 20 cm kadar dikişsiz bırakılır. Yakası dik olur ve göğsün ortasına kadar uzanır. Bu yaka, kırmızı kumaşlardan yapılan nakışlarla süslenir. Elbisenin uzunluğu 143 cm, etek genişliği 90 cm ve kollarının uzunluğu 166 cm'dir. Bu elbisenin en önemli özelliği bazen yapımı yıllar süren ince nakışlardır. [325] Elbisenin önü kare, dikdörtgen ve üçgen gibi geometrik şekillerde doldurulur ve yapımı yelmeyi andırır. Bu elbisede aynı kumaştan dikdörtgen, genişliği 15-19 cm kolluk dikilir ve dikilen kolluğun üstüne siyah veya kırmızı renkten yuvarlak nakışlar birleştirilerek sıralanır.[326] Karakalpaklar kök koylek elbiseye aynı zamanda halkalı koylek de der. Kök koylek, Orta Doğu'dan getirtilen beyaz pamuk kumaşla ve Kafkasya'dan getirilen lacivert boyalarla yapılır. Aynı işlemden geçen elbiseye kolluklar dikilir. Allamuratov'a göre Karakalpaklılar'ın kök koylek elbisesi, Massaget kadın asker kıyafetlerinin özelliklerini taşımaktadır. Bu elbiseye dikilen nakışların adı "sayıt nagıs"tır ve asker kıyafetlerine benzeyen motiflerle yapılır. Karakalpak halk destanı Kırk-Kız'da, bu kadınların gelenekleri, inançları, duyguları ve onların yaşadığı olaylar hakkında bilgi veren bir sanat eseridir.[327] Karakalpak kadınlarının gündelik kıyafetleri böz kumaştan yapılır. Böz kumaş, yün iplerden sıkıca dokunan bir kumaş türüdür. Bu elbiseye Karakalpak kadınları "böz koylek" der ve genç kadınların böz koylekleri boyalı, renkli taşlı olur. "Şatraş koulek" ise, kareli kumaştan yapılan genç kadınların elbisesidir.

Şatraş koulek kiidim bauın baylamay- Şatraş- (kareli kumaş) elbise giyim bagın bağlamadan,

Yarga uade berdim keiin oylamay-Yara söz verdim sonunu düşünmeden (halk şiiri)[328]

"Paşşayı koulek", "jipek koulek" ve "aydıllı koylek" ise ipekten yapılan diğer elbise çeşitleridir. Bu elbiselerin biçimi tunik şeklinde, yukarısı yuvarlak ve aşağı uzun, göğüse kadar uzanan elbiselerdir. Genç kızların elbise yakaları özel olarak hazırlandıktan sonra elbisesi ile birleştirilir. Karakalpak kadınları elbiselerinin altına "diz kiim" adı verilen diz altı pantolonu giyer. Çizgili kumaştan yapılan bu pantolonun paçaları aşağı doğru daralarak yapılır. Kadınların adım atmasını kolaylaştırmak için de ortaya fazladan "au" yapılır. Beli

[325] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 92.

[326] ***Etnografiya Karakalpakov*** s. 92.

[327] *Kırk-Kız,* (1993), Karakalpakstan, s. 53

[328] **Alımov A.,** (1983) *Karakalpak Liro-Epikalık Dastanları*, Nokis. s. 83-126.

pamuk ve yün iplerden yapılan, uçları aynı iple süslenen kemerle bağlanır. Bu kemere ise "işkır" denir.

Karakalpak kadınlarının ayakkabıları, biri "geyiş masi" olmak üzere iki türden ibarettir. Kadın çizmeleri deriden yapılır ve topuklu olanlarına "jay taban", topuksuz olanlarına ise "biik ökşe" denir. Geyiş masi, çizme şeklinde ve deriden yapılır. Tabanı yumuşak olan bu çizme dışına geyiş giyilir. Geyişler, nakışlı ve yüksek topuklu olup arka kısmı "kök sauır" ile kaplanır. Kök sauır, eşeğin derisinin yeşil renge boyanmasıyla elde edilir ve geyişin arkasına sarı küçük çivilerle sabitlenir. Bu işlemler, ayakkabıya zerafet ve ayrı bir güzellik katar. Karakalpaklar'da bu zarif ayakkadı "saurı geyiş" olarak bilinmektedir. Hatta bu ayakkabı, Karakalpak destanlarında genç kızların güzellik simgesi olarak belirtilmiştir. Karakalpak kadınlarının bir diğer çizmesi ise "saur"dur. Ayımbetov'a göre, Karakalpak kadınları bu çizmeyi aynı zamanda "Hajar çizmesi" olarak da adlandırmıştır. Çizmelere bu ismin verilmesinin nedeni, İran'ın Hajar kentinde yapılmış olmalarından kaynaklanır. Bu çizmede bulunan yüksek topuklar ve çizmenin arkası koç resmi yapılmış ve deriyle kaplanmıştır.[329]

4.3. Kadın Takıları

Karakalpak kadınlarının taktığı takılar ve değerli eşyalar, onların yaş grubuna ve statüsüne göre (evli- bekâr) değişmektedir. Genç ve evli kadınların kullandığı takılar *sırga (küpe), haykel, ongirmaşok, tuime, arebek, juzik, şaşbau ve ongirşe*dir. Karakalpak kadınlarının taktığı bu takılar gümüş ve altından yapılarak doğal taşlarla süslenir. Sırga, küpe olarak kullanılan bir takıdır ve baldaklı sırga ise küpenin gümüşten yapılmış halidir. Halkap sırga ise iki kulağa küpe takılıp bu küpelerin geometrik şekillerden oluşan zincirlerle birleştirildiği gümüş takıdır.[330] Yine bir küpe çeşidi olan haykel, gümüş bir takı olup, çerçevesi mercan veya akik taşıyla süslenen bir takıdır. Haykel küpesinde, ince yatay boru üstüne iki koçboynuzu yapılır. Borunun iki ucu nakışlarla süslenir ve diğer ucu açılıp kapanma özelliğine sahiptir. Açılıp kapanabilen tarafta küçük paralar, dualar ve kâğıt parçaları saklanır. Haykel aynı zamanda gelin takısı olarak da bilinmektedir. Ayrıca, çocuk yapmak isteyen kadınların da çocuk doğurana kadar haykel taktıkları belirtilmektedir. Morozova'ya göre haykel takısı takan kadınların kötülüklerinden korunacağına inanılmıştır.

[329] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloru, Karakalpakstan*, s. 222.

[330] **Gosudarstvennıi Muzey İskusstv Karakalpakskoi,** (1976), s. 75.

Doğu Avrupa ve Türkistan halklarının geleneklerine göre haykel takısı muska ve nazarlık yerini de tutmuştur.[331] Haykelin insanları koruyan ruhların sembolü olduğu düşünülmüştür. Narşahi'nin anlattıklarına göre haykel takılarına Buhara Hanlığı'nın pazarlarında rastlanmıştır. Haykellerini yenilemek veya yeni haykel almak isteyenler için bu pazar yeri bir uğrak noktası olmuştur.[332] Karakalpak kadınları mercan, akik ve firuze gibi önemlitaşları da nazarlık ve doğurganlık sembolü olarak görmüştür. Haykelin süs taşları ve diğer takılarda genellikle bu değerli taşlar kullanılmıştır. Ongirmonşak, yukarısı gümbez ve yıldız şeklinde gümüşten yapılan, uzun zincirlere takılan çıngıraklı gümüş bir takıdır. Ongirmonşak genel olarak kadın elbiselerinin nakışlı kısımlarına takılır. Tuyme takısının *jumalak, jalpak* ve *şar* olarak çeşitleri vardır. Bu takı gümüşten yapılan haç şekilleriyle ve akik taşlarıyla süslenir. Tuymenin şar çeşidi ve haykel takısı aynı anlama geldiği için bir arada kullanılmaz. Zaletayev'a göre Karakalpak tuymeleri, Türkmen takısı dagdan ile aynı özellikler taşımaktadır. Bu takılar, kadınları hastalıklardan ve kötülüklerden koruduklarına inandıkları için nazarlık olarak kullanılır. Tuymelerin jalpak çeşidi Karakalpak halkında "baha tuyme" olarak da adlandırılır. Zira bu adın verilmesinin sebebi tuymelerin kurbağa şeklinde yapılmasından kaynaklanmaktadır. Türkmen halkının da baha tuyme adı verilen takısı bulunmaktadır.[333]

Karakalpaklar ve Türkmenler yüzyıllarca aynı topraklarda beraber yaşamış iki halktır. Karakalpaklar'ın halk olarak ortaya çıkmasında Türk-Oğuz boyları ile karışmış olmaları etkilidir. Halk hikâyelerinde ve efsanelerde de yer verilen bu etkileşim hakkındaki bilgiler günümüze kadar ulaşmıştır. Gjikeev, Türkmen ve Karakalpak halklarının akrabalık ilişkilerini şöyle anlatmaktadır: "*Türkmen Salur boyunun atası Salur Kazan, Oğuz Han sülalesinden gelmektedir. Babası Alp ata, Hive Hanlığı hükümdarı olan Cengiz bey ile arasında anlaşıp oğlunu Karakalpaklı bir kadınla evlendirir. Bunun sonucunda Salur boyunun Türkmenleri, Karakalpak halkıya evlilikler gerçekleştirerek yoğun bir kültür ve akrabalık ilişkisi yaşanmıştır.*"[334]

---

[331] **Morozova, S.,** *Kultura Domashego Bıta Karakalpakov*, s. 154.

[332] **Narshahi, *M.*,** (1897) *İstoriya Buharı*, Taşkent, s. 30.

[333] **Zaletaev, V.,** (1975) *Dagdan, Jurnal* "Vokrug Sveta", n. 7, s. 54.

[334] **Djikeev, A.,** (1991) *Ocherki Proishojdeniya İ Formirovaniya Turkmenskogo Naroda V Epohu Srednevekovya,* Ashhabat, s. 249-250.

Karakalpak kültürüne ait olan arebek takısı, altın ve gümüşten yapılan halka küpedir. Bu küpe burna takılır. Arebek küpesine Türkmen ve göçebe Özbek halklarında da rastlamak mümkündür. Borozna'ya göre Harezm bölgesinin yerleşik toplulukları olan Tacik ve Özbek halkının kadınları arebek takısını kullanmamaktadır.[335] Bu yüzden bu takının göçebe halklara ait olduğu düşünülmektedir. *Juzik* olarak adlandırılan yüzük ise kadınların kullandığı altın ve gümüşten yapılan bir takıdır. "Şaşbay" takısı, Karakalpaklı kadınların saçlarını örüp örgülerinin ucuna taktığı takıdır. Bu bağın genişliği 2-2,5 cm olur ve ucu saçaklı yapılır. Ucunda bulunan saçaklarda ise boncuk ve tengeler bulunur. Şaşbay takısını Türkmen, Kazak, Özbek ve Nogay halkının kadınları da kullanmıştır. "Ongirşe", kızıl kumaş ve nakışlı kumaş parçalarıyla elde edilir. Jalpak, şar tuyme ve yuvarlak tuymeler elde edilen bu kızıl kumaşa dikilir. Karakalpak geleneğine göre, genç kızların kızıl önlüklerinde dört tane yuvarlak tuyme bulunur. Karakalpak kadınları genellikle gümüş bilezik takmaktadır. Bu bileziklerin iki ucu hayvan tırnaklarına benzetilir. Karakalpak kadınlarının çeyizi, nesilden nesile geçer ve içerisinde takılmamış bilezik olan "jez bilezik" bulunur. Bu kıymetli bilezik yılan şeklinde olup her genç kız evlendiği zaman bu bileziği kendi evine götürür. Karakalpak bebek ve çocuklarının kıyafetleri "it koylek" ve "kurte" olarak adlandırılmıştır. İt koylek, bebeklerin ilk elbiseleridir. Bu elbiseler pamuk kumaştan dikilir ve tunik şeklinde giydirilir. Elbiseye etek dikilmemesinin sebebi, halkın esk inançlarına göre, bebeğin annesinin tekrar doğum yaptığı sırada eteğin dikişlerinin ona zarar verebileceğini düşünmelerinden kaynaklanır. Elbisenin bebeği nazardan koruması için yedi renk kumaştan dikilir. Karakalpak halkı, eski zamanlarda yeni doğmuş bebeğin plasentasını köpeklere yedirirdi. Bebek elbisenin adının it koylek olmasının sebebinin bundan kaynakladığı düşünülmektedir. Zira köpeğin kötü ruhları kovan ve bebeği koruyan bir hayvan olduğuna inanılmıştır. Bir diğer çocuk kıyafeti olan kurte, pamuk ve yün kumaştan dikilmiştir. Bu elbise, renkli kumaşlardan yapılır ve arkasında üçgen şeklinde muskalar takılır. Karakalpak kıyafetlerinin, diğer Türkistan halklarının kıyafetleriyle aynı olmasına rağmen, kendi halkının etnik özelliklerini taşıyan nakışları ve takıları dikkat çekmektedir. Karakalpaklar'ın giyinme ve kuşanma geleneklerinin, Özbek, Kazak, Nogay, Türkmen ve Kırgız halkları başta olmak üzere Türk soyundan geldiğinin kanıtıdır.

[335] **Borozna, N.,** (1974) Vidı Jenskıh Ukrashenii U Narodov Srednei Azii İ Kazakistana, *Jurnal Sovetskaya Etnografiya,* n:1, s. 40.

4.4. Kıyafet Yapımında Kullanılan Kumaşlar

Karakalpak kadınları ip eğirip *"kozak"* adını verdikleri kumaşları dokuma aletinde dokuyarak kendi kıyafetlerini üretmiştir. Bir başka dokuma aleti de "ormek"tir. "Kozak" aleti ise yüksek olup ipek ve pamuk kumaşlarının yapımında kullanılır. Türkistan halklarının hepsi bu tür dokuma aletlerini kullanmıştır. Karakalpaklar'ın tarihi ile ilgili yapılan araştırmalar, Karakalpaklar'ın atalarının büyükbaş hayvan yetiştirdiği, onların etinden ve sütünden yararlandığı yazılır. Karakalpak ataları hayvanın sadece sütünden ve etinden değil aynı zamanda derisinden ve yünün de yararlanmışlardır. Kara uy keçe ile kaplanır, süslenir ve yünden yapılan iplerle bağlanır. Şekpen, yün pantolon, karşın ve alaşa yapımında da bu yün ipler kullanılır. Karakalpak halkında deve, sadece zengin insanlarda bulunmaktadır. Bu yüzden deve yünü Kazaklar'dan alınmış ve bu yünden "jun şekpen" yapılmıştır. Karakalpaklar pazarlarda Kazak halkından hazır jun şekpen de satın almıştır.

Kongrat ve Kegeili şehirlerinin etrafında suyun bol olduğu yerlerde pamuk yetiştirilmiştir. Pamuk yetiştirme işi, zengin Karakalpaklılar tarafından yapılmıştır. Sebebi ise pamukçulukta sulama, bakım ve masrafların fazla olmasından kaynaklanmaktadır. Çoğu zaman Karakalpaklar pamuğu Özbek halkından satın almış ve ip yapıp kumaş elde etmişlerdir. Bu kumaşları bitki boyalarıyla sarı, turuncu ve kırmızı renklere boyamışlardır. Bu renkli iplerden dokunan kumaşların adı "alaşa"dır. Alaşadan uzun çizgili erkek ve kadın cübbeleri yapılır. Satraş kumaşından ise kare çizgili kadın kıyafetleti dikilir. Bu kumaşları cilalayan ustalara ise "möreşi" denir. Karakalpaklar'da ipekçilik az geliştiği için ipek, Özbekler'den satın alınmıştır. Bu ipeklerden, ipek kumaş elde edilmiştir. Karakalpaklar'ın ürettiği ipeklerin rengi narçiçeği renginde olur ve ince çizgilerle yapılır. Bu kumaşlar ayrıca kadınların kızıl jedge ve ipek cüppelerinde de kullanılır. Karakalpaklar'da sonraki zamanlarda, ipekçilik yapmak için dut ağacı yetiştirilmiştir. Karakalpaklar'ın Buhara ve Hive'den aldığı kumaşlara "kanaus" ve "adraspaşayı" denir. Türkmenler'den ise, türban kumaşları yapmak için "medeli" alınır. Karakalpaklar Rusya'dan da "sitets" kumaşı satın almıştır. "Torka" kızıl kendirden yapılan bir kumaştır. Karakalpakistan'da nehir kenarlarında yetişen "Apocynum sibiricum" türü, kızıl kendir (kenevir) adını taşır. Bu bitkiden elde edilen sert iplere torka denir. Torkanın kaliteli olanlarından kumaş elde edilirken, kalitesi biraz daha düşük olan torka iplerden balık ağları ve halat elde edilir. Torka kumaşının yapımını hatırlayan Karakalpaklar şöyle anlatmaktadır: "*Kızıl kendir, ormanlarda nemli topraklarda yetişir. Sonbaharda ilk soğuklarının başlanması, kendir kesme ve toplama zamanıdır. Çünkü bu mevsimde kendirin sert kabukları gövdesinden daha*

kolay ayrılır. Kendir işini erkekler yapar. Sert kuru kavuk altında açık renk kabuğa ulaşılır. Daha sonra sıcak suda bekletilen kendir dövülüp kolayca iplere torkaya ayrılır. "

Torkadan elde edilen ipler, Karakalpak pazarında satılırdı. Kenevir ipleri, gümüş renkteki saç gibi ince, ipeksi ve sağlam iplerdir. Bu iplerden yapılan kumaşlardan elbise, tekke, gömlek, iç çamaşırı, torka ve kürk yapılmaktadır. Günümüzdeki kot pantolonlar ve torka birbirine benzemektedir. Torka ipleri düz ve sağlam iplerden oluşur daha sonra boyanır. Karakalpaklar genellikle sade gümüş renkli torka kullanmıştır. Torka iplerinden kumaş yapılırken kozak ayaklı ve ormek dokuma aleti kullanılır. Torka kumaşı, ipek kumaşına benzeyen bir kumaştır. Pamukçuluğun ve ipekçiliğin gelişmesi, torkanın yerini almış ve zamanla unutulmasına sebep olmuştur. Araştırmalara göre, Türkistan halklarında torkanın adı ipek kumaş olarak bilinir. Yudahin'e göre, Kırgızlarda "kıl torka" kumaşı, yün kumaş olarak bilinmektedir. [336] Baskakov sözlüğünde torka, kenevirden yapılan ip olarak belirtilir.[337] Sonuç olarak Torka kumaşının değişik iplerden yün, keten ve ipekten yapılan çeşitleri Türkistan halklarının kullandığı bir ürün olmuştur. Torka kumaşı, Kırgız ve Kazak folklorunda da geçmektedir. Bu eserlerde torkadan, askerler için savaş kıyafetleri yaptığı anlatılır. Fakat bu kumaşın yapılışı Kırgız ve Kazak halklarında unutulmuşken, Karakalpaklar arasında unutulmamıştır. Araştırmalara göre Karakalpak, Kazak ve Kırgız boylarının etnik bağlarının, Nogay Hanlığı zamanında sıkı olması bu halkların kültür hayatını da etkilemiştir. Moldabayev'a göre Manas Destanı'nda Kırgız ve Karakalpak halklarının birbiriyle yakın oldukları ve zamanla akraba haline geldikleri anlatılmaktadır.

"Nogaydan Manas, noygut men- Noday Manas, noygut ben
Oylangın, Bakay, munu sen.-Düşün bunu Bakay sen.
Karakalpak, dumara, - Kara-kalpak dumarlar.
Karap tursan bularga- Bakıp dursan bunlara,
Atabız bir eken dep- Atamız bir diye,
Ar kaçandan bir kaçan- Her zaman ve her yerde,
Katarından kalbastan- Saflarından çıkmadan,
Bu da juret ubara- Bu da yurur telaşla."[338] *(Çubak - Bakay konuşması)*

[336] **Yudahin, K.,** (1965) *Kırgızsko-Russkii Slovar*, s. 753.

[337] **Baskakov, N.,** (1958) *Karakalpaksko- Russki Slovar, Moskva,* s. 649.

[338] **Moldabaev, İ.,** (1989) Ob Etniceskih İ Kulturnıh Kontaktah Kirgizov S Karakalpakami, *Etnicheskaya İstoriya İ Traditsionnaya Kultura Narodov Sredney Azii İ Kazahstana*, Nukus, s. 225.

5. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN HALK YEMEKLERİ

5.1. Ekmek ve Hamur Yemeği Kültürü

Karakalpak halk yemeklerinin temelini buğdaygiller, mısır, pirinç, süt, et, sebze ve meyve oluşturur. Karakalpaklar'ın zor hayat şartları, susuzluk, siyasi olayların neticesinde zorunlu göçler halk ekonomisinin gelişmesine daima engel olmuştur. Bu nedenle çiftçilik, hayvancılık ve tarım bölge halkının en temel ihtiyaçlarını karşılayan ekonomik dayanakları olmuştur. Yatağı sık değişen Amu Derya boylarında yaşayan halk, açlığı önlemek için buğday, akbuğday, darı ve arpa yetiştirmiştir. Hayvancılar, büyük baş hayvanlardan öküz ve inek yetiştiriciliğine önem vermiştir. Çünkü bu hayvanların etinden, sütünden, derisinden ve taşımacılıkta gücünden faydalanılır. Az sayıda koyun ve keçi yetiştirilir. Deve ve at gibi hayvanlar ise pahalı ve yetiştirme imkânları olduğundan sadece zenginler tarafından yetiştirilmiştir. Kışlık ve yazlık yaylalara sahip insanlar at, deve, koyun ve keçi yetiştirmiştir.

Karakalpak halkında ekmeğin fazla tüketilmesinden dolayı buğday hasadı yaz ve kış mevsimlerinde olmak üzere yılda iki kere yapılmaktadır. Karakalpaklar'ın geçmiş zamanlarda ateşte pişirdiği ekmeklere "nan kömeş" adı verilmiştir.[339] XIX-XX. yüzyıllarda Karakalpak halkı, komşularından tandır yapmayı öğrenip ekmeklerini tandırda yapmaya başlamıştır. İki çeşidi bulunan tandırın duvara dik olanını Karakalpaklar kullanırken, yatay şekilde yapılan tandırları Özbek halkı kullanmıştır. İçinde toprak, saman ve sudan hamur kullanılan tandırları kadınlar yapmıştır. Toprak, saman ve sudan yapılan hamurla genişliği 1 metre olan alçak bir duvar yapılır, yukarı bölümün genişliği kısaltılarak ağzının genişliği 35-45 cm kadar genişletilirdi.[340] Karakalpak efsanesine göre, oğluna düğün yapmak isteyen *Puhta* adında bir adam düğünde, odun ateşinde yapılan ekmeğin davetlilere yetmeyeceğini anlayınca tandırı icat etmiştir. O günden sonra Karakalpak halkı, ekmeğini tandırda pişirir olmuş ve *Puhta* adlı adamı ekmeğin piri olarak görmüştür. [341]

Karakalpaklar ekmek yapımında buğday, jueri olarak adlandırdıkları beyaz buğday, darı, mısır ve arpa kullanmıştır. Şörek, patır, katlama ve gülşe, buğday unundan yapılan ekmek çeşitleridir. Şörek ekmeğinin hamuru mayalı veya mayasız olur. Hamura su, süt, yağ,

[339] **Kaşgarlı, Mahmud,** (1967), *Divan-ı Lugati't Türk,* Tashkent, Fan, s.167.

[340] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s.115.

[341] **Esemuratova, G.,** (2009) *Daurler Nepesi*, Nokis, s. 171-172.

haşlanmış tatlı kabak ve havuç katılabilir. Mayalanmış hamurla hazırlanan "sıpıra", yuvarlak parçalara ayrıldıktan sonra oklava ile açılarak "tıkeş" nakışı yapılır. Tıkeş, altı yuvarlak ahşaptan yapılır ve üstüne küçük metal çivilerle çiçekler çizildiği bir nakış türüdür. "Rapida" sağ kola giyilir ve sağlam kumaşlardan yapılan kolluklu eldivendir. Rapida, ekmelerin tandırdan kolay çıkarılması için kullanılan bir malzemedir. Ağaç odun kullanılan tandırın büyüklüğüne göre 8-10 çörek aynı zamanda pişirilir. Karakalpaklar'ın "bir tandir nan japtım (yaptım)", onların en az 35-40 ekmek yaptıkları anlamına gelir. "Gülşe" adı verilen küçük ekmek, ailenin küçük çocuklarına yapılır. Mayasız yapılan ekmekler arasında "patır" ve "katlama" bulunur. Patırın hamuru ince açılır ve tandırda pişirilir. Katlama hamuruna süt, yağ, yumurta katılır ve hamura kat kat şekil verilir. Çörek, patır ve katlama hamurları sacta veya tandırda pişirilir. Buğday ve unundan mayasız ve yağda kızartılan "sozban" isimli ekmeğin hamuru yumuşak ve esnek hazırlanır. Ekmeğin bu adı almasının sebebi, elde süzülüp kolay şekil almasından kaynaklanır. "Baursak" ekmeği ise Karakalpak geleneklerine göre düğünlerde, cenazede, bayramda ve diğer özel günlerde hazırlanır. Baursak hamuru mayalı hamurdan yapılır ve içine süt, yağ, buğday, mısır unu ve tuz katılır. Yuvalarlak şekilde açılan hamur, küçük kareler halinde kesilir ve yağda kızartılır. Düğünlerde gelinin damat evine girişinde kaynana gelin üstüne "Şibaursak "ve iğde atar buna Karakalpaklar "şaşu" der. Şibaursak yuvarlak ve küçük bir tencerede terayağında kızartılır. Bu gelenek bereket, bolluk ve doğurganlığın sembolüdür.

Karakalpaklar'ın halk ekmeği "*zagara"* akbuğday unundan yapılır. Bu ekmeğin yapımında aynı zamanda un, su, maya, yağ, kabak ve havuç da kullanılır. Malzemeler tamamlanıp pişirilen ve kabaran hamurun ortası yuvarlak parçalara ayrılıp açılmadan aynı şekilde tandıra girer. Tandırın ağzı kapatılır ve hamur 20-30 dakika boyunca pişirilir. Akbuğday, darı ve mısır unundan yapılan hamurları tutturmak için bu hamurların içine biraz da buğday unu katılır. Zagaranın içinde akbuğday unu ve darı unu da katılır. Kabak, havuç, maya, su, tuz ve tatlı da ardından eklenir. Bu karışım soğuduktan sonra akbuğday unu ve ekşi maya katılır. Dara sonra, elde edilen yuvarlak ekmekler tandırda pişirilir. Karakalpak halkı, ekmeği kutsal bir yiyecek olarak görmüştür. Her kimse bir evin kapısını açıp girerse, ev sahibi ona ekmek ikram eder. Uzak yola çıkarken de insanlar yanına ekmek alır. Ayrıca sofrada ekmeğin arkasını çevirip konuşmak yasaktır. Karakalpak geleneklerine göre, misafirlere yemekten önce çay ve ekmek ikram edilir. Bu gelenek, günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Akbuğdaydan yapılan diğer yemekler *"göje", "katıbılamık"* ve "*jueri gurtik*"tir. Göje yemeği, ak buday tanelerinin ezilip suda kaynatılmasından sonra yoğurt

katılarak yapılır. Akbuğdayın iri tanelerinden yapılan yemeklere ise Karakalpakalar "jarma" der. Katıbılamık yemeği, akbuğday ununun kaynatılıp koyulaştıktan sonra üstüne süt veya yoğurtla eritilmiş tereyağının dökülmesiyle hazırlanır. Bu yemek Karakalpaklar'ın popüler yemeklerinden biridir. Katıbılamık yemeği tek bir tabaktan elle yenir. Jueri gurtik yemeği, akbuğday unundan hamur yapılıp pirişilen bir yemektir. Karakalpaklar bu yemeği günümüzde de sık sık yapar. Et, soğan, domates ve biber haşlanıp içine jueri hamurundan yapılan küçük parçalar pişirildikten sonra *"gurtik"* adlı yemek hazırlanmış olur. Jueri hamurunun yapımında kullanılan suyun sıcak olması önemli bir püf noktadır. Yapılan hamurdan küçük parçalar alınıp yuvarlanır, avuçta bastırıldıktan sonra küçük köfteler haline gelen gurtikler 20 dakika boyunca et ve sebze suyunda pişirilir. Gurtiğin piştiği et ve sebze suları da tüketilir.

Yapım aşamaları aynı olan fakat hamuru buğday ununun yaptıktan sonra oklavayla açılıp, kare şeklinde kesilip pişirilen yemek "*buğday gurtik"* olarak adlandırılır. Bu yemeğe Kazaklar "*beş parmak*" der. Kazak beş parmak yemeğinin hamuru iri kesilir ve et yanında kelle paça bir tencerede haşlanıp hamurla pişirilir. Karakalpaklar ve Kazaklar bu yemekleri elleri ile yedikleri için yemeğin adı "beş parmak" olmuştur. Akbuğday unu ile buğday unu birbirinden farklıdır. Karakalpaklar'da jueri unu olarak bilinen akbuğdayın unu yapışkan değildir. Jueri hamurunun tadı biraz ekşi ve pişmiş hamuru serttir. Bu ekmekler aynı zamanda koyu renkli olur. Buğday ununun yapılan gurik ve ekmek yumuşak, açık renkli olur. "*Ak saulak", "kespas*" ve "*kaisas"*, buğday ununun yapılan yemek çeşitleridir. Un, su ve tuz karıştırılıp hamur olarak yoğurulduktan sonra ince yuvarlaklar açıp sacda pişirilir ve daha sonra pişirilen bu hamurlar kurutulur. Kurutma aşamasından sonra hamur, uzun şeritler halinde kesilir. Et suyuyla karıştırılan bu kuru hamurdan "aksaulak" yemeği elde edilir. *"Kauın ak saulak"* yemeği, kavunun kabuklarından temizlenip pişirilmesiyle hazırlanan bir yemektir. İlk aşamada kavun kabuklarından temizlenir ve rengi koyulaşana kadar kaynatılır. Bu yoğun sosu hazırlamak için tatlı ve kabuklu olan "*gurbek*" kavunları kullanılır. Önceden yapılan hazır ak saulaklar, büyük tabaklara serilir ve üstüne hazırlanan bu sos dökülür. Yoğurt veya tereyağı üstüne katıldıktan sonra kauın ak saulak yemeği hazır olur. Buğday unuyla hazırlanan eriştelerin et suyuna karıştırarak hazırlanan yemeğe Karakalpaklar "*kespas"* der. Etsiz haşlanan, üzerine yoğurt veya süt dökülen türüne de *"Kaisas"* denir. Kaisasın eriştesi, kespasların eriştelerine göre daha küçük ve kare şeklinde olur. Karakalpaklar, bayatlayan ekmekten "*nan sorpa*" adı verilen ekmek çorbalarını yaparlar. Ekmek çorbası hem etli hem de etsiz yapılan bir yemektir. İlk aşamada tencerede

tereyağı veya iç yağı eritilir ve eritilmiş yağa su katılır. Su kaynadıktan sonra kare şeklinde kesilen ekmek parçaları atılır. Ekmekler yumuşayana kadar bekletilir ve sudan süzüldükten sonra, aynı suda haşlanmış havuç, et ve patatesle ikram edilir.

"*Mayen börek*" adını verdikleri yumurtalı börek ise Karakalpak halkının en beğenilen yemeklerinden biridir. Bu börek, buğday unu, su ve tuzun karıştırılmasıyla oluşan sert hamurdan yapılır. Oluşturulan sert hamur açılır, daha sonra da kare veya yuvarlak şekilde kesilir. Altı kişilik harç için hamurun içine 10-15 tane yumurta kırılır, kırılan her yumurta için de bir kaşık yağ karıştırılırdı. Hamurların hepsinin içine iç harcı dökülür ve su kaynadıktan sonra suya atılarak haşlanır. Daha sonra, önceden ikiye katlanmış hamurun ortasına küçük bir yer açılarak bu yere kaşıkla iç harcı dökülür. Hamurun iç harcında ise yağda kızartılmış soğan konulur. Elde edilen bu hamurişi yoğurtla servis edilir. Buğday tanelerinin tuzlu suda kaynatılmasıyla elde edilen yemeğe *"kuurmaş"* denir. Bu yemek hazırlanırken, haşlanan buğday süzülüp kurutulduktan sonra yağda kızartılır ve kuruyemiş olarak tüketilir. Eğer bu yemek akbuğday tanelerinden yapılıyorsa kuurmaş yağsız ve sıcak bir kazanda kaynatılarak yapılır. Akbuğday ve buğday unundan hazırlanan hamurişi ise "*kuimak"* olarak adlandırılmıştır. İçerisinde un ve yumurta bulunan hamura yağ dökülür ve kızartılır. Kuimakın tadı ve şekli pankeke benzemektedir. Arpadan elde edilen un, bauırsak yapımında kullanılır. "*Göje*" adı verilen arpa tanelerinden talkan yapılır. Göje, suda kaynatılmış yoğurtla yenen bir yemektir. Göje yemeğine biraz un katılıp yemek koyulaştırıldıktan sonra *"beybaylı*" yemeği elde edilir. Karakalpaklar, darı unundan yapılan ekmeklerin, atalarından miras kaldığını söyler. Darının kızıl ve kara olmak üzere iki türü yetiştirilmiştir. Kara darı 40 günde olgunlaşır ve ardından kabuklarından ayrılarak suda kaynatılır. Kaynatılan su süzülüp güneşte kurutulur ve kurutme işleminden sonra büyük tencere yağsız kavrulur. Sonra tekrar dövülüp, darı taneleri beyaz renk alana kadar temizlenir. Bu işlerimlerin sonunda, Karakalpaklar'ın "*sök*" adını verdiği darı tanelerinden *"maysök*" yemeği yapılır. Maysök yemeği, kavrulmuş darı tanelerinin tereyağında kavrulmasıyla elde edilir. Karakalpak geleneklerine göre bebeklerin doğduğu gün maysök yemeği yapılır ve misafirlere ikram edilir. Düğünlerde ise kaynana kendi yaptığı maysök yemeğinden bir kaşık aldıktan sonra diğer kaşığı geline verir. Bu âdetin yapılmasının sebebi, gelin ve kaynananın birbirlerine yakın, saygılı ve merhametli olmasını sağlamaktır.[342] Şök

[342] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 139.

kaymağı ise sütün yoğurda katılmasıyla elde edilir ve şökün kokusuyla tadı her yemeğe özel bir lezzet katar.

Darı ununda*n "zagara*" adı verilen ekmek elde edilir. İki kere değirmenden geçirilen darı taneleri "*talhan*" denen un haline gelir. Zagara yapılışında tıpkı jueri zagara gibi hazırlanır. Karakalpak halkında çocuk beşikleri darıdan elde edilen unla doldurulur. İnanışlara göre beşiğe darı unu serpilmesinin sebebi, bebeğin kemiklerinin sağlam olacağına ve bebeğe masaj yaparak rahatlatacağına inanılmasıdır." *Talhan*" yemeği, kavrulmuş darı ununda*n* yapılan ve tatlı yerini tutan bir yemek türüdür. Talhanın sök talhan ve iğde talhan olmak üzere iki çeşidi yapılır. Sök talhanın içine şeker ve yağ katılır. İğde talhanı ise iğde meyvelerinin yemeğe katılmasıyla elde edilir. Sök talhanı tatlı, iğde talhanı ise ekşi-tatlı bir tada sahiptir.

Karakalpaklar, pirinci az üretebildikleri için Özbekler'den satın almıştır. Pirinçten yapılan yemekler arasında *"şaule*" ve "*şalay"* bulunmaktadır ve bu yemekler Karakalpak halkı arasında en çok tüketilen yemeklerdendir. Karakalpak pilavı, Özbek pilavının yapımıyla aynıdır ve içinde kuru kayısı, et, üzüm, havuç bulunur. Şalay pilavı ise şaule pilavına göre daha yumuşak ve lapadır. İçinde et veya kuru üzüm bulunan bu yumuşak pilav genellikle yaşlılar ve küçük çocuklar tarafından tüketilir. "*Salay*" yemeği Karakalpaklar'ın halk yemeğidir ve XIX. yüzyılda sık yapılan bir yemek olmuştur. Yağlı koyun eti uzun süre pirilerek yapılan bu yemek keşkeğe benzemektedir.[343] Börülce yemeği sık kullanılan baklagillerden olan lobiya ve maş fasulyesinden yapılan yemeğin adı "*maşaba*"dır. Bu yemek ilk önce et ve soğanın birlikte kavrulmasından sonra içine börülce ve maş fasulyesinin katılmasıyla hazırlanır. Maşaba yemeği, etsiz yapılabilen bir yemek olduğu gibi yanında yoğurtla servis edilir. Mısırdan elde edilen patlamış mısırın halk arasındaki adı "*badrak*"tır. Ayrıca mısır ununda*n* ekmek de yapılır.

5.2. Yağ Yapımı

Karakalpaklar tarih boyunca; susam, kenevir, ayçiçek, keten ve keneotu bitkisini yağ yapımında kullanmıştır. "*Güncü"* adını verdikleri susamın yağı çıkarılırken ilk önce tohumları tuzsuz suda kaynatılır ve kaynatılan bu tohumlar kamıştan yapılmış bir örtü olan "*sidek"*e dökülüp kurutulur. Bir süre sonra kuruyan tohumlar büyük bir kazanda yağsız

[343] **Mambetov, K.,** (1995) *Karakalpaklardın Etnografiyalık Tarihi,* Karakalpakstan, s.129.

kızartılır, ardından dövülerek bir gün dinlenmeye bırakılır. İkinci kez dövülen tohumların yağı çıkar ve 16 kg yağdan sadece 6 kg yağ elde edilir.[344] "İnci tahan", susam tohumlarının yağsız kavrulup un haline getirelerek yapılmasıyla elde edilir. Bu undan zagra ekmeği de yapılır ve içine iğde meyveleri atılarak tatlı halde tüketilen bir halk ürünüdür. Kendir (kenevir) yağı, kenevir tohumlarının kabuklarından ayrılıp suda kaynatmasıyla elde edilir. Suda kaynayan kenevir tohumlarının yağı üste çıkana kadar kaynatılır. Tencerenin altına çöken karışım yeniden suda kaynatılır ve yağı alınır. Bir kilo kenevirden 400 gr kenevir yağı çıkmaktadır. [345] Aynı zamanda kavrulmuş kenevir tohumları ve akbuğday taneleri karıştırılarak kuırmaş yapılır. Keten tohumu yağına Karakalpaklılar "*zıgır mayı*" der ve yemek yaparken sıkça kullanılır. Keneotundan yağ ise halk arasında "kenedari mayı" olarak adlandırılmıştır. Bir kilo keneotu tohumundan 900 gr yağ elde edilir. [346]

Karakalpaklar, bitkilerin yağını çıkarırken *"juaz"* adını verdikleri büyük taştan yapılan ve deve gücü ile sıkılan bir alet kullanır. 10-15 köy halkı bir araya gelerek juaz sahibiyle anlaşır ve bitkilerinin yağını çıkarır. Kavun çekirdekleri kavrulup yağı çıkana kadar ezildiğinde kavun çekirdeği yağı elde edilir. Yağı çıkarılan kavun çekirdeklerinin bir diğer kullanımı da çekirdeğin suda kaynatılmasıyla oluşan beyaz sostur. Pamuk yağı ise Karakalpaklar'da Rusların Türkistan topraklarını pamuk tarlaları olarak kullanmaya başladığında üretilmeye başlanmıştır.

Karakalpakalar'da, sebzelerden kabak, havuç ve soğan hem kış hem de yaz mevsiminde yemeklerde kullanılır. Karakalpakistan topraklarında yetişen yabani soğan '*juua'* olarak adlandırılırken havuç *'kösik'* olarak adlandırılmıştır ve bu iki sebze Karakalpak halkının yemeklerinde sıkça kullanılmıştır. Karakalpak çiftçileri kavun ve karpuzu sonbahar ve yaz aylarında bolca tüketirken kış aylarında da şeker ve reçel yapımında kullanır. Kavun ile "kayın kak" tatlısı yapılır. Kayın kak tatlısının hazırlanma yöntemi şöyledir: Olgunlaşmamış kavunların hiçbir şey katılmadan 2-3 saat boyunca rengi koyu hale gelene kadar kaynatılır. Önceden kızartılan kavun çekirdekleri ezilip un haline getirilir ve buğday unu ile karıştırılarak kaynatılan kavunun suyuna atılır. Bu karışıma karpuz suyu da katılıp tadı yoğun bir hal alana kadar kaynatıldıktan sonra, elde sıkılıp küçük tatlılar yapılır. Bu

[344] **Shaniyazov K.,** (1972) O Traditsionnoi Pıshe Uzbekov. *Etnograficheskoe İzuchenie Bıta İ Kulturı Uzbekov.* Tashkent, s.105.

[345]***Etnografiya Karakalpakov,*** s.123.

[346]***Etnografiya Karakalpakov***, s.123.

küçük tatlıların güneşte kuruyuncaya kadar bekletilmesinden sonra kayın kak elde edilir. Kavundan yapılan ve kışın tüketilen diğer tatlılar ise "*garbız kauın", "şekerpare kauın", "sarı kauın", "gurbek"* ve "*jambılşa"*dır. Karakalpaklar karpuzun içini boşaltıp içine un doldurarak reçel elde etmektedir. Kavundan da reçel yapılır fakat hazırlanırken içerisine un katılmaz. Kavun reçeli, karpuz reçelinden daha lezzetli bir tatlıdır. Karakalpaklar'da "s*allae kabak*" ve "*palaukabak"* adı verilen patatesli kabak yemeği çeşitleri bulunmaktadır. *"Kuurdak"* adlı kabak yemeği ise etle beraber kavrularak yapılır. Kabakların haşlanıp içerisine un ve yoğurt katılmasıyla elde edilen yemek genellikle fakirler tarafından tüketilir. Ekmeklerin içerisine kabak katıldığı zaman ekmekler daha lezzetli, yumuşak ve sarı renkte olur.

5.3. Süt Kültürü

Karakalpak mutfağı genel anlamıyla Kazak, Özbek, Türkmen ve Kırgız mutfağına benzese de jueri gurtik, sök tahan, ican tahan Karakalpaklar'ın kendi yöresel yemekleridir.

Karakalpaklar'da süt ve süt ürünlerinden yapılan yemekler, baharda yapılmaya başlanır ve kışa saklanır. Süt ürünleri olan kaymak, yoğurt, tereyağı, ayran ve peynir çoğu zaman inek sütünden yapılır. Süt ürünlerinin yapımında genellikle inek sütünün tercih edilmesi ise ineğin bakımı ve yetiştirilmesi Karakalpak halkında yaygın olduğu içindir. Keçi ve koyun sütünün kullanımı ise inek sütüne göre daha azdır. Deve sütü ise Şubat aylarında sütlü çay yapımı için kullanılmıştır. Bu süt, Şubat ayında mayalanır ve hazırlanır. Deve sütünün kullanıldığı bir diğer ürün ise "*kımıran*"dır. [347] Karakalpaklar kımıran için bin derde deva demiştir. Başka bir inanca göre ise deve sütü içenlerin saçlarının erken yaşta beyazladığına inanılmaktadır. Hamile kadınların deve etini yemeleri ise sakıncalı olarak görülmektedir. Çünkü deve eti, doğumun geç ve güç olmasına sebebiyet vermektedir. Hatta hamile kadınların deve eti yemesi durumunda doğumun 11. ayda gerçekleşeceğine inanılır. Kazak halkından öğrendikleri kımız, deve ve at sütü ürünleri çok az kullanılır. Kımız, kısrak sütünden elde edilir. Bu içecek, kişiye şifa ve güç vermesi için tüketilir. Karakalpaklar'da

[347] **Adilova, G.,** (2000) Karakalpak Kazakları Tilindegi As-Tagamga Baylanıslı Etnografizmler, *Vestnik,* 5, Nukus, s. 60.

kımızın *"jazgı kımız", "güzgi kımız", "kıskı kımız"* ve *"sarı kımız"* çeşitleri bulunmaktadır.[348]

Karakalpaklar sütü pişirerek kullanır ve yoğurdu kabak kabuğundan yapılan kaplarda mayalar. Kadınlar, ılık sütün içine pirinç bilezik anlamına gelen jez bileziği atarak sütü mayalanmaya bırakır. Maya için kurutulmuş kavun çekirdekleri ve kamış başları, *"upelek*" ekmeğine katılarak kullanılır. Karakalpaklı kadınlar sütün yağını almak için ilk aşamada *"gup"* adı verilen kovalarda, "*piskek"* denilen tahta kaşıklarla sütü karıştırır ve ardından çalkalayarak yağ elde etmeye çalışır. Ahşaptan yapılan kova olan gupi, yağ çıkarma aletidir ve bu alet Kazak, Türkmen, Özbek halklarının da kullandığı bir alettir. Karakalpaklar süt mevsiminde ilk kez yağ elde ettiğinde evlerine inek dışkısı getirir. Bu ritüelin yapılmasının sebebi, ineği nazardan ve hastalıklardan korumaktır. Yağ elde ederken ikinci aşamada, gubiden büyük bir tencereye dökülen süt *"atlay*" denilen ahşap kaşıkla karıştırılır. Bu aşamada yağın, sütün yüzeyine hızlı çıkması için süte sıcak su ve kızdırılmış bir metal atılır. Yağı alınan yoğurttan kalan sıvı ayrana dökülerek "*şalap"* elde edilir. "*Şalap*", Karakalpaklar'ı yazın sıcaktan koruyan ve ferahlamalarını sağlayan bir süt ürünüdür.

"Jaudın kılışin suurıp kınaptan- Düşman çıkardı kılıcını kabından
Elim juda boldı ayran, şalaptan-Vatanım kaldı ayransız ve şalapsız."[349]

Ayrandan süzme peynir yapılır. Ayran, torbaya dökülüp çadırın bir köşesine asıldıktan sonra her gün torbada duran ayrana ekşimiş süt katılarak doldurulur. Torbadan dışarıya akan su, süzme peynir olarak bir iki gün içinde mayalanır. Peynirin küflenmemesi için de her gün torbaya tuz atılır. Süzme peynirden elde edilen "torak"ın yapılışı şöyledir: Süzme yoğurt, tamamı yoğunlaşana kadar kaynatılır ve ardından başka tencereye dökülerek içerisine buğday ve akbuğday unu katılır. Buğday taneleri yağsız kızartılıp yoğurdun içine katılır. Yoğurdun üstü kamış ile örtülerek serinde iki gün kurutulur. Fakat yoğurdun çok kurumamasına ve birazının ıslak kalmasına özen gösterilir. İki gün bekledikten sonra elde edilen ürün başka bir tencerede tekrar yoğurulur, deriden yapılan tulumba ve saklama koplarına yerleştirilerek ağzı sıkıca kapatılır.[350] Toraktan küçük parçalar alınıp kurutulmasıyla elde edilen peynire Karakalpak halkı "kurt" der.

---

[348] **Hojabaeva, K.,** (2000) Karakalpak tilinde Sutten Tayarlangan Tagam Atları, *Bectnik*, Nukus, 2, s. 61

[349]*Kırk Kız destanı,* (1993), *Karakalpakstan, Baspası*, s.112.

[350]***Etnografiya Karakalpakov,*** s.130.

Karakalpaklar, süt yağını yılın devamında da kullanır. Yazın yapılan yağ anlamına gelen "Sarı May"ın rengi sarı olur. Sonbaharda yapılan ise "*Agar May*" olarak bilinir. Bu yağın rengi ise beyaz olur. Eski zamanlarda Karakalpaklar, dana, koyun ve keçinin midesini temizleyip kuruttuktan sonra yağ kabı olarak kullanmıştır. İçinde bulunan yağın bulunmaması için ise tuz katılır.[351] Karakalpaklar, sütten yapılan ürünlere as katık der. Yemeklerde kullanılan yoğurt, peynir ve yağa as katık denir. Ayrıca yağ ve yoğurt, Karakalpak yemeklerinin temelini oluşturan iki önemli besindir.

"As katıgı bolmagan asi kursın- Yogurt, yağı olmayan yemek olmasın
Jarasıgı bolmagan jazı kursun-Güzelliği (yeşillik, çiçek,) olmayan yaz olmasın"
(Karakalpak Atasözü)

Karakalpak örf ve adetlerine göre, yeni doğum yapan annenin sütü bol diye, pirincin suda haşlanıp üzerine bol süt ve tereyağ eklenmesiyle oluşan "*süt burş"* yemeği verilirdi. Karakalpaklar, sütten üç gün boyunca yemek yapmaya devam eder ve bu yemeklerden komşulara da ikram edilir. Sütten yapılan bir diğer yemek ise "*şirinke*"dir. Bu yemek, pirincin suda haşlanırken üzerine beyaz buğday unu serpiştilerek ve ağız sütü katılarak elde edilir. Karakalpaklar bu yemeği sıkça pişirip büyüklerine ve komşularına ikram eder.[352]

5.4. Et Kültürü

Karakalpak mutfağında et kullanımı yaygındır. Genellikle hayvancılıkla uğraşan Karakalpaklılar eti; tavuk, dana, keçi ve koyundan temin eder. Gündelik hayatta haşlanmış et, hamurişi yemekler ve sebzeli kavurmaya bolca yer verilmiştir. Kışın ise tuzlu suda beklettikten sonra iplere asılıp kurutulan etler tüketilir. Halk arasında bu ete "*serebege salıgan göş*" denir. Bir diğer et ürünü ise "ıslangan" etidir. Bu et ilk önce tuzlu suya batırılır daha sonra çadırın kenarına asılarak ocağa yakın yerde tütsülenir. Karakalpak halkı, Ustyurt Platosunda sıçka ava çıkar ve avladıkları geyik, tavşan etlerini de tüketir. Ormanda yaşayan "*kırgaul*" kuşunun etinden yapılan pilava Karakalpaklar *"tösep*" demektedir. Gurtik, kespas, kaysas, juiri gurtik ve turama, Karakalpak ve Kazak halkının ortak etli yemekleri olarak kabul edilmektedir. Turama, et ve hamurun beraber pişirilerek et suyuyla çorba yapılarak

[351] **Baskakov,** *Karakalpaksko- Russki Slovar*, s.13.

[352] **Adilova, G.,** (2000) *Karakalpak Kazakları Tilindegi As- Tagamga Baylanıslı Etnografizmler,* Vestnik, Nukus, n:5, 2000, s.61.

servis edilir. Bujı usak, kansotka, gumma ve kazı, Kazaklar'ın diğer etli yemekleri olarak bilinmektedir. Bujı ısak yemeği dana karnına kıyma ve pirinç doldurularak elde edilir. Konsotka, hayvan bağırsaklarına et doldurulup pişirilmesiyle elde edilirken gumma yemeği ise hayvanın karnına et doldurularak yere gömülür ve ateş yakılarak pişirilir.[353]

Karakalpak geleneklerinde misafirlere büyük bir önem verilir ve onlara her zaman hürmet gösterilir. Hatta halk arasında "Konak kudaydan bir jas kisi-Misafir Allah'tan sadece bir yaş küçüktür," atasözü bulunmaktadır. Misafir geldiğinde ev sahibi koyun, dana veya keçi keserek misafiri ağırlar. Kesilen hayvandan elde edilen tös, jilik, topa jilik ve gelle yemekleri misafirlere ikram edilir. Misafir için kesilen hayvan "muşelemek" adı verilen işlemle 12 parçaya ayrılır. Bu parçalara ayırma işleminin kuralları vardır ve hayvanın en önemli kısmı gelle denilen kafadır. Tös, hayvanın göğüs eti, jilik ön ve arka ayakları, jambas ise ilik kemiğidir. Kesilen etlerden yapılan ilk yemekte; ciğer, böbrek, yürek ve kaburgalar kavrulur ve uzun süren yemek yapımından sonra misafire ikram edilir. Etler haşlanıp gurtik yapılır ve ilk tabak misafirin önüne koyulur. Yemekten sonra ev sahiplerine yemek için teşekkür edilir, sofranın bereketinin artması ve kişilere sağlık getirmesi için de beraber dua edilir.

Karakalpaklar'ın düğün gelenekleri uzun bir sürecin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Kız istemeye gelen kişilere hayvan kesilirdi. Damat evine göğüs eti, bağırsak, pişi, tös gönderilir. Gönderilen bu göğüs eti damat evinde gelen misafirlere ikram edilir. Et yeme merasimi Karakalpak halkında önemli bir gelenektir. Zira evlilik öncesi damat evinde et yenilmesi o hayvanın gücünün ve bereketinin evlenecek çifte geçeceğine inanılır. Bu gelenek Karakalpak ve Kazak halkında devam etmektedir. Günümüzde Kazak geleneğinde gelinin babası koyun kesip akrabalarına göğüs eti ikram eder. Göğüs etinin ikram edilmesi sagı, yakınlık ve akrabalık sembolüdür.

Karakalpaklar, insan vücudunun en mühim kısmının baş olduğuna inanırlar. Zira insan başı, varlığımızın en önemli kısmını yani aklımızı yöneten kısımdır. Bu nedenle Karakalpak halkı da hayvan kestiğinde hayvanın kafasını güzelce temizler, haşlar ve değerli misafirlere ikram eder. Hayvanın kafasını yakmadan sadece tüylerini temizlemek çok önemlidir. Pişirilen kafa ayrı bir tabağa konulur ve kafanın ön tarafı misafirlere ikram edilir. Kafanın burun bölgesine, haç şeklini andıran bir işaret bıçakla çizilir. Bu geleneğin yapılmasının

[353] **Adilova,** *Karakalpak Kazakları…,* s. 60.

sebebi, düz çizgilerin ev sahibini, kesişen çizginin ise misafiri tasvir etmesinden dolayı, misafir ve ev sahinin yolunun yeniden kesişeceği anlamını gelmesidir. Misafir, kafanın sağ yanından bir parça kesip tadına bakar ve tabağı ev sahibine verir. Ev sahibi, kafanın sol tarafından parça alıp tadına baktıktan sonra kafanın kulak memesi, büyüklerinin sözlerini dinlemesi çocuklara ikram edilir. Kızlara, nakış ustası olsun diye damak eti verilirken erkeklere ise cesur olmaları için hayvanın yüreği verilir.

Etli pilav, Özbek ve Tacik halkının milli yemeğidir. Kazak, Karakalpak, Türkmen ve Kırgız halkları pilav yapmayı Özbekler'den öğrendikten sonra bu halkların da geleneksel yemeği haline gelmiştir. Özbekler'in sofrasında pilav yani diğer adıyla "oş" en önemli yemek olarak kabul edilmektedir. Düğün ve bayram yemeklerinde pilav dağıtılır ve evine misafir davet etmek isteyenler *oşa-pilava-* davet ederleri (Oş vermek). Özbek adetlerine göre, yeni evlenen damadın annesi, yeni evli çiftin evine üç ay boyunca her çarşamba ve pazar günleri oş gönderir.[354] Kıpçak Türkleri, Özbeklerin yanı sıra, et ve hamurdan yapılan beşparmak yemeğini milli yemeği olarak kabul etmiştir. Pilav ise sevilen diğer yemekler arasında yer alır. Türkistan Türklerinde 48 çeşit pilav yemeği olduğu bilinmektedir.[355] Türkistan Türklerinde pilav, genellikle yağ, et, havuç, soğan ve pirinçten elde edilirken Özbekler kendi pilavlarına kuru kayısı, üzüm, nohut, domates ve çeşitli baharatlar kullanarak daha açık renk haline gelen pilavı tüketmektedir.

5.5. Balık Kültürü

Karakalpakların ataları Aral ve Amu Derya'da balıkçılıkla hayatını sürdüren bir halktır. Karakalpaklar Kıpçak Derya, Ülken Derya, Uzun Kayır, Gönen Derya, Mergen Atau, Kara Teren, Daukara göllerinde balıkçılık ile uğraşmıştır. Bu sularda sazan, şabak, bekire, suen, karakeçi balığı, torta ve sıla balıkları mevcuttur. Karakalpaklar denizlerde balıkları kayıklarla avlarlar. Balık avladıkları bu kayıkların burun tarafını yaparken ise kadın şekline benzetirler. Bir efsaneye göre, eski zamanlarda Faridun ve Cemşid'den önce Hubbi adında bir yiğit vardır. Hubbi bir kolulya balık tutmakta diğer koluyla da tuttuğu balıkları güneşe tutarak kızartmaktadır. Hubbi, Amu Derya'da 700 yıl yaşamış ve yaşadığı süre boyunca bu nehri kötülüklerden korumuştur. Onun zamanında bir sinek bile denize

[354] **Berdıev M.**, Proishojdenie İ Rasprostronenie Plova. *Etnicheskaya İstoriya İ Traditsionnaya Kultura Narodov Sreddnei Azii İ Kazahstana.* Nukus, Karakalpakstan, s.150-161.

[355] **Mahmudov, K.,** (1979) *Uzbekskii Plov*, Tashkent, s.114-128.

yaklaşamamıştır. Çevrede yaşayan halk ise Hubbi sayesinde hiç su kıtlığı çekmemiştir. Cemşid zamanında Hubbi kaybolmuştur ve insanlar onun su perisi tarafından kaçarıldığını düşünmüştür. Daha sonra Amu Derya'ya Hubbi'nin annesi gelmiş ve oradaki halka kayık yapmayı öğretmiştir. Birgün Hubbi'nin annesi de kaybolmuş, uzun aramalara rağmen kadını kimse bulamamıştır. Bu yüzden insanlar kayıklarına Hubbi'nin annesinin resmini çizer olmuştur.[356]

Eski tarihlerde Amu Derya çevresinde yaşayan Özbek, Türkmen, Kazak ve Karakalpak halkı balığı güneşte kuruttuktan sonra yemektedir. Balığın sadece etinden değil yağından da faydalanılmıştır. Balıktan elde edilen bu yağ, kızartmalarda ve pilav yapımında kullanılmaktadır. Karakalpaklar'ın balıktan yapılan yemek çeşitleri *"balık kuurdak" (balık kızartması), "şalma karma"* ve "*uuldırık*"tır. Karakalpak örf ve adetlerine göre erkekler, kadınlara bayramlarda kızarmış balık ikram ederler. Bu gelenek günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Balık karma yemeği yapılırken ilk önce temizlenmiş balık suda haşlanır ve süzülüp alınır. Kılçıklarından temizlenen balıketi tekrar tencereye koyulur ve akbuğday ununda elde edilen küçük hamur parçalarıyla beraber pişirilir. Çorba kıvamına gelen yemek iyice yoğunlaştıktan sonra soğan ve pul biber katılarak servis edilir. Bir diğer balık yemeği olan şalma karma ise balık karma yemeği gibi pişirilmektedir. Fakat içerisinde akbuğdaydan elde edilen hamur parçaları bulunmamaktadır. Yemeğin adı olan salma kelimesi, Karakalpak dilinde un katma anlamına gelmektedir. Uuıldırak nan, havyardan yapılan ekmektir. Bu ekmeğin yapımının ilk aşamasından havyar temizlendikten sonra içerisine un karıştırılarak tencerede yağsız kızartılır. Havyarı una bulayıp yağda kızartılarak yapılan yemek ise *"kuymak*" olarak bilinir. Karakalpaklar'ın en sevdiği balık "*kakpaş*" veya "*kaklangan*" olarak adlandırdıkları tuzlanmış balıketidir. Bu balık, temizlenip etinin kalın olduğu yerler bıçakla çizilir ardından ipe asılır. İpe asılan bu balıketleri bahar vakti kurur ve bütün sene tüketilir. Kurutulan bu balıketleri bazen çerez niyetine yenir bazen de çorba ve yemeklere meze edilir. Günümüzde, Aral denizinin kuruması ve buna bağlı olarak balık çeşitlerinin azalması sebebiyle tüketilen balıkların da kalitesi düşmüştür. Zira artık tüketilen balıklar eski zamanlara göre çok daha kılçıklıdır. Fakat Karakalpak halkı için balıketi hayvan eti ile eşittir.

Karakalpak yemek kültüründe gündelik yemek ve içecekleri düğün, bayram, cenaze törenlerinde halk geleneklerine göre yapılır ve sunulur. Karakalpakistan toprakları yarı çöl özelliği taşır. Karakalpaklar'ın gündelik içecekleri yeşil çay, sütlü siyah çay, "şalap"- ayran

[356] **Mambetov, K.,** (1979) *Aiiemgi Karakalpak Adebiyatı,* Karakalpakstan, s. 51.

bu topraklar kışın çok şoğuk, yazın ise çok sıcak olan iklime sahiptir. Bu yüzden çay tüketimi yazın serinletir, kışın ise çayla ekmeği bir arada tüketerek karın doyurulur. Karakalpaklar siyah sütlü ve yeşil çay olmak üzere iki çeşit tüketir. Yemekten önce misafirlere çay, ekmek, bayırsak- pişi ikram edilir. Karakalpak halkı çayı çok fazla tüketir ve her bir kişi yarım litrelik çaydanlık bitirir. Çay, Karakalpaklar'a dışarıdan getirilip satılır. Eski zamanlarda Karakalpaklar kiik otu ve peli otunu da çay yapıp tüketmiştir.[357] Karakalpaklar'ın gündelik hayatında kahvaltı sofrasında ekmek, çay ve önceki günden kalan yemekler bulunur. Öğle vakti kabak ve patates, maş fasulye çorba yemekleri yapılarak içilir. Akşam ise etli veya etsiz havuçlu bir pilav hazırlanır. Karakalpak geleneklerinde çay retual içecek olarak yer aliyor. Genç kızlar ve erkekler bayramlarda, düğünlerde bir araya gelerek çay partisi yapar. Erkekler yanında süslü, nakışlı topbada çay ve şeker getirip kızlara ikram ederler. Çay sofrasında şarkı, şiir söyleme yarışı yapılır. Gençler birbiri ile tanışır ve kaynaşırlar.

Karakalpakların ritüel yemeklerinden biri olan ve Nevruz bayramında yapılan göje aşuresi vardır. Karakalpaklar 21 Mart'ta, tatlı olmayan göjek aşureyi pişirir ve komşularına ikram eder. Bu aşurede yedi çeşit tahıl bulunur. Bunlar buğday, nohut, fasulye, darı, akbuğday, mısır ve pirinçtir. Bu tahıl çeşitleri karıştırılıp haşlandıktan sonra yoğurt eklenir. Karakalpak geleneklerine göre, göjek aşure her evde yapılır ve bu aşure eşliğinde Nevruz bayramı kutlanır. "*Naurızlık göjege toymagan, ömırınşe toymaydı*" atasözü "Nevruz aşuresine doymayan, hayatının sonuna kadar aç kalır" anlamına gelmektedir. Göjek aşure, Nevruz günü köyün mescidinde toplanan kişilere dağıtılır. Bu aşureyi dağıtan kişi köylülerin kendi seçtiği kişi olur. İlk sırada yaşlılara, ardından gençlere ve en son çocuklara ikram edilir. İnsanlar göjek aşure yerken birbirine sağlık, bereket ve mutluluk duası eder.[358]

Karakalpaklar, Kurban Bayramı'nda kurban keser ve bu bayrama kurban hayıt derler. Karakalpakların inanışlarına göre, kurban edilen her koyun bir kişiyi felaketten korurken dana ve sığır gibi büyük baş hayvanlar kurban edildiğinde yedi kişiyi koruyacağı düşünülür. Bu nedenle Karakalpak halkında yedi aile bir araya gelerek bir büyük baş hayvan keser. Kestikleri bu kurban etininin birazını kendi aralarında paylaştıktan sonra komşularına ve ihtiyacı olanlara dağıtırlar. Karakalpak geleneklerine göre, cenaze evlerinde de kurban kesilir ve kesilen etten çorba ve pilav hazırladıktan sonra yanında ekmekle misafire ikram

[357] **Mambetov, K.,** (1995) *Karakalpakların Etnografiyalık Tarihi,* Nökis "Karakalpakstan, s. 132.

[358] **Snesarev, G.,** (1969) *Reliktı Domusulmanskih Verovanii İ Obryadov U Uzbekov Horezma*, Moskva, s. 211-212.

edilir. Ölünün yakınları ve tanıdıkları bir araya gelip yemek ve dua eder. Bu gelenek günümüzde de devam etmektedir. Karakalpak halkı, ölüye saygı göstermek amacıyla kırkıncı, yüzüncü ve birinci senesinde yemek ölünün hayrına yemek verir ve komşularına dağıtır.

Karakalpak halk yemekleri, kendi kültürlerine ait izler taşımaktadır. Yemek kültürü halkın sosyal ve ekonomik hayatı hakkında bizlere ipucu verirken aynı zamanda halkın örf, adet ve gelenekleri hakkında da fikir oluşturur. Yukarıda anlatılan Karakalpaklar'ın halk yemekleri, kendi kültürlerine olan bağlılıklarını da göstermektedir. Bu yemekler günümüzde de yapılmakta ve nesilden nesile aktarılmaktadır. Yemek geleneği kaynakları çok kısıtlı olmasına rağmen bu bölümde, Karakalpak halkının kültür ve sosyal hayatına ait yemeklerinin en iyi şekilde tanımı yapılmaya çalışılarak katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

6. KARAKALPAK ZANAAT VE SANAT KÜLTÜRÜ (XIX-XX)

6.1. Demir İşçiliği Kültürü

Günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti içerisinde özerk bir devlet olarak varlığını sürdüren Karakalpakistan ve bu coğrafyada yaşayan Karakalpak Türkleri üzerine Türkiye'de yapılan çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Bu araştırma Karakalpak Türkleri'nin kültür tarihinin bir parçası olan zanaat ve sanat incelemesine odaklı bir çalışmadır. Karakalpaklar Türkistan'daki Türk boylarından bir halktır. Amu Derya (Ceyhun) ve Aral denizi bölgesi, M.Ö. VII-V. yüzyıldan itibaren Karakalpak Türkleri'nin vatanıdır. Karakalpakistan'da Koy Kırılgan Kala, Mizdakhan, Tök-Kala ve Mazlunhan Ortaçağ yerleşim bölgelerinde arkeolojik çalışmalarının neticesinde bulunan tarihi miraslar, yüksek medeniyete sahip olan Baktriya, Parfiya, Harezm, Soğdya devletlerinin kültür izlerini taşımaktadır. Harezm ve Güney Aral bölgesinde yaşayan Karakalpak Türkleri'nin örf- adetleri, düğün, doğum, ölüm ve halkın gündelik hayatında yer alan giyinme, yeme-içme gelenekleri bu medeniyetten etkilenmiştir. Bu gelenekler, senelerce devam etmiş, değişmiş ve gelişmiştir. Türkistan Türkleri'nin kültür ve sosyal hayatının, aynı toprakları paylaşan Türk ve İran etnik gruplarının kültürüne bağlı olduğunu görmek mümkündür. Karakalpaklar'ın ataları, bu medeniyetin etkisini taşımış ve nesilden nesile aktarmıştır. Bu topraklardan geçen Büyük İpek Yolu, Türkistan halklarının kültürel, diplomatik ve etnik hayatını etkilemiştir. Bu yol Türkistan'dan geçtiği için ticaretin güvenliğini sağlama görevini yürüten Türk toplulukları, kendi geçimini bu ticaretten sağlamıştır. İpek Yolu üzerinde kervansaraylar inşa edilmiş ve dünyanın çeşitli devletlerinden gelen tüccarlar, buralarda kalıp bölgedeki esnafa iş sağlamıştır. İpek Yolu'nda sadece kara yolu değil, aynı zamanda suyolu da mevcuttur. Bu yollar, Hindistan'dan Amu Derya'ya, Harezm'den Kafkasya'ya ve Karadeniz'e ulaşmaktadır. Harezm ve Karakalpakistan bölgesinde bulunan arkeolojik kalıntılar, İpek Yolu için inşa edilen şehirlerin ve kasabaların kalıntılarıdır. Bu yol sadece ticaret değil, aynı zamanda kültürel alışverişi sağlayan bir araç olmuştur. Nihayetinde, bu yolun üzerinde yaşayan Türk toplulukları, bu kültürlerin etkisi altında kalmıştır.

Türkistan'da yaşayan Türk topluluklarının kültür tarihi genelde birbirine benzese de etkileşim içerisinde bulundukları topluluklarla bağlantılı olarak bazı farklılıklar da mevcuttur. Karakalpaklar daha çok Kıpçak özelliklerini gösterse de Oğuz boylarıyla da etkileşim içerisinde bulunduklarından her iki Türk kanadının da özelliklerini taşımaktadır.

Karakalpaklar geç dönemde yerleşik hayata geçmişlerdir. Bu sebeplerden dolayı, Karakalpakların sanat ve zanaat kültürünün gelişmesi Harezm bölgesine yerleşmesi sonrasına denk gelmektedir. Araştırmalara göre, Karakalpaklar demircilik mesleğini Kazak ve Özbek halklarından öğrenmiştir. XVIII. yüzyıla ait Rus kaynaklarında, Karakalpakların Sir Derya etrafındaki dağlardan kurşun çıkardıkları anlatılır, ticaret ve zanaatçılık ile meşgul olan halk olduğu ifade edilmiştir.[359] Karakalpaklar'da demircilik, şehirlerde oturan halk arasında gelişmiştir. Şımbay, Kongrat, Hojeli şehirleri, ticaret yollarının geçtiği bölgelerdir. Bu şehirlerde yaşanan ekonomik ve kültürel gelişmeler, Karakalpaklar'ın hayatına yenilikler katmıştır. Çiftçilik ve hayvancılıkla geçinen halkın ihtiyacı olan kürek orak, balta, şigir ve çelik tencereler demirciler tarafından yapılır. Karakalpakistan tarihi araştırmacısı Aynazar Otemisov'a göre Karakalpak halkında toplam 1445 meslek vardır. Bunlardan demirci, çelikçi, zerger, ahşapçılık, nakışçı, halıcı ve ayakkabıcı meslekleri nesilden nesile aktarılan meslekler olmuştur. Eskiden her 304 aileye bir demirci, 204 aileye bir ahşap ustası, 87 aileye bir ayakkabıcı hizmet etmiştir.[360]

Karakalpak demircilerin dükkânları pazarların içinde bulunur ve her ustanın yanında bir çırak çalışır. Büyük dükkânlarda ise 3-4 çırak çalışır. Çoğu zaman ustanın yanında kendi çocukları veya işi öğrenmek isteyen akraba veya yakınları çalışır. 12-13 yaşlarda başlayan çıraklık 5-10 yıl kadar devam eder. Çırakların yeme, içme ve barınma ihtiyaçları ustalar tarafından karşılanır. Çıraklık dönemi bittiğinde sofra kurulur, aksakallar ve ustalar toplanarak ziyafet verir. Ziyafetin ardından çırak için dua edilir ve çırağa usta unvanı verilir. Çırak, ustasına "sarpo" adı verilen bir hediye verir, usta ise çırağına kendi kullandığı demircilik iş aletlerini hediye eder.[361] Demircilerin iş aletlerinin arasında örs, çekiç, körük ocağı, dişli bıçak ve makas bulunmaktadır. Demirci ustalar örs aletini Hive, Türkistan ve Orenburg şehirlerinden satın alır. Körük ocakları toprak veya ocakta kurutulan kerpiçten yapılır. Ustalar bu ocağı kendi yapar ve ocakların uzunluğu 1.50-1.80 metre arasında değişirken genişliği 1-1.20 metre olarak hesaplanır.[362] Körük, 7-8 tane keçinin derisinden yapılır. Ovak şekilde olan deri torbanın uzunluğu 120-150 cm, genişliği ise 50-70 cm olur. Torbanın ucuna demir kolluk yapılır. Körük ocağının yanına koyulan sağlam ağaçların

[359] ***Materialı Po İstorii Karakalpakov,*** (1935) *Trudı İnstituta Vostokovedeniya AN SSR*, t. VII, M.-L., s. 197-198.

[360] **Mambetov,** *Karakalpakların Etnografiyalık…,* s. 108.

[361] **Utemisov, A.,** (1971) *Polevaya Zapis, n:*17, s. 34.

[362] İstoria Arheologia, İ E*tnografiya Srednei Azii.* (1968). M, Nauka, s. 151.

üstüne değişik boyutlarda örsler yerleştirilir. Bu örslerde demir dövülür ve demirlere şekil verilir.[363] Demirciler, Karakalpakistan'ın endemik bitki türlerinden olan sekseul ve cıngıl ağaçlarından elde edilen kömürleri kullanır. Karakalpaklar'da kömürcülük mesleği XIX. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. 1881 yılında Karakalpak halkı, Amu Derya'nın sağ tarafından Hive Hanlığı'na 1000 deveye kömür yüklemiş ve getirip satmıştır.[364] Butakv'a göre Karakalpaklar, Aral Denizi'nin adalarında sekseulden kömür yapıp Hive Hanlığı'na satmıştır.[365] Bu kömür hazırlanırken özel çukurlar kazılır ve sekseul ağacının odunları doldurulup ateşe verilir. Çukurun ağzı çimenle kapatılır ve belli süre içinde ateş kontrol edilir. 2-3 saat sonra ise kömür elde edilir.

XIX. yüzyılda Karakalpaklarda demir madenleri olmamasına rağmen, daha eski zamanlarda Karakalpakların ataları, Sir Derya'da yaşadığı zamanlar bu işle uğraşmıştır. Türkistan halkları demiri, Rus tüccarlardan satın almıştır. Türkistan'ı işgal eden Ruslar, bu bölgede ticaretin yönetimini eline almıştır. Demircilerin kullandığı diğer iş aletleri ise keski, balga, oyma kalemi, maşa, testere, fırın kancası ve zımbadır. Karakalpak demircileri, çiftçilerden balta, orak, tırma ve pazna siparişi alır, çiftçiler de demircilere borçlarını buğday, koyun, keçi veya ham demir vererek öder. Halka hizmet eden demirci ve yerliler arasında anlaşma yapılır ve anlaşmaya göre, alınan hasadın belli bir kısmı demirciye verilir. Köyün aksakalı bu anlaşmanın hakemi olarak görevlendirilir.[366] Demirciler, çiftçilerin ve hayvancılıkla uğraşan köylülerin iş aletlerini yaparak onların ihtiyaçlarını karşılamıştır. Hayvancıların yün kesme makasları, at takımları, nallar ve diğer malzemeler demir ustaları tarafından yapılmıştır. Demir ustaları aynı zamanda mutfak araç gereçleri, kova, bıçak, demir, çivi ve kilit yaparak dükkânlarında satışa sunmuştur. Karakalpak demircilerinin teknik kuralları, Türkistan halklarının demircilik kuralları ile aynıdır. Bununla birlikte, iş aletlerinin adının ve şekillerinin de aynı olduğu belirtilmiştir.[367] Özel beceri ve tecrübe isteyen çiftçi aleti "pazna"nın yapımında demirci ilk önce bir parça demiri kızdırır ve onu döverek ateşte şekil verir. Pazna iki parçadan ibaret olup her bir parçada üç delik açılarak

[363] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s.151.

[364] **Sadıkov, A.,** (1965) *Ekonomicheskie Svyazi Hivı S Rossiei*, Tashkent, s. 91.

[365] **Butakov, A.,** (1953) *Dnevnıe Zapiski Plavaniya A.İ. Butakova Po Aralskomu Moryu V 1848-1849*, Tashkent, s. 36.

[366] **Jdanko, T.,** *Polevıe İssledovaniya Horezmskoi Ekspedıtsii V 1954-1956*, s.199-200.

[367] **Brodovskii, M.,** (1891), *Tehnicheskie Proizvodstva V Türkistanskom Krae*, s. 47-51.

birbirine demir çiviyle birleştirilir.[368] Karakalpak demircilerinin arasında "şıngobız" müzik aletini yapan ustalar bulunmaktadır. Şınobız adlı müzik aleti iki demir ince plaktan meydana gelir ve bir plakanın uzunluğu 7-9 cm, ikinci plakanın uzunluğu ise biraz daha kısa olur. Bu plakaların esnek olması önemli kurallardan biridir. Bu müzik aletinin kısa bölümü dişlerin arasına alınır ve sol el yardımıyla tutulur, sağ elin işaret parmağı öne ve arkaya hareket edince müzik sesi çıkar.[369]

Karakalpaklarda tenekecilik mesleği XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış bir meslektir. Djabbarov'a göre Rusların Hive topraklarını işgal etmesinden bu bölgeye tenekeler getirilmeye başlanmıştır.[370] Karakalpakların anlattığına göre, tenekecilerin dükkânları Çimbay, Törtkul, Kongrat ve Hojeily şehirlerinde kurulmuştur. Bu dükkânlarda kova, lamba ve sandıklar, teneke nakışları ile süslenmiştir. Karakalpak teknecilerinin iş aletleri örs, çelik zımba, makas, büyük ve küçük çekiçlerdir. Karakalpak halkı, demirci ve tenekeci ustalara büyük saygı gösterir ve onların mesleğinin kutsal olduğuna inanır.

Şimşik soysada, kasap soysın- Serçe bile kesilse, kasap kesmeli
Demircilik işini sadece ustalar yapabilir, herkes yapamaz. (atasözü)

Dökme demircilik mesleği aynı demirciler gibi nesilden nesile aktarılan meslektir. Karakalpaklar bu mesleğin ustalarına "*Şoyunşı"* demektedir. Şoyun kelimesi, dökme demir anlamına gelir. Karakalpak boyları, toplu bir köyde yaşamayı tercih etmiştir. Karakalpakistan'ın Karaözek şehrinde, Kazayaklı boyundan olan ustaların yaşadığı Şoyunşı köyü bulunmaktadır. Bu ustalar dükkânlarında döküm kazan, şigır tekerlekleri, avcı mermilerie ve araba yapımında kullanılan berdenek malzemelerini üretir.[371] Her dükkânda 7-8 çırak olur ve çıraklar farklı köylerden gelen siparişleri alır. Bu dükkânların çoğu Kazaklar'ın yerleşim bölgelerine yakın yollardan geçen bölgelere açılır (Şımbay-Kızıl Orda). Zira Kazak halkı, Karakalpaklı tenekeci ustalardan saban demiri ve başka dökme

[368]***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 152.

[369]***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 154.

[370] **Djabbarov, İ.,** (1959) Remeslo Uzbekov Yujnogo Horezma v kontse XIX- nachale XX v-v *kn: Zanyatiya İ Bıt Harodov Srednei Azii*, s. 90.

[371]***Etnografiya Karakalpakov,*** s.156.

aletlerden çokça satın alır. Şoyunşıların aileleriyle beraber yaşadığı şehirler Hojaeli, Kongrat, Mangıt, Kıpşak, Kıtay, Şorahan, Tötrkul ve Şımbay şehirleri olmuştur.[372]

Karakalpak ustaları, dökme demir ocakları kendileri yapar. Bu ocak toprak hamurdan yapılır. Ocağın uzunluğu 1,5 artı 1 metre temel, genişliği ise 2 metre yapılmaktadır. Koni şeklinde yapılan bu ocağın duvarları da sağlam ve kalın olmaktadır. Demir, ocağın içinde yapılan yuvarlak veya kare haline getirilerek ikinci ocakta da eritilir. Dış ocağın iki tarafında ikişer tane hava basıncını sağlayan deri körükler yer alır.[373] Şoyunşılar, günde bir veya iki kere döküm demir yapar. Verilen siparişler kalıp kullanılarak yapılır ve ustalar kalıpları, gri kum ve buğday un karışımından temin eder.[374] Demir olarak hammadde bulamayan ustalar, Ruslar'dan döküm demirden yapılan eşyalar satın alıp eriterek ihtiyaçlarını karşılamıştır. Karakalpaklar şoyunşıları döküm demir yapımında, yapan iş aletlerın daha sağlam olması için de bakır kullanır. Kongrat şehrinin ustaları "pazna" - saban demiri yapımında, döküm demire bakır karıştırıldığı ve bu aletin uzun süre kullanılmasını sağladığı belirtilir.[375]

Bakırcı mesleği Sovyetler döneminde gelişmiştir. Rusya-Orenburg-Taşkent demiryoluyla, bakırdan yapılmış ev eşyaları getirilmiştir. Bu bakır eşyalara örnek olarak dung (su kabı), dumşe (çaydanlık), tabak ve tütün kutuları gösterilebilir. Aynı zamanda bakırcı ustalar, ayakkabıcılara zer jip (metal iplik) ve at takımında kullanılan bakır parçaları satmıştır. Bakırcılar kırmızı ve sarı olmak üzere iki tür bakır kullanmıştır. Bakırcıların iş aletlerini ise örs hariç, demirci ustalar yapmıştır. Bakır ince parçalara ayrılıp makasla kesilebilecek hale getirildikten sonra bakıra istenen şekil verilir. Hazır olan parçaları birleştirmek için boraks ve bakır eğintisinden lehimleme karışımı yapılır. Son aşamada ise eşya, tuz karışımıyla eşyayı kaplayıp yüksek ateşe verir ve sonra suya batırılıp bakıra kırmızı rengi verilir.[376]

---

[372] **Djabbarov İ.,** (1959) *Ob Uchinichestve V Remeslennıh Tsehah Srednei Azii V Kontse XIX-XX v.* M-L., s. 41.

[373] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 158.

[374] **Utemisov, A.,** (1972) *Polevaya Zapis,* n:7, s. 14.

[375] **İvanin, M.,** (1873) *Hiva İ Reka Amudarya,* SPB., s. 49.

[376] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 170.

6.2. Ahşap İşçiliği Kültürü

Ahşap işçiliği, Karakalpakların en eski mesleklerinden biri olmuştur. Çadır ustaları uyşi, araba ustası arabacı, ahşap müzik aletleri ustası kobızci, at eyeri ustası eyerşi olarak adlandırılmıştır. Bu ustalar yalnızca bu işleri yapmakla kalmayıp aynı zamanda ahşapların üstüne dekoratif modeller de işlemektedir. Ahşap müzik aletler, ev eşyaları ve diğer ahşapla yapılan ürünler bu ustalar tarafından nakışla süslenmektedir. Karakalpak ahşap ustaları dükkânlarında bulunan torna tezgâhında şıgırşık, şarık, oklava, astahta (oklava) yaparak ürünlerini tezgâhta satışa çıkarmaktadır.

Ahşap ustaları araba yapımında iğde, karaağaç, söğüt ve kavak gibi sert yapılı ve dayanıklı ağaçları kullanır, arabanın her bir bölümü farklı ağaçlardan yapılmaktadır. Güpşek olarak adlandırdıkları tekerlek ortaları, Amu Derya ormanlarında yetişen yabani ağaçlardan elde edilir, bu ağaç bir gün suda bekletilerek esnek hale getirildikten sonra kullanılır. Şoförün oturduğu yer olan "*arıs*", kavak ağacından yapılır. Tekerleklerin dış çemberi ocaklarda tütsülenen ve "*kegey*" adı verilen sepetçi söğüdü ağacından yapılır. Arabanın her bir parçası ayrı yapılıp sonunda birleştirilir ve ustalar, Bir araba yapımına 30-35 gün harcar.[377] Karakalpakların soy ağacında büyük boylardan biri olan "Kanglı" adını, arabanın hareket ederken çıkardığı ses "*kank*"tan aldığı düşünülür. Kanglı boyunun atalarının araba ustası olması ve Karakalpak topluluklarını bir araya getiren büyük bir boy olması, Kanglı'nın önemli özelliklerinden biridir. Araba yapımının temelinde aynı Karakalpak halkının iki arıs ve altı büyük boydan oluşması, arabanın iki arıs ve altı bölümden ibaret olması bazı araştırmalara konu olmuştur. Arısın kelime anlamı boyların birleşimi anlamına gelirken bir diğer anlamı ise araba okudur.[378]

Karakalpaklar, at eyerini yapan ustaya "*eyerci"* demektedir. Bu meslek zamanında halk arasında çok önemli bir meslek olmasına rağmen günümüzde unutulmuş bir meslektir. At ve eşek için yapılan eyerleri Karakalpak ustalar kavak ve söğüt ağacından yapmıştır. Bu meslekte önemli kurallardan biri değişik kalıpların kullanılmasıdır. Eyerciler, parçaları hazırlayıp birbirine tutkalla yapıştırarak eyerin temelini oluşturur. Ustalar, yayın ve mersin balıklarının yüzgeçlerini üç gün kaynatıp, koyulaşan sıvıyı tutkal olarak kullanmıştır.[379]

---

[377] *Materialı Po Obsledovahiyu Kochevogo İ Osedlogo Tuzemnogo Hozyaistva İ Zemlepolzovaniya V Amudarinskom Otdele Sırdarinskoi Oblasti*, (1915) Tashkent, vip:1, s. 328.

[378] **Baskakov,** *Karakalpaksko- Russki Slovar*, s. 53.

[379] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 173.

Karakalpaklı eyerciler, elde ettikleri eyerleri bıçakla törpüler, deve ya da dana derisi ile kaplarlar.

Karakalpaklar, çadır yapan ahşap ustalarını ise uyşi olarak adlandırmaktadır. Bu ustalar çadırlarını yaz mevsiminde yapar ve çadır yapımda torangıl, karaağaç, aksöğüt ve kavak gibi ağaçları kullanır. Karakalpakların çadır yapımında kullandıkları aletler, diğer Türkistan halkları Özbek, Türkmen, Kırgız ve Kazakların kullandıkları aletlerle aynı olmuştur. Fakat Karakalpaklar çadırın şekli konusunda diğer Türkistan halklarından daha farklı bir stili uygulamıştır. *Şanaragına* adını verdikleri çadırın çatısı Kazakların *şanaragına* göre daha yüksek ve şekli gümbezi andıran modelde yapılmıştır. Türkmen çadırları ise Karakalpakların çadırlarına göre daha küçüktür ve Özbeklerin çadırlarının keregesi (iskeleti) boyasız yapılmaktadır. Karakalpakalar kendi keregelerini Kazak, Kırgız ve Türkmen halklarında olduğu gibi kırmızı boyamaktadır. Karakalpaklı ahşap oymacılığı ustaları, çadır kapılarını, ocak çerçevesini, sandıkları, bıçak kutularını, masa, araba parçalarını, at ve eşek boyunduruğunu nakışla süslemektedir. [380]

Oyma ustalarının kullandığı iş aletleri; "*kaşay*" (oyma kalem), "*kırgı"* (rende), mihengir, neşter ve kalıptır. Oyma ustaları çoğunlukla, yumuşak, hafif, taşınması ve oyması kolay olduğundan kavak ağaçlarını tercih eder. Ustalar aynı zamanda söğüt, dut, kayısı ve iğde ağaçlarını da ham madde olarak kullanmıştır. Bu ağaçlar kullanılmadan önce toprağa gömülür ve ağacın cinsine göre işlem yapılır. Ağacın yüzüne oyma yapılmadan önce aşı boyası veya büyük baş hayvanın ciğeri ile ağaç "josa" rengini alana kadar silinir. Josa, kırmızı renkte toprak olup Karakalpakistan'ın Kırantay ve Sultan Uayis dağlarında bulunur.[381] Bu işlem aynı zamanda nakışların daha da ön plana çıkması için kullanılır. Tecrübeli her oyma ustası kalıp hazırlar. İlk nakışlar keçi derilerine yapıldıktan sonra kalıbı yapılır. Nakış kalıbı yapma işi yetenek isteyen bir sanattır. Karakalpaklar nakış kalıbı ustalarına "ustaz" demektedir. Ustazların nakışlarını kalıptan ahşaba yapamayan kişilere, bu kalıpları kullanmak yasaklanır. Oyma ustaları ahşap ve kemik oyma işini, müzik aletleri yapımında, bıçak kolunun yapımında ve saklama kaplarının yapımında kullanır. Kemik oymak için dana kaburgası ortadan ikiye ayrılır ve temizlenir. Bu işlemden sonra kemiğe renk vermek için darı taneleri ile kaynatılır. Kemiklere yapılan nakışlar bıçak veya neşterle

[380] **Savitskii, İ.,** (1965) *Harodnoe Prikladnoe İskusstvo Karakalpakov,* Rezba Po Derevu, Tashkent, s. 29.

[381] **Savitskii,** *Harodnoe Prikladnoe…,* s. 56

yapılır ve kemik oymaların ahşaba kolay yapışmasını sağlamak için testere ile çizgiler çizip tutkalla yapıştırılır.[382]

Karakalpak kadınların nakış sanatını araştıran Allamuratov'ın "Karakalpak Halk Nakışları" kitabında, bu nakışlar gruplara ayrılıp özellikleri tespit edilmiştir. Nakışlar bitki motifleri, hayvan motifleri, ev eşyası motifleri ve geometrik motifler olarak gruplara ayrılmış ve teknikleri, özellikleri araştırılmıştır.[383] Mambetov'a göre Karakalpaklar'ın halk arasında bilinen ve sık kullanılan geometrik şekilleri şunlardır: "atanak" (hac), kare, yarı yuvarlak, eğrik çizgiler, altıgen ve sekizgen figürler. Karakalpak halk zoomorf motiflerinin isimleri; kos muyiz, tokalak muyiz, tay tuyak, iit taban, garga tırnak, gaz moyun, gauaşa gül, teris putak, tarak nagıs, tüyme bas, koylek jaga, beşpent jaga, korjın, şay kalta ve karjın şeklindedir.[384] Bitki motiflerinin isimleri ise; "*kauaşa gül*" (pamuk çiçegi), *"erık gül*" (kayısı çiçeği), "*karalı gül"* (duvarlı çiçek), "*kareli gül*" (erik çiçeği).[385] Zoomorf motiflerinin adı şunlardır: "tüye taban" (deve izi), *"kos muyuz*" (çift boynuz), "*koşkarşah muyuz*" (koç boynuzu), "*tırnak muyuz*" (tırnak boynuz), "*kumırska bel*" (karınca beli), "*böri köz*"-(kurt gözü), "garga tırnak" (karga tırnak), "*koy tisi*" (koyun gişleri), "*jılan baur*" (yılan ciğeri).[386] Ev eşya motiflerinin ismi; "*solak"* (araba parçası), *"şılauış"* (ağaç oyma aleti), *"tkeş"* (ekmek yapımında kullanılan alet),"*piskekşe"* (yayık değneği), "*sırga nagıs"* (küpe nakışı), "*tusaha*" (zincir).[387] Geometrik nakışlarının isimleri; *"espe*" (dalga), "*ştak*" (toka), "*şakmak*" (çakmak), *"kalta nagıs*" (sep kenarlarına yapılan nakış), "*jaga nagıs"* (yaka nakışı) şeklindedir.[388]

Yukarıda adı verilen bu motifler, kadınların kıyafetlerinde, çantalarında, süs eşyalarında, halı ve keçelerde kullanılır. Bu motifler, dokuma tezgâhlarında iğne ve iplikten ortaya çıkan sanat eserleridir. Karakalpakların çadır süsleri; ak baskur, kızıl baskur, iin bau,

---

[382] **Mambetov,** *Karakalpakların Etnografiyalık,* s. 112.

[383] **Yılmaz, Salih,** (2016), "Karakalpak Türklerinde Nakış Sanatı", *VI. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri*, Konya.

[384] **Mambetov,** *Karakalpakların Etnografiyalık,* s. 113.

[385] **Allamuratov, A.,** (1977) *Karakalpakskaya Narodnaya Vishivka*, Karakalpakstan, Nukus, s. 29-30.

[386] **Allamuratov,** *Karakalpakskaya Narodnaya…,* s.35-37.

[387] **Allamuratov,** *Karakalpakskaya Narodnaya…,* s. 41.

[388] **Rempel L.,** (1961) *Arhitekturni Ornament Uzbekistana*, Tashkent, s. 64.

beljip ve ak kur nakışlarının motifleri Orta Çağ ve öncesine dayanan ve nesilden nesile aktarılıp milli özellikleri koruyan motifler olmuştur. Karakalpak halk motiflerini birbirini tekrar etmeye ve başkaları tarafından yapılamayan nakışlara sahiptir. Her bir Karakalpak nakışının kendi adı ve anlamı vardır. Bu nakış motifler, halkın etnik tarihi ile bağlı olan tamga olarak kabul edilir ve Karakalpakların bazı eski inançlarına atıf yapılan şekillerdir. Nakışların isimleri; halkın estetik bakışları, çevre ve doğaya saygısı, sosyal ve kültür hayatının tarihin anlamasını kolaylaştırır.

6.3. Zanaat İşçiliği Kültürü

Karakalpakistan'da kuyumculuk mesleği XIX-XX. yüzyıllarda gelişmeye başlamıştır. Bundan önceki zamanlarda ekonomisi zayıf olan halkın ekonomisinin gelişmesi sağlayan faktör, Batı ve Doğu ticaret yollarının Karakalpakistan topraklarından geçmesidir. Karakalpakistan'dan geçen bu ticaret yolları, halkın sadece ekonomik hayatını değil aynı zamanda sosyal ve kültürel hayatını da etkilemiştir. Karakalpaklar'ın topraklarından geçen yol Taşkent, Çin, Kazan ve Moskova'ya giden kervanyolu, Karakalpakların kontrolü altında olmuştur. Kamalov'a göre bu yollarda vergi toplayan Karakalpaklar belli miktarı kendine, geriye kalan kısmı da Kazak Han'ına teslim etmiştir.[389] Karakalpaklar ticaret yolları sayesinde başka halkların kültür ve sanatlarıyla da tanışmış olur. Ticaret, sanat ve zanaatla ilgilenen kişilerin sayısı zamanla artmış ve yeni meslekler ortaya çıkmıştır.

XIX-XX. yüzyılda kuyumculuk, Karakalpak halkında en gelişmiş dönemini yaşamıştır. Kuyumcular altın ve gümüş takı, at takımları, nakışlı kap ve ev eşyaları siparişlerini alır ve hazırlar. Bazı kuyumcuların malları Cimbay, Hojeli ve Kongrat pazarlarında satışa sunulmuştur. Altın ve gümüşle çalışan kuyumcuların geliri yüksek olduğu için, servet sahibi insanlar olduğunu görmek mümkündür.[390] Kuyumcular genel olarak tek başına çalışır ve meseleğini sadece çocuklarına ve yakınlarına öğretirler. Ustaların söylediklerine göre bu mesleği öğrenmek 10 yıldan fazla zaman alır. Karakalpak kuyumcularının iş aletleri örs, ocak, körük, üç dört kenarllı eğe *"egeu*", değişik boyutlarda

[389] **Kamalov, S.,** (1965) *XVIII Asirdegi Karakalpak Ham Rus Katnasıkları,* KKMB, Nökis, s. 12.

[390] ***Dokumentı Arhiva Hivinskih Hanov Po İstorii İ Etnografii Karakalpakov,*** (1967), M, s. 145.

ve ağırlıkta çekiçler, "*kaşau*"- çelik kalem, maşa, keski, pres kalıbı, zımba, "*daneker*"-lehim aleti, "nay"-metal uçlu ahşap boru ve "sımtaraş"-gümüş tel tarağıdır.[391] Türkistan Türk halkının kuyumcularının iş aletlerini çoğunlukla demirciler yapmıştır. Türkmen, Kazak, Kırgız ve Özbek kuyumcular metal alıp kullanır, Karakalpak ustaları ise kalıbı kullanıp bilezik, tuime, haykel ve ongırmonşak takıları yapar. Kuyumcular bronz baskı kalıbında nakış yapıp eşya ve takıları süsler. Karakalpaklı kuyumcular, ham madde olarak gümüş kullanır. Altını ise XX. yüzyılda Ruslar'dan satın alıp kullanmaya başlamışlardır.[392] Bu dönemde Ruslar altın ve gümüşü külçeler halinde Harezm bölgesinde satmışlardır. Sipariş veren insanlar Hive Hanlığı'nın ve Ruslar'ın gümüş paralarından eşya yaptırmıştır. Altınla çalışan kuyumcular çoğunlukla saf altını tercih etmektedir. Çünkü saf altının çok yumuşak olması kuyumcuların işini zorlaştırmaktadır ve az sayıda takı yapılmasına neden olmaktadır. Altın ve gümüş karışımı olanlar daha kullanışlı olup yüzük, küpe ve tilla (bilezik) gibi altın takılar elde edilir. Kuyumcuların "tarezi" adında tartısı bulunur ve özellikle gümüş ve altın gibi değerli taşların alımında kullanırlar. "Miskal", 4,26 gram ağırlığına denk gelen bir tartı birimidir. Bir miskal altın, iki veya üç miskal gümüş eritip kaynaştırdıktan sonra dövüp elde edilen sarı renkteki metal takıya "tilla" denir.[393] Karakalpaklı kuyumcuların işlerini yaparken kullandığı teknikler bulunur. Bu tekniklerde altın, gümüş kaplama, kertme, gravür işleri, çakma ve tel süs kullanılır. Ustalar takı, at takımı ve kemer yapımında kalay, kurşun ve bakırdan yapılan eşyalarına altın veya gümüş kaplama yaparlar. Karakalpak kuyumcuların anlattıklarına göre, kaplama yapımında ilk önce bir miskal altın, 8 miskal civa ve kurşun kaynaştırılıp sıvı halde saklanır. Elde edilen malzeme önce çalkalanır daha sonra metal takılar ve eşyalar bu karışımla kaplanır.[394] Gravür, ucu sivri çelik kalemler yardımı ile yapılır. Bu kalemler değişik boyutlarda olup, önceden çizilen nakışlara bu kalemle oyma yapılır. Elde edilen malzeme daha sonra altından kaplanır.

Karakalpak kuyumcular kadın takıları yaparken, kullanımı ve tekniği kolay olduğu için genellikle baskı kalıpları kullanmıştır. Bu yöntemde ilk önce kalıbın üstüne bir parça gümüş yerleştirilir ve gümüşün üstü kurşunla kapatılarak çekiçle dövülür. Yumuşak kurşun, kalıba doldurularak çıkan şekiller gümüşe geçirilir.[395] Karakalpak kadın takıları genellikle

[391] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 163.

[392] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 164.

[393] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 164.

[394] **Utemisov, A.,** (1972) *Polevaya zapis,* n:4, s. 7.

[395] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 165.

mercan, inci ve firuze taşlarıyla süslenir. Zira belirtilen bu taşların onlara uğur getirdiğine inanılır. Aynı zamanda bu taşların yerine renkli camlardan yapılan şekiller de sıkça tercih edilmiştir. Gümüş takılara takılan renkli taşların, koruyucu özelliği olduğuna inanılmıştır.

XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başlarında, her bir köyün kendi kuyumcusu bulunmaktadır. Karakalpak geleneklerine göre kadın takıları sadece süs eşyası değil aynı zamanda manevi değerlere sahip eşyalardır. Bu yüzden kuyumcuların en çok yaptığı ürün kadın takıları olmuştur. Karakalpak kuyumcuları özel bilezikçi, gümüşçü ve altın olarak ayrı ayrı uzmanlaşmıştır. Bu işlerin hepsini yapabilen sadece kuyumcu ustaları olmuştur. Suharev'e göre bu dönemde kuyumcular yüzükçü, küpeci ve bilezikçi olarak da ayrılarak kendi alanlarında uzmanlaşmıştır.[396] Karakalpakların bu mesleği Özbek halkından öğrendiği ve geç dönemde ortaya çıktığı bilinmektedir. Aynı zamanda Karakalpak kadın takılarının Kazak ve Türkmen kadın takılarına benzemesi de buna bir kanıttır. Aynı toprakları paylaşan Türkistan Türk halklarının sosyal ve kültürel hayatındaki benzerlikler günümüzde de varlığını sürdürmektedir.

Karakalpak bilezik çeşitleri arasında sade, kuyma ve jez bilezik bulunur. Bu bilezikler gümüşün eritilip törpülenene kadar dövülmesi ve ardından üzerine nakışların yapılmasıyla elde edilen takılardır. Kuyumcular, törpüleme işleminde ince kum kullanmaktadır. Kuyma bilezik yapımının da tekniği aynıdır fakat kuyma bileziğin nakışları hazır elde edilir. Bu bilezik hem gümüşten hem de bakırdan yapılır. Bakır bilezik 8-12 tane taşla süslenir ve ardından üzerine nakış yapılır. Karakalpak geleneğine göre bu bilezik, yeni gelinlere takılır. Kız çocuklarına ise bronzdan yapılan ince düz bilezik takılır.[397] Jez bilezik pirinçten yapılır ve gelinin çeyizinde büyük önem taşır. Bu bileziğin en önemli özelliklerinden birisi de üzerindeki yılan derisi nakışıdır. Bileziğin şekli yılana ve uçları yılanın başına benzer. Bileziklere bakşedilen yılan sembolü, Karakalpak kadınlarının ana totemidir. Tokarev'e göre totemizm bazı toplulukların değişik hayvan veya kuşların kendilerinin ataları olduğuna ve bu ataları ile mistik bağları olmasına inanmasıdır.[398] Bu inançlara bakıldığında, Karakalpakların etnogenezinde yer alan eski Türk boylarının etkisini görmek mümkündür. Esberdenov'a göre Saka boylarının inançlarında su ve gök tanrıçasının sembolü yılandır. Jez

[396] **Suharev, G.,** (1962) *O Pozdnefeodalnıi Gorod Buhara Kontsa XIX- nachala XX Veka, (Remeslennaya Promıshlennost)*, Tashkent, s. 49.

[397] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 166.

[398] *Kratkii Naychno Ateisticheskii Slovar*. (1969). Moskva, s. 566.

bilezik gelin çeyizinde getirilir, genç ve yaşlı kadınlara dağıtılır. Bu bilezikler takılmaz, sandıklarda saklanır. Bu geleneğin yapılmasının sebebi, yeni gelinin akrabalarıyla bağ kurmasını ve damatla kaynaşmasını sağlamaktır.[399] Başka bir deyişle, Karakalpaklı gelin ve damat, boylarının ata ruhlarında birleşip neslin devamlılığı sağlayacağına inanılmasıdır.

Eremeeva'ya göre, yılan sembolünün önemi Türk halklarının kültürüne Türkistan'da yaşayan İran kökenli halkların etkisiyle girmiştir.[400] Türkmenlerde ve diğer Türkistan topluluklarında kullanılan takıların çoğunda yılan deseni bulunmaktadır. Zira Türkistan topluluklarına göre yılan, doğurganlık, bolluk ve bereketin simgesi olmuştur. Karakalpak kuyumcuları, küpe yapımında gümüş, altın ve bakır kullanmıştır. Ustalar, küpenin parçalarını ayrı ayrı işleyerek daha sonra bu parçaları bakır veya ahşap ince borular yardımıyla birleştirir. "Nay" adı verilen ocak ateşinde işlendikten sonra 30-35 cm uzunluğunda ve çapı 1 cm borular yardımıyla parçalar birleştirilir.[401] "Kalkalı", "jalpak" ve "baldaklı" Karakalpak kuyumcularının elinden çıkan küpe çeşitleridir. "Kalkalı" küpe halka şeklinde yapılır. Kalkalı küpe, uzun zincire eşdörtgen metal süslerin takılıp birleştirilmesiyle oluşur. 12 yaşındaki kız çocukları üyüyüp evlenene kadar bu küpeyi takar. Evlendikten sonra ise küpeden uzun zincir çıkartılarak takılır ve bu küpenin adı değişerek "soyau" olur.[402] Dörtgen şeklinde yapılan süslere Türkmen halklarında sıkça rastlanmaktadır. Dörtgen şeklinde yapılan takıların en gözdesi ise "gonjik" adını verdikleri büyük eş dörtgen şeklindeki takıdır. Vasileva'ya göre, eş dörtgen şeklinde yapılan takılar, üretkenliğin ve neslin devamını sağlayan gücün simgesidir. Bu takı genellikle kadınların karın bölgesine takılır, aynı zamanda kadının doğurganlık gücünü yükselttiğine inanılır.[403]

Karakalpak genç kızların çeyizinde, "şımıldık" adı verilen eş dörtgen şekillerin birleştirilmesiyle oluşturulan renkli kumaşlardan perde ve minderler damat evine getirilir. Karakalpaklar bu renkli kumaşların birleştirilmesi işlemine "siy kurak" adını vermiştir. Bu

---

[399] **Esbergenov, H.,** (1989) v Boprosı Etnicheskoi İstorii İ Traditsionnoi Kulturı Karakalpao*; Etnograficheskaya İstoria İ Traditsionnaya Kultura Narodov Srednei Azii İ Kazahstana*, Nukus Karakalpakstan, s. 53-76.

[400] **Yeremeev, D.,** (1990) Tyurk- Etnonim İranskogo Proishojdeniya? (K probleme Etnogeneza Drevnih Tyurkov), *Sovetskaya Etnografiya*, s. 129-130.

[401] ***Etnografiya Karakalpakov,*** (1980), s. 163.

[402] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 166.

[403] **Vasileva, G.,** (1989) *Ukrasheniya-Oberegi U Tyrkmen*. *Etnograficheskaya İstoriya İ Traditsionnaya Kultura Narodov Srednei Azii İ Kazahstana,* Nukus Karakalpakstan, s. 171-183.

renkli kumaşlardan yapılan çeyiz eşyalarının gelinin neslinin bol ve devamlı olmasını sağladığına inanılmaktadır. Ribakov'a göre Slav topluluklarında eş dörtgen motifler, düğün geleneklerine bağlılığın ve aynı zamanda bolluğun sembolüdür.[404] Yukarıda bahsedildiği gibi, Karakalpak kadınlarının takı özellikleri araştırması, bu halkın eski inançlarına ve başka topluluklardan etkileşimine dair bilgi vermektedir. Karakalpak kadınlarının yuvarlak, küçük ve büyük boyutlarda bulunan küpelerine ise "jalpak-sirga" denir. Karakalpak geneleklerine göre, genç kızların ay-yıldız şeklinde ve adı "baldaklı küpe" olan takıyı kullanmaları ise onların evlenmeye ve doğurmaya hazır olduklarının göstergesidir. Çocuk doğurmak isteyen Karakalpak kadınlar, ay şeklinde olan gümüş ve taşlı takılar takar. Aynı zamanda bu takıların nazardan koruduğuna dair bir inanç vardır. Esbergenov'a göre, Türkistan, Sibirya ve Avrupa topluluklarında "ayşık" adı verilen nakışlara rastlanmaktadır. Kazaklarda ise aykış nakışı, kadınların kıyafetlerinde ve keçe halılarda süs halinde görülmektedir. Ayrıca ayşık nakışı Türkmenlerde Ayşık Abdal etnik grubunun da damgası olarak kullanılmıştır.[405] Altın ve gümüşten yapılan ve burna takılan takıya ise "arebek" denir. Karakalpak kadınlar arebeği burnun sağ deliğine takar. Vasileva'ya göre arebek takısı Hive ve Buhara Hanlığı'nda yaşayan Özbek kadınların takısıdır. Bu takı, Türkistan'da yaşayan Arap kadınlarında ve Orta Doğu halklarında da mevcuttur.[406] Bazı kaynaklara göre Özbeklerin sadece Deşti-Kıpçak boyuna mensup kadınlarının arebek taktığı tespit edilmiştir. Karakalpak yüzüklerinin taşlı, taşsız ve "sahina" (yuvarlak) olmak üzere üç çeşidi vardır. Bu yüzükler gümüş metal telden yapılır ve teller dövüldükçe şekil alır. Taşlar, yüzük üstüne telden yapılan yuvaya oturtulur. Karakalpak kuyumcular, kadın kıyafetlerinin üstüne takılan "kargıilgek" de üretmiştir. Bu takının tokaları, tel süslerden yapılan malzemelerle elde edilmiştir. "Tuime", "ongirmonşak", "haykel" ve "tumar", ustalar tarafından yapılan gelin çeyiz takımı eşyalarıdır. Resimlerde bu takıların çeşitleri ve özellikleri, kadınların kıfayetlerinin gösterildiği bölümde gösterilmiştir. Veletskaya'ya göre takılara, halkın kutsal saydığı hayvan veya nesnelerin motifleri işlenir ve bu takılar, halkta totem simgesidir. Çeyiz takılarının ve eşyalarının her birinde bu nakışlara ve sembollere rastlamak mümkündür.[407]

---

[404] **Rıbakov, B.,** (1981) *Yazıchestvo Drevnih Slavyan,* Moskva, s. 42 .

[405] **Esbergenov, H.- Hoshniyazov, J.**, (1988), *Etnograficheskie Motivı v Karakalpakskom Folklore*, Tashkent, s. 99.

[406] **Vasıleva, G.,** (1973) *Turkmenskie Jenskie Ukrasheniya, Sovetskaya Etnografiya,* n:3, s. 98.

[407] **Veletskaya, N.,** (1978) *Yazıcheskaya Simvolika Slavyanskih Arhaicheskih Ritualov,* Moskva, s. 115.

"Tuime", "haykel", "tumar" takıları oval ve yuvarlak gümüş figürlerin zincirin ucuna takılmasıyla yapılır. Bu motiflere Karakalpaklar "baka" (kurbağa), "yuvarlak tyime" (yumurta) demektedir. Takılara bu isimlerin verilmesi, kurbağa ve kuş sembolünün önemli olduğunu göstermektedir. Karakalpaklara göre efsanevi güce sahip olan hayvanlardan biri de kurbağalardır. Jdanko'ya göre Türkistan topluluklarının efsanelerinde kurbağanın anlatıldığı hikâyeler bulunmaktadır. Zira yağmuru ve şimşeği kurbağaların çağırdığına inanılmıştır.[408] Karakalpaklara göre kurbağa motifi aynı zamanda anneliğin, doğurganlığın ve bereketin simgesidir. Karakalpak kadınları bu yüzden takı, eşya ve kıyafetlerinde gelin çeyizlerinde kurbağa motifini sıkça kullanmıştır ve nakışlara "baka" denmiştir. Sazonova'ya göre eski Hint-Avrupa halkları inancında kurbağa kültü vardır. Bu kültünün fonksiyonu Avesta'daki Anahita adlı bereket tanrıçasının fonksiyonu ile aynıdır. Yani bereket ve bolluk getirendir.[409]

Türkmen halkında; halı, kadın ve çocuk kıyafetlerinde zaman zaman kurbağa motifi nakışlarına rastlanmaktadır. Vasileva'ya göre, Türkmen halkının kurbağa motiflerini kıyafetlerinde ve halılarında kullanmasının nedeni, bu motifin insanları kötü ruhlardan koruyacağına inanılması, neslin devamlılığını sağlaması ve bolluk simgesi olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Kadınların başörtüsünde kullandıkları kurbağa motifi "pürendjek", "dagda" olarak adlandırdıkları Yomud boyunun kadınları da bu inanışa sahip olmuştur.[410]

Karakalpak kuyumcu ustaların eserlerinde yer alan "baka" ve" yuvarlak çıngırak", oval yumurta şekli verilen süs takıların fonksiyonu sallanıp çıkarılan sesle kötü ruhları korkutmaktadır. Aynı zamanda kurbağa ve yumurta, yeni neslin sembolüdür. Karakalpakistan'da Mızdahkan Kalesi'nde bulunan Cömart Kassap Tepesinde, II-XIV. yüzyılına ait olduğu bilinen 6 tane su kabının her birinin içinde 3'er yumurta olup toplam 18 yumurta bulunmuştur.[411] Yumurtaların bulunduğu yer çocuk mezarları olarak ve yumurta

---

[408] **Jdanko, T.,** (1956) *Rabotı Karakalpakskogo Etnograficheskogo Otryada v 1956, Materialı Horezmskoy Ekspeditsii*, Moskva, s. 49.

[409] **Sazonova, M.**, (1970) *Ukrasheniya Uzbekov Horezma, Traditsionnaya Kultura Narodov Peredney İ Sredney Azii, Sbornik Muzeya Antropologii İ Etnografii*, n:26, Leningrad, s. 136.

[410] **Vasıleva, G.,** (1989) *Ukrasheniya-Oberegi U Turkmen*, Nukus, s. 173.

[411] **Hojaniyazov, G.,** (1989) Arheologicheskie İssladovaniya Nekropolya Mizdakhan, *Vestnik*, 1989. s. 66-73.

sayısının ne kadar çocuk öldüğü gösteren bir sembol olduğu düşünülmektedir. Çift sayının kız çocuk, tek sayının ise erkek çocuk olduğu düşünülmektedir.[412]

"Çingrırak", "baka", "haykel", "ongir monşak" ve "tuime" adı verilen takılar, altına takılan süslerdir. Karakalpak zerger ustaları haykeli gümüşten yapıp altınla kaplar ve haykel genç kızların çeyizlerinin en önmeli ve değerli parçasıdır. Yapılan araştırmalara göre, XIX-XX. yüzyılın başlarında Başkurt, Özbek, Tacik ve bazı Kafkas halkların kültüründe haykel, takı olarak yer alıyor.[413] Her bir halkın haykel şekli ve yapımında kullandıkları materyaller değişik olmasına rağmen bu takının fonksiyonu aynıdır. Gagen-Torn'a göre Başkırt kadınların süs önlüğü kumaştan yapılmıştır ve süsleri ise metal boncuklaran ibarettir. Bu süs önlüklerinin bazılarına Mari, Udmurt, Çuvaş ve Bulgar halklarında da rastlanmıştır.[414] Ovezberdiev'a göre "Tumar", "Dagdan" ve "Haykel" takılarının tanrıça heykelleri ile bir bağları vardır. Türkmenistan topraklarında yaşayan kadınlar, çantasında tanrıçalarını taşımışlardır.[415] Borozna'ya göre heykelin adı zamanla çanta olmuş veya İslam öncesi dönemde, topraktan veya ahşaptan yapılan, Tanrıların saklandığı bir kaptır. Sonraki dönemlerde ise heykelin çanta şeklini alarak içine muska veya tılsımların saklandığı düşünülür.[416] Karakalpak örf ve adetlerine göre, ana tanrıça sembolü olarak görülen "öngirşe" (önlük), "haykel" ve "tuime" kadınlar tarafından önemli bir yere sahiptir. Karakalpak kuyumcuları haykel yapımında iki boynuz kullanır. Allamuradov'a göre, haykel takısında iki boynuzun kullanılmasının sebebi, Tanrı'nın insan şeklinde değil, boynuzlu bir hayvan olarak kabul edilmesidir.[417] Bununla birlikte Karakalpaklarda boynuz, neslin devamlılığının ve bolluğun sembolü olarak kabul edilmektedir. Araştırmacılara göre, tarih boyunca Mısır, Kafkas, Sibirya gibi halklarda da boynuz verimliliğin simgesi olarak

---

[412] **İvanov, S.,** (1987) Chislovaya Simvolika İ Pol V Predstavleniyahİ Obryadah Narodov Sredney Azii*, Stranı İ Narodı Vostoka, Moskva,* s. 179-185.

[413] **Rudenko, S.-Bashkirı, G. Vasileva,** (1969) *Preobrazovanıe Bıta V Severnom Turkmenistane*, M, s.225; **Peshereva, E.,** (1959) *Goncharnoe Proizvodstvo Srednei Azii,* Trudı İnstituta Etnografii ANSSR. T.XIII M.-L., s. 112.

[414] **Gagen, T.İ.,** (1960) *Jenskaya Odejda Narodov Povoljya*, Cheboksarı, s. 60.

[415] **Ovezberdiev, S.,** (1972) *Turkmenskoe Serebro, Dekorativnoe İskusstvo SSSR,* s. 7.

[416] **Borozna, N.,** (1975) *Nekotorıe Materialı Ob Amuletah Ukrasheniyah Naseleniya Sredney Azii, Domusulmanskie Verovaniya İ obryadı V Srednei Azii*, M., s. 291-292.

[417] **Allamuratov, A.,** (1989) Karakalpakskoe Nagrudnoe Ukrashenie Haykel, *Etnicheskaya İstoriya İ Traditsionnaya Kultura Narodov Sredney Azii İ Kazakistana*, Nukus, s. 77-87.

görülmüştür.[418] Karakalpak kadınları haykel takısını kırk yaşlarına kadar taktıktan sonra tumar takısını kullanmaya başlar. Tumar, Karakalpak kuyumcuları tarafından haykel takısına benzer fakat boynuzsuz şekli yapılır. Allamuradov'a göre, boynuzlu haykel takısı doğurganlık temsil eden ve reprodüktif dönemde kullanılan bir takıdır.[419] Bu geleneğin aynısını Rus kadınlarının doğurganlığı ve bereketi temsil ettiğine inandığı "kiçka" adlı şapkalarında görebiliriz.[420] Türkmenlerde haykel takısı boynuzsuz yapılmaktadır. Ovezov'a göre, Yomud, Tekin ve Göklen boylarının kadınları kırk yaşlarına kadar heykel takısını takmaktadır. Küçük bir gümüşten ve kenarları kırmızı akik taşlarıyla süslenen haykel takısı, Göklen boyunun kız çocuklar, genç ve orta yaştaki kadınlarının kullandığı bir takı olmuştur.[421] Rus araştırmacılara göre Yomud boyunun haykel takısının şekli ve kullanımı, Moğol öncesi dönemde Rus kadınların takısı olan "kaptorge"nin aynısıdır.[422] "Haykel" üç kısımdan meydana gelir. Karakalpaklar haykelin yukarı bölümüne bas (kafa) veya şah (boynuz), orta bölümüne ise "haykel kaşi" demiştir. Alt bölüm, uzun zincirlere takılan baka ve çıngırakların birleştirilmesiyle oluşan kısımdır. Karakalpaklar en alt kısmına ise "haykel ayak" der. Haykelin her bölümü kırmızı akik taşlarıyla süslenir ve süs taşlarının toplam sayısı 8-9'dur. Esbergenov'a göre haykelin şeklinin baş kısmı hayvan kafasınına benzemesine rağmen diğer kısımları insan vücudunun parçalarını andırır. Nihayetinde haykele bakıldığı zaman öküz-insan ortak figürü görmem mümkündür[423] Tolstov'a göre öküz, İskit, Türk ve İran halklarının totemidir.[424] Karakalpak efsanelerinde öküzün kutsal bir hayvan olarak anlatılması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Karakalpakistan'ın Hojeli şehrine yakın bir bölgede "Gavur Kala" adında eski bir kent bulunur. Yerli halka göre gavur kelimesi Farsçada büyük baş hayvan anlamına gelen "gav" kelimesinden türemiştir. Gavperest, büyük baş hayvanlara tapan kişi anlamına gelir. Gavur Kala şehrinde yaşayan insanların öküze taptığı ifade edilir. Sneserev'e göre, Hive şehrine yakın bir bölgede olan

---

[418] **İskusstvo Drevnego Vostoka,** (1975) M, s.19; **Amiranashvili, Ş.,** (1950) *İstoriya Gruzinskogo İskusstva*, M, s.246; **N. Malıtskii.,** (1935) *Drevne Russkie Kultı Selskohozyaistvennıh Svyatıh Po Pamyatnikam* İskusstva, M, s. 14.

[419] **Allamuratov,** Karakalpakskoe Nagrudnoe Ukrashenie…, s. 77-87.

[420] ***Russkii İstoriko- Etnograficheskii Atlas,*** (1967) M, s. 225-226.

[421] **Ovezov, D.,** (1959) *Naselenie dolını Chandıra i Srednego techeniya Sumbara*, Ashhabad, s.241.

[422] **Tolstoi, İ.-Kondakov, N.,** (1987) *Russkie drevnosti v pamyatnikah İskusstva,* Vip V, SPb, s.64.

[423] **Esbergenov, H.,** (1989) Voprosı Etnicheskoi İstorii i Traditsionnoi Kulturı Karakalpakov, *Traditsionnaya Kultura Narodov Sredney Azii İ Kazhstana,* Nukus, s. 53-77.

[424] **Tolstov, S.,** (1935) *Perejitki Totemizma İ Dualnoi Organizatsii U Turkmen,* M-L, s. 30.

"Gouik Gölü"nün anlamı ise yine Farsçada öküz anlamına gelen "gou" kelimesinden türemiştir. Harezm dilinde ise "ik" eki "öküz yaratmış" anlamına gelmektedir.[425] Öküzün kutsal bir hayvan olduğunun diğer bir kanıtı ise, öküz başının mezarlıkların girişine asılmasıdır. Karakalpakistan'da bulunan Tahtaköpür bölgesinde, XVI. yüzyılda Kırk-Kız mezarlığının girişinde öküz kafasının resimlerine rastlanmıştır. Buna göre halkın günümüzde de bu inançları devam ettirdiği bellidir. Oğuz Derya'nın Amu Derya'nın bir kolu olduğu bilim adamları tarafından kanıtlanmış ve Mızdakhan (XIV), Ak-kala, Jana-kala (XVIII-XIX. yy) gibi büyük yerleşim bölgeleri bu nehrin etrafında kurulmuştur. Bu yerleşim yerlerinde öküz değerli bir hayvan olmuş ve her zaman insanların hizmetinde olmuştur. Büyükbaş hayvanlarla uğraşmak, göçebe hayat tarzından yarı göçebe ve yerleşik hayat tarzına geçmek anlamına gelmektedir.

Karakalpak kuyumcular, baş giysisi saukele'nin süsleri olan "jıga", gümüş firuze ve akik taşlarını üretmiştir. Ayrıca yine bu taşlarla süslenmiş "kıran" ve gümüş şapkalar da yapılır. Bu takıların her biri büyük emek ve el becerisi ister. Suharev'e göre Türkistan halklarının düğün geleneklerinde gelin ve damat, iki sultan olarak görülür ve baş giysileri taç şeklinde yapılır. Türkmen, Kırgız ve Kazak araştırmacılara göre "jıga"nın adı destan ve efsanelerde hanın, padişahın ve sultanların baş giysisi olarak tasvir edilmiştir. Kazakçada "jıga" kelimesi asker şapkası, Kırgızcada ise han şapkası veya gelin baş giysisi anlamına gelir.[426] Akishev'e göre bazı halkların eski inançlarına göre taç giyme merasimi, gök tanrısı olan güneş ve nesil, verimlilik tanrıçası olan toprakla evliliğine benzetilir. Gelin baş giysisi saukele ve taç giyme merasiminin de aynı manaya geldiği düşünülmektedir.[427] Karakalpaklar'ın gelin baş giysisi saukele ve kuyumcuların eserlerinin tarihi çok tarihlere dayanır ve Hint-İran mitolojisinde konu olmuştur. Karakalpak kuyumcuları kadınların baş giysisi olan *"töbeliği*" metalden yapar. *"Töbelik"* silindir şeklinde yapılıp üzerine nakış oyulur ve taşlarla süslenir. Karakalpakistan'ın Kongrat ve Moynak şehrinin Kazak Derya

[425] **Snesarev, G.,** (1969) *Reliktı Domusulmanskih Verovanii İ Obryadov U Uzbekov Horezma*, Moskva, s. 315.

[426] ***Turkmenskii Slovar,*** (1968) M, s.329; ***Kazak Tilinin Tusindirme Sözdigi,*** (1979) Almatı, T.4, s. 273; **Yudahin K,** (1965), s. 276.

[427] **Akishev, K.A.,** (1980) *Proishojdenie İ Semantika Issıkskogo Golovnogo Ubora, Arheologicheskie İssledovaniya Drevnego İ Srednevekovogo Kazahstana,* Alma-Ata, s. 23.

ilçesinde yaşayan halkın anlatımına göre, genç kızlar baş giysisi olarak sadece töbelik giyerken evli kadınlar saukelenin üstüne töbelik giymektedir.[428]

Karakalpakistan'da yapılan arkeolojik çalışmalar sonunda bulunan tarihi eser ve eşyalar, bölgede yaşayan Baktriya, Parfiya, Harezm ve Soğdya devletlerinin yüksek medeniyete sahip olduklarını göstermektedir. Bu medeniyetin etkisini Karakalpak, Kazak, Özbek, Türkmen ve Kırgız tarihinde ve hayatında da görebiliriz. Büyük İpek Yolu'ndan geçen kültürel, diplomatik ve etnik tesirler Karakalpak halkının sosyal hayatında izler bırakmıştır. Tarih boyunca Büyük İpek Yolu ticaretinde sadece karayolu değil suyolları da kullanılmıştır. Eski Harezm toprakları bu ticaret sisteminde yer almıştır. Bu ticaret sayesinde Hindistan'dan Amu Derya'ya, Sarıkamış, Uzboy deryalarından Hazar Denizi'ne, Kafkasya ve Karadeniz'e kadar ulaşılmıştır. Aral bölgesinde yaşayan Karakalpakların kültür tarihinde yer alan eserler, Toprak-Kala, Koy Kırılgan- Kala, Mazlumhan, Devkesken ve Aybuyur-Kala, Karakalpakların etnik yapısının Orta Çağ'da başladığının kanıtıdır.

[428] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 96.

7. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN İNANÇ KÜLTÜRÜ

7.1. Çiftçilik İnanç Geleneği

Çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan Karakalpaklar, doğaya önem veren ve saygı duyan bir halktır. Karakalpaklar, toprağı canlı olarak gördükleri için onu toprak ana olarak adlandırmışlardır. Halkın inanışına göre, toprak insanı besler, büyütür ve en nihateyinde insanlar toprağa geri döner. Karakalpak halkı, toprağı canlı gördükleri gibi doğayı da canlı olarak görmektedir. Doğanın, insanlar gibi konuştuğu, anladığı ve aynı zamanda mistik güçlere sahip olduğuna inanılır. Halk tarafından benimsenen bu anlayış, onların doğayı dikkatle izlemelerine ve doğada yaşanan her bir değişikliğin yaşamın normal bir akışı olduğuna inanmalarına neden olmuştur. Karakalpaklar'ın inancına göre hayat, ebedi olan ve kendini sürekli yenileyen bir anlama sahiptir.

Karakalpak çiftçileri, ekin zamanını güneşin hareketine göre ayarlamaktadır. Güneşin gölgesini takip ederek günlerin ne zaman kısalıp uzadığını hesapladıktan sonra ekin ve hasat zamanlarını bu hesaplamaya göre ayarlamaktadır. Karakalpak halkı arasında bu hesaplamaları yapan kişiye "esapşı" denilmektedir. Eşapçılar, 21 ve 23 Mart günlerinde hava durumuna bakarak 17 ve 21 Eylül tarihlerinde havanın nasıl geçeceğine dair tahmin yürütülmektedir. Örneğin; 21 ve 23 Mart tarihlerinde eğer çiy veya yağmur olursa,17 ve 21 Eylül tarihlerinde de kırağı olacağı varsayılmaktadır.[429]

Karakalpakların hayatında su önemli bir yere sahip olmuştur. Halk, ekine başlamadan önce toprağı temizleyip suladıktan sonra çiftçiler kurban keserek kanı Amu Derya'ya ya da su kanalına akıtarak dua eder. Daha sonra kurban eti komşularla paylaşılır veya bir araya gelerek kurban etinden yemek yaptıktan sonra ziyafet verilir. Karakalpak çiftçilerinin anlattıklarına göre, su kanalına öküz götürülüp yürütülür ve daha sonra kanala su verilir. Bir efsaneye göre Amu Derya'dan su alan bir Oğuz, denizde bulunan öküzün ayak izlerini takip ederken boğularak ölmüştür. Bu yüzden Amu Derya'nın bir kolu olan Oğuz denizi adını almıştır. Fakat günümüzde bu deniz kurumuştur. Karakalpak çiftçiler, ekin zamanı başlamadan önce çiftçilerin korucusu Dihanbabay'ya dua ederek tarlalarını kötü ruhlardan arındırır. Kadınlar bauırsak (pişi) ve kurban etinden çeşitli geleneksel yemekler yaparak ziyafet veririler. Karakalpak "şigir" yardımı ile uzakta bulunan ekinlerini doğal ve suni

[429] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s.186.

yollardan sular. Dihanbaba tarafından kovulduğuna inandıkları Şigir'in korucusu Naylacbaba'nın çaresiz kaldığını düşündükleri halk, onu da saygıyla anar.[430] Çiftçiler ekin işlerine, uğur ve kolaylık getirdiklerine inandıkları Çarşamba ve Cuma günleri başlar. Toprağı ilk kazıp dikme hakkı, halk tarafından seçilen kişiye verilir. Halk tarafından seçilen bu kişi, tarlaya gitmeden önce yıkanıp temiz kıyafetlerini ve kürk giyer. İnanış göre, kürkün tüylü tarafının dışarda olması gerekir. Toprağı yumuşatmak ve toprağın işlenmesini kolaylaştırmak için öküzün boynuzuna yap ve un serpilir, ardından seçilen kişi köydeki her bir çiftçinin tarlasının küçük bir bölümüne tohum ekmeye başlar. Bu açılış merasimi gerçekleştikten sonra tarlanın sahibi kendi tarlasını ekmeye devam eder. Karakalpak çiftçileri hasat zamanı en sağlam ve kaliteli tohumları ayrı toplar ve bunları kuru yerde saklar. Ekin başlamadan önce bu tohumlardan yemek yapılarak insanlar bir araya toplanır. Bu ritüelin, hasat zamanı çiftçiye bolluk ve bereket getireceğine inanılır. Tarlayı kötü ruhlardan korumak için uzun bir ağaç dalına hayvanın kafatası asılıp tarlaya dikilir. Tarlada çalışan çiftçiler, kadınlara yemek götürür, daha sonra kadınların eteklerine bir avuç toprak atılır. Özellikle çok çocuğu olan kadınların eteğine toprak atmanın bolluk ve bereket getireceğine inanılır. Eğer ekinler böceklerden veya çeşitli hastalıklardan etkilenirse balık ve diğer büyükbaş hayvanların kanı toprağa serpilir. Balık kemikleri tarlanın ortasında ateşe verilince bu ateşin çekirge ve böcekleri tarladan uzaklaştıracağına inanılır.

Karakalpak çiftçilerinin inanışına göre, ekinleri hastalıktan korumak için bir koyun tarla etrafında gezdirilir, gezdirilen bu koyun kesilerek kanı tarlaya akıtılır. Kurbanın eti halka dağıtılır. Çiftçiler aynı zamanda sadece kurban kanıyla değil, geçmişteki tecrübelerini kullanarak da ekinleri hastalıktan korumaya çalışırlar. Bu yöntemlerden birisi şafak vaktinde üzerinde çiğlerin oluştuğu "kangbak" bitkisinin küllerinin tarlaya serpiştirilmesidir. Sazan balığının kılçıkları ateşe verilir böylece oluşan bu duman böcekleri tarladan uzak tutmaktadır.[431] Hasat zamanı geldiğinde Karakalpak halkının bilge kişisi hasat toplama zamanını ilan eder. Bu bilge, aynı zamanda yukarıda bahsedilen "seçilmiş kişi" görevini üstlenen kişidir. Tanrı'ya ve Dihanbaba'ya dua edilir, toplanan ilk buğdaydan yemek yapılarak ziyafet verilir. Bu ziyafet yemeğinde buğday taneleri tereyağında kavrulur ve un elde edilir. Hazırlanan hamurdan sonra pişi ve gurtik yiyecekleri hazırlanır. Bir araya

[430] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 188.

[431] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 190.

gelinerek yapılan bu ziyafete Karakalpak halkı "janalık" demiştir. Bu yemekten sonra çiftçiler tarlalarında hasat toplamaya devam eder.

Orakçılar, tarlanın bir bölümüne dokunmadan bırakır. Karakalpak çirftçileri bunu "atızga aydar koyu" olarak adlandırmaktadır. Tarla sahipleri tarlanın bırakılan bu kısmını orakçıların hakkı olarak görmektedir. Karakalpak çiftçiler bu geleneği, ekinlerin ruhuna saygı göstermek ve ertesi yıl daha bol hasat elde etmek için yapar. Karakalpak geleneklerine göre, erkek çocukların saçları tıraş edilirken kafasının ortasında perçem bırakılır. Bu perçeme halk arasında "aydar" denir. Aydar kullanma geleneği günümüzde hâlâ varlığını devam ettirmektedir. Karakalpak köylerinde erkek çocukları 6-7 yaşlarına kadar yani okul öncesi dönemlerinde aydar kullanırlar. Kız çocukları ise kafasının önündeki saçları kulak üstünden iki yana ayırıp örerler. Bu örgüye ise halk arasında "tulumşak" denilmektedir.

Karakalpak folkloründe altın aydarlı erkeklerin anlatıldığı masallar vardır. "Boz Oğlan" destanının Karakalpak versiyonunda Boz Oğlan şöyle anlatılmaktadır; *"Kakilleri zer barak, aydarı altın at basınday"*- Kakülleri parlak, perçemi altın, at başı gibi büyük.[432]

Snesarev'e göre, hasattan elde edilen buğday tanelerine Karakalpaklar *"kızıl"* demektedir. Karakalpak çiftçiler kızılları bir yere topladıktan sonra kürek ve tırmıklarını kızılları topladıkları yere bırakır. Kızıl tepesinin batı tarafına bir avuç toprak atılır ve toprağa *Hızır toprağı* denir.[433] Kızılın birkaç gün toprakta bekletilmesinin sebebi Kıdır-Ata'nın (Hızır) gelip asasıyla kızıla (buğday tanelerine) dokunacağına inanılmasıdır. Kıdır-Ata'nın gelmesinin bir işareti olarak kızılın etrafına çizilen çizginin silinmesi olarak görülür. Eğer bu çizgi silinirse hasadın bol ve bereketli olacağına inanılır. Karakalpak çiftçilerinin inanışına göre, zengin tarla sahipleri Kıdır-Ata adına kurban kesip ziyafet verir. Tarla sahipleri ve çalışan çiftçiler hasat toplandıktan sonra köy sakinlerini toplar ve her birine "keusen" adı verilen hasat payları dağıtılır. Bu işi yapan kişiye ise "keusenşi" denir. Çiftçiler keusenleri vermeyen kişileri günahkâr olarak görür.

[432] **Berdiyev, J.**, (1993) Folklor "Gulpak" ham "Kalpak" Terminleri Hakkında, *Vestnik. 3*, s. 119-121.

[433] **Snesarev, G.,** (1969), *Relikti Domusulmanskih Verovanii i Obryadov u Uzbekov Horezma*, Moskva, s. 223-224.

Karakalpak halkının efsanesine göre Tanrı, kul hakkı yiyen bir şehrin halkını taşa dönüştürmüştür. Karakalpakistan'ın Kuskanatay bölgesinde Taşkırman adı verilen bir yer vardır. Bu taştepe harman yanında kürekle duran sahibini azdırıyor.[434]

Çok eski zamanlarda fakir halk, bu harmanın etrafında toplanıp oturmuştur. Karakalpaklar'da harman sahili anlamına gelen "kırman jagıs" geleneğine göre, her yirmi tabak buğday tohumundan bir tabak yaşlı veya fakirlere verilmektedir.

7.2 Hayvancılık İnanç Gelenekleri

Hayvancılıkla geçinen Karakalpak halkının inanışlarına göre, hayvanlardan elde edilen verim onların sağlığının korunmasıyla ilişkilidir. Karakalpak halkı yaz mevsiminde hayvanlarını suyu ve otu olan yerler olarak gördükleri "otar"a götürmeden önce hayvanlarının üstüne buğday ve darı tohumları saçar. Hayvanların üstüne buğday ve darı tohumları saçmanın hayvanlara güç ve bereket vereceğine inanılır.

Tacik halkı, hayvanları ilkbaharda yaylalara götürüp üstlerine buğday ve darı taneleri serperek hayvanları kötülüklerden koruyacağına inanmaktadır.[435] Hayvan sürülerinin yaylalara çıkarılma günü, Karakalpak halkının uğurlu olduğuna inandığı Çarşamba ve Cuma günleridir. Kadınlar, yaşlılar ve çocuklar bayramlık kıyafetlerini giyerek yaylara çıkar, erkekler ise evlerinde kalır. Hayvanları az olan aileler ise akrabalarının sürülerine kendi hayvanlarını katar ve onlara eşlik eder. Köyden çok uzaklaşmadan, iki ayrı yerde ateş yakılarak hayvanlar bu ateşin ortasından geçirilir. Bu geleneğin, hayvanları kötü ruhlardan ve uğursuzluklardan koruyacağına inanılır. Basilov'a göre, hayvancılıkla uğraşan Kazaklar hayvan sürülerini ve halkı ateşin üstünden geçirir. Ateşin üstünden geçen halk, kötü ve zararlı ruhların peşlerine takılmayacaklarına inanır. Türkmenler ise hayvanlarını çemberden ateşin üstünden geçirirken havaya silahla ateş açarak kötü ruhları kovduklarına inanmaktadır.[436]

Karakalpak halkının inanışına göre, hayvanların hastalanmasının en önemli nedeni hayvanlarına nazar değmesidir. Nazardan oluşan bu hastalığa halk arasında "şemşir"

---

[434] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 192.

[435] ***Tadjiki Karategina i Darvaza,*** (1966) Dushambe Vıp I, s. 165.

[436] **Basilov, V.,** (1973) *Hozyastvo Zapadnıh Turkmen- Yomudov v dorevolyutsionnıi period ı svyazannıe s nim obryadı i verovaniya- Ocherki po istorii hozyaistva harodov Sredney Azii i Kazahstana*, Leningrad, s. 192-193.

denilmektedir. İmamların yazdığı dualar nazarlık haline getirilip hasta olan hayvanın boğazına asılır. Ahırların girişine bir atın veya koyunun kurumuş kafatası asılır. Doğanın gücüne inanan halk, çevrelerinden yedi çeşit şifalı ot toplayıp yakar, dumanını hayvanlara tütsüleyerek hayvanlarını hastalıktan koruduklarına inanmaktadır. Karakalpakların inanışına göre, yeni doğuran inek veya koyunların yavruları birkaç gün kimseye gösterilmemektedir. Zira yeni doğan yavruların özellikle yabancılara gösterilmesinin ineğin sütünün azalmasına sebep olduğuna inanılmaktadır. Eğer doğum sırasında buzağı ölürse, bacakları yukarıya doğru dik bir şekilde toprağa gömülür. Buzağının bu yöntemle gömülmesinin sebebi ise başka buzağıların da ölmemesidir (başka buzağıları arkasından görmemesi için yapılan hareketler). İnek, buzağısını emzirmiyorsa ineğin üstüne tuz sürülmektedir.[437] Karakalpak halkında hayvancılıkla uğraşanların söylediklerine göre eğer inek ikiz buzağı doğururursa, yavrulardan biri inek sahibinin sevmediği birisine verilir. Argınbayev'a göre, koyunun ikiz doğurması bereket olarak nitelendirilirken, ineğin ikiz buzağı doğurması bereketsizliği ve kötüye işaret ederdi. Doğan iki buzağıdan biri fakir veya bir dervişe verilmektedir.[438] Stenberg'e göre bu inancın altında yatan temel nedenin açıklaması, antik çağlarda büyükbaş hayvanların dünyaya getirdiği ikiz yavruların büyülü olduğuna inanılmaktadır. İkiz yavruların büyülü olduğuna inanan halk, aynı zamanda bu yavrulardan da korkar hale gelmiştir.[439] İkizlerin şans getirdiğine inanlar ise bu talihin hayvan sahibine geçtiğine ve sahibin bitmez tükenmez bir mal-mülke sahip olacağına inanılmaktadır. Şanslı olduğuna inandığı hayvanlarını satışa çıkaran kişiler, hayvanından bir parça tüy kesip saklar. Zira başkasına satılan bu hayvanın kesilen tüyü, diğer sahibe şans getirmesini engellediğine inanılmaktadır. İneğin ilk sütünden ekmek yapılır ya da pirinç, darı, buğday unu karışımından sütlü yemek yapılıp misafirlere ikram edilir. Misafirler ineğin sahibine ve ineğin daha bereketli olması için dua eder. Karakalpak halkı, ineğin sütüne her zaman önem vermiş ve inek için dua etmiştir. Gece vaktinde ise evden dışarıya süt çıkarılması yasaklanmıştır. Çünkü sütün yüzeyine yansıyan Ay'ın ve yıldızların gölgesinin ineğin memesine zarar vereceğine inanılmaktadır. Cenaze yemeklerinde sütün kullanılması yasaktır. Cenaze yemeklerinde kullanılan sütün, ineğe zarar vereceğine ve ineğin

[437] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 184.

[438] ***Narodnıe obıchaı i poverya Kazahov, svyazannıe so skotovodstvom.- Hozyaistvenno- kulturnıe traditsii Harodov Sredney Azii i Kazahstana,*** (1975) Leningrad, s. 198.

[439] **Shernberg, L.,** (1916) *Antichnıi kult bliznetsov v svete etnografii, Sbornik Muzeya antropolgii i etnografii,* t.III, s. 133-189.

hastalanacağına inanılmaktadır. Kışın hayvanlar hastalandığında ahır temizlenmekte, yazın ise ahırın yeri değiştirilmektedir. Karakalpak çobanları hastalanan hayvanları kutsal olduğuna inandıkları değnekleriyle ağrıyan yerini ovarak hastalığın değneğe geçeceğine inanmaktadır. Sabahın erken saatlerinde süt sağmaya başlayan Karakalpak kadınları, sağmaya başlamadan önce dua etmektedir. Halk arasındaki anlatılanlara göre, sütten yağ çıkarma işi zorlaştığında Karakalpak kadınları boş yap tenekesini alıp sırtında gezdirilmektedir. Yolda birisi nereye gittiğini sorduğunda ise kadınlar "Kaynımın evine gidiyorum" derdi. Zira kadınlar böyle cevap verdiğinde sütten yağ çıkarma işleminin daha kolay olacağına inanmaktadır.

Karakalpak halkı, her bir hayvan çeşidinin kendi koruyucu olduğuna inanmıştır. Potanin'e göre, devenin koruyucusu "oyısıl-kara"dır ve mezarı Karakalpakistan'ın Sultanizdağ bölgesinde bulunmaktadır. "Zangibaba" ise büyükbaş hayvanların koyucusu olup mezarı Karatay bölgesinde bulunmaktadır. İnsanlara görünmeyen ve Şopan ise koyun ve keçinin koruyucusudur.[440] Karakalpaklar, mezarları her zaman kutsal bir yer olarak görmüştür. Karakalpak dilinde mezara "aule" denir. Aule, Gök ata ve toprak anadan dünyaya gelen kutsal ataların mezarı anlamına gelmektedir. Karakalpak halkı, hastalanan hayvanlarını mezara götürüp dolaştırarak onları ölüm ve hastalıktan koruduklarına inanmıştır. Knozorov'a göre, Karakalpaklar, büyükbaş hayvanları hastalandığında onları Nökis bölgesinde Omar Hoca ve Hojeili şehrindeki Mazlumhan sulu mezarının etrafında dolaştırmıştır. Develeri hastalandığında ise, Beruni (Sultanuizdag) bölgesinin kutsal mezarı olarak bilinen Sultan Baba mezarlığı etrafında gezdirilmiştir.[441] Karakalpaklar, atları hastalandığında ise Jılkışı ata mezarı adını verdikleri, köyün dışında toprak yığınından yapılan sahte bir mezarın etrafında toprak yığını yıkılana kadar at ile üstünde dolaşır. Mezar yıkıldıktan sonra ise sahip ve at evine döner.[442] Bahsedildiği üzere, Karakalpak halkında, hayvancılık ve çiftçilikle ilgili ritüeller çok eski zamanlardan beri kutsal bir anlam taşımaktadır. Bu araştırma, Karakalpak halkının geçim kaynağı olan çifrçilik ve hayvancılıkla ilgili kutsal ritüellerin hayatlarına etkisini anlatmaktadır.

---

[440] **Potanin, G.,** (1898) *Skazanie o predkah korov Zengi - bab, predke loshadey Jılkıshı - ata, develerin - Oysıl - kara ve koyun - Sholpan – ata, Zapiski Zap - Sibirskogo otdela Russkogo Geograficheskogo obshestva*, Omsk, s. 14.

[441] **Knozorov, Y.,** (1949), *Mazar Shamun- nabi, Sovetskaya Etnografiya,* N 2, s. 86.

[442] ***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 184.

7.3. Balıkçılık İnanç Geleneği

Balıkçılık Karakalpakların ata mesleğidir. Amu Derya ve Aral denizi çevresinde yaşayan Muyten, Koldaylı, Aşamaylı ve Kıyat boylarının geçim kaynağı balıkçılık olmuştur. Av zamanı geldiğinde balıkçılar yola çıkmadan önce "yollık" adını verdikleri kurban kesme ve "kan şaşu" ritüellerini gerçekleştirmektedir. Kesilen kurbanın etinden yemek pişirilir ve hayvanın kanı balıkçıların ağına sürülürdü. Balıkçılar denize açıldığında yakınları toplanıp yemek yer ve balıkçıların sağ salim eve dönmesi için dua ederdi. Harezm Özbekler'inde ve Karakalpaklar'da, balık ağlarının kutsal bir ruhu olduğuna inanılırdı. Geminin ön tarafında at veya öküz kuyruğunun tüylerinden yapılan iki saç örgüsünün bulunduğu kadın kafatasına benzer bir kısım bulunurdu. Bu şekilde hazırlanan gemilere "aydarlı (perçem) gemi" denirdi. Karakalpak destanlarında aydarlı ismi cesur kahramanlara verilen bir isimdi. Destanlara bahsi geçen aydar, rüzgârın ruhunu taşına kutsal bir güçtü. Geminin aydarlı adını ise saç örgülerinden değil kutsal rüzgâr gücünden aldığı düşünülmüştür. Anlatılan bu destanlar bize şunu gösteriyor ki; insanlar tarih boyunca doğaya karşı kendi çabalarıyla önlem almaya çalışmıştır.

Karakalpak balıkçıklarının ve avcıların çok sayıda balık ve hayvan avlamaları yasaktır. Avlanan balık ve hayvanların sayısı kadar buğday tohumunu toprağa ekmek şart kabul edilmiştir. Sayı kuralını geçen avcılar ve balıkçılar bu görevi yerine getirdiklerinde kötü ruhlardan arındıklarına ve günahlarının affedildiklerine inanırdı. Halkın yaşlıları, balıkçıları ava yollamadan önce *"Kolın kanlı bolsın"* (elin kanlı dön) dualarıyla uğurlardı. Balıkçıların inancına göre balıkların korucusu, sırrına sadık, az konuşan insanları severdi. Bir Karakalpak atasözü şöyle demektedir;

"*Balıkçı aitar bir asım- balıkçı der bir çorbalık (balık avladım)*

Sıra aitpaydı ırasın- hiç söylemez gerçeği".[443]

Balıkçılar nazardan korktuğu için ava çıktığı sırada bundan kimseye söz etmez, avdan döndüğünde ise ne kadar balık avladığını kimseyle paylaşmazdı. Balıkçılar, balık korucusunun izni olmadan balık avlayamadıkları için öncesinde sipariş alamazdı. Av öncesinde balık siparişi alan kişi cezalandırılırdı. Karakalpak geleneklerine göre, avlanan balıkların bir kısmı komşular arasında paylaşılırdı. "Sıralgı" olarak balık korucuları

[443]***Etnografiya Karakalpakov,*** s. 196.

tarafından adlandırılan bu geleneğe her balıkçı uymak zorundaydı. Bu geleneğe uyulmaması durumunda balıkçılar, kötülüklerin ve aksiliklerin peşlerini bırakmayacağına inanırdı. Karakalpak halkı, balığın kılçıklarının yola veya ateşe atılmasını hoş karşılamazdı. Balığı pişirirken ağzını yukarıya doğru açıp balığın ağzına yağ damlatılırdı. Bu şekilde pişirme yönteminin av sırasında bereket ve bolluk getireceğine inanılırdı. Karakalpak falında falcılar, balık kılçığını ocağa atıp inceler, oluşan çatlaklara göre insanın geleceği hakkında kehanette bulunurdu. Bu fal çeşidinin Kazak, Kırgız ve başka Türk topluluklarında da hala varlığı devam etmektedir. Karakalpaklılar, kutsal bir hayvan olarak gördükleri, yemeklerde ve ayinlerde sık sık yer verdikleri balığı, kıyafetlerinde de aksesuar olarak kullanırdı. Balıktan elde edilen ve çok kullanılan balık aksesuarları ise balıkgözü ve balık başıydı. Kıyafetlerinde yer verdikleri bu balık aksesuarlarının kişiye kutsal bir güç vereceğine dair inanç vardı. Bu inanç, çok eski zamanlarda yaşayan Türk topluluklarının ortak bir inancıdır. Gülensoy'a göre Hunlardan olan Liu-Pau'nun eşi erkek bir çocuk olması için sürekli dua eder. Yine dua edip uyuduğu bir gece rüyasında kanadı ve iki boynuzu olan bir balık görür. Şamanlar bu rüyayı hayretle karşılamış ve rüyanın hayra alamet olduğunu belirtmiştir.[444]

7.4. Hayvan ve Kuş İnanç Geleneği

7.4.1. Hayvan Kültü

Konargöçer kültüre sahip olan Karakalpakların hayatında kuşların ve diğer hayvanların önemli bir yeri vardır. Karakalpaklar hayvanları kutsal kıldığı gibi gökyüzü, yer, su, ay, güneş ve yıldızları da kutsal saymıştır. Karakalpaklar, bu varlıkların insanları kötü ruhlardan koruduklarına ve nesillerinin devamını sağladıklarına inanmıştır. Karakalpak halkında bu inanışları, zoomorf ve antropomorf olarak adlandırmak mümkündür. Bu başlıkta genel olarak, hayvan ve kuş kültünü ele alacağız.

Spirelman'a göre öküz, bolluğun ve bereketin sembolüdür. İnsanlar öküz eti yemenin bereket ve güç getirdiğine inanmaktadır.[445] Karakalpak halkı da öküzü kutsal bir hayvan olarak kabul etmiştir. Su kıtlığı yaşandığı zaman öküzü kurban kesip kanını Amu Derya'ya akıtırlardı. Tarihi kaynaklarda bu geleneğin adı "kan şaşu" yani kan dökme olarak

[444] **Gülensoy, Tuncer,** (2011) *Barbar Türkler*, Akçağ Yayınevi, Ankara, s. 315.

[445] **Spirelman, A.,** (1979) *Domestikatsiya Jıvotnıh i Religiya, İssledovaniya po Obshey Etnografii*, Moskva, s. 179.

geçmektedir. Kamalova'ya göre, Karakalpakistan'ın Nukus şehrinde Azler Baba mezarı bulunmaktadır. Efsaneye göre, yaşlı bir adam olan Azler Baba ölmeden önce son bir ricada bulunmuştur. Öldükten sonra kendisini öküzün çektiği bir arabaya yatırılmasını ve öküzün durduğu yerde arabayı durdurup kendisinin oraya gömülmesini, ardından öküzün serbest bırakılmasını istemiştir.[446] Günümüzde Azler Baba mezarı halen kutsal sayılmaktadır. Bu efsaneden de anlaşılacağı üzere, öküz Kalakalpaklarda önemli bir yere sahiptir.

M.Ö. II-III. yüzyıllarda inşa edilen Harezm hanlarının saraylarında yapılan kazı çalışmalarında insan kafalı öküz heykeli bulunmuştur.[447] Kazılarda böyle heykellere rastlamak, eski dönemlerde öküze önem verildiğinin kanıtı olarak kabul edilmektedir. Harezm ve Tacikistan'da yapılan arkeolojik kazılarda VI-VIII. yüzyıllara ait öküz motifi kullanılan eşyalar bulunmuştur.[448] Bu motiflerde öküzlerin iki boynuzları arasında Ay resmi bulunmaktadır. Bu da öküzün Ay'dan doğduna inanıldığının kanıtı olarak gösterilmiştir.

At, Karakalpak geleneklerinde zoomorf niteliğindedir. Karakalpaklar Tanrı'nın at şekline girdiğini düşünmüştür. Zira zoomorf düşüncesine göre tanrılar hayvan kılığına girmiştir. Hatta antropomorf niteliğinde de düşünülmüştür. Bu düşünceye göre Tanrılar her şekle girebilir. Mambetullayev'e göre Karakalpakistan'ın Üstyurt bölgesindeki Aybuyur (I-III yy.) kazılarında bulunan eşyalarda en çok at resmi bulunmaktadır. Üzerinde iki at kafasının bulunduğu bir dayanak, atın güneşin sembolü ve gök hayvanı olduğunu göstermektedir. Keçi, köpek resimleri de bulunmasına rağmen en çok resmedilen hayvan attır.[449] Yapılan kazı çalışmalarında bulunan bu eserler, Karakalpakların atı kutsal bir hayvan olarak kabul ettiklerini göstermektedir. Herodot'a göre, Türkistan göçebe topluluklarından biri olan Massagetler'in tanrısı güneştir. Massagetler, en hızlı hayvanın at olduğunu düşündükleri için Güneş Tanrısı'na at kurban ederdi.[450] Karakalpak destanlarında kahramanların bindiği eşsiz olan atlara "Tulpar" denirdi. Bu atların kanatları olduğuna ve uçabildiğine inanılırdı. Bu yüden bu atların hızı yıldırıma veya yıldızlara benzetilmiştir. Hatta bu atların konuşabildiğine ve akıl verebildiğine inanılırdı. Karakalpak destanlarının

---

[446] **Kamalova, R.,** (1996) Traditsionnıe Verovaniya v Semeyno- Bıtovoy Obryadnostri Karakalpakov (XIX-nachalo XX vekov), İnstitut İstorii İ Arheologii, Etnografia, kan-dis, Nukus, s. 21.

[447] **Tolstov, S.,** (1948) *Po Sledam Drevne, Horezmskoi Tsevilizatsii,* M-L, s. 181.

[448] **Kamalova,** *Traditsionnıe Verovaniya*…, s. 28.

[449] **Mambetullaev, M.,** (1983) Koroplastika s Gorodısha Aybuyur - kala,Vestnik N 3, s. 63-65.

[450] **Herodot,** (1972), *İstoriya v Devyati Knigah, 1-2-4. Kitaplar*, Leningrad, s. 216.

kahramanları olan Alpamış'ın atı "Bayşubar" ve Koblan'ın atı "Toruşa" destanlarda bu şekilde anlatılmıştır. Karakalpaklar'da bazı atların isimleri önemli boyların adı olarak kullanılmıştır. Jdanko'ya göre, Karakalpakların Mangıt boyu üç önemli kola ayrılmaktadır: "Karatay", "Sarıtay", "Boztay". Efsaneye göre, üç erkek kardeşin isimleri Sarıtay, Boztay ve Karatay olmak üzere üç tane atı vardır. Bu üç kardeş birgün yolda giderken yaşlı ve güçsüz bir ihtiyarla karşılaşır. İhtiyarın kendisini götürme ricasını Sarıtay ve Karatay'ın sahipleri olan iki kardeş kabul etmiş ve ihtiyarın hayır duasını almıştır. Bu yüzden Sarıtay ve Karatay boyundan olanların bolluk ve bereket içinde yaşadıkları kabul edilir. Boztay'ın sahibi kardeş, ihtiyarın isteğini kabul etmediği için onun boyu cezalandırılmış ve diğer boylar kadar bolluk içinde yaşayamamıştır.[451] Eski Türk topluluklarında at savaş zamanlarında kullanılan, kurban olarak kesilen bir hayvandır. Çeşitli alanlarda yararlanılan atın sütünden, kürkünden ve derisinden de yararlanılmıştır. At kültü bozkırlarda yaşayan göçebe ve yarı göçebe topluluklara aittir. Bu toplulukların en sevdiği yemekler at etinden, kımız adını verdikleri içkileri ise atın sütünden yapılmıştır. Savaş zamanlarında atlar av ve ulaşım için kullanılmıştır.

Karakalpaklarda "kiyeli" olarak adlandırdıkları deve kutsal bir hayvan olarak kabul edilmiştir. Bazı kaynaklara göre, VII-VII. yüzyılda Harezm bölgesinde devenin kötü ruhlardan koruduğuna inanılmıştır. Deve figürü resmi damgalarda da tarih boyunca kullanılmıştır. Zira devlet figürlerinde devenin kullanılması onun ne kadar kutsal bir hayvan olduğunu göstermektedir. "Tenge" adı verilen Harezm paralarında deve resimlerine rastlanmıştır. Vainberg'e göre Karakalpakistan'ın Kerder bölgesinde bulunan paraların üstünde deveyi andıran taç resimlerinde de rastlanmıştır. Deve, büyük bir ihtimal İran halkları tarafından evcilleştirilmiş bir hayvandır. Avesta kitabında, deve ve atın kutsal bir güce ve şöhrete sahip oldukları yazılmaktadır. Deve, savaş ve zafer tanrısı olan Bara Tragna olarak görülmektedir. İran isimlerinde "ustura" kelimesi Zarathustra ismi deve kültüne bağlıdır.[452] Karakalpak kültürüne göre, çocuk yapmak isteyen kadınlar devenin altından geçer ve etrafında dolanır. Böylece devenin, çocuk yapmak isteyen kadınlara şifa verdiğine inanılır. Ayrıca Karakalpak kadınlarının kıyafetlerinde "tüye taban" adı verilen deve ayağı motifi de kullanılır. Bu nakışlar, Karakalpak halkının dünya görüşünü ifade etmektedir.

---

[451] **Jdanko, T.,** (1950) *Ocherki İstoricheskoi Etnografii Karakalpakov, Trudı İnstituta Etnografii İmeni Mikluho- Maklaya,* C:9, Moskva- Leningrad, s. 50.

[452] **Vainberg, B.** (1973) Udelnıy Chekan Rannesrednevekovogo Kerdera*, Voprosı Antropologii i Materialnoy Kulturı Kerder,* Tashkent, s. 102-124.

Snesarev'e göre, Harezm Özbekleri deveyi su ruhu olarak gördükleri için kutsal sayar.[453] Türkmenler'de hayvanların isimlerini taşıdığı bazı boy adlarında devenin de adı bulunmaktadır. Düğünlerde deve oyunlarına yer verilmiştir. Bu oyunda katılımcılar, üzerlerine deve postu geçirip Karaman ve Akman boylarının tarihini anlatan oyunlar sergilemiştir.[454]

Kazaklarda da deveye büyük önem verilmiştir. Şöyle ki, devenin her yaşı ayrı ayrı isimlendirilmiştir. Bir yaşındaki deve "bota", iki yaşındaki deve "taylak", üç yaşındaki deve "kunanşa", dört yaşındaki deve "dönönşo" ve beş yaşındaki deve "bestatuo" olarak adlandırılmıştır. Erkek deveye "bura" denirken dişi deveye ise "ingan" denmiştir.[455] Günümüzde de Kazaklar deve yetiştirmekte, dini bayram ve düğünlerde kurban olarak kesilmektedir. Deve, Kırgızlar'da çok muhterem ve hatta bir dereceye kadar kutsal bir hayvandır. Tanrı deveyi yarattıktan sonra büyük bir evliyayı deve çobanlığı yapmak için görevlendirmiş derler. Bu nedenle, deve eti yemenin ruh sağlığı için de şifalı olduğu söylenir.[456] Bu bilgiler, Türkistan Türk halklarının örf ve adetlerine, efsanelerine bağlılığını gösterirken, Türk ve İran arasındaki kültür etkileşimini de göstermektedir.

Köpek, Karakalpaklarda "kutlu ayak" olarak bilinmektedir. Zira eski Türklerde "kut" kelimesi bereket ve sağlıklı uzun bir yaşam anlamına gelmektedir. Karakalpaklar'da, kutlu ayak adını verdikleri, yeni evlenen genç kıza köpek yavrusu verilen bir gelenek bulunmaktadır. Ögel'e göre Tanrı, özenerek yarattığı kullarına Kut verir ve bu Kut onların hayattaki başarısını temin ederdi.[457] Kösekeyev'a göre Karakalpakların yaratılış efsanesinde melekler ilk insanı topraktan yaratmıştır. Fakat insan vücudunun baş kısmını yaparken çok zorlanmışlardır. Bu süre zarfında şeytan, insanı yok etmek için her gün bin at göndermiştir. Şeytan bu atları gönderirken onlara, insanların nesillerine zarar vereceklerini söylemiştir. Melekler ise insanları korumak için onları yarattıkları toprakları atlara atmış. Bu toprak atlara değdiğinde atlar köpeğe dönüşmüştür. Nihayetinde bu köpek, insanı ebediyen koruyan

---

[453] **Snesarev, G.,** (1969) *Reliktı Domusulmanskih Verovaniy i Obryadov u Uzbekov Horezma*, Moskva, s. 317-318.

[454] **Djikeev, A.,** (1991) *Ocherki Proishojdeniya i Formirovaniya Turkmenskogo Naroda v Epohu Srednevekovya,* Ashabat s. 245.

[455] **Radloff, W.**, (1994) *Sibirya'dan*, (Çev Prof Dr Ahmet Temir), MEB Yayınları, İstanbul, s. 230.

[456] **Radloff, W.**, *Sibirya'dan*, s. 232.

[457] **Ögel, Bahaeddin,** (1993) *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s. 482.

bir hayvan olmuştur.[458] Bu efsane, insanların ve köpeklerin aynı topraktan yaratıldığını ifade eden bir efsanedir. Karakalpakistan'ın Nukus bölgesinde bulunan Tök-Kale'de (VI.-VII. y.y) bulunan mezarlarda köpekle kemiklerine rastlanmıştır. Araştırmalara göre Harezm bölgesinde yapılan bu arkeolojik kazılarda, köpeklerin de tıpkı insanlar gibi gömüldüğü tespit edilmiştir. Türkmen efsanelerine göre ise köpek, Türkmenler'in atası kabul edilmiştir. Türkmenler'de İt Beçen adını verdikleri Türkmen halkı, Buhara'ya yakın civarda yaşamıştır.[459]

Karakalpak kadınları eski zamanlarda yeni doğmuş bebeklerinin plasentasını köpeklere yedirirdi. Bebeğe kırk gün boyunca giydirdikleri gömleği daha sonra köpeğin boynuna asalardı. Bu yüzden halk arasında bu gömleğe "it gömleği" adı verilmişti. Çünkü köpeğin boynuna astıkları gömleğin bebekteki kötü ruhları, nazarı ve hastalıkları köpeğe geçireceğine inanılırdı. Veya bebek hastalandığında iyileşmesi için bebeği köpeğe yalatırlar ya da köpeğin kabındaki suyla yıkarlardı. Karakalpaklar'ın anlattığına göre köpeğin, kötü ruhu kovduğuna, bebeği iyileştirdiğine inanılırdı. Alekseyev'a göre Moğol ve Sibirya halklarında "kut" kelimesi Türkistan'dakine benzerdir. Zira Yakut kadın vücuduna "kut" veren tanrılardan biri köpektir.[460] Karakalpak masalı olan *"Ku kelle takkan kempir"* (kurumuş kafatası takan yaşlı kadın) köpeğin Karakalpak halkındaki önemini göstermektedir. Masalda, kurtlardan kaçan köpeğin sesini bir adam duyar ve o sesi takip ederek bir eve ulaşır. Adam eve ulaştığında karşısında boynuna kurumuş kafatası takan bir kadın ve yaşlı bir adam görür. Önlerine yemek geldiğinde "Kumay, hadi gel, yemeğin hazır" derler. Köpek bir anda karşılarında beliriverir ve yaşlı kadınla aynı kaptan yemek yemeye başlar. Adam, bu köpeğin sesini duyup geldiğini söyler. Yaşlı kadın ise "Ona köpek deme, sana kızar ve kafanı alır" diyerek tepki gösterir.[461] "Kumay" at köpeğidir. Doğru versiyonu ise "*himay"* adı verilen mitolojik bir kuştur. Kumay, hep gökte yaşar ve yumurtlar, Gökten yumurtalar düşer ve o yumurtalardan kuş avlayan köpekler dünyaya gelir. Karakalpaklar, Kumay kuşunu gören kişinin çok mutlu ve zengin olacağına inanmıştır.

Karakalpak efsanesine göre kurt; güneş ve ayın yeryüzündeki yansıma olarak kabul edilmektedir. Kurt kelimesinin Karakalpakça, Kazakça ve Kırgızca'daki karşılığı

[458]**Kamalova,** *Traditsionnıe Verovaniya*…, s. 45.

[459]**Djikeev,** *Ocherki Proishojdeniya…,* s. 39.

[460] **Alekseev, N.,** (1980) *Raznıe Formı Religii Tyurkoyazıchnıh Narodov Sibiri,* Novosibirsk, s. 128.

[461] **Karakalpakskiy Folklor**, (1977) *Karakalpakskie Skazki*, T. 2, Nukus, s. 240-245

"kaskır"dır. Özbekçe'deki karşılığı ise "börü"dür. Karakalpak kıyafetlerinin nakışlarında ve ev eşyalarında börüye sıkça rastlanmaktadır. Karakalpaklı bir yazar olan Berdak'ın (1824-1900) Şejire adlı eserinde, Altın Han'ın kızı Almalı Körüklü henüz 15 yaşındayken güneşe âşık olur. Güneşin ışığından hamile kalan Altın Han'ın kızının bir oğlu olur ve adına Cengiz koyarlar. Şejire'nin başka bir versiyonunda ise güneş, Almalı Körüklü'nün odasına girip gece kurda dönüşmektedir.[462] Ögel'e göre, Moğollar, kurdu Çina veya Çinu olarak adlandırırdı. Cengiz Han'ın atalarının kurt ve geyik olduğuna inanırlardı. *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eserde, bu kurdun adı "börte çine" olarak geçmektedir. Çince kaynaklardan yapılan araştırmalara göre, Moğolca "börte" kelimesi gök rengi anlamına gelmektedir. Bazı Türk halklarının soyunun ise kurttan ya da geyikten geldiği belirtilir. Cengiz Han ile ilgili mitolojide bu iki görüş birleştirilmiştir. Böylece Cengiz Han'ın babasının kurttan, annesinin ise geyikten geldiği düşünülmüştür.[463] Özbekler'in, Karakalpaklar'ın, Kazaklar'ın, Kırgızlar'ın ve Türkmenler'in inancına göre Kurt yünü, dişleri, tırnakları insanları nazardan ve kötülükten korumaktadır. Belirtilen bu Türkistan halkları, kurt yününde muska yapıp çocuklarına takmıştır. Gudkova'ya göre, Harezm bölgesinde bulunan Urgenç şehrinin adını, Harezm'de konuşulan dilde kurt anlamına gelen urg kelimesinden aldığı söylenir. Şehir adının Farsça versiyonu olan Gurganj ismi de Farsça gurg yani kurt kelimesinden türemiştir.[464] Djikeev'a göre Türkmenlerde yakın zamana kadar gelen eski inançları koyun, keçi, kuş, kurt totemi, Türkmenler'in efsanelerinde yer alır. Türk göçebe halkların yol arkadaşları kurt ve köpeklerdir. Türkmen eski boyları yaban köpek, kurt, tilki, ayı adlarını taşımıştır.[465] Faruk Sümer'e göre Oğuzlar'ın yurdu, batıda Aral denizi ve kuzeydeki topraklarla, Doğuda Balkaş Gölü ve Almalık arasındaki geniş bölgeye kadar yayılmıştır.[466] Bu bilgilere dayanarak kurdun Türk halklarında önemli ve kutsal hayvan olduğunu görebiliriz.

Karakalpak ve diğer Türk halkların inanç ve geleneklerinde köpek ve kurdun yanı sıra kaplan kültünü de görmek mümkündür. Karakalpaklarda çocuk isteyen kadınlar kaplanın ayak izlerine dokunur, ayak izinin olduğu toprağı alnına ve yüzüne sürer. Ayrıca kaplanın

---

[462] **Berdak,** *Tanlaulı Shıgarmalarının…,* 1950 s.15

[463] **Ögel,** *Türk Mitolojisi*, s. 36.

[464] **Gudkova, A., V. Livshits,** (1967) Novıe Horezmskie Nadpısı iz Hekropolya Tok- Kalı i Problema Horezmskoi Erı, *Vestnik*, s. 15-23

[465] **Djikeev,** *Ocherki Proishojdeniya…,* s. 45.

[466] **Ögel,** *Türk Mitolojisi*, s. 154.

yünü ve dişleri muska ve post yapımında da kullanılmıştır. Karakakalpaklar'da kutsal sayılan ve her yönden faydalanılan bu hayvanın Karakalpak dilindeki karşılığı "jolbarıs"tır. Kislyakov'a göre bazı Tacikler, atalarının kaplan olduğuna inanır ve bu hayvanın büyük insanların mezarlarını ziyaret ettiğini düşünür.[467] Aynı inanç Karakalpaklarda da vardır. Basilov'a göre kaplan büyük insanların mezarlarını ziyaret eder ve tıpkı kadınlar gibi yavru ister. Ayrıca kaplan, insan neslinden olup insan dilini anlayan hayvan olarak görülmektedir. İnsanlara saldırmadığına ve zarar vermediğine inanılır. Bu inanışlar Türkmenler'de de vardır.[468] Karakalpaklarda, kaplan insana dönüşüp ardından yeniden insana dönüştüğüne dair bir inanç vardır. Özbek halkında ise avcı tarafından öldürülen kaplan eve getirilir ve halkın kadınları kaplanın derisini yüzerek ateşte çevirir ardından çıkan dumanın etrafında halkalar oluşturulur. Karakalpaklarda genç kızlar ve erkekler, kaplan desenli kıyafet giyer ve muska taşırdı. Erkekler, kaplan derisinden yapılan ve "kamarı belbeu" (kemer) adı verilen kemer takardı. Kamarı belbeunun tokası gümüşten olup kaplan tırnaklarını şeklini andıran bir şekilden oluşmaktadır. Kadınlar ise kaplan tırnakları şekli verilen "kaslı bilezik" takar. Ögel'e göre Türk mitolojisinin kahramanlarının çoğu kaplan yılında doğmuşlardır. Manas Destanı'ndaki bütün bahadırların unvanı Kaplan doğandır.[469] Karakalpak destanı olan Koblan'da, Koblan'ın annesi hamileyken kaplan yüreği aşerir ve Koblan'ın babası kaplan avlayıp yüreğini kadına getirir. Bu yüzden, Koblan'ın kaplan kalpli bir kahraman olduğuna inanılır. Araştırmalara göre, Amu Derya bölgesinde 1930'lu yıllara kadar Asya kaplanları görülmüştür. Arşivlerde, Rus askerlerin 1875 yılında Çimbay (Karakalpakistan) ormanlarında avladıkları kaplanların fotoğrafları mevcuttur.[470] Vishnevskaya'ya göre kaplan kültü Aral bölgesinde yaşayan Sakalardan (MÖ VII-VI) gelmektedir ve günümüze kadar devam eden bir inançtır.[471]

Karakalpak efsanelerinde domuz da yer almaktadır. Halk, domuzun insanları ve hayvanları hastalıklardan koruduğu için kutsal bir gücü olduğuna inanırdı. Özellikle ölü bir domuzun üstünden atlamanın veya domuz dişlerini kullanmanın kötü ruhlardan arındırdığına inanılırdı. 1962-1965 yılları arasında Karakalpakistan'ın Hocaeli şehrinde

---

[467] **Kislyakov, N.,** (1934) Burh- Gornıy Kozel, *Sovetskaya Etnografiya*, M, s. 187.

[468] **Basilov, V.,** (1970) *Kult Svyatıh v İslame*, Moskva, s. 125-126.

[469] **Ögel,** *Türk Mitolojisi*, s. 305.

[470] **Zaletaerv, V.-Novikova, S.-Bahiev, A.**, (1993) Problemı Sohraneniya i Vosstanovleniya Biotı Priaralya v Svyazi s Protsessom Opustınivaniya, *Vestnik*, N 4, s. 8-15.

[471] **Vishnevskaya, O.-İtina, M.,** (1971) *Rannie Saki Priaralya*, Moskva, s. 205.

Mizdahkan Kala'nın iki bölümünde pek çok arkeolojik kazı yapılmıştır. Birinci bölümü Gavur Kale, ikinci bölümü ise Mazlımhan Sulu'dur. Gavuz Kale kazılarında çıkarılan tarihi eserlerde, topraktan yapılmış kapların kollarında domuz şekline rastlanmıştır. Harezm sanatının M.Ö. IV-III. yüzyılları özelliğini taşıyan bu kapların üstünde aslan desenlerinin yanında domuz da yer almaktadır. Sir Derya bölgesininde yapılan kazı çalışmalarında kapların kollarında sadece aslan ve domuz değil, koyun, köpek, deve ve at kafası şekillerine de rastlanmıştır. Türkistan dışında, Kafkas ve Kırım bölgelerinde de su ya da tahıl ürünü eşyalarında hayvan kolları desenleri görülmüştür. Eşyalarda hayvan deseni kullanma sanatı, Sarmat kültüründe M.Ö. I. ve M.S. I. yüzyılda Kafkas ve Kırım bölgelerinde ortaya çıkmıştır.[472] Mambetullayev'a göre Sarmatlar, hayvancılıkla uğraşan halktır ve eşyalarında hayvan şekli verilen kapları bulunmaktadır. Kaplarda hayvan desenlerinin bulunmasının nedeni kötü güçlerden koruduğuna inanılmasıdır. Mızdakhan'da bulunan hayvan desenli kap, Sarmatların, Volga ve Ural bölgelerinden Aral bölgelerine geldiklerini ve buranın halklarıyla kültür etkileşimlerinin olduğunu göstermektedir (M.Ö. I-M.S. III. yy)[473] Şeşen'in kitabında Mızdakhan şehri şöyle anlatılmaktadır: "*Kerder ve Ceyhun arasında Mezdakhan kasabasır vardır.[474] XIX-XX. yüzyılın başlarında kaydedilen bir efsaneye göre Mzdakhan'da Cumart kasap adında bir adam yaşar. Cumart kasap, fakir ve zenginlere aynı şekilde davranıp, onlara hizmet eder ve etle doyururmuş. Snesarev'e göre Cumart kasap evinde peygamberleri ağırlamıştır. Sofrada en saygın olana ilk olarak ve en güzel ikram verilirdi. Cumart ise tabağındaki ilk yemeği başka odaya götürmüştür. Nereye götürdüğüğünü sorunca da yan odada domuz kılığında babam var demiştir."*[475]

Moğol kavimlerinden olan Hitaylar'ın atasının yaban domuzu başlı olduğuna inanılmıştır. Bu kişi, domuz derisi giyer, çadırda kalır ve yalnızca kabilenin işleri görüşüldüğü zaman dışarı çıkarmıştır. Domuz, Moğolların en önemli av hayvanlarından biridir ve daima selamlanan, hürmet edilen bir hayvan olmuştur. Hitaylar'ın, Türk toplumlarının bir parçası olduğu kabul edilmektedir. Hitaylar aynı zamanda Türk-Moğol devletlerinin kurucularıdır.[476] Ögel'e göre Hitay Devleti'nin, Çin resmi tarihinde bir çadır

[472] **Kamalova, R.,** *Traditsionnıe Verovaniya*…, s. 45.

[473] **Mambetullaev, M.,** (1994) Zoomorfnaya Ruchka s Gorodisha Mızdakhan, *Vestnik*, 4. s. 107-112.

[474] **Şeşen, Ramazan,** (2001) *İslam Coğrafyasına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 103.

[475] **Snesarev, G.,** (1969) *Reliktı Domusulmanskih Verovaniy i Obryadov u Uzbekov Horezma*, Moskva s. 300.

[476] **Ögel,** *Türk Mitolojisi*, s. 157.

içinde saklanmış insan kafatası ile domuz başının büyü için kullandığı kaydedilmiştir. Hitaylar'da domuz, av kültü ile ilgilidir. İnsan kafatası da bir savaş kültü ile ilgilidir. Hitaylar'dan insan kafatası ve domuz kafası sosyal bir kült olarak kabul edilmiştir. İnanışlarına göre bu kafalar, kötü zamanlarda insan şekline girerek savaş veya avlar hakkında insanlara yol gösterir ve kabilenin koruyucu olurmuş.[477] Buradan çıkan sonuç ise domuzun Türk toplulukların tarihinde olan önemidir.

7.4.2. Kuş Kültü

Karakalpakların örf ve adetlerine göre kartalın, çocukları ve kadınları koruduğuna inanılırdı. Karakalpaklar'da kartalın iki türü vardır; dağ kartalı "bürküt" ve bozkır kartalı "karakuş". Karakuş kelimesinde 'kara' renk anlamında değil 'sayı' (çök) anlamına gelirdi. Karakalplar kadın ve çocukları, kötü ruhlardan korunmak için ölmüş bir karakuşun içini samanla doldurup bahçelerine asardı. Karakuş tırnakları ve tüyleri, nazardan korunmak için çocukların boynuna takı olarak asılırdı. Çocuğu olmayan kadınlar ise karakuşun tüylerini çocuk sahibi olmak için takardı.

Karakalpakların düğün geleneklerinde gelin kıyafeti olan kızıl kimeşeğin üst bölümü ve saçı toplayan bölümü kartal kafasını andırmaktadır. Kimeşeğin orta bölümünde bulunan kenarlar ise saçaklı boncuklarla süslenmiş bir örtüden oluşmaktadır. Bu örtüde kuşun kanatlarını andıran kısım da bulunmaktadır. Ayrıca, etek kısmı kuş kuyruğuna benzeyen kızıl kimeşeği giyen kadınlar karakuşu andırır. Türkistan halklarında kutsal sayılan hayvanların iyilik getirdiği kadar kötülük getirdiğine de inanılmıştır. Zira Kazak halkında ölen bir bebeğin ruhunun karakuşa geçtiğine inanılır. Sternberk'e göre Sibirya halklarının etnografik materyallerinde kartal doğa tanrısıdır.[478] Yakut Türkleri'nin inancına göre, Şamanlar yeryüzüne bir kartal tarafından getirilmiş, Şaman olacak bir çocuğun ruhu çocuk daha doğmadan kartal tarafından yenildiğine inanılmıştır. Çocuğun ruhunu yiyen kartalın daha sonra güneşli bir bölgeye göç ettiği ifade edilmiştir.[479] Oğuz Destanı'na göre her boyun, yırtıcı kuşları temsil ettiği sembolleri vardır. Oğuz Türkleri'nin 24 boyu olup bu boylarının hepsinin sembolleri kuştur. Ögel'e göre, bir Moğol tarihçisi olan Reşidüddin, bu kuşlar için "Ongun" adını kullanmıştır. Ongun kelimesi Moğolca bir sözcük olup Türkçesi ise töz (kök

[477] **Ögel,** *Türk Mitolojisi*, s. 557-558.

[478] **Sternberk, L.,** (1936) *Pervoobıtnaya Religiya v Svete Etnografii*, Leningrad, s. 113-114.

[479] **Ögel,** *Türk Mitolojisi*, s. 595.

ve menşei) anlamına gelmektedir.[480] Karakalpaklar'ın atası olan Kıpçaklar'ın ongunu ise karakuştur. Karakalpaklar'da karga, insan dilinden anlayan, kutsal olan ve büyüden dolayı kuşa dönüşmüş bir insan olarak kabul edilmektedir. Ögel'e göre, Uygur Devleti'nin üçüncü kağanı olan Bögü Kağan MS 763 yılında yaşamıştır. Bir efsaneye göre Tanrı, Bögü Kağan'a tüm dillere hâkim olan üç karga göndermiş. Nerede mühim bir iş olsa bu kargalar hemen oraya gidip o işin nasıl olup bittiğini gözler ve ondan sonra Bögü Kağan'a haber getirmiştir.[481]

Türkistan halklarının geleneklerinde kuş kültü nakışlarda, kıyafetlerde, örf ve adetlerde zoomorf ve antropomorf şeklinde görmek mümkündür. Karakalpaklar'ın orta yaşlı kadınlarının ak jedge adını verdiği kıyafetlerinde kullanılan karga motifi "karga tuyak"tır. Karakalpakistan'ın Kızılkum bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda M.Ö. III. yüzyıla ait karga gagalı bir öküz resmi bulunmuştur.[482] Üstyurt (Karakalpakistan) bölgesinde ise ocağın üstünde karga ayağı resmi bulunmuştur (IX-XII yy).[483] Yapılan araştırmalarda, Türkistan göçebe toplulukların inancına göre, puhu kuşu olarak bilinen baykuşun insanı koruduğuna ve büyü yapabilen bir kuş olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Valihanov'a göre, Kazaklar puhu kuşunun tüylerinin, kafasının ve ayaklarının kötü ruhlardan koruduğuna dair inanışlar mevcuttur. Bu yüzden Kazak halkı, çadırlarına ve çocuk beşiklerine puhu kuşu tüylerini, kafasını ve ayaklarını asmıştır.[484] Türkmenlerin Çavdur, Göklen, Salır ve Ersarı boylarının kadınları puhu kuşunun tüylerinden yapılan küpeleri kulak ve burunlarına takarlardı. Puhu kuşunun tüy ve tırnakları beşik, çocuk şapkaları, kızların ve gelin baş giysilerinde kullanılmıştır.[485] Karakalpak halkı da tıpkı Türkmen halkları gibi puhu kuşunun tüylerini eşyalarında ve nazardan koruması için baş giysilerinde kullanmıştır. Kırgız, Kazak ve Özbek halklarının inancına göre puhu kuşu, neslin devamını simgeleyen bir kuş olduğu için çocuk

[480] **Ögel,** *Türk Mitolojisi*, s. 32.

[481] **Ögel,** *Türk Mitolojisi*, s. 75.

[482] **Oskin, A.,** (1981) *Simvolika Nebesnıh Svetil v Petroglifah Vnutrennih Kızıl - Kumov, Kultura i İskusstvo Drevnego Horezma*, Moskva, s. 111-119.

[483] **Kamalova,** *Traditsionnıe Verovaniya*…, s. 70.

[484] **Valihanov, C.,** (1961) Sledı Şamanstva u Kırgızov, Almata, T. I, s.469; **Ambrazon S.,** (1978)*, Predmetı Kulta Kazahov, Kirgizov, Karakalpakov, Materialnaya Kultura i Hozyaistvo Harodov Sredney Azii i Kazahstana*, Moskva, s. 58-59.

[485] **Vasileva, G.,** (1986) *Magicheskie Funktsii Detskih Ukrashenii u Turkmen. Drevnie Obryadı, Verovaniya i Kultı Narodov Sredney Azii, İstoriko - Etnograficheskie Ocherki*, Moskva, s. 188.

sahibi olamayan kadınları yatağının kenarına bağlanırdı.[486] Kazak ve Kırgız halkında, kadın doğum yaparken yanına puhu kuşu bağlanırdı. Puhu kuşunun yanına bağlanmasının sebebi, doğumun kolay geçmesine yardımcı olmasını sağlamak ve kötü ruhların bebeğe ve anneye zarar vermesini engellemekti. Kötü ruhların bu puhu kuşundan korktuğuna ve kuştan uzak durduğuna inanılırdı.[487] Potanin'e göre Kazbek Kazakları (Kazbek boyunun Kazakları), atalarının puhu kuşu soyundan geldiğine inanırdı.[488] Kırgız boyları da atalarının puhu kuşuna dayandığına inanırdı.[489] Verilen bu bilgilerde, Kırgız, Kazak ve Karakalpaklar halkında puhu kuşunun ongunu olduğu anlaşılmaktadır. Yarı göçebe ve Özbek boyu olan Dürmenlerde (Taşkent bölgesi), çocukları ölen aileler evinde puhu kuşu beslerdi. Böylece aileler, besledikleri puhu kuşunun çocuklarını kötülüklerden ve ölümden koruyacağına inanırdı.[490]

Sartlar, Harezm bölgesinde yaşayan İran kökenli, Türkleşmiş ve Özbekçe konuşan bir halktır. Sartlar'ın en yakın komşuları ise Deşt-i Kıpçak Özbekleri'dir. Bu göçebe Özbek halkı XVI. yüzyılda Harezm bölgesine yerleşmiştir. Taşkent civarında yaşayan Sartlar, şehirde yaşamalarına rağmen göçebe komşularının inancını benimsemiş ve aynı Özbekler gibi çocuklarını kötülükten ve ölümden korumak için evlerinde puhu kuşu beslerdi.[491] Hive halkının geleneklerine göre, Puhu kuşunun tüyleri gelinin duvağına takılırdı. Duvağın iki yanına ise suna kuşunun tüyleri takılırdı. Sazonova'ya göre, puhu kuşunun tüyü, gelin duvağının önemli bir süsüydü.[492] Hazar Denizi'ne yakın bir çölde yaşan ve bir Türkmen boyu olan Yomutların kadınları, sivri uçlu şapkalarına baykuş ve puhu kuşu tüyü takardı. Bu şekilde süslenen şapkaların benzerini Kazak ve Kırgız kadınlarında da görmek mümkündür.[493] Horan bölgesinin yerli halkı olan Türkmen kadınları da tıpkı Maveraünnehir

---

[486] **Bayalieva, T.,** (1972) *Doislamskie Verovaniya i ih Perejitki u Kirgizov*, Frunze, s. 27.

[487] **Bayalieva,** *Doislamskie Verovaniya…,* s. 27.

[488] **Potanin, G.,** (1881) *Etnograficheskie Ocherki Severo-Zapadnoi Mongolii,* Vıp II, Materialı, s. 4.

[489] **Simakov G.,** (1989) O funktsiyah Klobuchka V Sokolinoi Ohote, *Etnicheskaya İstoriya i Traditsionnaya Kultura Narodov Sredney Azii i Kazahstana*, Nukus, s. 161-170.

[490] **Borozna, N.,** (1975) *Nekotorıe Materialı ob Amuletah- Ukrasheniyah Naseleniya Sredney Azii, Domusulmanskie Verovaniya i Obryadı v Sredney Azii,* Moskva, s. 283-284.

[491] **Hudoyar, N.,** (1909) *Hekotorıe Obıchai i Sueveriya u Sartov, svyazannıe s Rojdeniem Rebenka,* Etnograficheskoe Obozrenie, N 1, s. 36.

[492] **Sazonova, M.,** (1970) *Ukrasheniya Uzbekov Horezma, Traditsionnaya Kultura Narodov Peredney i Sredney Azii*, Leningrad, s. 123.

[493] **Vasıleva, G.,** (1986), *Magicheskie Funktsii Detskih Ukrashenii u Turkmen*, Moskva, s.192.

bölgesinin kadınları gibi şapkalarına tavus kuşu, horoz, sülün tüyleri takardı. Taktıkları bu kuş tüylerinin onları kötü ruhtan ve nazardan koruyacağına inanılırdı.[494] Araştırmalara göre, kutsal sayılan kuş tüylerini aksesuar olarak şapka ve elbiselerinde Rus kadınları da kullanmıştır. Özellikle Rusya'nın doğu bölgesinde yaşayan kadınlar şapkalarına suna, horoz, tavus ve tavuk tüyleri takardı. Birbirinden uzak olan halkların benzer inançları ve kültürü benimsemesi, bu inancın kökeninin Hint-Avrupa dönemine dayandığını göstermektedir.[495] Araştırılan etnografik materyallere göre, Türkistan yerleşik toplulukları olan Özbekler ve Tacikler, sülün, horoz ve tavus kuşu tüylerini muska ve tılsım olarak kullandığı ortaya çıkmıştır. Göçebe yaşayan Kazaklar, Karakalpaklar ve Kırgızlar ise şahin, kartal ve aladoğan gibi yırtıcı kuşların tüylerini muska ve tılsımlarda kullandığı görülmüştür. Grigorev'a göre, sülün, tavus kuşu ve horoz İran kültüründe, kuşlar kutsallığın ve güneşin sembolüdür. [496] Göçebe toplulukların kültüründe, erkeklerin şapkalarına da kuş tüyleri takılırdı. Bu tüylü şapkalar, kişinin statüsünü ve saygınlığını gösterirdi. Kırgız ve Kazak halklarında özellikle Beylerin şapklarına kuş tüyü takılırdı.[497] Halid Kurbangalı'ya göre, Kazakların göç geleneklerinde kervan sırasında bulunan ilk devenin yüküne telli turna ve sülün tüyü takılırdı. Bu kervan Kazak halkı arasında "karkaralı köç" olarak adlandırılmıştır.[498] Bu kervan diğer kervanlara göre daha kıymetli olurdu. Kazak ve Kırgız dilinde karkara kelimesi, güçlü ve büyük anlamına gelmektedir. Karkara, balıkçıl bir kuş türüdür ve bu kuşun tüylerinden sultanların baş giysileri de yapılmıştır.

Babürname eserinde, sultanların baş giysisine balıkçıl kuşların tüylerinden yapılan "karkara utagası" yapıldığı yazılmaktadır. Bu kuşlar, Kabula'ya (Afganistan) yakın bir bölgede bulunan Baran nehrinde avlanır, İran ve Horasan'a satılan kuşlar sultanın malı olmaktadır.[499]

---

[494] **Vasıleva,** *Magicheskie Funktsii…,* s.184.

[495] **Chijikova, L.,** (1988) *Russko-Ukrainsk oe Pograniche. İstoriya i Sudbı Traditsionno- Bıtovoi Kulturı (XIX-XX veka),* Moskva, s. 185-190.

[496] **Grigorev, *G.,*** (1937) *Tus- tuppi: K İstorii Narodnogo Uzora Vostoka,* İskusstvo, N 1, s. 128.

[497] **Fielstrup, F.,** (1926) *İssledovaniya Sredi Kara- Kirgizov, Etnograficheskie Ekspeditsii 1924'i 1925 gg,* Leningrad, s. 47-53.

[498]**Kurbangali, H.,** (1910) *Tavarih-ii Hamca-ii Şarki*, Kazan, s. 488.

[499]***Bobir Zahiriddin Muhhammad,*** (1960) *Bobur- Noma*, Toshkent, s. 222.

Karakalpaklar, kuğuyu kutsal saydıkları için onların öldürülmelerini yasaklamıştır. Türkistan Türk edebiyatında da kuğunun yeri bir başkadır. Kuğu, beyazlık, saflık ve temizliğin sembolü olmuştur.[500] Karakalpaklarda kuğu hayvanı, Alpamış ve Koblan destanlarında halk kahramanlarının koruyucusu olarak tasvir edilmiştir. Kuğu motifinin dünya mitolojisinde yer almasının sebebi yarı ölü veya yarı kutsal bazı ruhların kuğu şekline girdiği inancının olmasıdır. Mitoloji incelemelerinde böyle bir ruhun veya insanın şekil değiştirmesi durumuna metamorfoz denir.[501] Karakalpak masallarında "kiik" geyik anlamına gelir. Adılhan ve Altın Sazan adlı halk kahramanlarının ise hayvanlara dönüştüğü anlatılmaktadır. İnsanlar da bu yüzden bu hayvanların kendi ataları olduğuna inanmıştır. Türkistan göçebe toplulukların hayatında yırtıcı kuşlar ayrı bir önem taşımaktadır. Av, bu toplulukların önemli geçim kaynaklarından biri olmuştur. Doğancılıkla meşgul olan kimseler, bu kuşları avlama ve eğitim tekniklerine sahip olan kişiler olmuştur. Simakov'a göre, doğancılık avının özellikleri Türkistan halklarının ve Kazakistan'ın savaş taktiklerinin temelini oluşturduğu ve doğanların düşmana baskın yapması savaşta zafer elde etmenin işareti olarak kabul edilirdi.[502] Kazak ve Kırgız halkının inancına göre, yırtıcı kuşlar insanlara en yakın olan hayvanlardır. Bu yüzden insanlar, yırtıcı kuşlara saygı duymak zorundadır. Karakalpaklar'ın inancına göre, baykuş bahtsızlığın sembolü ve habercisidir. Eğer baykuş bir evin çatısında durup öterse, o evden birine hastalık geleceğine veya öleceğine inanılırdı. Baykuşun, atın veya herhangi bir hayvanın üzerinden atlayarak geçmesi ise o hayvanın omurgasının kırılacağı anlamına gelmektedir. Halkın, baykuşları sevmemesinin bir diğer nedeni ise baykuşların eski ve boş evlerde yaşamasıdır. Zira eski ve boş evlerde kötü ruhların yaşadığına inanılmaktadır. Karakalpak halkının bazı efsanelerinde hayvanlar -özellikle kuşlar- iyi anlama gelse de bazıları kötü ruhu temsil etmektedir.

[500] **Ögel,** *Türk Mitolojisi,* s. 493.

[501] **Ögel,** *Türk Mitolojisi,* s. 75.

[502] **Simakov, G.,** (1989) *O Funktsiyah Klobuchka v Sokolinoi Ohote Narodov Sredney Azii i Kasahstana,* Etnicheskaya İstoriya i Traditsionnaya Kultura Harodov Sredney Azii i Kazahstana, Nukus, s. 163.

8. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN İNANÇLARI

8.1. Şamanizm İnancı

8.1.1. Ruhçuluk, Cadıcılık (Demonoloji)

Ruhçuluk, doğada insan ruhuna benzer ruhların (anima) bulunduğunu kabul eden din demektir.[503] Demonoloji ruhlara inanmaktır. Rasonyı'ye göre, "Ruh ve ahiret kavramı, bütün dini tasavvurlarda esas unsuru teşkil etmektedir. Buna toptan Şamanlık denilmektedir."[504] Ruhların iki türü vardır. Birincisi, doğaya bağlı olan ruhları ve değeri, serbest olup antropomorftur (Tanrıların insan biçiminde düşünülmesi). Karakalpak, Kazak, Türkmen ve diğer Türk halklarında ruhlar, kötü ve iyi olarak görülmektedir. Karakalpaklar'ın geleneklerinde bu inançların değişik formlarını görmek mümkündür. Karakalpaklar'da bu ruhların görünüşü, fonksiyonu ve yerleri kendine ait özellikler taşımaktadır. Su ruhları kuyu, göl, nehir ve ağaçlarda yaşamaktadır. Bunlar Karakalpakların hayatında en çok yer alan ruhlardır. Bu önemli ruhların adı peri, ejderha, albastı, cin ve devdir. Peri iyi bir ruhu temsil ederken albastı, cin ve dev kötü ruhları temsil eder. İnsanları kötü ruhlardan Porhanlar (Şamanlar) korur. Basilov'a göre Şamanlar, ruhlarla insanlar arasında arabuluculuk yapan kişilerdir. Rivayete göre ruhlar, Şamanları kendileri seçip yetiştirmektedir. Şamanların görevi ise ruhlara hizmet edip insanları kötü ruhlardan korumak olmuştur.[505] Şaman ve ruhlarla ilgili araştırmalar yapan Basilov, Karakalpakların Şamanları hakkında bilgiler toplayan ve bu bilgileri kitaplarında birleştiren Rus bilim adamıdır. Şamanların en önemli görevleri insanları iyileştirmek, onları hastalıktan korumak ve geleceği söylemektir. Şamanlar, geleceği görme hususunu ekstaza girip ruhlarla bağ kurarak gerçekleştirir. Karakalpaklı Şamanlar, ayin yaparken kullandıkları enstrümanlar kopuz ve kamçıdır. Ayin sırasında Şamanlar, koruyucuları ve yardımcıları çağırır. Yardımcıları hayvanlar, kuşlar olabilirken insanlar da olabilir. Karakalpak dilinde Şaman kelimesinin karşılığı "porhan"dır. Porhan, insanları iyi ve kötü ruhların varlığına inandırmakla görevlidir. İnsanlara nasihat

[503] **Turan, S.,** (2005) *Türk Kültür Tarihi,* Bilgi Yayınevi, Ankara, s.112.

[504] **Rasony, L.,** (1993) *Tarihte Türklük,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 28.

[505] **Basilov, B.,** (1984) *İzbranniki Duhov*, Moskva, s. 8.

verir, onların hastalıklarının bu ruhlara bağlı olduğunu açıklar. Çoğu zaman hastalıklara cin çarpması teşhisi koyarlar.

Karakalpak halkı, cini (cadı) çirkin ve kısa boylu olarak tasvir eder. Cinin, antropomorf şeklinde, kadın veya erkek kılığına girerek insanların arasında bulunduğuna inanılır. Karakalpaklar'ın anlattığına göre cinler eski yollarda ve hayvan kesim yerlerinde bulunur. Yine halkın rivayetine göre bu yaratıklar bazen ateş şeklini alabilir ve geceleri mezarda görülebilir. Cinlerin sırrının ise ağzındaki demirden yapılmış küçük paradan veya muska olarak yapılan kitap veya taraktan olduğuna inanılır. Porhanlar, insanları hastalıklardan korumak için ayinler düzenler. "Kaktıru" adı verilen bu ayin; hayvan, kuş ve yedi çeşit bitkinin insan vücuduna hafifçe vurularak gerçekleştirlir. Zira bu aktivitenin insanların hastalığını çabuk ve kolay atlatacağına inanılır. Kaktıru yapmak için Porhana gelen hasta, ona canlı tavuk veya koyun getirir. Porhan ise getirilen bu hayvanlarla hastanın vücudunun her tarafına hafifçe vurur, hayvanları hastanın etrafında döndürür ve ardından onları hastadan uzaklaştırır. Hastalığın hayvana geçtiğine inanan kişi, hastalığının geçmesini bekler. Böylece insanlar porhanın, hastalıkları insanlardan alıp hayvanlara geçirdiğine inanılır. "Sug çıkarma" ayini nazardan arındırmak amacıyla yapılır. Bu ayinde, kaktıru ayinin aksine su testisi, mum ve ekmek kullanılır. Hamur yoğurularak ekmek haline getirilir ve hamurun üstüne mum dikilir. Ardından tabağa su koyularak üstüne ekmek yerleştirilir. Mumlar yakılır ve su testisi ile üstü kapatılır. Bu işlemde su testisi ise çıkararak suyu içine çeker. Daha sonra Porhan, ekmeği alıp hastanın vücuduna dokundurur. Bu işlem gerçekleştirilirken Porhan "sug, sug, çık" der. Yapılan ayinden sonra ekmek köpeğe atılır ve böylece nazarın insanı terk ettiğine inanılır.[506] "Sug" kelimesi Karakalpak dilinde kıskanç ve hırsız anlamına gelmektedir. Çünkü kötü ruhların insanların sağlığını kıskandığına ve onları sağlıklarından mahrum etmek istediğine inanılır. "Alaslama" ayini, tütsüleme işlemi olarak bilinir. Bu ayin sırasında 50-60 adet ağaç dalının ucuna yağlı kumaş bağlanır ve yakılır. Yanan kumaş, hastanın etrafında yedi kere dolaştırıldıktan sonra ağaç dalı yola atılır ve yakılır. Porhanlar bu ayini yolların kesiştiği yerde, eski evlerde veya hastanın evinde yapar. "Köşiru" ayini, kötü ruhları insanlardan alıp taşımaktır. Halk arasında cinlerin insanları ruhen hastalandırıp adını cin çarpması koydukları teşhis, köşiru ayini yapılarak iyileştirilir. Cin çarpmış insanlara bakan Porhan, bu hastaları iyileştirene kadar evliya

[506] **Esbergenov, H.-T. Atamuratov.,** (1975) *Traditsii i ih Preobrazovaniya v Gorodskom Bıtu Karakalpakov,* Nukus, s. 110-115.

mezarlarında tutar. İyileşemeyen hastalar ise ölene kadar bu mezarlıklarda alıkonulur. Köşiru ayini gerçekleştirilirken köyün dışında bir çadır kurulur ve insanlar orada toplanır. Daha sonra Porhan, atalardan veya hayvanlardan olabilen pirini çağırır. Porhanları eğiten güçlü şamanlar da pir olarak kabul edilir. Porhan, hayvanı alıp hastanın etrafında dolaştırır. Eğer hayvan hastayı koklarsa kötü ruhların hayvana geçtiğine inanılır. İbrahimov'a göre Kırgızlar ve Kazaklar, insanları hastalıklardan kurtarmak için beyaz bir koçu kişinin etrafında üç kere dolaştırır, "bu sana can yerine can, hastanın canını bırak" der ve ardından koçu keser.[507] Karakalpaklar'da porhan olarak bilinen şamanların diğer adı ise anlatmak anlamına gelen "Jırau" kelimesidir. Karakalpak halk sanatında jıraular, şaman ayini sırasında seslerini değiştirerek kahramanlık destanları söyler. Jıraular, destanları söylerken kopuz kullanır ve bu kobızlar porhanlar tarafından da kullanılır.

Kopuz, Türk müziğinin bilinen en eski çalgıları arasında bulunmaktadır. Bu çalgı hakkında, Uygur metinlerinde, *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde ve Kaşgarlı Mahmut'u *Divanü Lügat'it-Türk* ve Yunus Emre'nin *Divan* adlı eserinde yer verilmiştir.[508] Karakalpak halkı arasında kopuz hakkında efsaneler yer almaktadır. Kopuzun piri olarak bilinen Korkut Ata, ağaçtan kopuz çalmayı hayal eder. Yapımında çok sayıda ağaç denemesine rağmen sonuç alamaz. Şeytan, Korkut Ata'nın neler yaptığını merak eder ve izlemeye başlar. Bunu fark eden Korkut Ata, onu dinlemiş gibi görünüp ormanı terk etmesine rağmen şeytana ne yaptığı hakkında bir şey anlatmaz. Şeytanlar, Korkut Ata'nın hangi ağacı kullanması ve nasıl bir yöntem uygulaması gerektiği hakkında konuşmaya başlar. Kendi aralarında, kopuzun alt kısmının domuzun sürtündüğü iğde ağacından, üst kısmının deve derisinden, tellerinin atkuyruğu kılından ve bu telleri tutan kısmın eski kabaktan yapılması halinde çok güzel bir çalgı aleti olacağı hakkında konuşurlar. Bunları duyan Korkut Ata, konuşulanların aynısını yapar ve böylece güzel bir kopuz ortaya çıkar. Nihayetinde Korkut Ata, kopuzun piri kabul edilir.[509] Karakalpaklar doğal afetlerden, hastalıklardan ve kötü ruhlardan arınmak için koruyucu ruhları çağırır. Halkın kendisinin ulaşamadığı zamanlarda ise porhanlara ihtiyaç duyarlar. Porhanlar kopuzu alır ve şarkıyı andıran dualar ederek iyi ruhları çağırmaya başlar.

[507] **İbragimov, İ.,** (1872) *Etnograficheskie Ocherki Kirgizskogo Naroda, Russkii Turkistan,* Moskva, s. 149.

[508] **Turan,** *Türk Kültür Tarihi*…, s. 290.

[509] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloru,* s. 85.

'Aga perim alıstagını aydap kel- Ağa pirim uzaktakini bul getir.
Bala perim, jakındagını jaylap kel- Oğlum yakınındakini topla da getir
Dau perim, tenteklik kılgan adamnın eki kolın arkasına baylap kel
Dev perim, şımarıklık yapan kişinin iki elini arkasına bağlayıp getir.
Kelha, kelha kel beri - Gel, gel, gel buraya.' [510]

Porhanlar bu duaları söylerken zıplamaya ve yüksek sesler çıkarmaya başlar. Ardından halkın genç ve güçlü erkekleri porhanın etrafında toplanır. Bu erkekler, ellerini birbirinin omuzlarına atıp çember oluşturduktan sonra ağır bir yük kaldırırmış gibi sallanır ve vahşi sesler çıkarır. Çadırın çatısına uzanıp sallanır ve ateşte kızdırılan gevgirle gösteri yaparlar. Çadırın ortasına yatırılan hastanın arkasında geçerek bu kişiye vurmaya, tekme atmaya ve sırtına çıkıp zıplamaya başlarlar. Hastayı ve çadıra toplanan hastaların yakınlarını büyülemeye çalışan erkek grubu ve porhanlar bütün bunlar sırasında kopuz çalarak ve şiirler söyleyerek eşlik eder. Bu gösterilerden en çok etkilenenler ise kadınlar olur. Porhanlar ayinler sırasında onları izleyenlerin arkalarına geçip seyredenleri korkutur.[511] Karakalpaklar, porhanların hareketlerini "zikir" olarak adlandırır. Zikir, kötü ruhları ve hastalıkları koruyucu ruhlar yardımıyla bedenden çıkarır ve uzaklaştırır. Karakalpak halkına göre, her porhanın kendisine ait özel koruyucu ruhları vardır ve bu koruyucu ruhlar "arvak" olarak adlandırılır. Karakalpaklar'a ait olan Yedige ve Toktamış destanlarında bu koruyucu ruhlardan yani arvaklardan bahsedilir. Yedige'nin avrağının, Toktamış'ın avrağından daha kuvvetli olduğuna inanıldığı için Toktamış her geldiğinde Yedige'nin içinde korku oluşmuştur.[512]

Kazak ve Kırgızlar'da şamanlara "baksı" denir. Bu baksılar hem kopuz hem de dombra çalar. Bu halkların inanışlarına göre baksılar, ayinlerinde kötü ruhları korkutmak için "Burhan geldi, baksı geldi" derler.[513] Özbekler şamanlara perilerin hanı demek olan "perihan" kelimesini kullanır. Karakalpaklar'da baksılar söz, şiir ve kopuz ustaları olarak bilinir. Baksılar "Garip Aşık", "Seyithan Hamre", "Kırmandalı", "Bazergen", "Yusuf

[510] **Ayımbetov,** (1977), s. 28.

[511] **Sagitov, İ.,** (1986) Karakalpak Halkının Kahramanlık Eposı, Hokis, s. 61-62.

[512] **İnan, Abdüladir,** *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 82

[513] **İnan,** (2000), s. 85.

Ahmet" ve "Nacep Bala" lirik destanlarını kopuz eşliğinde söyler. Karakalpaklar, dombrayı XVIII- XIX. yüzyıllarda kullanmaya başlamıştır.

Kafesoğlu'na göre Türklerin bulunduğu her yerde mevcut olan kopuz, atalarımızla birlikte Mısır, Suriye, Balkanlar, Macaristan, Çekya, Slovakya, Polonya, Rusya, Ukrayna ve Almanya'ya da gitmiştir. Buralarda koboz, kuboz, kobzo, kopuz gibi adlar verilen ve sevilen çalgı aletlerinden biri olmuştur.[514] Türkmen halkı şamana "purhan" der. Eski Uygurca'da purhan "buda" (budizm) anlamına gelmektedir. Türkistan'da bir zamanlar kam yerine burhan ya da purhan kelimeleri kullanılmıştır. Türkmenler'in rivayetlerine göre, Nadir Şah zamanında purhan, ruh sağlığı bozuk olan kişileri türkü söyleyerek tedavi eden kişiydi. Purhanlar, delirmiş deve ve koyunları iyileştirmek, kızamık hastalığını engellemek için büyü türküleri söylerdi. Purhanların elinde purhanname risalesi olurdu. Purhan, Farsça'da perihan kelimesinin anlamına yakın bir sözcüktür. [515]

Karakalpaklarda peri koruyucu ruhlar, bazen insanlara zarar veren ruhlar da olmuştur. Periler kız, erkek, hayvan ya da ateş şeklini alabilmektedir. Şaman inancına göre, insanlar büyü yaparak koruyucu perileri kullanabilir. Ayımbetov'a göre, şamanların yardımcısının periler olduğu söylenmektedir.[516] Göl, nehir ve deniz kenarlarında yaşayan periler su perisi olarak bilinir. Bu periler büyü yapabilen perilerdir. Karakalpak folklöründe, destan, efsane ve masallarda periler, kahramanları koruyan yardımcı melekler olarak anlatılmaktadır. Koblan ve Yedige destanların da periler koruyucu ruhlar olarak gösterilmiştir. Periler efsanelerde anlatılanlara göre, evliya, padişahın hazinesi, kalesi ve şehirlerini koruyan ruhlar olarak tasvir edilir. Ayımbetov'a göre, Karakalpakistan'daki Tok-Kale, Ayaz-Kale ve Barsa Kelmes adlı yerleşim yerleri halk arasında peri şehri olarak bilinmektedir.[517]

Karakalpaklarda büyücüler fala bakar, hastalara geleceği ve hastalıktan kurtulmanın yollarını söyler. Falcılık, Şamanizmin başlıca unsurlarından biridir. İnan'a göre, fal kelimesi eski Türkçe'de ırk sözcüğüyle ifade edilirdi. Kaşgarlı Mahmut da ırk kelimesini falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini görmek olarak tanımlamıştır.[518] Karakalpak, Kırgız

---

[514] **Kafesoğlu, İ.,** (1992) *Türk Dünyası El Kitabı: Kültür ve Teşkilat*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, C: 1, Ankara, s. 227.

[515] **İnan,** *Tarihte ve Bugün…,* s. 85-86.

[516] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloı…,* s. 27.

[517] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloı…,* s. 27.

[518] **İnan,** *Tarihte ve Bugün…,* s. 151.

ve Kazaklar'da fal çeşitlerinden olan "kumalak" falı yaygındır. Kumalak kelimesi, koyun tezeği anlamına gelir. Eski zamanlarda bu falda kırk bir tane kumalak ve küçük taşlar kullanılırdı. Kırgız, Nogay ve Kazaklar'da en meşhur fal, kürek kemiği falıdır. Kürek kemiği falının Japonlarda da görüldüğü yazılmaktadır. Türk halklarında kürek kemiği falı kadar aşık kemiği falı da yaygındır. Tolstov'a göre, Türkistan'da bulunan şaman falcılar bazen kadın kıyafetlerini giyen ve kadın gibi konuşan erkekler olmuştur.[519] İnan'a göre ateşe bakarak fal bakmak da Türkistan Türklerinde çok yaygın bir adetti. Özellikle Özbek hanlarından "Kocugum" çadır çadır dolaşarak ateşe yağ atıp kadınların falına bakardı. "Senin oğlun, senin kızın olacak" derdi. Girdiği çadırlardaki insanların kaderini açıklardı. Aynı adet "Manas" destanında da vardır. Manas'ın babasınıda aynısını yaptığı yazılmaktadır.[520]

Tüm Türkistan halkarının folklorunda peri, efderha, baksı, porhan, albaslı ve cadı motiflerine sıkça rastlanmaktadır. Karakalpaklar'ın efsane ve masallarında ejderha kötü bir ruh olarak tasvir edilir. Bu ruh, yıkılmış ev, eski şehirlerin kalıntıları ve insanların ulaşamadıkları çöllerde yaşayan bir ruh olduğunu bilinir. Halk arasında anlatılanlara göre ejderha üç kafalıdır ve ağzından çıkan ateşle büyük şehirleri ve insanları yok eder. Efsanelerde halk kahramanlarının ejderhayı öldürüp insanları kurtardığı anlatılır. Ögel'e göre, Anadolu masallarının kahramanı her sene kartalın yavrularını yiyen ejderhayı öldürür, kartal da bu kahramana ödül olsun diye onu gökyüzüne çıkarmak ister. 40 koyun ve 40 tulum su alarak göğe yükselirken yolda kartalın yiyeceği biter. Bunun üzerine adam, kendi etlerini keserek kartala yedirir ve ardından yere inince kartal adamı iyileştirir.[521]

Karakalpaklarda Albastı adı verilen bir kültür vardır. Halk arasında Albastı uzun saçlı, koca bir kadın ve eski ıssız evlerde yaşayan bir ruh olarak tasvir edilir. İnsanlar gözleri ile görmedikleri her şeyi tehlikeli ve korkunç görür. Doğanın görünmeyen gücüne karşı koyabilmeyi ve bu gücü yönetmeyi hayal eder. Morozova'ya göre, Karakalpakistan bölgesinde yapılan araştırmalar, halkın Albastı'yı kötü bir olarak gördüğü, çocuk sahibi olamadığı ve başkalarının çocuklarını kaçırdığı hakkında bilgiler verir.[522] Karakalpak kadınlar, çocuklarını bu ruhtan koruyabilmek için çocuklarının yüzlerine kömür isi

[519] **Tolstov, S.,** *Drevniy Horezm*, s. 324.

[520] **İnan,** *Tarihte ve Bugün…,* s. 67.

[521] **Ögel,** *Türk Mitolojisi*, s. 541.

[522] **Morozova,** (1954) *Kultura Domashnego bıta Karakalpakov Nachala XX vekov*, Tashkent, s. 82.

sürmektedir. Albastı ile karşılaşan bir kadının anlattığına göre, uzun saçlı Albastı aniden kadının önüne çıkmış ve kahkaha atarak dans etmiş, kadının iş yapmasına engel olmuş. Albastı'nın hareketleri karşısında sinirlenen kadın eline sopa almış ve Albastı'yı dövmeye başlamış. O sırada Albastı'nın ağzından demir bir para yere düşmüş. Albastı, kadına yalvararak onu serbest bırakmasını istemiş ve şöyle demiş: "Yedi kuşak evlatlarına hiçbir zaman zarar vermeyeceğime ve onları koruyacağıma söz veriyorum."[523] İnan'a göre, Türk kavimlerinin hepsinde Albastı kötü bir ruh olarak bilinmektedir. Bu ruhun eski zamanlarda lohusa kadınlara musallat olduğu tüm Türk toplumlarında anlatılmaktadır.[524]

Karakalpakistan'da Toprak-Kala kazılarında bulunan arkeolojik eserlerde, Harezm kültürüne ait terracotta (pişmiş topraktan yapılan) kadın heykellerine rastlanmıştır. Bilim adamlarına göre bu heykeller, M.Ö. IV-III. yüzyıllarında yapılmış ve su tanrıçası olarak bilinen Anahita'nın heykelleri olduğu varsayılmıştır. M.Ö. IV-V. yüzyıllarda yerleşim yeri olan Janbas-Kala'da bulunan heykellerin ocak yanında durmaları, bu heykellerin aynı zamanda ocak tanrıçası olduğunu da göstermektedir. Ocak tanrıçası bolluk ve bereket getiren bir tanrıçadır. Türkistan halklarında ateş ve ocak birbirini ayrılmayan iki varlık olarak görülmüştür.

Karakalpakistan'da bulunan ve M.Ö. IV-III. yüzyıllarda avcılık ve balıkçılıkla geçinen Janbas Kala halkının yaşadığı evlerin ortasında büyük ocak yerleri tespit edilmiştir. Ateşin bu ocaklarda uzun süre sönmeden yandığı belirtilir. Ayrıca insanların bu ateşe taptıkları da ifade edilen diğer düşünceler arasındadır.[525] Mambetullayev'e göre Türkistan halklarının kadın tanrıça heykellerini yapıp onlara tapma gelenekleri vardır. Harezm'de bulunan halklar çiftçilik ve hayvancılıkla geçinmiştir. Toprakların verimli olması ve suyun bol olması bu geçim kaynaklarının yaygın olmasında etkilidir. Anahita (Avesta), kadın tanrıça heykelleri arasında ana, su ve ocak tanrıçası olarak bilinir. Orta Doğu ve Türkistan'da Al veya Ol Başlı olarak da bilinen bu tanrıçanın başka isimleri de olduğu söylenir.[526] İnan'a göre halk arasında Al ruhu, kötü bir ruh olarak tanımlanmamıştır. Aksine bu ruh, koruyucu bir ruh olduğuna inanıldığı için saygı duyulan bir tanrıça olmuştur. Al kelimesinin ateş kültü ile alakalı olması bu ruhun eski zamanlarda ocak ve ateş tanrıçası olarak algılandığını da söylemek

[523] **Kamalova, R.,** *Traditsionnıe Verovaniya*, s. 83.

[524] **İnan,** *Tarihte ve Bugün…,* s. 262.

[525] **Tolstov,** *Drevniy Horezm,* Moskva, s. 61.

[526] **Mambetullaev, M.,** (1990) Jenskie Kultovıe Statuetki s Toprak-Kala (Şavatskaya), *Vestnik,* s. 77-82.

mümkündür.[527] Karakalpak masallarında dev, güçlü, çok büyük, büyü yapan ve tehlikeli bir ruh olarak tasvir edilir. Koyun, keçi ve at sahibi olan devlerin ava çıktıkları söylenir. Masallarda belirtilen bir diğer efsaneye göre ise devlerin yaşadığı bölgelerde sadece halk kahramanlarının yaşayabildiğidir. Devlerin keskin bıçak, balta ve metallerden yapılan silahlardan korktuğu anlatılır. Hayvan şekline girebilen devler en çok at olarak görünür. Karakalpaklar'ın düğün geleneğinde damat gelini ata bindirerek eve götürürken geline herhangi bir zarar gelmeyeceğini bilir. Zira dev ruhunun at kılığına girdiğine ve gelini koruduğuna inanılır. Karakalpak efsanelerinde dev, inşaatçı olarak gösterilmektedir. Karakalpakistan'da bulunan Sılpık Kurganı (I. yy.) ve Tok-Kala (VII-XI yy.) hakkındaki efsanede, Aj Mölik adlı bir dev, gömleğinin eteğini toprakla doldurup Amu Derya'ın suyunu durdurmak istemiştir. Devin inatçı olduğu anlayan kadın "Aferin sana iyi yapıyorsun, suyu durdur biz de ardından balık avlarız" der. Bu sözleri duyan dev, toprağı yere döker ve halk arasında Tok adı verilen bir tepe oluşturur. Toprağı aldığı yerde de zamanla Ak Tuba gölü oluşmuştur.[528] "Uzun kollu dev" efsanesinde, Karakalpakların eski yerleşim bölgeleri hakkında bilgiler vardır. Çok eski zamanlarda Köbe Dağ'da İtkırı adındaki köpeğiyle yaşayan, "Kuşana"ya kuş koyan ve Sir Derya'dan aldığı suyla beslenen bir devin yaşadığı söylenmektedir. Günlük işlerinin hepsini yerinden kalmadan yapan çok büyük bir dev olduğu anlatılır.[529] "Jilik köpir" denilen kaval kemiği köprüsü efsanesinde, ölmüş bir devin kaval kemiğinin büyük bir denize köprü olduğu söylenir. Deve kervanları bu köprüden geçerken "sırnay" adı verilen üflemeli bir çalgıyla geçermiş. Eğer sırnay çalmazsa karşıdan gelen kervanla karşı karşıya kaldıkları zaman köprüye sığmazlarmış. Sırnay enstrümanın kullanılmasının asıl nedeni karşıdan gelen kervana ses çıkararak ona sinyal vermektir. Kervanlar karşı karşıya geldikleri zaman köprünün bazı yerlerini sökermiş. Devin kavak kemiklerinden yapılan köprünün parçaları her sene "batpan" adı verilen teyeğı ile yağlanırmış.[530] Batpan (batman), Karakalpaklarda bir ağırlık ölçüsür ve Çimbay şehrinde 22 kg, Konrat şehrinde 40 kg Karakalpaklar'da 20 kg "jenıl batpan" yani hafif ağırlıkta demektir. 0 kg ise ağır batpan olmuştur.[531] Günümüzde Karakalpakların gelenek ve

[527] **İnan,** *Tarihte ve Bugün…,* s. 263.

[528] **Gulyamov,** *İstoria oroshenia Horezma,* s. 281.

[529] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloı…,* s.72.

[530] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloı…,* s. 72.

[531] **Baskakov,** *Karakalpaksko- Russki Slovar*, s. 91.

göreneklerinde şaman inancının etkilerini görmek mümkündür. Bilim adamları günümüzdeki şaman geleneklerini, Müslümanlaştırılmış Şamanizm olarak ifade etmektedir.

8.2. Doğa Kültü

Karakalpaklarda gökyüzü, güneşi ay ve yıldızlar astral kültü olarak bilinmektedir. Amu Derya ve Sir Derya bölgesinde yaşan Massagetler'e ait (M.Ö. IV. yy) olan Çirik, Rabat ve Koykırılgan Kala'nın iç kısmında bulunan türbe haç şeklindedir. Karakalpakistan'da bulunan Koykırılgan Kala, astral külte sahip olan önemli şehirlerden biri olaran bilinmektedir.[532] Haç, yıldız ve gök kombinasyonlarını Karakakalpakistan'ın tarihi mezar yapılarında görmek mümkündür. Bu yapılardan biri ise VII-VIII. yüzyıllara ait Mazlumhan Sulu yani diğer bi deyişle Mızdakhan Kompleksi'dir. Bu yapının gümbezi toprak üstünde olmakta ve devamında bulunan altı katı ise yerin 8 metre aşağısında bulunmaktadır. Knozorov'a göre 1940'lı yıllarda, Perşembe gecesinden Cuma gününe bağlanan zaman diliminde, Mazlumhan Sulu yapısında porhanlar ayin yapmaya başlamaktadır. Ayin için toplananların çoğu kadınlardan oluşurken, porhanların çoğunu ise erkekler oluşturmaktadır. Porhanlar, fala bakan, geleceği görebilen ve hastaları iyileştirebilen tecrübeli şamanlar olarak bilinmektedir.[533] Karakalpakistan'da bulunan yeraltı kült yapılar XII-XVIII. yüzyıllara aittir. Moynak ilçesinde bulunan Toprak Ata (XII-XV yy.), Çimbay'da bulunan Baba-Ahun (XVI-XVIII) ve Karaözyak'ta bulunan Murat-Şeyh (XVIII) yapıları mezarlık olarak kullanılan yapılardır.[534] Karakalpaklar, Dünya'yı yaratan Tanrı'nın evinin gökyüzü olduğuna inanmıştır. Araştırmalar Tengri kültünün, M.Ö. V-III. yüzyıllarda Dest-i Kıpçak topluluklarının bu kült ile bağlantılı olduklarını göstermiştir. Tanrı'nın kutsal olduğu vurgulanmış ve Tanrı'nın sembolü olan güneş resmi boya veya dövmelerle insanların alnına yapılmıştır.[535] Karakalpakça'da Tanrı ile bağlantılı olan anlamına gelen tenir ve kuday kelimeleri sıkça kullanılmaktadır. Karakalpak isimleri Tanirbergen ve Tenirkul bu isimlere örnektir. Sayımbetov'a göre "tan" kelimesi güneş anlamına gelmektedir. Bu kelime yuvarlak anlamına da vurgu yaparak tenge, tamga ve tanba kelimelerini de çarpıştırmaktadır. Yapılan

---

[532] **Rapoport, O. Vishnevskaya,** (1979) *Sledı Pochitaniya Ognya v Srednevekovom Horezmskom Gorode*, Etnografiya i Arheologiya Sredney Azii, Moskva, s. 49-50.

[533] **Knozorov,** *Mazar Shamun - Nabi*, 1949, s. 88-89.

[534] **Esbergenov, H.,** (1989) *Voprosı Etnicheskoi istorii i Traditsionnoi Kulturı Karakalpakov*, Etnicheskaya İstoriya, Nukus, s. 69.

[535] **Bruk, S.,** (1986) Naselenie Mira, *Etnodemograficheskii Sparavochnik*, Moskva, s. 171.

araştırmalarda bu kelimeler ve anlamlarının Tanrı kelimesi ile bir bağlantısı olduğu ifade edilmektedir.[536] Tanrı kelimesi Türk toplumunda olan bir terim olmakla beraber bu kelime Çin diline Tien olarak geçmiştir. Böylece en aşağı 2500 yıllık bir maziye sahip olduğu görülen bu Türkçe kelime, diğer Türkistan Türk halklarına da geçmiştir.[537] Eski Türkler'e göre, gökteki ve yerdeki düzenin, insanların düzeniyle sıkı bir bağlantısı vardır. Gök ve Güneş mutlak hâkimler olarak kabul görmüş ve yeryüzündeki aile kavramının da başı olmuştur. Yıldızlar ve tabiat da Güneş ve Ay'ın güçleri karşısında boyun eğmiştir. Karakalpak halkı tabiatın mistik güçlerine inanan bir halk olmuştur. Karakalpaklara göre insan blinçli bir varlıktır ve etrafı muhteşem bir doğayla çevrili dünyada yaşar. Doğanın mükemmelliklerini bize sunması için onunla barış içinde yaşamamış ve yer geldiğinde onunla savaşmamız gerekir. Sonuç olarak insan ve doğa, evrenin ayrılmaz bir parçası olarak görülmüştür. Karakalpaklar etrafında var olan her şeyin canlı ve kendi ruhlarına sahip olduğuna inanırlar. Karakalpak halkı gündelik hayatında doğayı dikkatle izleyerek onunla denge kurmaya çalışmıştır. Doğada gerçekleşen gece gündüz ve mevsimlerin değişimini insan hayatının bir parçası olarak görmüşlerdir. Bu değişimler, doğum, ölüm, sevinç, üzüntü, yaşlılık ve gençlik gibi insani duygularla bağdaştırılmıştır. Tengricilikte ruhların en büyüğü olarak Gök Tanrı ruhu kabul edilmiştir. Cankoca'ya göre, Tengricilikte evren gök(yukarı), orta(toprak) ve alt kat(yeraltı) şeklinde üç halde tanımlanmıştır. Gök katı üç veya dokuz kattan ibaret olan en yüksek kattır ve Tanrı'ya aittir. Göğün insanlara görünen kısmında ay, yıldızlar ve güneş yer alır. İnsanlara göre bu gök ruhları, bir yerden bir yere ulaşmak için at kullanır. Bu yüzden insanlar gök ruhları için at kurban eder.[538]

Tengricilikte evrenin orta kısmını oluşturan yeryüzünü ateş, su, toprak, orman, hayvanlar ve dağlar oluşturur. Karakalpaklara göre evrenin orta kısmının insana görünmeyen yüzü bir ruh olarak kabul edilir. İnsanın, halkın ve devletin kaderi Tanrı'nın elindedir. Evrenin orta bölümü insanlar yaşamak için temel ihtiyaçlarını karşılayan ve insanları toprak sahibi eden bir kısımdır. İnsanların yaşadığı bu orta kısımın da çeşitli ruhlara ait olduğuna inanılır. Karakalpaklar, toprağın canlı bir varlık olduğuna inanır. Toprak, insanları besleyen, büyüten ve sonunda kendine döndüren bir ana olarak görülmektedir. Toprak ve onun sahibi olan ruhun birbirinden ayrılmaz iki etmen olduğu halk tarafından belirtilir. Vambery

[536] **Sayımbetov, U.,** (1990) O Teonime Tanır, *Vestnik*, s. 163-164.

[537] **Kafesoğlu,** *Türk Milli Kültürü*, s. 214-215.

[538] **Cankoca, R.,** (2014) Bazovıe Ponyatiya Obshetyurkskoi İdentichnosti, *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu*, Bildiriler, Eskişehir, s. 696-715.

tarafından not edilen efsanede Mınajat Dağı (Karakalpakistan) adındaki bir yeri Ambrana ruhunun koruduğu ve hatta bu ruhun kadınları da koruduğu ifade edilmektedir. Bu efsaneye göre Mınajat Dağı ve suların kadın ruhu Ambrana, bu dağa defnedilmiştir. Kendisi bu bölgenin sahibidir. Mınajat Dağı, kadınların ve çocukların tedavi amaçla ziyaret ettikleri bir yer haline gelmiştir. Çocuk isteyen kadınlar yerde kazılan çukurlardan geçerek, yüksek tepelerden yuvarlanarak, topraktan güç alıp iyileşeceklerini ve çocuk sahibi olabileceklerine inanmıştır.[539] Snesarev'e göre Mınaja Dağı, oba kültüdür. Mınajat tau oba kültürü olduğu düşünülmüştür. Eski inançlara göre toprak sahipleri olan ruhlara yapılan höyük ve tepeler, topraktan ya da taş yığınlarından yapılırdı. Oba denilen böyle tepeler, halk tarafından tapınak olarak kullanılırdı.[540] Kırgız ve Kazak halkları obalara derin bir saygı duyar ve onlara göre Obalar "arvagı" güçlü kahramanların mezarı olarak görülmüştür.[541] Araştırmalara göre Karakalpaklar, uzak yerlerde savaşan batırlarına (kahramanlarına) halk kendi topraklarında mezar yaparmış. Bu mezarların yapımında kullanılan taşlar bir yere yığılarak mezar tepeleri oluşturulurdu.

Karakalpaklarda, insanların geçimini sağlayan su ve toprak kutsaldır. Türklerin atalarının inancına göre, toprak-su Tanrısı ve toprak ana Umay Tanrısı birbirine bağlı olup aynı önemi taşımaktadır. Altaylar'da ise Umay, çocuk ve hayvan yavrularının koruyucu ruhu olarak kabul edilmiştir.[542] Umay, eski Türk şamanlığının ünlü dişi tanrılarından biridir. Umay, kadın rahminin sembolü olup insan doğduğunda onun kalbinde bir ışık yakar ve öldüğünde o ışığı söndürür.[543] Karakalpakistan'da Bazar-Kala, Koy kırılgan Kala (MÖ III-II. yy.) ve Aybuyur Kala'da (MÖ IV-III. yy.) bulunan tanrıça heykelleri bilim adamlarına göre doğum tanrıçalarıdır. Yakut Türkleri'ne göre doğum tanrıçası olan Kübey Hatun, ağacın içinde bulunmuştur. Altaylar'ın doğum tanrıçası olan Omay Hatun ise gökten yere iki kayın ağacı ile indirilmiş olan bir koruyucu ruhtur.[544] Ağaca verilen önem Karakalpaklarda da görülmektedir. Karakalpaklar, mezarlıktaki ağaçlara saygı gösterir ve

---

[539] **Vamberi, A.,** (1868) *Ocherki Sredney Azii (Dopolneniye k Puteshestviyu po Sredney Azii iz Hivı i Kungrad i Obratno),* Moskva, s. 123-124.

[540] **İnan,** *Tarihte ve Bugün…,* s. 59.

[541] **İnan,** *Tarihte ve Bugün…,* s. 61.

[542] **İnan,** *Tarihte ve Bugün…,* s. 398.

[543] **Mamadova, A.,** (2014) *Tarihi- Kültürel Gelişim Sürecinde Türk Kadının Konumu,* Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu, Eskişehir, s. 57-58.

[544] **Ögel,** *Türk Mitolojisi,* s. 96.

ağaçlara asla zarar vermez. Karakalpak halkı, ağaçlara ölülerin ruhunun geçtiğine inanır. Harezm'de yaşayan çocuk isteyen kadınlar mezarlıktaki bu ağaçları okşar, sarılır ve ellerini yüzüne sürer. Bu kutlu sayılan ağaçlara kumaş parçası bağlar ve dua ederler. Ögel'e göre Buryat Moğolları'nın inancına göre ağaçtan çıkan bir kadın ilk insanı doğurmuştur. Türkistan'da ilk insan Hayat Ağacı'nın ürünü değildir. Hayat Ağacı inancı Türkistan halklarına sonradan getirilen bir inançtır.[545] Karakalpaklara göre hayatın en önemli anlamı, dünyaya yeni bir nesil getirip onları iyi bir şekilde yetiştirmektir. İyi yetiştirilmiş bireyin önemli özellikleri halkın örf ve adetlerine bağlı kalması, doğayı sevmesi ve saygı göstermesidir. Doğaya saygı ve sevgi gösterilmesi hususiyeti, halkın kendini doğanın bir parçası ve devamı olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Halk doğadan korkar, doğayla savaşır fakat yine de doğanın merhametine, cömertliğine güvenir ve inanır. Onlar için doğa tıpkı insanlar gibidir. Doğar, canlanır, yaşlanır ve ölür.

Karakalpaklar, doğanın ilkbaharda canlanmasıyla beraber yaklaşan ekim zamanını ve 21 Mart'ta gerçekleşen Nevruz bayramını kutlar. Nevruz bayramında kadınlar "nayrız" adını verdikleri tatlı olmayan aşure yapar ve komşulara dağıtırlar. Baharın başlangıcı olan Nevruz gününde horoz dövüştürülür, ateş yakılıp üstünden atlanır, şarkılar söylenir ve danslar edilir. Karakalpaklar, "Kabak Oyunu" adını verdikleri oyunu oynar ve ok atar. Bir diğer önemli oyun ise at yarışıdır. Bu oyunda erkekler kızları kovalar ve yakalayınca kızı öper. Kızlar ise erkekleri kamçılarla kovalarlar. Bazı oyunların birkaç gün sürdüğü bile olur. Daha öncesinde hazırlanan oyuncu listesinde bütün tecrübeliler aynı grupta yer almaz. Daha tecrübesiz olanlarla karışık gruplar oluşturarak herkese tecrübe katmak hedeflenir. Hakemin olduğu at yarışlarında ise atlar altı ay önceden hazırlanmaya başlanır ve büyük bir eğitimden geçer. Her oyunun başında ise oyuncular mutlaka dua eder.

Yeni yılın ilk günü olarak kabul edilen Nevruz, bilim adamlarına göre Farsça konuşan halkların geleneğidir. Sasaniler zamanında İran'ın etkisi altında kalan Harezm bölgesi'nde İran kolonileri bulunur ve İpek Yolu buradan geçer. Biruni'nin 1000 yılında yazdığı Kronoloji adlı eserinde Nevruz ile ilgili efsane ve hikâyelere yer vermiştir. Bu efsanelerden biri şöyle anlatılmaktadır:

"*Birgün Tanrı yer kabuğuna dokunur ve yer kabuğu sallanmaya başlar. Sallantıyla beraber gökyüzündeki al ve yıldızlar da hareket eder. Tanrı günü yaratır ve sabah, akşam,*

[545] **Ögel,** *Türk Mitolojisi*, s. 96.

gece olmak üzere üç bölüme ayırır. Günü bu şekilde bölünce ortaya sayılar çıkar. Sonra mevsimler ortaya çıkar ve mevsimleri de dörde böler. Yani Tanrı, sadece bir gün içinde dünyayı yaratır. Bir günde yarattığı bu günü Keyumars'a teslim eder. (Avestaca'ya göre Keyumars ilk insandır.) Bugün artık Keyumars'ın Nevruz olarak adlandırdığı bayram günü olmuştur."[546]

Avesta'da Gayumars, yarı insan, yarı öküz bir yaratıktır. Öküz olan bölümünden 55 çeşit buğdaygiller, 12 çeşit bitki, sığır, öküz ve 272 hayvan cinsi oluşmuştur. İnsan olan bölümünden ise erkek ve kadın oluşmuştur. Türkistan halklarında hala kutlanan Nevruz Bayramı'na her nesil kendi inanç ve kültürünü katar. Bazı araştırmalara göre Nevruz'un Harezm'e yayıldığı ve bu bayramın kökünün Yunan mitolojisindeki Dionysos'e bağlı olduğu düşünülmektedir. Bu fikirle bağlantılı olarak anlatılan, Büyük İskender'in bu topraklara geldiği zaman kendi askerlerini de yerleştirmiş olmasıdır. O zamanlar Harezm'de Baktriya Devleti bulunmaktaydı. Azra Erhat'ın Mitoloji Sözlüğü'ne göre Dionysos, insanı doğaya bağlayan bir Tanrı'dır.[547] Ayrıca Yunan mitolojisine göre Dionysos, başka hayvanların kılığına girebilen bir Tanrı'dır. Bazı kaynaklarda ise Dionysos, şarap Tanrısı olarak tasvir edilmiştir. Toprak Kale'de bulunan sakallı ve keçi kulaklı erkek heykelinin Dionysos'un heykeli olduğu düşünülmektedir. Ayrıca aynı heykele benzeyen bir resim de kale duvarında bulunmuştur. Bu buluşlar aynı zamanda, Türkistan'da üzümcülük ve bağcılık kültünün var olduğunu göstermektedir. Janbas Kale'de (Karakalpakistan) elinde üzüm salkımı bulunan bir erkek heykelinin Dionysos heykeli olduğu düşünülmektedir.[548] Bu bölgelerden Büyük İpek Yolu'nun geçmesi, bu topraklarda yaşayan halkların kültürünü de etkilemiştir. Gumilev'a göre kervanyolu, Akdeniz ve Sarı Deniz'e kadar uzanmaktadır. İpek, altın ve başkada satın malarla birlikte bu yolda idealar, fikirler, düşünceler ve öğreti sistemleri de dağlar ve ovalardan geçerek başka ülkelere ulaşıyordu. İran'ın Harezm'in parçalanmasındaki etkisinden de bahsedilmektedir. Gumilev'in düşüncelerine göre, Zerdüştlüğü kabul edenler İran tarafına geçmiş, kabul etmeyenler ise Turan tarafında kalmıştır.[549] Nevruz Bayramı, önceden bilinmeyen hadiselerle bağlantılı olan bir bayramdır. Beruni'nin anlattığı efsaneye göre Cemşid Han zamanında şeker yoktur. Bir gün Han, bir

[546] **Maksetov, K.,** (1975), *Folklor ham Edebiyat,* Karakalpakistan, s. 138.

[547] **Erhat, A.,** (2003) Mitoloji *Sözlüğü*, Resmi Kitabevi, İstanbul, s. 44.

[548] **Rtveladze, E.-Mambetullaev, M.,** (1995) Dionisiyskiy Syujet na Drevnehorezmskom Sosude, *Vestnik,* 5, s. 110-104.

[549] **Gumilev, L.,** (2014) *Evraziya,* Ripol Klassik, Moskva, s. 941.

bitki dalından damlayan sıvı görmüş ve tadına biraz bakınca çok beğenmiştir. Ardından bu bitkiyi toplayıp kaynatmayı buyurmuştur. Beş gün sonra ise şeker oluşmuştur. Bu şeker Nevruz günü bulunmuştur. Bu yüzden insanlar Nevruz günlerinde birbirlerine şeker vererek mutluluk temennisi etmektedir.[550]

Karakalpaklar, su ruhuna da inanırdı. Susuzluk ve su baskını gibi doğal afetlerin bu ruhun gücü sonucunda oluştuğuna inanılırdı. Bu ruhun insanlara iyilik getirmesi için kurban kesilir ve ona dualar edilirdi. Karakalpak ve Harezmlilerde Hu (su tanrısının ismi) efsanesi bulunmaktadır. Karakalpaklar su tanrısını Hap olarak adlandırmıştır. Eski zamanlarda insanlar suya atlarken ona saygı göstermek için hap diye bağırırmış. Bu efsane, Karakalpak folklorundan alınan bir efsanedir. Her şeyin bir tarihi olduğu gibi Aral denizinin'nün de bir tarihi vardır. Hatta Karakalpakların su ile olan bağlantılarının Aral denizinin tarihinde saklı olduğu söylenir. Aral denizi, Karakalpakların uzun yıllar yaşadığı ve geçimini bu gölden sağladığı bir yer olmuştur. Tarihi el yazılarında Aral denizi 16 farklı adı vardır. Daytiya, Birukaş, Oksiyan Gölü, Kuruhan Denizi, Kerder Denizi, Jent Gölü, Meotida, Arka Deniz, Horezm Denizi, Ceyhun Gölü, Kök Deniz, Bahri Harezm Denizi bu isimlerden bazılarıdır. Aral'ın ilk adı Daytiya olmakla beraber, Avesta'da M.Ö. I. yüzyılın ortalarında Varukaş ve II-III. yüzyıllarda Oksiyan Gölü olarak anılmaktadır.[551] Bu adların ortaya çıkması, kaynaklarda şu şekilde anlatılır: Ptolomey, Aral denizine'ne II. yüzyılda Jurjani Devleti'nin adı ile bağdaştırarak Jurjan demiştir. Çin kaynaklarında ise Aral'ın ismi, IV-VIII. yüzyılda Aral ve Hazar denizinin adı birleştirilerek Siyhay Batı Denizleri olarak geçmektedir. Türk halklarında Gürgan kuzeydoğu kavimlerinin adıyla Kuruhan Denizi olarak geçmektedir. İbn-Hordadbek Aral denizin'nden, 835 yılında eserlerinde Kurdar Gölü diye bahsetmektedir. Aral denizinin Kurdar adını almasının sebebi ise Kurdar bölgesiyle bağlantılı olmasıdır. 10. yüzyılda Aral'ın adı yine değişmiş ve Muhammed b. Hedjib Berkan'ın "Jahanname" adlı eserinde, Kazakistan'nın bir şehri olan Cend adına benzetilerek Cend Gölü olarak geçmektedir. 11. yüzyılda ise Aral denizinin adı Strabon'un eserinde Meotida ve Arka Denizi olarak geçmektedir. Aral denizi, 1411 yılının Şahruh zamanında Ceyhun Gölü olarak anılmış ve 1603 yılında Sır Gölü olarak yeniden değişmiştir. 1773'te Kök Denizi olarak adlandırılmış ve Pemizovin'in çizdiği bir haritada Kök Denizi olarak

[550] **Beruni, A.,** (1957) *İzbrannıe Proizvedeniya*, T:I, Tashkent, s. 57.

[551] **Bekbaulov, O.,** (1971) *Karakalpak Tilindegi Özlestirme Sözlerdın Kollanılıuı, Karakalpak Tili Boyınsha İzertleuler*, Nukus, Karakalpakstan, s. 174.

belirtilmiştir. Tarihçi Munis'in çevirdiği "Ravzatü's Safa" adlı kitapta Aral, Bahri Horezm olarak geçmektedir. 13-15. yüzyıllara kadar Harezm Denizi olarak adlandırlan Aral denizi bu isimlerden sonra kalıcı hale gelmiştir. Bu denizin adı eski zamanlarda çok fazla değişikliğe uğramıştır. Aral denizinin etrafında zamanında birçok ada olduğu için bu adın "çok adalı" anlamına geldiği düşünülmektedir. Eski Özbek dilinde odak kelimesi ve Karakalpak dilinde de atau kelimesi ada anlamına gelir. Bu kelimeler, halk dilinde "Adak" olarak geçmektedir. Karakalpakların anlattığına göre Adak adını taşıyan bir devletin, Aral denizinin altında kaldığı ve devletinin adının bu denize vermiştir. Denize yakın yaşayan insanlar ve balıkçılar, bu devletin kalıntılarının suyun altında olduğunu ve bu kalıntıları gördüklerini anlatırmış. Bölgeye gelen araştırmacılar, sular altında şehir kalıntılarına rastlamış ve halkın söylediklerinin gerçek olabileceğini ifade etmiştir. Bekbaulov'a göre Adak devletinin ilk şehrinin adı ise Antakya'dır.[552] Karakalpak halkında, Aral denizi ile ilgli birçok efsane anlatılmaktadır. Bunlardan biri Karakalpaklı bilim adamı K. Mambetov tarafından araştırılmıştır. Efsane şöyledir: *"Çok eski zamanlarda Aral Denizi'nin yakınlarında bir imparatorluk varmış. Bu imparatorluğun başında bulunan padişahın adı ise Fasıl'mış. Fasıl padişah, çok acımasız ve gaddar bir insan olarak bilinirmiş. Birgün padişahın topraklarını su basmış ve Aştarhan denizine (Hazar) akan iki kol olan Amuderya ve Sırderya'dan geçerken sel felaketi durmuş ve orada Aral Gölü oluşmuş."*[553]

Karakalpakların örf adet ve geleneklerini incelediğimizde bu halkın inançları ve dini geleneklerinin Türkistan halkların kültür tarihi ile etkileşim halinde olduklarını görmek mümkündür. Nesilden nesile geçen halk inanışları, Türkistan halklarının günlük hayatlarında da bilgiler vermektedir. Bu inançların çoğu, ev hayvanlarının çoğunun kutsal sayılmasıyla ilgilidir. Eski çağlarda yaşayan insanlar, hayvanların konuşabildiklerini ve kendileriyle aynı özellikleri taşıdıklarını düşünmüştür. Ölen insanların ruhlarının hayvanlara ve özellikle kuşlara geçtiğine inanılmıştır. İnanç, insan ruhunun kaynağıdır ve çevresinde yer alan gizli ve anlaşılmayan olaylara olan bakış açısıdır. Velihanov'a göre insanın doğaya beslediği sevgi ve saygının Şamanlığa yol açtığı düşünülmektedir. "Dünyanın sırlarını tanımak, anlamak, ölümü, hayatı ve tabiat sırlarını çözme arzusu Şamanlığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şamanlık dediğimiz şey, bu dünyayı sevmektir, tabiata olan

[552] **Bekbaulov,** *Karakalpak Tilindegi…,* s. 169.

[553] **Mambetov, K.,** (1976) *Ayemgi Karakalpak Edebiyatı,* Nukus, Karakalpakstan, s. 54.

sonsuz aşk ve ölenlerin ruhuna saygı göstermek, değer vermektir."[554] Tengricilik dininin bir parçası olan şamanlık inancına göre, insanlar ve ruhların birbirleri ile iletişim kurmasını sağlayan arabulucular şamanlardır.

8.3. Atalar Kültü

Karakalpaklarda ölen insanın ruhuna "aruak" denir ve insanlar aruaklara saygı gösterirdi. Halk, ölen insanın aruaklarının kendi yakınlarına bağlı olduğuna inanırdı. Karakalpak halkında, kadınlar saygı göstermek için ölen kişinin adını söylemezdi. Bu gelenek, eski Türk toplumlarında da görülmektedir. Zira ölen kişinin adının söylenmemesi ile kötü ruhlardan korunduğuna inanılırdı.[555] Karakalpakların günümüzde de devam eden geleneklerine göre gelin; eşi ve yakınlarının adını söylememektedir. Karakalpak ve Kazak halklarında gelin, yeni eve girmeden önce çadır dışında eğilerek misafirlere selam verir. Karakalpaklar eski zamanlarda, eşiğin altında atalarının ruhlarının yaşadıklarına inanmıştır. İnsanlar, ölülerin evlerinin eşiğini "Bosağa" adı verilen eşik iyesi için toprağa gömermiş. Karakalpaklar'da kapı eşiğinin önemini başka geleneklerde de görmek mümkündür. Araştırmalara göre eski zamanlarda erkek doğuran kadınlar, bebeğin plasentasını ve aşık kemiğini kapı eşiğinin altına gömerdi. Kız bebeklerin plasentasının yanına ise arpa koyar ve onu da kapı eşiğinin altına gömerlerdi. Bu geleneği Harezm Özbekleri'nde de görmek mümkündür.[556] Bu şekilde bebek plasentasını atalarının ruhlarına vererek bereket istemiş olurlardı. Bahtin'e göre doğaya ve insanlara bolluk, bereket veren toprak çok önemli bir faktördür. Bahtin'in karnaval teorisinde toprağa ekilen her şey yeniden doğuş demektir.[557] Kapı eşikleri aynı zamanda hastaları iyileştirmek için de kullanılırdı. Karakalpak şamanları, hasta çocukları tedavi etmek için kapı eşiğinin altını kazar ve çocukları oradan geçirirdi. Böylece hastalığın eşikte kaldığına inanılırdı. Kapı eşiğinin altında yaşayan ata ruhunun evinin, çocukları ve aileleri hastalıktan ve tehlikelerden koruduğuna inanılırdı. Bahtin'e göre, kapı eşiği yeni bir hayatın ve yeniliklerin başlangıcı olduğu noktasında eşiğin farklı

[554] **Valihanov, C.,** *Sobranie Sochinenii v 5 Tomah*, C:4-5, Alma-Ata, s. 57.

[555] **Jukovskaya, N.,** (1957) *Zametki o Mongolskoi Antroponimii*, Moskva, s. 10.

[556] **Kamalova,** *Traditsionnıe Verovaniya*…, s. 14.

[557] **Bakhtin, M.,** (1965), *Rabelais and His World*, (çev: Helene Iswolsky), İndiana University Press, Bloomington, s. 207.

boyutlara kapı açtığını ifade etmiştir. Buna göre zaman hem hayatta olanları hem de ölüleri kapsayan, ayrıca zamanın ötesinde de bulunan bir kavramdır.[558]

Karakalpaklara göre insanların ruhunu besleyen, hayatlarına manevi değer katan, güç ve gurur veren ataların ruhudur. Bu yüzden hiçbir Karakalpak bireyi kendi adını, tarihini ve boyunu unutmamalıdır. Bir insanın hayatını yedi kuşağın etkilediğine inanıldığı için her neslin kendi sorumlulukları var olmuş ve bu sorumlulukları yerine getirmekle yükümlü olmuştur. Zira bireylerin atalarının davranışlarını ve yaşayışlarını örnek almak bu sorumlulukları yerine getirmenin altın kurallarından biridir. Karakalpakların beşik düğünü adı verilen bir gelenekleri vardır. Beşik düğünlerinde özellikle çok doğum yapmış ve hayırlı evlatlar yetiştirmiş yaşlı bir kadın beşiğe biner ve ata binmiş gibi hareket eder. Bu hareketler yapılarak bebeğin at gibi sağlam ve hızlı olacağına inanılmıştır. Yaşlı kadının bunu yapmasının bir diğer sebebi ise bebeğe kendi uzun ömrünün geçmesini sağlamaktır. Bu gelenek, Bahtin'in grotesk imgesini anımsatmaktadır. Bahtin'in grotesk imgesinde yaşlılık, ölüm ve yeni bir hayat arasında yer almaktadır. Buna göre de hayatı dolu dolu yaşamak ve her şeyiyle kabullenmek gerekir.[559]

Tengriciliğin gök, toprak-insan-su ve yeraltı dünyasından olmak üzere üç kısımından ibaret olduğu yukarıda ele alınmıştır. Karakalpaklar'da Gök Tanrısı kutsal sayılmış, insan etrafında olan toprak, su, dağ, yıldızlar, ay ve her şeyin canlı olduğuna inanılmıştır. Karakalpaklara göre yeraltı dünyası, insanların yaşadığı dünya ile aynıdır. Böylece insan hayatının sadece yeryüzünde değil, aynı zamanda yeraltında devam ettiğine inanılır. Karakalpakların düğün geleneklerinde 'yaşlı kadın öldü' anlamına gelen "kempır öldi" geleneği yer alır. Damat, gelinin evine ilk geldiğinde yaşlı kadın ölmüş numarası yapıp damadın önünü keser. Yaşlı kadını damat ona hediye verene kadar numara yapmaya ve yerde yatmaya devam eder. Damat hediye verince yaşlı kadın ayağa kalkar ve ardından damat gelinin evine girmiş olur. Karakalpaklara göre, ölüm derin bir uyku olduğu için ölen insanların çürümez ve belli bir zaman geçtikten sonra yeniden dirilirler. Bu durum tıpkı yaşlı

[558] **Bakhtin, M.,** (1984) *Problems of Dostoevsky's Poetics*, (çev: Cryal Emerson), Minneapolis: University of Minnesota Press, s.169.

[559] **Bakhtin,** *Problems of Dostoevsky's…,* s. 24.

kadın öldü geleneğindeki gibidir. Bahtin'e göre, hayatı zıtlıklarla kabul etmek, ölümün ve yaşamın aynı yerde olduğunu görmek gerekir.[560]

Karakalpak geleneklerine göre, gelinin çeyizi, yeni doğmuş bebeğin giysileri ve ölen insanların giysileri sırığa asılır. Halk arasında bu gelenek ölüm, doğum veya yeni hayatın bir arada olduğunu göstermek anlamına gelir. Ölüm, yeni hayatın başlangıç noktasıdır veya yeni hayata geçiş dönemidir. Bu bir yaşam döngüsüdür. Karakalpak geleneklerinde insanlar bu önemli dönüm noktalarında bir araya gelerek merasimler düzenler. Düğün, ölüm veya doğum sonrası Karakalpak halkı bir araya gelerek toplumsal bağlarını kuvvetlendirmiş olur. Düzenen merasimlere uygulanan örf ve adetler, günümüzde de varlığını devam ettirmektedir. Halkın özel dönüşüm olarak gördüğü fiziksel ve manevi yapılanmaya Karakalpaklar "şiille" der. Şiille bir nevi karantina zamanı olarak da görülür. Karantina döneminde bebek ve annesi, hastalıklardan korunmak amacıyla insanlardan uzaklaşır. Ölüm ve evlilik gibi insan hayatının dönüm noktası veya yeni hayata geçiş döneminde, manevi ve fiziksel rahatlama için insanlar şiille yapar. Yakın dostlar ve akrabalar, ölen kişinin ailesinin acısını paylaşmak için bir yıl boyunca eğlence ve düğünleri yasaklar. Bir yıl sonra ise yas kaldırılır, yas süresince giyilen lacivert, siyah gibi koyu renkli kıyafetler, başörtüler yakılarak gömülür. Bebek, dünyaya geldikten sonra annesi ve aileden birisiyle ayrı odalarda kalır ve bu odaya girmek yasaktır. Karakalpaklara göre, bebek doğduktan ilk 7-8 gün bebek ve anne için kritik zamandır. 40 günden sonra bebek beşiğe yatırılır ve insanlar artık bebeği görmeye başlar. Bu 40 gün devamında şille adı verilen karantina süresinde uygulanan kurallara göre bebek tuzlu suda yıkanır ve tuzlu suyun bebeğin vücudunda her yere değmesine dikkat edilir. Daha sonra bebek kurulanır ve yağ ile masaj yapıldıktan sonra kol, boyun ve ayak egzersizleri yaptırılır. Şiillenin son günü olan kırkıncı günde bebeğe "40 çıkarma yıkaması" yapılır. 40 çıkarma yıkamasında insanlar ziyafet düzenler ve "şasu" adı verilen kutlamalar yapılır. May, sök be bauırsak gibi halk yemekleri sofralarda yerini alırken, çocuklar dans eder ve şarkı söyler. Çocuk yürümeye başladığında, ayakları yese sağlam bassın ve at gibi hızlı koşsun diye, ayak bağını kesmek anlamına gelen "tisauın keser" ritüeli düzenlenir. Çocuğun ebeveynleri çevik ve hızlı ola bir kişiyi seçip çocuğun ayağına bağladıkları ipi kesmesini ister. Bunu yapan kadın veya erkeğe hediye verilir.

Gelin, damat evine ilk geldiği gün insanlardan saklanır. Karakalpaklar gelini perde arkası olan yere, "şımıldığa" oturtur. Gelinin yüzünü görmek yasak olduğu için insanlar

[560] **Bakhtin,** *Problems of Dostoevsky's…,* s. 24.

toplanıp gelinin yüzünü açmak amacıyla tören yapar ve böylece gelin, damadın akrabalarıyla tek tek tanışmış olur. Karakalpaklar gelinin yüzünü açtığı ritüele halk arasında "bet aşar" der. Bet, insan yüzü anlamına gelir. Bu ritüel düzenlendikten sonra gelin yüzünü açıp gezebilir. Burada anlatılan ritüeller, gelini tanımadığı yeni ortama alışmasını sağlarken manevi destekte bulunmaktır ve manevi destek şillenin en önemli kurallarından biridir. Karakalpak geleneklerine göre, ölen kişinin ailesi cenazeden sonraki 40 gün boyunca komşuları ve yakınları tarafından büyük ilgi görür. Yakın akrabalar, her gün cenaze evine toplanıp ağlar ve yakınlarına teselli verir. Karakalpaklar ölen kişi için, cenaze töreni anlamına gelen "karaas", ölümünden yedi gün sonrası için "yedisi", kırk sonrası için "kırkı", yüz gün sonrası için "juzı" ve bir yıl sonrası için "jılı" törenleri düzenlerler.

Türkistan tarihi ile ilgili kaynaklarda bu bölgenin halkı olan Sakalar'ın geleneklerine göre, ölen kişiler için kırk gün sonra ve bir yıl sonra anma törenleri düzenlenirdi. Sakalar'ın bazı boylarının geleneklerine göre ise, ölen kişinin yakınları toplanıp cesedi at arabasına koyar ve arkadaşlarının evine giderek ziyafet verilirdi. Arkadaşları ziyafet sofrasını hazırlar ve misafirler en iyi şekilde ağırlanırdı. Ölen insanı kırk gün boyunca gezdirip eğlendirdikten sonra mezara gömmektedirler.[561] Karakalpaklarda çadırdan ölüyü çıkarırken, ölünün ayaklarının ön tarafta olması şartı mevcuttur. Ayrıca tabutu, kapı eşiğinin önünde üç kere eğdirerek ölünün evinde hiçbir şey unutup gitmemesini sağladıklarına inanırlardı. Zira halk arasında ölünün evine geri dönmesi kötüye işarettir. Ölünün ruhuyla iyi geçinmek için anma törenleri yapılır ve yakınları toplanıp sanki ölen kişi hayattaymış gibi yemek yer, ziyafet verir ve eğlenirmiş. Araştırmalara göre, Türkistan topluluklarının geleneklerinde, ölen kişi mezarına şarkılar, danslar ve dualar eşliğinde gönderilirdi.[562] Tacik, Semerkand ve Taşkent bölgesinin yerli halklarının geleneklerine göre, eski zamanlarda kadınlar ölen kişi için şarkı söyler, dans eder ve mezara kadar eşlik ederdi. Karakalpakların cenaze törenlerinde kadınlar "joklama" adı verilen ölen kişiyi anlatan şarkılar söyler. Ölen kişinin bayram kıyafetlerini, değerli eşyalarını, kılıç ve tüfeğini çocukların ve diğer yakınların görebilecekleri bir yere koyarlar ve böylece başsağlığına gelen insanlara ölen insanın nasıl birisi olduğunu göstermiş olurlar. Ayrıca, ölen kişinin ruhunun orada bulunan çocukları koruyacaklarına inanırlar. Bilim adamlarının açıklamarına göre, cenazelerde şarkı söylemek ve dans etmek, ölünün

[561] **Herodot,** *İstoriya v Devyati Knigah*, s. 127.

[562] **Bichurin, N.,** (1950) *Sobranie Svedenii O Narogah, Obitavshih V Sredney Azii V Drevnie Vremena,* T.I, Moskva-Leningrad, s. 143.

bedenine yerleşen kötü ruhları uzaklaştırmak için yapılırdı.[563] Karakalpakların hayatı, zıtlıkların birliğinden ibarettir. Zira yer-gök, aydınlık-karanlık, ölüm-doğum, gençlilik-yaşlılık, ana-baba birbirinden ayrılmayan zıtlıklardır. Karakalpaklı halk ölüye saygı duyduğu için cenaze törenlerinde hem ağlar hem güler hem de ziyafet verir.

Karakalpak kadınlar, çeyizlerini ölene kadar saklar. Zira çeyizlerinde bulunan bilezik, karşın ve kızıl kimeşek gibi eşyalar düğünde sergilendiği gibi cenaze törenlerinde de ipe asılarak sergilenir. Bu eşyalar, kadının yakınları ve onu yıkayanlara dağıtılır. Özbekistan'ın Andican şehrinde, evlenmemiş genç kızların cesetleri, düğün perdesinin arkasına yatırılır. Odanın başka köşelerine ise genç kızın çeyizi asılır ve onun için düğün şarkıları söylenir.[564] Aynı gelenek, Slav ve Finugor halklarında da mevcuttur. Ölen genç kıza gelinlik giydirilir ve düğünlerde olduğu gibi çeyizi ipe asılır. Ölen genç erkeklere de cenazesinde damatlık giydirilerek gömülür.[565] Solokova'ya göre, insan içgüdülerinde evlilik ve neslin devamlılığını sağlamak yatar. Hayattayken evlenmemiş insanların öldükten sonra evleneceğine inanılmıştır.[566] Karakalpaklar'ın inancına göre, ölen insanın ruhunun hayatta olan insanlarla iletişimi devam etmektedir. Bu ruh, insanları hastalıklardan ve kötülüklerden korur. Fakat eğer ruh sinirlenirse kötülük de yapabilir. Karakalpaklar'ın bu durumla ilgili bir efsanesi bulunmaktadır. Efsaneye göre ölüsünü mezarlığa götürüp gömen kişinin arkasından atalar, ağaç dallarından süpürge yaparak topraktaki izleri süpürmektedir. Böylece ölen kişinin ruhunun onların arkasından gitmesi engellenmektedir. Ölen kişiyi yıkayan ve götürüp mezara gömen kişiye Karakalpak dilinde "suyeşki" denir. Ölen insanın ruhunun arkalarına takılmalarından korkan suyeşkiler, işleri bittikten sonra mezarlıktan hızlı adımlarla uzaklaşarak arkalarına bakmadan evlerine döner.[567] Karakalpakların cenaze törenleri bazı kutsal ritüellerden oluşmaktadır. İlk etapta, ölen kişinin vücudunun kötü ruhlardan arınması için yıkanır. Büyük kazanda su ısıtıldıktan sonra suyun içine pamuk atılır.

---

[563] **Monogarva, L.,** (1959) *Materialı Po Etnografii Yazgulemtsev. Sredne Aziyatskii Etnograficheskii Sbornik.* Moskva, s.82.

[564] **Esbergenov,** *Voprosı Etnicheskoi istorii…,* s. 72.

[565] **Popov, N.,** (1981) *Pogrebalnı Obryad Mariitsev v XIX- nachale XX Vekov*, Materialnaya İ Duhovnaya Kultura Mariitsev. İoshkor-Ola, s. 160-161.

[566] **Sokolova, V.,** (1977) *Ob İstoriko- Etnograficheskom Znachenii Narodnoi Poeticheskoi Obryadnosti (Obraz Svadbı- Smerti V Slavyanskom Folklore),* Folklor İ Etnografiya: Svyazi Folklora S Drevnimi Predstavleniyami İ Obryadami, Leningrad, s. 194-195.

[567] **Esbergenov, H.,** (1964) *Karakalpaklardın Geypara Dasturleri Hakkında, Karakalpakstan*, Baspası, s. 27.

Bu suyun kutsal olduğuna inanıldığı için yapılan bütün işlemler kimse dokunmadan gerçekleşir. Ardından ölen kişinin vücudu kamıştan yapılan bir örtü üstüne yatırılıp yıkanır.[568] Ceset yıkanırken kullanılan kova, tas ve diğer malzemeler sıcak suyla çalkalanır. Cesedin yıkandığı kirli suyu dökmek için bir kuyu kazılır ve su dökültükten sonra bu kuyunun üstü toprakla yeniden kapatılarak üstüne mum dikilir. Ölünün yıkandığı sürede kullanılan malzemeler dışarıda bırakılır. Zira Karakalpak halkı bu malzemelerin ay ışığında tutulmasıyla temizlendiğine ve kirden arındığına inanır. Karakalpaklar, ölen kişinin ruhunun kıyafetlerine ve kullandığı eşyalara geçtiğine inandıkları için cenaze töreninde ölünün kıyafetleri ve eşyaları başkalarına dağıtılır. Özellikle sağlık, uzun ve mutlu bir hayat geçiren kişinin eşyalarının dağıtılması büyük bir önem taşır. Bu gelenek, Karakalpaklar arasında "jirtıs" olarak adlandırılmıştır. Jırtu kelimesi parçalamak anlamına gelirken, jırtus ise kumaşları parçalara ayırmak anlamına gelmektedir. Cenazede gerçekleştirilen bu gelenek düğünlerde de yapılır. Çocuk sahibi olan kişiler, kendi çocuklarının da nasibini görmek arzusu ile jirtus alır.

Türkistan halklarında mezarlıklara saygı gösterilmesinin ve kutsal sayılmasının sebebi atalarının mezarlıkta yatmasından kaynaklanır. Karakalpakistan'da mezarlıklar dağ, tepe, eski kurgan, kale ve aziz sayılan insanların mezarları çevresinde yapılır. Mezarlıklar, nemsiz, kuru ve yerleşik bölgelerden uzak yerlerde bulunur. Mezarlığın kurulduğu bu bölgelerde yolun yapılması ve avlanmak yasaktır. Karakalpak halkı, mezarlığa atalarını ve yakınlarını ziyarete geldiklerinde yüksek sesle konuşmaz, yere çöp atmaz ve ağaçları, bitkileri kesip doğal hayata zarar vermez. Karakalpak dilinde, bekçi kelimesinin karşılığı olan "şiyıkşı"lar mezarlığa gelen ziyaretçileri gözlemler ve mezarların bakımını üstlenir. Günümüzde Karakalapkistan'da şiyışkı denen bekçileri mezarlıklarda görmek mümkündür. Karakalpakların atalarının geleneklerine göre, ölen insanın kabrine koyun heykeli olan "koy taş" ve çiçek açan heykel olarak bilinen "kulpı taş" yapılırmış. Bu taşların üstünde ev eşyaları, kadın süsleri, silah ve damgaların resimleri bulunurdu. Karakalpak halkının anlattıklarına göre, insan ruhları bir yıl boyunca, yapılan bu taşların içinde yaşar ve daha sonra porhanlar bu taşların başını kırarak ruhlarının göğe uçmasını sağlar. Çocuk kabirlerine taştan yapılan bir beşik heykeli yapılır. Yapılan koy tas ve kulpı taşlara da beşik heykeli yapılırmış. Bu mezar taşlarına, Karakalpakistan'ın Kongrat şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda, İbrahim Şah tarafından yaptırılan Beleuli kervansarayında (XIV. yy)

[568] **Esbergenov,** *Karakalpaklardın Geypara…,* s. 24-25.

rastlanmıştır.[569] Karakalpakların örf ve adetlerine göre, ölen insanların yakınlarının düğün yapmaları için bir yıl beklemeleri gerekir. Özellikle, ölen kişi genç bir insansa bu gelenek daha da önemli bir hale gelir. Ölen kişinin yakınları beş anma törenlerinin yapılmasını bekler ve böylece ölüye saygı duyduklarını gösterir.

Bilim adamalarının araştırmalarına göre, Karakalpaklar koyunu kutsal bir hayvan olarak görmüştür. Bu inanış, Kazak, Özbek, Türkmen ve Kırgız halklarında da mevcuttur. Koyun heykeli eski Türklerin kültürel mirasında da yer almaktadır. Azerbaycan ve Anadolu topraklarında yer almış Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin simgesi koyun resmi olmuştur. Bilim insanlarına göre, mezarlıklara koyun heykelinin koyulması, Türklerin Sümerlerin neslinden geldiğinin bir kanıtıdır.

Karakalpakların etnogenezinde yer alan Oğuzların kültürü, bu halkın inancında, dilinde, örf ve adetlerinde izler bırakmıştır. Koyunu kutsal kabul etmek aynı zamanda halkın mistik inançlarla olan ilişkisini de göstermektedir. Yagodin'e göre, Karakalpakistan'da yapılan arekolojik kazılarda bulunan VII-VII. yüzyıllara ait ev eşyalarında ve diğer malzemelerde koyun figürlerine rastlanmıştır. Bu resimler, Karakalpakların ataları olan Oğuzlar'ın İslam öncesinde yaygın olan totemizm inancına bağlı olduklarının bir kanıtıdır.[570] Totemizm, eski toplulukların her bir boyunun atalarının kuş veya hayvan olduğuna ve bu hayvan, kuşlarla bir mistik bağlarının olduğuna inanmaktır. Karakalpak bilim adamlarına göre Ustyurt bölgesinde yaşayan Kazak, Türkmen ve Karakalpak boylarının XIV- XVIII. yüzyıllara kadar mezarlarına koy taş ve beşik taş yapılır ve ölen kişinin boyunun tamgası ile resmi çizilirdi. Bu mezar taşlarının kalıntılarına, Ustyurt bölgesinde bulunan Kara, Ketenler, Ötkilbay ve Balıkşı mezarlıklarında rastlanmıştır.[571] Eski kaynaklarda, Ustyurt bölgesinin adı Aran olarak geçmektedir. Ustyurt bölgesinde su depolama maksadıyla yapılan çukurlara Karakalpaklar, aran demektedir. Sonbahar ve kışın bu aranlara toplanan yağmur ve kar suları, ilkbaharda çiftçiler ve hayvancılar tarlalarını sulamak için kullanmaktadır. Aran; yüksek yerlerde yapılan su depolarının, alçak bölgelere suyun teminini sağlamak için yapılan bir mühendislik sistemidir. Aranlar halkına, Aybuyur Gölü etrafında "Uzboy" (Amu Derya'nın kurumuş eski bir koludur. Eskiden Uzboy iki taraflı olup bir taraftan Aral denizine ikinci taraftan Kaspı denizine döküldüğü

[569] **Esbergenov,** (1993), *Konırat Tarihi Ham Madenii Estelıkleri*, Nökis, s. 51.

[570] **Yagodin, V-Hocayev, T.,** (1970), *Nekropol Drevnego Mizdakhana*, Tashkent, s. 99-100.

[571] **Esbergenov,** *Konırat Tarihii Ham..,* s. 65.

düşünülüyor.), "Bötentau" ve "Beleuli" kervansaraylarında rastlanmıştır.[572] Nihayetinde, Ustyurt bölgesinin adının bazı kaynaklarda Aran olarak geçmesinin sebebi, Aran adının hidronim olmasından kaynaklanır ve etrafının suyla çevrili bir bölge olduğu anlamına geldiği düşünülür. Bu bölgedeki mezar heykelleri ve eski yerleşim yerleri, Karakalpak kültür tarihinin miraslarıdır. Harezm Özbekleri ve Türkmenleri Amu Derya'nın sahibinin Aranlar olduğunu belirtmiştir. Karakalpakların bir boyunun adı ise Aranşı Keneges'tir. Efsaneye göre bu boyun atalarını periler oluşturur. Bu yüzden Aranşı Keneges halkının birbirine karşı çok merhametsiz olduğu söylenir.

Karakalpaklarda cenaze törenlerinde kullanılan tabuta "ağaç at" denmektedir. Her cenazede, ölen kişinin boyuna ve ağırlığına göre ahşaptan merdiven şeklinde bir ağaç at yapılır. Jdankoy'ya göre bu gelenek, halkın ölüyü atıyla gömme ayinine benzemektedir.[573] Karakalpak bilim adamlarına göre, ölen kişiyi atıyla gömme geleneği Peçenek, Tork ve Plovets topluluklarında da görülmektedir.[574] Bichurin'a göre, Karakalpaklarda cenazeye gelenlere at eti ikram edilir ve buna "ölü aşı" denir. Türkistan topluluklarında, ölen insanın atı ve kullandığı eşyalar yakılır, ardından külleri gölümülürdü.[575] Kazaklar'da ve Karakalpaklarda XIX. yüzyılda atkuyruğu sırığa asılıp mezara dikilirdi.[576] Bu gelenek, zaman içinde değişime uğrasa da XX. yüzyıla kadar devam eden bir gelenek olmuştur. Esbergenov'a göre, Karakalpak mezarlıklarından her bir mezarın yanına sırık dikilir ve sırıklara koçboynuzu olan ayşık ve renkli kumaş parçaları bağlanırdı. Karakalpaklar, sırıklara koçboynuzu takarak ölünün ruhunun kötülüklerden korunacağına inanırlardı.[577] Ambrazon'a göre XIX. yüzyılın sonunda Karakalpaklar, kötü ruhlardan koruduklarına inandıkları için at kafası asardı. Bu gelenek, Kazak ve Kırgız halkında da mevcuttu.[578]

---

[572] **Esbergenov,** *Konırat Tarihii Ham..,* s. 53.

[573] **Jdanko, T.,** (1947) *Etnograficheskaya Razvedka V Chimbayskom Rayone*, Kratkiye Soobsheniya İnstituta Etnografii, s. 230.

[574] **Bijanov, E.-Mambetullaev, M.,** (1972) Unikalniy Ossuariy S Nekropolya Drevnego Darsana, Bestnik, 2, s. 82.

[575] **Bichurin, N.,** (1950) *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavshıh V Sredney Azii V Drevniye Vremena*, T.1, Moskva- Leningrad, s. 230.

[576] **Bijanov-Mambetullaev,** *Unikalniy Ossuariy…,* s. 82.

[577] **Esbergenov,** *Konırat Tarihii Ham..,* s. 35.

[578] **Ambrazon, S.,** (1978) *Predmetı Kulta Kazahov, Kırgızov İ Karakalpakov, Materialnaya Kultura İ Hozyaystvo Narodov Kavkaza, Sredney Azii İ Kazahstana*, T 34, Leningrad, s. 162.

Nihayetinde, Karakalpak Türklerinde ağaç at adı (tabut), yukarıda söz edilen eski Türk gelenekleri ile bağlantılı olduğu düşünülür. Karakalpak geleneklerinin günümüze kadar birçok değişikliğe uğramasına rağmen, bulunan eserlerde eski halklarla olan ilişkisini görmek mümkündür. Eski zamanlarda Karakalpaklar, ölen insanın kabrine sırık dikip üstüne at kafası asardı. Günümüzde de tam anlamıyla aynı olmasa da Karakalpakların mezarlarında ağaç atı (tabut) bırakılır. Karakalpak halkının anlattıklarına göre, insanın hayatı yeraltında da devam eder ve ölen kişinin seyahat edebilmesi için at gerektiğine inanıldığı için sırıkların üstüne at kafası koyulur. Karakalpaklar mezarda bırakılan ağaç atın, ölen insanın ruhunun işine yaradığına inanır ve ağaç atın gerçek bir at gibi canlanıp hızlı koşacağı düşünülür. Karakalpaklara ait "Ağaç At" masalında tasvir edilen at, gerçek bir at gibi anlatılır. Masala göre; çok eski zamanlarda bir dev varmış ve bu dev yanına bir insan çocuğu alarak onu 13 yaşına kadar büyütmüş. Çocuk büyüyüp yiğit bir delikanlı olduktan sonra dev, zamanla bu yiğitle arkadaş olmuş. 27 yaşındayken yiğit, devin yanına gidip ebeveynlerini ve evini özlediğini söylemiş. Devden, onu evine göndermesi için izin istemiş. Dev, buna razı olunca kendisinin kullandığı ve Ağaç At adını verdiği atını yiğide vermiş. Bu Ağaç At, kullandıktan sonra küçük parçalara ayrılabilen ve cepte taşınabilen büyülü bir hayvanmış.[579]

Karakalpaklar, ölen kişinin ruhuna saygı göstermek amacıyla, bir yıl boyunca yas tutar. Kadınlar kıyafet ve başörtülerinde siyah ve lacivert rengini tercih eder. Ölen insanların yakınları bir yıl boyunca düğüne gitmez, şarkı söylemez, kadınları süslü takılar takmaz ve dans etmez. Bu hareketlere dikkat edilmesinin sebebi, ölen insanların ruhunun evinin çevresinde gezdiğine inanılması ve ölen kişinin evini yakınlarına bıraktığına inanılmasıdır. Ayrıca, yas tutmayan insanlar halk tarafından hoş karşılanmaz ve ölen kişinin ruhunun ona kızacağına inanılır. Karakalpak halkı, ölen insanın ruhunu beslemek amacıyla "Asabat" adı verilen beş kere anma töreni düzenler. Bu törenlerin ikisi çok önemli ve büyük törenlerdir. Bunlar; "kasa as" denilen cenaze töreni ve "jıl sadaka" denilen yıldönümüdür. Karakalpak Türkleri'nde aynı boydan gelen insanların bir arada ve aynı yerde yaşaması bir halk geleneğidir. Günümüzde de Karakalpak köyleri boy adları ile tanınır. Bu yüzden, köyde ölen bir kişi o köyde yaşayan herkesle akraba sayılır. Ölüyü anma törenleri de akrabaları ve yakınları tarafından yapılır. Törenden önce ölen kişinin evinde toplanan yakınlar ve akrabalar, tören günü yapılacakların planını hazırlar ve yapılacak yemek miktarını belirler. Cenaze günü, yakınlara yardım edecek olan insanlar da ağırlanır ve toplantıda kurban kesilir.

[579] ***Karakalpak Folkloru,*** s. 172.

Cenaze öncesi yapılan bu toplantılar, düğün öncesinde de yapılmaktadır. Cenazeden ve düğünden haberi olan kişiler çevre köylere giderek durumu haber verir ve onları davet eder. Cenaze törenine uzaktan gelen kişiler için ayrı bir ev sofra hazırlanır. Zira cenazelerin böyle kalabalık olmasının ölünün ruhunu kuvvetlendireceğine inanılmıştır. Lezzetli yemek yapılıp insanları doyurmak ve onlara güzel bir yemek ziyafeti vermenin de ölünün ruhunu memnun edeceğine inanıldığından kaynaklanır. Cenazeye katılan akrabalar ve yakınlar, cenaze sahiplerine yardım etmek amacıyla yanlarında gelirken hayvan, para, kumaş ve diğer işe yarayan malzemeler getirir. Karakalpak halkının inanışına göre, ölen kişinin ruhunun yeni hayata uyum sağlaması bir yıl sürer ve ölen kişi bu süre zarfında evine sıkça gelip gider. Bir sene sonra ölünün ruhunun gelmeyeceğine inanıldığı için 7, 40 ve yıldönümü törenleri çok önemlidir.

Karakalpak hakkında yapılan araştırmalara göre, Karakalpak kültür tarihinin belli zamanlarında Zerdüştlük dininin izleri bulunmaktadır. Ögel'e göre, Göktürk devletinin bazı göçebe Türkleri, Zerdüştlük dinin kabul ederek ateşe tapmıştır. Zerdüşt dinine göre, insanlar öldükten sonra kemikleri etten ayrılarak ossuarium adı verilen kemik kutularına koyulur ve gömülürdü.[580] Göktürk Devleti'nin bulunduğu bölgede cenaze gelenekleri IX. yüzyıla kadar bu şekilde devam etmiştir. Bundan sonraki zamanlarda ise İslam dini kabul edilince bu gelenekler tamamen değişmiştir. Karakalpaklar'ın da İslamiyeti benimseyene kadar Göktürk Devleti'nde olduğu gibi Zerdüştlük dininin etkisinde olduğu düşünülmektedir. MÖ. VI-V. yüzyıllarda Ahameniş İmparatorluğu'nun dini olan Zerdüştlük, önce Harezm'de (Baktriya) ortaya çıkmıştır. Zerdüştlüğün daha sonra başka memleketlere yayıldığı düşünülmektedir. Hatta Avesta'nın vatanının Aral denizi olduğu da varsayımlar arasında bulunmaktadır. MÖ. VI-V. yüzyıllarda, Güney Aral boylarında yaşayan topluluklarda Zerdüştlük dininin geleneklerinin yaygın olduğu tarihsel kanıtlarla ispatlanmıştır. Halk hikâyelerine göre Avesta'nın vatanı Güney Aral bölgesidir. Vendidad'ta "urvani" kelimesi Urgenç, "vurukşani" kelimesi Aral ve "ardevidi" kelimesinin ise Aral anlamına geldiği düşünülmektedir.[581] Zerdüştlükte insanlar, ateşin temizleyeci bir gücü olduğuna inandıkları için ateşe tapar. Karakalpaklı tarih araştırmacıları ve arkeologlar, Ustyurt bölgesinde I. ve III. yüzyıla ait, Toprak Kala bölgesinde yer alan Törtkül'de yapılan kazılarda M.Ö. V-IV. yüzyıllarına ait kalıntılarda, ateş tapınaklarının kalıntılarına rastlanmıştır. Bu kalıntıların

[580] **Ögel,** *İslamiyet'ten Önce Türk…*, s. 190.

[581] **Hojaniyazov G.-Jumabay, O.,** (1994) *Karakalpakstandagı Muhaddes Orınlar*, Nökis, s. 6.

incelenmesi sonucunda, Zerdüşt dini kurallarına göre insanların kemikleri etlerinden ayrılmış ve topraktan yapılan ossuarium adı verilen kutulara gömüldüğü tespit edilmiştir. Karakalpakistan'da Kara-tau, Kuşana-tau, Porlı-tau, Jumır-tau zinciri ve Ustyurt bölgesinde yapılan kazılarda, mezarların içinde bulunan insanların Zerdüştlük geleneklerine göre gömüldüğüne rastlanmıştır. Karakalpakistan'da bulunan Nukus şehrinin bir ilçesinde yer alan eski yerleşim yeri Tök-kay köyünde yapılan arkeolojik kazılarda, IV-VIII. yüzyılarına ait ossuariumlar (kemik kutuları) bulunmuştur. Yapılan incelemelere göre, Tök-kay adının daha önce Kala ve Aşraf olduğu ve bu şehirlerin M.Ö. IV-XI. yüzyıllarda var olduğu varsayılmıştır.[582] Karakalpakistan halkı arasında anlatılan ve Kara-tau bölgesinde geçen bir efsanede Zerdüştlük hakkında bilgiler vardır. Efsaneye göre; çok eski zamanlarda insanlar, yaşlı anne babalarını Kara-tau bölgesine götürüp bırakırmış. Açlıktan ölen yaşlıların cesetlerini kuşlar, karıncalar, yılanlar ve böcekler yermiş. Cesetlerden geriye sadece kemikler kalınca çocukları gelip kemikleri toplar ve topraktan yapılan kutulara koyup beraberinde götürürmüş. Birgün, yaşlı babasını Kara-tau bölgesinde sırtında götüren bir adam ilerde bulunan bir kayaya oturup dinlenmeye başlamış ve o sırada adamın yanında bir ihtiyar görünmüş. Yaşlı adam demiş ki: "Oğlum, ben de babamı Kara-tau'a götürürken aynı senin gibi bu yerde dinlenmiştim. Öküze doğan gün, dananın da başına gelir." Bunu duyan adam çok üzülmüş ve yaşlı babasını geri eve getirip onu saklamış. Biraz zaman geçtikten sonra ülkenin padişahı hastalanmış ve onu kimse iyileştirememiş. Yaşlı adam oğlunu yanına çağırırak padişahı nasıl iyileştirebileceğine dair bitki kürü hazırlamış ve oğluna nasıl ilaç yapılacağını öğretmiş. Padişah, genç adamın ilacından alınca iyileşmiş ve hayatını kurtardığı için genç adama bir iyilik yapmak istemiş. Genç adam bunu nasıl yaptığını, babasını evinde sakladığı ve başından geçen her şeyi anlatmış. Padişah bunu duyunca adamı cezalandırmak yerine onu affetmiş ve bundan sonra yaşlıları terk etme geleneğini yasaklamış.[583]

Karakalpakistan'da bilim adamlarının yaptığı arkeolojik çalışmalar neticesinde ortaya çıkan tarihi eserler, bu bölgede hüküm sürmüş Baktriya, Parfiya ve Soğdya devletlerinin yüksek medeniyete sahip olduklarının bir kanıtıdır. Harezm ve Güney Aral bölgesinde yaşayan Karakalpaklar'ın ataları ise bu yüksek medeniyetten etkilenmiş ve bu medeniyeti kendi kültürlerine harmanlayarak oluşan yeni medeniyeti nesilden nesile aktarmışlardır.

[582] **Hojaniyazov - Jumabay,** *Karakalpakstandagı…,* s. 8.

[583] **Hojaniyazov - Jumabay,** *Karakalpakstandagı…,* s. 9.

Türkistan Türk halklarının inançlarının, örf ve adetlerinin bazılarının da İran kültüründen geldiğini görmek mümkündür.

8.4. Evlenme Kültü

Karakalpak Türkleri'nin örf ve adetleri, düğünleri, defin merasimleri ve doğum gibi önemli olan durumlarda yapılan ziyafet ve kutlamalar, zaman içinde değişmiş, kökleşmiş ve gelişmiştir. Halkın yerleşim yerlerinin değişmesi ve göçebe hayattan yerleşik hayata geçilmesi bazı geleneklerin formunu değiştirmiştir. Gelenekler değişse bile temelindeki inanç aynı kalmıştır. Bazı gelenekler ise zaman içinde kaybolurken bazıları ise gök-mar, soğım ve sinakilak gibi halk oyunlarıyla varlığını devam ettirmiştir. Karakalpak halkının gelenekleri, örf ve adetleri genel anlamıyla amacı, halkı bir araya getirmek, beraberliği ve birliği sağlamak, yakınları ve töreleri unutmamak, atalarına saygı duymak olmuştur. Yapılan araştırmalar da Karakalpak halkının geleneklerine, örf ve adetlerine zamanla değişime uğrasa bile her zaman sadık kaldığını göstermiştir. Özellikle cenaze merasimleri ve doğum ziyafetleri, Karakalpak halkı hakkında epey bilgi veren önemli etnik durumlardır. Bu merasimler ve kutlamalar aynı zamanda Karakalpak halkınn başka halklarla olan ilişkisini ve kültür etkileşimi de göstermektedir.

Karakalpakların düğün gelenekleri uzun bir sürecin sonunda ortaya çıkmıştır. Evlenecek çiftin görüşüp anlaşmasından sonra bu sürecin başladığını görebiliriz. Erkek tarafı kızı istemeye gider ve kız isteme olumlu sonuçlanırsa, her iki tarafın büyüklerinin evlerinde kurban kesilir. Gelin evi tarafından damat evine hayvanın göğüs eti ve baursak adı verilen yemek gönderilir. Saygı ve sevgi göstergesi olan bu ikramda, geriye kalan diğer etler de misafirlere ve komşulara dağıtılır. Kutlamalarda hayvan etinin kesilmesinin sebebi bütün halklarda eski zamanlara kadar dayanmaktadır. Zira kesilen büyük hayvanın etini yemenin o kişiye güç ve kuvvet vereceğine inanılır. Bu gelenek, Kırgız, Karakalpak ve Kazak halkında günümüzde de devam etmektedir. Karakalpak Türkleri'nin düğün geleneklerinde, başlık miktarı ve gelinin çeyizinde bulunan hediyelerin dokuza tamamlanmasının özel bir anlamı bulunmaktadır. Karakalpaklarda kızın isteneceği gün, gelinin akrabaları ve arkadaşları "togızlık" (dokuzluk) adı verilen bir hediye getirirler. Getirilen hediyeye bu ismin verilmesinin nedeni içinde iki bilezik, beş şapka ve kumaştan olmak üzere toplam

dokuz tane hediye olmasından kaynaklanır.[584] Araştırmalara göre XVI. yüzyılda Amu Derya bölgesinde yaşayan toplulukların geleneklerine göre eşyalar toplanıp dokuzar gruba ayrılırmış.[585] Argınbayev'e göre Kazak halkında, başlık olarak verilecek her şeyin (hayvan, kumaş, para) toplamda dokuz tane olarak verilmesine önem verilirmiş.[586] Vambery'e göre XX. yüzyılda Hive Özbekleri'nde ise başlık olarak her hediyeden dokuz tane verilirmiş. Mesela dokuz bilezik, dokuz küpe gibi… Özbek mitolojisinde dokuz sayısı mistik bir özelliğe sahiptir.[587] Türkmen boylarında ise gelinin çeyizine "dokuz" denirmiş.[588] Kırgız geleneklerinde de geçen dokuz sayısı gelinin başlığı olarak nitelendiriliyormuş.[589] Tacikler, başlık ve gelin çeyizine "toguz" dermiş.[590] İsfara Tacikler'in geleneklerine göre cenaze töreninden dokuz gün sonra anma töreni yapılır ve halkın kadınları vefat edenin evine dokuz veya yedi tane ekmek getirirdi.[591] Bahsedilen birkaç örnekten anlaşılacağı üzere, dokuz sayısı Türkistan Türk ve İran kültüründe mühim bir yere sahiptir. Zira dokuz sayısı düğün, cenaze, çeyiz, başlık gibi pek çok yerde kullanılmıştır.

Karakalpak geleneklerine göre genç kızlar, dokuz tane "tüyme" takılan bir önlük giyer ve dokuz rengin bulunduğu çıngıraklı heykel takısı takar. Gelin çeyizinin en önemli parçası, gümüşten yapılmış ve değerli taşlarla süslenmiş "saukele" adı verilen gelin başlığıdır. Gelin çeyizinin içinde kızıl kimeşek, bilezik, haykel, "önirşe" adı verilen takılarla süslenmiş önlük, "karşin" adı verilen çanta, "kergi" adı verilen tabak çanak, keçe halısı ve sandık bulunmaktadır. Rayevskiy'e göre önirşe, tüyme ve haykel takıları ebedi bakire olan ana

---

[584] **Lobacheva, N.,** (1981) *Svadebnıi Obryad Kak İstoriko-Etnograficheskii İstochnik, Sovetskaya Etnografiya,* N2, s. 38; **Esbergenov, H.- Atamuratov,T.,** *(1975) , Traditsii İ İh Preobrazovaniya V Gorodskom Bıtu Karakalpakov*, Nukus, s. 62-67.

[585]***Angliiskie Puteshestvenniki V Moskovskom Gosudarstve V XVI Veke*.** (1937) Leningrad, s.180.

[586] **Argınbaev, H.,** (1973) *Brak İ Semya U Kazahov, Alma-Ata*, s. 139-140, 180-184, 265-269.

[587] **Vamberi, A.,** (1868) *Ocherki Sredney Azii*, Moskva, s. 96.

[588] **Djikeev,** (1963) *Svadebnıe Obryadı U Turkmen Salırov V Kontse XIX- nachale XX vekov*, Trudı İnstituta İstorii, Arheologii İ Etnografii A N Turkm SSR. T.VII. Ashhabat, s. 80; **Tedjov, A.,** (1987), *Svadebnıe Obryadı Turkmen Emreli*, Materialı Po İstorichesko Etnografii Turkmen, Ashhabat, s. 64.

[589] **Abramzon, S.,** (1971) Kırgızı İ İh *Etnogeneticheskie İ İstoriko-Kulturnıe Svyazi,* Leningrad, s.220.

[590] **Kislyakov, N.,** (1959) *Semya İ Brak U Tadjikov,* Moskva- Leningrad, s. 94, 142.

[591] **Ershov, *N.*,** (1985) Pohoronı İ Pominki U Tadjikov İsfarı, *Etnografiya Tadjikistana*, Duşanbe, s. 53-59.

tanrıçanın sembolüdür.[592] Bakire Ana tanrıça Hint mitolojisinde de sıkça görülen bir ana tanrıçadır.

Harezm bölgesinin Hanka şehrine yakın olan ve adı "Gullibii" olan mezarlık, halk tarafından bilinen bir yerdir. Halkın kadınları bazen bu mezarlıktan toplanır danslar ve şarkılar eşliğinde dualar edermiş. Bu mezarlıkta bekçi olarak bekleyen kadınlar aynı zamanda bakirelik yemini edermiş.[593] Araştırmalara göre dokuz sayısı, Buryatlar'ın efsanelerinde, inançlarında, XVIII-XIX. yüzyıldaki Moğol hanlıklarına ait şaman geleneklerinde yer almaktadır.[594] Moğolların hanlarına dokuz çeşit hediye sunma geleneği Kalmık, Yakut, Kazak, Kırgız ve Hakas halklarında da yer alan bir gelenektir. Yakut ve Hakaslar'da çeyiz ve başlık sayısı dokuz tane olacak şekilde hazırlanırmış.[595] Altay mitolojisine göre tanrı Ülgen, güneşin, ayın ve gökyüzünün sahibidir. İnsanlar da tüm hayvan ve bitkilerin sahibi kabul edilmiştir. Bu Tanrı'nın dokuz kısı varmış ve şamanlar, ayinleri sırasında bu kızlardan güç alırmış. Şamanlar, ayinleri sırasında dokuz tane kız figürü bulunan takılarını pelerinlerine takarmış.[596] Dokuz sayısı, yatay ve dikey çizgilerin haç olarak birleştirilmiş şekliyle evrenin sembolü kabul edilmiştir.

Karakalpakların düğün geleneklerine göre hazırlanan çeyiz eşyaları eşkenar dörtgen şeklinde nakışlarla süslenir. Kadın takısı olan "şar tuime", ortası haç şeklinde olan ve dört tarafı değerli taşlarla süslenmiş bir takıdır. Esbergenova göre haç şekli, dünyanın dört tarafı aralarındaki boşluk ile sekiz ve yukarıdaki kosmos (uzay) ile dokuz sayısı oluyor. Bu sayı, evren modelinin sembolüdür.[597]

Karakalpakistan'ın Hojeli bölgesinde bulunan Hazlımhan Sulu Türbesi, Bakire Ana tanrıçası ile ilişkili bir mekândır. Karakalpaklı bilim adamı Esbergenov'un anlattığı bir

---

[592] **Raevskii, D.,** (1985) *Model Mira Skifskoi Kulturı*, Moskva, s. 140-145.

[593]***Koy-Kırılgan Kala Pamyatnik Kulturı Drevnego Horezma,*** (1967) *Trudı Horezmskoy Ekspeditsii,* T. V, Moskva, s. 227.

[594] **Chagdurov, S.,** (1984) *Stihoslojenie Gerseriadı*, Ulan Ude, s. 61-63; **Jukovskaya, N.,** (1987), *Chislo V Mongolskoi Kulture,* Arheologiya, Etnografiya, Antropologiya Mongolii, Novosibirsk, s. 251.

[595] **Butanaev, V.,** (1987) *Svadebnıe Obryadı Hakasov V Kontse XIX- Nachale XX Veka,* Traditsionnıe Obryadı İ İskusstvo Russkogo İ Korennıh Narodov Sibiri, Novosibirsk, s. 182-183,191.

[596] **Anohin,** (1924) *Materialı Po Shamanstvu U Altaitsev. Sbornik Muzey Antropologii İ Etnografii*, T IV, Leningrad, s. 3-19.

[597] **Esbergenov,** *Konırat Tarihii Ham..,* s. 67.

efsaneye göre, Mazlumhan Sulu, Hindistan, Orta Doğu ve Türkistan topraklarının hükümdarı olan bir Han kızıdır. Harezm bölgesini Mazlumhan Sulu yönetmiştir. Han, kızı için yüksek bir adada saray yaptırmış ve beraber sarayda yaşamış. Hintli bir köle, Han'ın kızına aşık olmuş ve kız da ona karşı boş değilmiş. Fakat Han'ın hiçbir zaman kızının bir köleyle evledirmeyeceğini söyleyen Mazlumhan bir karar almış ve Hintli köleye kızına olan aşkını kanıtlamasını istemiş. Bunin için Hintli köleden Türkistan'da eşi benzeri bulunmayan bir saray yapmasını istemiş ve Hintli köle bu istek karşısında köle arkadaşlarının da yardımıyla sarayın yapımına başlamış. Sarayın yapımı sonra erdikten sonra Mazlumhan Sulu, Hintli köledeki aşkı görmüş fakat bu aşkın imkânsız olduğuna inanan Han, Hintli kölenin sarayın en yüksek noktasına çıkarak aşağı atlamasını istemiş. Hintli köle bu istek karşısında kendini saraydan aşağı atmış ve orada can vermiş. Arkasından da Mazlumhan Sulu kendini atarak o da hayatını kaybetmiş. Mazlumhan Sulu ve Hintli köle bu saraya defnedildikten sonra burası artık Mazlumhan'ın kabri olup ziyarete açık hale gelmiş (1964-1965).[598]

Mazlumhan yapısının duvarında bazı yazılar saklanmış ve Nekrasova göre bu yazıda geçen "meşatte" kelimesinin anlamı Hintlilerde dünür anlamına gelirken, Perslerde ise gelini süsleyen, saçlarını tarayan kadın demektir. Mazlumhan Sulu'nun gelin gibi süslendirilip gömüldüğü düşünülmüştür. Bu ritüelin kutsal Bakire Ana tanrıçasına tapma anlamına da gelmektedir.[599]

Karakalpak düğün geleneklerine göre, başlık olarak gelin tarafına para, kıyafet, kumaş ve hayvan verilir. Hayvanla ile ödenen başlık, Karakalpak dilinde "tuar" demektir. Tuarın kelime anlamı neslin devamını sağlamak, doğurmak ve bolluktur. Evlenecek çiftler, nişandan sonra damat tarafı, kız tarafına büyük baş hayvan gönderir (elkade). Bundan sonraki etap, Eşik Aşardır. Eşik Aşar, damadın ilk kez gelin evine girmesine verilen isimdir. Geleneklere göre damat tarafı, gelin evine gelirken kurban keser ve bu kurban eti misafirlere, komşulara dağıtılır (Sogim). Sogim etinin her bir akrabaya ve komşuya ulaşması büyük önem taşır. Bu amaçla sogim eti olarak öküz kesilir.[600] Sogim kelimesinin Karakalpak

[598] **Esbergenov,** *Konırat Tarihii Ham..,* s. 66.

[599] **Nekrasov,** (1930) *Nadpisi Na Nadgrobiyah Mavzoleya Mazlum Sulu V Mizdahkane. Gorodishe Mizdahkan,* Zapiski Kollegii Vostokovedov Pri Aziatskom Myzee AN SSSR, T. V, Leningrad, s. 584-585.

[600] **Esbergenov, H.-Atamuratov, T.,** (1975) *Traditsii İ İh Preobrazovaniya V Gorodskom Bıtu Karakalpakov*, Nukus, s. 81.

dilindeki karşılığı, kışa hazırlık olarak kesin hayvan anlamındadır.[601] Karakalpak halkının sogim geleneğine göre öküz kutsal bir hayvan sayıldığı için etinin de şifalı olduğuna inanılır. Antik Çağ'da öküz bolluk, bereket ve sağlam neslin sembolü olmuştur. Evlenecek çiftin bu hayvanın etini yiyerek mutlu mesut olacağına inanılır. Karakalpaklar'ın bazı totemlerinin diğer Türkistan Türk halklarında da görmek mümkündür. Fakat bu fikri bazı araştırmacılar savunmaz. Bazı kaynaklarda Türklerin toprağa, suya ve ateşe saygı duysa bile Türklerde tek Tanrı inancının olduğu ifade edilir. Ayrıca totemizmin eski Türk kültürünün unsurları arasında olmayıp çevre kültürlerden alınmış olduğu savunulur. Moğolistan'ın Noyn-Ula Dağı'nda yapılan arkeolojik kazılarda bulunan eşyalarda burada bulunan topluluğa ait öküz şeklinden yapılan kemer tokası, Baktriya ipek kumaşları ve Çin ipek kumaşlara rastlanmıştır.[602] Bir topluluğu araştırırken çevresinde bulunan kültürlerden de etkilendiği görmek mümkündür. Barthold'a göre Çin halkı, Türkleri "Hunların torunları" olarak adlandırmıştır (VI. yy).[603] Aytmuratov'a göre Hun atamasının anlamları şu şekilde sıralanmıştır: 1. kırmızı öküz, 2. mavi, lacivert, siyah öküz, 3. öküz, 4. nefrit, 5. turkuaz, firuze, 6. siyah saçlı, siyah kafalı.[604]Bazı bilim adamlarına göre, Hun kelimesi ve "kün" eski Türk topluluklarının adı olmakla beraber birbirleri ile bağlantısı olduğu da düşünülmektedir. Dobromov'a göre kün ataması, Marvazi (1120) ve Auri (1228) eserlerinde yer almaktadır. Kuyun, Karakalpak kıpşak boyunun adı Hun-kün etnoniminin bir versiyonu olduğu düşünülmüştür.[605] Konargöçer bir hayat tarzına sahip olan Karakalpak Türkleri, hayvanlara oldukça önem vermiştir. Hayvanlara verilen bu önem halkın sosyal hayatı, kültürel hayatı ve inançlarını da etkilemiştir. Karakalpak halkının örf ve adetlerinde hayvan figürlerine sıkça rastlamak mümkündür.

Karakalpak düğünlerinde önemli bir oyun olan "gök-mak" oyunu her düğünde oynanır. Bu oyunda erkek öküz veya teke olması oyunun önemli kurallarından biridir. Koyun, halk arasında kutsal kabul edilidiği için bu oyuna dâhil edilmez. Zira anlatılanlara göre, oyunda koyun kullanıldığı zaman ya biri ölür ya da biri sakatlanmaktadır. Düğünlerde erkek tarafının oynadığı bu oyunda, hayvanın başı ve ayakları kesilir, ardından içi

[601]**Baskakov,** *Karakalpaksko- Russki Slovar*, s. 579.

[602]*Narodı Bostochnoi Azii,* (1965) Moskva-Leningrad, s. 706.

[603] **Bartold, W.,** (1968) *Sochineniya*, T. V, Moskva, s. 33.

[604] **Aytmuratov, D.,** (1996) *Tyurkskii Etnonim Hunnu (Gunnı)*, Bestnik 2, s. 134.

[605] **Dobrodomov, İ.,** (1975) *O Polovetskih Etnonimah V Drevnerusskoi Literature*. Tyurkologicheskii Sbornik, Moskva, s. 114-116.

temizlenerek samanla doldurularak dikilir. Böylece "gök-mar" oyununun oyuncağı oluşur. Oyunun kurallarına göre, köyün dışında bir arazide çukur kazılarak oyun yöneticisi bu oyuncağı çukura atarak oyunu başlatır. Gençler gök-mar oyuncağını bu çukurdan çıkarmaya çalışır. Eğer kimse oyuncağı çıkaramazsa yönetici, "öküz ölmüştür" diyerek oyunu bitirir. Eğer oyunun kazananı olursa hayvanın etini pişirip herkese ikram eder. Kamalova'ya göre, oyunu kazanan kişi hayvanın derisini köyün bilgesine veya güzel bir kıza hediye eder.[606] Gök-marı oyununu Karakalpaklarda olduğu gibi göçebe ve yarıgöçebe toplumlarda da görmek mümkündür. Kalinovska'ya göre, dünya halk mitolojisinde gök-marı yarışmasının izleri merkez Asya ve Ortadoğu halkarında da vardır. Bu yarışma, aynı boydan, ırktan ve kardeşler arasında da olabilir. Bu gelenek ilkel insanların yaş gruplarına göre ayrılması ile bağlı olup, Doğu Afrika halklarında son zamanlara kadar yaşamış bir gelenektir.[607] Aynı geleneği, Herodot'un "Avesta" kitabında geçen İskit-Saka topluluklarında da görmek mümkündür.[608] Karakaplaklarda gök-mar oyunu, temelinde hayvan sembolü taşıdığı için önemli bir yere sahiptir. Gök-mar kelimesi, gök (gökyüzü) ve mar (yılan) anlamına gelmektedir. Burada bahsedilen yılan, gökyüzünde yaşayan bir yılandır. Tolstov'a göre gök-mar kelimesi gökyüzü ile bağlantılıdır. Bununla beraber bu oyunun ismi hakkında farklı düşünceler de yer almaktadır. Hint-Avrupa dilinde gök kelimesi keçi anlamına gelirken mar kelimesi ise at anlamına gelmektedir. Yani at üstünde yarışanların keçiyi kaçırmasıdır.[609] Yeremev'e göre, hayvanlarla iligili kelimelerin çoğu Türk dillerine, Hint-Avrupa ve İran dilinden geçmiştir. [610] Gök-mar oyununda öküz ve dana erkekliğin sembolüdür. Karakalpak düğün geleneklerine göre, damat gelinin evine geldiğinde, kutsal keçi anlamına gelen "sıynak ılak" ister. Damadın arkadaşları atlarından inmeden önce bu keçiyi alır. Sıynak ılak bir oyun adıdır. Gelinin akrabaları ve damadın arkadaşları bu oyunda yarışır. Keçinin içi temizlenip saman ya da arpa ile doldurularak kukla haline getirilir. Yarışı çoğu zaman damat tarafı kazanır. Damat tarafı kazandığı keçiyle etinden yemek yapar ve oyunda yer alan herkes toplanıp bu eti yer. Bu oyunun başka bir versiyonu ise, gelinin ata bindirilerek damadın

[606] **Kamalova, R.,** (1996) Sotsialno-Nravstvennıe Aspektı V Traditsionnoi Svadbe Karakalpakov, *Vestnik* 2, s. 92.

[607] **Kalinovskaya, K.,** (1976) *Vozrastnıe Gruppı Narodov Vostochnoy Afriki*, Moskva, s. 66-67.

[608] **Tolstov,** *Drevniy Horezm*, s. 295.

[609] **Tolstov,** *Drevniy Horezm*, s. 295.

[610] **Yeremeev, D.,** (1990) *Tyurk- Etnonim İranskogo Proishojdeniya?(K Probleme Etnogeneza Drevnih Tyurkov)*, Sovetskaya Etnografiya, s. 129-130.

köyüne ulaşana kadar yapılan yarıştır. Damadın arkadaşları hediyeyi kazanmak için, keçiden yapılan kuklayı gelinin atına atmaya çalışır. Gelin tarafı ise kuklanın gelinin atına gelmemesi için onu korumaya çalışır. İnan'a göre, bütün Türk düğünlerinde gelin ve damat tarafı arasında sembolik olarak savaş ve barış yapılan yarışmalar tespit edilmiştir.[611] Nihayetinde, sıynak ılak adlı oyunda kukla, damat tarafında kalır ve eti pişirilip herkese ikram edilir. Bahtin'e göre bir araya gelen insanların bir şeyler yemesi ve ziyafet vermesi dünyayı içine almaları anlamına gelmektedir. Burada kastedilen dünyayı içine almak ise daha güçlü olmak ve dünyanın bir parçası olmak demektir. Verilen ziyafetler ve bir arada oynana oyunlar, beraberliği simgeler ve ayrımcılığı yok eder. Buradaki beraberlik insanların, hayvanların ve doğada bulunan bütün canlıların bir arada huzur içinde yaşamalarıdır.[612] Gök-mar oyununda öküz, erkekliği temsil ederken sıynak ılak oyununda keçi kadınlığı temsil etmektedir. Gelin, yeni evine geldiğinde ilk önce keçi postuna basmalıdır ve evin bir köşesinde bulunan keçi postuna oturması gerekir. Zira bu geleneğin eve bolluk, bereket ve neslin devamını sağlayan doğurganlığı getirdiğine inanılır.

Ahıra kapatılmış koyun anlamına gelen "kamau koy" geleneğinde gelinin arkadaşları damat tarafına belli bir günde koyun ve ozan göndermeleri gerektiğini bildiren bir haber götürür. Gelinin arkadaşları bir yere toplanıp koyun etinden yemekler yaparak ziyafet verir ve eğlenirler. Bu geleneğe göre koyun, koruyucu bir ruhu temsil ettiğine ve gelinle damadı nazardan koruduğuna inanılır. Karakalpak toplumuna ait "Kırk-kız" ve Kırgız topluma ait olan "Janış ve Bayış" destanlarında gök-mar (Karakalpakistan) ve gök-börü (Kırgız) oyunlarında kadınların yarıştığı bilgisine rastlanmaktadır. Kırk-kız destanında atından bir düşen kölenin öküz yerini aldığı anlatılmaktadır.[613] Kırgızların Janış ve Bayış destanında ise oyunda kullanılan kuklanın yerini iki köle almaktadır.[614] Remi Dora'ya göre, Afgan ve Kırgızların gök-börü oyunu ile ilgili araştırmalar, Antik Çağ'ın toplulukları arasında yapılan yarışmalarda hayvanları kullanmak yerine esir askerlerin kullanıldığına rastlanmaktadır.[615] Gumilev'a göre VII. yüzyılda kendi hanlığını kuran Türgeç halkı, yarım yüzyıl kadar ayakta kalabilmiştir. Sonradan ikiye bölünen Türgeş halkı sarı ve kara olarak iki şekilde anılmıştır. Sarı olanlar Mukrinler ise günümüzdeki Kırgızların ataları olarak kabul edilmektedir. Kara

[611] **İnan,** *Makaleler ve İncelemeler*, s. 346.

[612] **Bakhtin,** *Problems of Dostoevsky's,* s. 226.

[613] **Maksetov, K.,** (1976) *Karakalpakskii Epos*, Tashkent, s. 124-130.

[614] **Moldobaev, İ.,** (1983) *Epos "Janısh İ Bayısh" Kak İstoriko- Etnograficheskii İstochnik,* Frunze, s. 104.

[615] **Dor, R.,** (1975), *Contribution À L'Étude Des Kirghiz Du Pamir Afghan*, Paris, s. 289.

olan Avarlar ise Karakalpakların atası olarak görülmüştür.[616] Karakalpak boylarının ve Kırgız boylarının isimlerinin yer yer aynı olması bu durumun bir kanıtıdır. Asan, Baybişe, Bakı, Jaman, Bes Kempir, Kazak, Kalmak, Kara Kursak, Kara Moyun, Kara Tay, Kızıl Ayak, Sart, Segizbek, Suu Murın, Toguzak ve Tubak boyları, aynı isimlere sahip Kırgız ve Karakalpak boylarına örnektir.[617]

Karakalpak halkının düğün geleneklerinden biri de "su dökme kade (hediye)" geleneğidir. Bu geleneğe göre, gelin istemeye gelen damat ve yakınlarının üstüne su dökülür, gelinin arkadaşları onlardan hediye alırdı. Bu gelenek zamanla yerini el yıkamak almıştır. Gelen damat ve akrabalarının elleri leğende yıkanır ve daha sonra hediye alınır. Geleneğin zamanla yerini el yıkamaya bırakmasının sebebi, suya duyulan saygıdan dolayıdır. Toplu halde bir köyde yaşayan Karakalpak boyları, yaşadıkları köy sakinlerini kan kardeşi olarak kabul ederler. Aynı boydan iki kişinin evlenmesi ise yasaktı ve hoş görülmezdi. Bu yüzden tarih boyunca Karakalpak halkında ekzogami evlilikler görülmüştür. Günümüzde bu tarz evlilikler hala devam etmektedir. Karakalpak halkında bir köye gelin gelen kadın, tüm köy halkına saygı göstermek zorundadır. Bununla birlikte, köye yeni gelen geline ise bütün köy halkı sahip çıkmak zorundadır. Örneğin; yeni gelin çeşmeye ilk defa gideceği zaman, köyün kadınları geline yol göstermek için toplanıp geline eşlik eder. Adetlere göre, gelin kendisine eşlik eden köyün kadınlarının su kaplarına kendi elleriyle su doldurur. Böylelikle gelin köyün kadınlarına saygı göstermiş ve hepsiyle tek tek tanışma fırsatı bulmuş olur. Bu ritüelin çeşme başında gerçeklemiş olması suya gösterilen saygı ve sevginin de göstergesidir.

Kalan kadın ve çocukları, ölen kocanın akrabalarına emanet edilir. Çocukların kendi akrabaları ve büyükleri yanında yetişmesi için, dul kalan kadın ölen eşinin kardeşlerinden birisi ile evlendirilir. Zira bu evlilik, çocukların baba boyuna mensup olduklarını gösteren bir gelenektir. İlimde bu geleneğe "levriyat" (levir latinincede kayın) adı verilmiştir. Göçebe topluluklarını oluşturan Türkistan, Kazakistan gibi halkların geleneklerinde levriyat, N. Kislyakov, S. Abramzon, H. Esbergenov, H. Argınbaev tarafından araştırılmıştır. Bazı topluluklarda ise dul kalan erkek, ölen eşinin kız kardeşiyle evlendirilir. Halk arasında bu geleneğe "sororat" (Latince soror kız kardeş) adı verilmiştir. Karakalpak örf ve adetlerinde, ölen kişinin kız kardeşi anne yarısı olarak görüldüğünden çocuklara her zaman merhametli

[616] **Gumilev,** *Evraziya,* s. 1070.

[617] **Moldabaev,** "Ob Etniceskih İ Kulturnıh…", s. 226.

ve şefkatli olacağına dair bir inanç vardır. Bu geleneklere tarihi kaynaklarda sık sık rastlasak da bazıları unutulmuş durumdadır.

Karakalpakların örf ve adetlerine göre, ailede yaşı büyük olan erkek veya kız ilk önce evlenir. Evlenen kız veya erkek kendi ailesinden ayrılır ve kendi ailesini kurar. Yeni kurulan aileye ev, tarla veya hayvan verilerek yardım edilir. Bu yardıma Karakalpaklar arasında "enşi" denir. Geniş anlamıyla enşi, anne ve babadan kalan miras hakkıdır. Ailenin en küçük erkeği en son evlenir. Evlenene kadar da baba evinde yaşamaya devam eder. Baba evi ve ailenin mal ve mülkü en küçük yaştaki erkeğe kalır. Evin en küçük erkeği aynı zamanda, anne babasının bakımından, cenazesinden de sorumludur. Aile reisi bu sorumlulukları düşünerek evin en küçük erkeğine mirası bırakır. Karakalpakların bu ailevi örf ve adetleri bazı yerlerde hala devam etmektedir.

9. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN SÖZLÜ KÜLTÜR GELENEĞİ

9.1. Düğün Gelenekleri ve Şarkıları

Karakalpak sözlü halk geleneği, örf ve adetlere bağlı olan bir hususdur. Düğün şarkıları, şiirler, çocuk ninnileri, ağıtlar, şaman (porhan) şarkıları ve halk oyunu müzikleri halkın sözlü kültür geleneklerindendir. Karakalpak sözlü kültür geleneği başlığı altında ilk olarak düğün gelenekleri ve şarkıları kısmına yer vermeyi uygun gördük.

Düğün şarkıları; "toy baslau" (düğünün başlama şarkısı), "aytım" (geline nasihat) ve "salem" (gelin selamı) olarak üç şarkıdan oluşmaktadır. "Toy baslau" şarkısı, gelinin damat evine gelip düğün hazırlıklarına başlandığı sırada söylenir. Düğün başlangıcı sırasında söylenen toy baslau şarkısının içeriği gelin ve damada övgülerden, aynı zamanda düğünün kime ait ve nerede olduğuna dair bilgilerden oluşmaktadır. Bu şarkıda, düğün sahiplerine tebrikler ve iyi dilekler sunulur. Karakalpak geleneklerine göre bu şarkı, yeteneği olan damadın abisi veya düğündeki genç kadınlar tarafından söylenir. Toy baslau söylemek için bir araya gelen insanlardan bir kişi ortaya çıkar ve düğünün başladığını köy halkına duyurur.

"*Tusinbegen adamlar,- Anlamayan insanlar,*
Bul kanday el demespe- Bu nasıl il demez mi
Kelinşektın kelgeni, - Gelinin gelmesi,
El kelgeni emespe- İl gelmesi değil mi. [618]
Jaksı bolsa joldasın, - İyi insan olsa eşin,
Ölgeninşe kollasın, - Ölene kadar seni kollasın,
Bahıt heş bir darımas, - Mutluluk hiç bir zaman gelmez,
Ekeu bolmay bul basın"- Çift olmadan bir başın."

Karakalpak düğünlerinde, her bir düğüne özel şiirler okunur ve şarkılar söylenir. Bu sebepten, şiirleri okuyan ve şarkıları söyleyen kişi, işin ustası olarak kabul edilir ve bu kişi sayesinde düğünler daha eğlenceli geçer. Düğün sonunda bu kişilere hediyeler verilir. Düğünlerde okunan şiirler aynı zamanda şarkı olarak da söylenir.

[618] **Mambetov,** *Karakalpak Tarihi*, s. 188.

"Toy bahıt, darya kibi tasa bersin, - Düğün mutluluk, derya gibi taşsın,
Dauletin jıldan jılga asabersın, - Merteben yıldan yıla yükselsin,
Toyındı şalkıp otker Seitim aga - Düğününü gururla yap Seitim ağa,
Sakıi- dep atın şıksın, elin bilsin, - Cömert diye adın çıksın ilinde.
Bağında bülbül sayrasın kazanında may kaynasın,- Bahçende bülbül ötsün, tencerede yağ kaynasın.
Men bii agam aldında toy baslayın, - Ben Ağabey önünde düğün başlatayım,
Astıma at, üstüme ton beriniz.- Altıma at, üstüme kürk veriniz." [619]

Bu tür şiirler sayesinde insanlar bir araya gelerek coşkuyla düğünü kutlar ve aynı zamanda damat ve gelinin akrabaları birbiriyle kaynaşır. Karakalpaklar bu şarkı ve şiirlerin devamına ise "aytım" der. Aytım kelimesinin dilimizdeki karşılığı söylemektir. Aytım adı verilen şiirler, gelin eve alındıktan sonra ayrı odaya kapatılıp yüzü kapatılırken söylenir. Karakalpak geleneklerine göre damat, gelini direkt evine getirmez. Eve yakın bir yerde gelin ve damat durdurulur, etrafına toplanan çocuklar gelinin cebinden hediye alır. Gelin önceden hazırladığı küpe, bilezik ve başka küçük hediyeleri çocuklara dağıtır. Damadın akrabaları yeni çifte cici anne-baba anlamına gelen "murındık ana-ata" seçer. Karakalpak geleneklerine göre cici anne-babanın görevi, genç aileye yuva kurma konusunda nasihatler verir ve çocuk yetiştirirken nelere dikkat edileceği hakkında konuşur. Bu durum, akraba bağlarının daha da kuvvetlenmesini sağlar. Cici anne, gelinin yüzünü beyaz kumaşla kapattıktan sonra "aytım" şiirleri söyler ve ardından gelini kaynanasının evine götürülür. Gelin, eve girmeden önce şiirler okunur ve ardından gelin eşiğe çıkarak herkese selam verir.

"Jurt asıp kelgen kelinşek, - Yurdunu aşarak gelen gelin,
Bul sözime kulak sal, - Bu sözüme kulak ver,
Burıngının jolı bar, - Eskiden yürüyen yol var,
Hurmetine halıktın, - Hürmetine halkın,
İğilip ber bir salem, - Eğilip ver bir selam,
Ulken- kişi halkı bar, - Büyük, küçük halkı var,
Bugan berin bir salem," - Onlara verin bir selam.[620]

[619] **Mambetov,** *Karakalpak Tarihi*, s. 190.

[620] **Nizamutdinov, M.,** (1992), Bet Ashar, *Bestnik*, no:2, s.125.

Aytım (aytımal) şiirlerinin içeriği genel itibariyle geline tavsiye niteliğindedir. Bu şiir okunduğu sırada gelinin yüzü kapalı olup kimseye gösterilmez. Gelinin yüzünü açması için damatların akrabalarının geline hediyeler vermesi beklenir. Düğünün sonunda akrabalar bir araya gelerek "bet aşar" adı verilen törenle gelinin yüzü açılır. Düğün halkı ve akrabalar sadece beş aşar töreni için değil, aynı zamanda gelinin yüzü açılırken okunan şiirleri de dinlemek için bir araya toplanır. Gelinin yüzünü kapatan beyaz kumaşın ucuna meyve ağacının ince ve uzun bir dalı bağlanır. Bu geleneğin asıl amacı, gelinin çocuklarının meyve gibi tatlı ve güzel olmasını sağlamaktır. Bet aşar şiirleri giriş, nasihat ve gelin selamı olmak üzere üç bölümden oluşur. Giriş bölümünde gelini tebrik eden ve bu töreni yerine getiren kişi, düğün sahiplerinden hediye ister. İkinci bölümde ise geline nasihatler verildikten sonra gelinin düğün halkını selamlaması beklenir.

"Şaş bauların jelkildep,- Saç bağların dalgalanıp,
Uy kıdırma kelınşek, - Evlerde gezme gelin,
Auzin - basın suirenlep, - ağzını başını oynatıp,
Ösek soyleme kelinşek, - Dedik otu söyleme gelin,
Ozin jatıp kelinşek, - Kendin yatıp uyurken gelin,
Bayına tur - tur deme kelinşek," - Beyine kalk- kalk deme delin[621].

Bet aşar töreninin üçüncü kısmında okunan şiirler, geline yakın akrabaları tanıtmak ve onlara selam vermesi amacıyla yapılır. Her bir kişiyi ayrı ayrı anlatan şiirler satirik şekilde söylenir. Şiirin bu bölümünde kişilerin boyu, saç renkleri ve karakter özellikleri ön plana çıkarılır. Zira burada amaç insanları hem güldürmek hem de gelinin düğün halkına selam vermesini sağlamaktır.

"Atka minse arıstay, jerge tusse karıstay- Ata binse uzun adam, attan inerse boyu bir karış,

"Kauın körse pışaklagan, katın körse kuşaklagan- Kavun görse bıçaklayan, kadın görse sarılan."

Bu şiir söylenirken gelinin akrabaları tanıtılıp selam verilir. Nihayetinde, bu şiiri söyleyen kişi gelinin yeni hayatında kendisine iyi dileklerini sunar ve geline selam verdirir. Gelinin yüzünü kapatan kumaş kaldırılarak düğün halkına gelinin yüzü gösterilir.

[621] Karakalpak Folkloru. Karakalpak Halk-Makalları. (1978) Nokis, s.138.

9.1.1. Düğün Şarkıları

Yar-Yar (Haujar) şarkısı düğünlerde gelini avutmak amacıyla söylenen bir düğün şarkısıdır. Gençler bu şarkıyı, sahnedelermiş gibi yüksek sesle söyler. Bu şarkıya bir örnek aşağıdadır:

"Jılama ukem jılama- Ağlama kardeşim, ağlama
Toy seniki- Düğün senin,
Toksan baslı ak orda- Doksan başlı ak ordu
Ev seniki yar yar" - Ev senindir.

Eski zamanlarda birkaç gün süren Karakalpak düğünlerinde halk düğün geceleri baksı, jırau ve kıssahan adı verilen şiir ve şarkı törenleri yaparmış. Sözlü kültür geleneği, Türk kültür ve folklorunun temel unsurlarını teşkil etmektedir. Bu sebeple, her Türk halkının olduğu gibi Karakalpak destanları, şiir ve şarkıları da Türk halklarının ortak miraslarındandır. Koruz (?) ve dombra söyleyen halk sanatçıları jırau, baksı ve kıssahanlar, halkın hem bestecisi hem de tabipleri sayılmıştır. Daukarayev'a göre "jır" kelimesinden gelen ve epos, destan anlamını taşıyan jırau adı verilen sanatçılar, bayramlarda ve düğünler kopuz çalıp destanlar söyler. Jıraular bayramlarda özellikle "Koblan", "Edige" ve "Maspatşa" destanlarını söyler.[622] Birçok destanı ezbere bilen jıraular, dinleyicilere ilk olarak destanın kısa özeti olan "nasır" anlatır ve daha sonra destan kopuz eşliğinde anlatılmaya devam eder. Kopuz müziğinin sesi sahne içeriğine göre ayarlanır. Zira destanın neşeli kısımları anlatılırken keyifli müzikler, üzüntülü kısımlarda ağır müzikler çalar. Düğünlerin önemli gösterilerini sunan jıraular düğün sahibi tarafından seçilir. Karakalpak halkında jırauluk bir sanat olarak kabul edildiği için müziğe ve sanata yatkın olan gençler jıraların yanında yıllarca kalır ve bu sanat nesilden nesle aktarılmaya çalışılır. Karakalpaklar'ın bu geleneği sayesinde günümüzde de jırauluk mesleği Karakalpak halkında devam etmektedir. Düğülerde jıraular tarafından anlatılan Türk destanları şöyledir: "Koblan", "Alpamıs", "Edige", "Maspatşa", "Şariyar", "Bozoğlan", "Kırk-kız"i, "Nogailı", "Poskan el", "Kyrbanbek", "Jaslık", "Şora", "Ormambet", "Ne Jaman", "İlimhan". Bu destanlar düğünlerde eğlence olarak anlatılmasına rağmen Karakalpak halkının siyasi ve sosyal tarihi hakkında bilgi veren halk eserleridir. Destanların içeriği Karakalpaklar'ın İdil

[622] ***Karakalpak Folkloru.*** (1983). XII t, Nokis, s. 116-136.

ve Yayık boylarından göç etme sebeplerini, halkın geçirdiği sıkıntılı günleri ve göç sırasında çektikleri çileleri kapsamaktadır.

"*Edil eldın besigin, - İdil ilin beşiği,*
Edildede turmadın, - İdil'de duramadın,
Jayik jerdın besigi, - Yayık yerin beşiği,
Jayiktada turmadın, - Yayık'ta tutunamadın,
Jayiktan arman ötkende,- Yayıktan ileri geçip,
Jayılıp kenes kuramadın, - Yayılıp toplantı kuramadın. (Ormambet Bii destanından)[623]

"Baksı" düğün, bayram, genç partilerinde halkı eğlendiren sanatçı ve ozanlardır. Bekbaluov'a göre baksı kelimesi, Çağatay sözlüğünde Türkistan Şahları'nın din bilginleri olarak geçmektedir. Ayrıca Karakalpakça'da ise baksı, ozan anlamını da taşımaktadır.[624] Baksı düğün, bayram, genç partilerinde halkı eğlendiren sanatçılardır. Baksıların repertuarlarında genelde "Garip Aşık", "Yusuf Ahmet", Sayathan- Hamre", "Kırman- Dali", "Bazergen" ve "Najep-bala" gibi lirik aşk destanları ve şarkılar yer almaktadır. Jıraulaın söylediği destanların içeriği ağırlıklı Karakalpak halkının hayatını anlatan tarihi olaylardır. Baksıların söylediği lirik destanlar ise komşu Türk halklarının eserleridir. Baksıların çoğunun şair olması ve kendi şiirlerini söylemeleri onların halk tarafından kabul edilmesini ve sevilmesini sağlamıştır. Baksılar, hayatları boyunca kendilerini daha da geliştirmiş ve farklı şiirler söylemiştir. Baksılar aynı zamanda şiirlerini daha eğlenceli ve neşeli hale getirmek için yanlarında "gırjik" ve "balaman" adı verilen çalgı aletlerini yanlarında getirmiştir. Gırjik, kopuza benzeyen bir çalgı aleti, balaman ise neydir. Jıraular ve baksılar akıllı, tecrübeli ve eğlenceli halleriyle halk arasında sevilen ve saygı gören ozanlar olmuştur. K. Ayımbetov, Karakalpak jırau ve baksıların soy ağaçlarını araştırıp yayınlayan ve Karakalpak kültür tarihine büyük katkı sağlayan mühim bir kişi olarak kabul edilmektedir. Ayımbetov tarafından yapılan bu çalışmada, baksı ve jıraulaın hangi boydan geldikleri, meslekleri, hayatları ve öğrencileri hakkında bilgiler mevcuttur. Örneğin; Jien Jırau Karakalpakların Muiten boyundan, Bayniyaz Baksı Kanglı boyundan ve şair Cadık Kongrat

[623] **Mambetov, K.,** (1976) *Ayemgi Karakalpak Edebiyatı*, Karakalpakistan, s. 44.

[624] **Bekbaulov, U.,** (1966) Ob İnoyazıchnıh Elementah V Leksike Yujnogo Dialekta Karakalpakskogo Yazıka, *Vestnik* no:3, s. 81.

Arısı'nın Uygur boyundan gelmiştir. Bu gibi bilgileri bilim adamı Ayımbetov, derledikten sonra kitap haline getirerek kültür tarihine önemli bir eser kazandırmıştır.

Karakalpak kültüründe Kıssahanlar, halk şairleri kitabını okuyan ve anlayan kişidir. Kıssahanlar şehirleri ve çevredeki köyleri dolaşarak kitap okuyan ve şiirleri yazıya aktaran eğitimli insanlardır. Dini eğitim alan kıssahanlar şiirleri şarkı söyler gibi okur. Dini eğitim aldıkları sırada gördükleri edebiyat derslerinde, Çağatay Türkçesi ile yazılmış olan Nevai ve Fuzuli'nin eserlerini yeniden yazıya geçirerek kendilerini ilim konusunda geliştirirler. Daha sonraki zamanlarda düğünlerde şiirler okuyan bu öğrenciler kıssahan mesleğini ortaya çıkarmıştır. Kıssahanların düğünlerden okudukları kitaplara örnekler şunlardır: Leyla ile Mecnun, Tahir ile Zühre, Yusuf ile Züleyha, Ferhat ile Şirin. Kıssahanlar bu geleneğin devam etmesi için kendi öğrencilerini de düğünlerde yanında getirerek beraber şiir ve kitap okur. Kıssahanlar genel olarak halk tarafından sevilen ve övgülerin bulunduğu güzel yazıları okur. Zira söz ustalarını, güçlü ve akıllı yöneticileri, pehlivanları ve güzel kızları övmek Karakalpak sözlü geleneğinin önemli bir parçasıdır. Bu geleneği geliştirip söz sanatını ön plana çıkarmak da tarih boyunca kıssahanların önemli vazifelerinden biri olmuştur.

> *"Jaz bolsa Şımbaylı atların bagar, - Yaz gelse Şimbaylılar atların besler,*
> *At moynına lalı -marjanlar tagar, - At boynuna yakut- mercan takar,*
> *Kızları kerilip kasların kagar, - Kızları nazlanıp kaşların oynatır,*
> *Sumbul şaşlı kızları bar Şımbaydın," - Sümbül saçlı kızları var Şimbaylı.*[625]

Aytıs- Yarış

Karakalpaklarda düğün geleneklerinin en önemlilerinden biri de, gelin ve damadın arkadaşlarının bir araya gelerek eğlenceler düzenlemesidir. Bir araya gelen gençlerin birbirleri ile tanışmalarını sağlamak amacıyla "aytış" adı verilen sözlü müzik yarışları yapılır. Şarkıyı söyleyen kız tarafı, erkeklere bu şarkılar yoluyla içeriği ironi ve bir yandan da dostça olan mesajlar gönderir. Erkek tarafı ise bu şarkılara kendi şarkılarıyla cevap vererek eğlenceyi sürdürürler. Günümüzde aytış adı verilen şarkı ve şiirlerinin büyük bir bölümü unutulmuş durumdadır. Unutulmasının sebebi olarak ise bu şarkı ve şiirlerin farklı insanlara özel bir şekilde söylenmesi ve yazılı olarak saklanması gösterilmektedir. Karakalpak araştırmacıların saha çalışmaları sonucunda elde edilen bu şarkı ve şiirlerin halk ağzından yazılan kısımları derlenip yayınlanmıştır. Bu çalışmaları yürüten Karakalpak

[625] ***Karakalpak Folkloru.*** (1983), Hokis, XII t, s. 116-136.

araştırmacılar; N. Daukaraev, K. Ayımbetov, K. Mambetov, K. Maksetov ve N. Mnajetdinov olmuştur. Adı geçen araştırmacıların yaptığı çalışmalar sonucunda Karakalpak aytışı üç farklı gruba ayrılmıştır. Bunlar şöyledir:

1. Kız-Yiğit aytışı, gençler arasında yaygın olan soru-cevap şeklinde gerçekleştirilen bir aytış grubudur.

2. Şeşen aytışı, bilge kişilerin yarışına verilen isimdir. Bu yarış, sözlü kültür sanatının ustaları arasında gerçekleşen bir yarıştır. Şeşen kelimesinin sözlük anlamı akıllı, tecrübeli ve adil insan olarak geçmektedir. Şeşenler yarışında ustalar, atasözlerini ve kendi bilgi sözlerini kullanarak insanları barıştırır ve adaletin yerini bulması için çaba sarf ederler. Günümüzde ise bu gelenek unutulmuş ve düğün eğlencelerinde yer almayan bir etkinlik olmuştur.

3. Şair aytışı ise eski usul sözlü yarış geleneğinin yazıya aktarıldığı aytış türüdür. Bu sözlü yarışlar iki kişi tarafından gerçekleşir ve iki yarışmacı da zamanının ünlü ve yetenekli kişilerinden seçilir. Şair aytışı, Karakalpakların düğün günlerinde gerçekleştirdikleri en önemli eğlencelerden birisidir. Bu yarışların adı, Karakalpak boyları arasında "şairlerin yarışı" olarak kayda geçmiştir. Koldaylı boyundan olan şair Berdah (1827-1900) ve Muyten boyundan olan şair Oteş Aytışı (1828-1902), şair Kulımbet (1852-1912) ve Kazak Abubekir (1858-1919) Aytışı, Ayapbergen ve Maten Aytışı, şair Sadık ve şair Ram Aytışı (1926), şair Ajeniyaz (1824-1878) ve Kız Meneştin Aytışı (1878) Karakalpak ve Kazak halklarının en önemli aytış sözlü kültür gelenekleri olarak bilinmektedir. Bu eserler Çağatay Türkçesi'nden türemiş, Karakalpakça ve Kazak dillerinden yazılan sözlü eserlerdir.[626]

Kız-Yiğit aytışı, düğüne gelen gençlerin birbirlerine çay ikram etmesiyle başlar. Yiğitlerden biri istediği kızı seçer ve ona çay kece (bardak) uzattıktan sonra yerine döner. Kız ise kendisine ikram edilen çayı kabul ettikten sonra kendi yerine oturur. Çayı, yanındaki yengesine veya arkadaşına sunar. Ardından boş bardağı yiğide geri verir. Bu şekilde gerçekleşen ikramlardan sonra birbirlerini dikkatle izleyen kızlar ve yiğitler sözlü yarışlarına başlar. Bu yarışma soru cevap şeklinde gerçekleşir. Sorulara verilen cevaplar "jay juap" (kolay cevap), atasözü ve "ruhsat verme" olarak üç gruba ayrılır. Ruhsat verme cevaplarında, eğlenceye geç kalanlar evdekilerden ruhsat (izin) alarak girmeleri gerekir. Ruhsat vermenin diğerlerinden farkı, şiir ve şarkıların ozanlar tarafından söylenmesidir.

[626] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloru…,* s.125.), s.125.

"Bul jumıstı hamme bizge tapsırsa, - Bu işi herkes bana görev olarak verse,
Barın kızlar, bizden juap ,Alliyar," - Girebilirsiniz, gidebilirsiniz kızlar, Alliyar.

Bundan sonra yarışmacıların oyunu başlar.

Yiğitler:

"Astımızga tösedin,gilem emes, alaşa- Serdiniz yere kilim değil örtü,
Kudaşalar söylenız, bır maydan bolsın tamaşa"- Dünür tarafı kızlar söyleyin, biraz olsun tamaşa (yeğlencı)

Kızlar:

"Degişpeli jıgıt, degişpege keledi, - Esprili yiğit, eğlenmekle gelir,
Degişpesiz jıgıt, göje işpege keledi"- Neşesiz yiğit, çorba içmeye gelir.[627]

Kızlar ve erkekler arasında olan bu yarışmalar bazı zamanlar sabahtan akşama kadar sürer. Gençler yarıştan sonra beraber yemek yer, çay içer ve birbirlerine tatlı ikram eder. Bunların yanı sıra bu eğlence ve yarışmalar sayesinde gençler birbirleriyle tanışır ve arkadaşlık kurar.

Şeşen ve Şair Yarışı

Sözlü yarışlar olan şeşen ve şair yarışlarının ortak özelliklerinden biri, iki aytışta da atasözlerinin kullanılmasıdır. Üç veya dört satırdan oluşan Karakalpak ataösözlerine halk arasında "nakıl" denir. Karakalpaklarda, üç veya dört satırdan oluşan atasözlerine "nakıl"; atasözünün tümünün bulunmadığı eksik ve sadece frazeolojik olan kısımlara "makal" denir. Nakıllar şiir şeklinde söylenirken bu kural makallarda geçerli değildir.

"Böri konsını talamas" - Kurt komşusunu ısırmaz.
"Tilin menen baylangan, tisin menen şeşilmes" - Dilin ile bağlanan, dişlerin ile çözülemez, "Ağaş kessen uzun kes, temir kessen kıska kes" - Ağaç kesirken uzun kes, demir keserken kısa kes.

[627] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloru…,* s. 121.

"Kanşa ötkir bolsada, pışak ozının sabın jonbaydı" – Bıçak ne kadar keskin olsa da kendi sapını yontmaz.

"Kurı kasık ayızdı jırtar" - Boş kaşık ağzını yırtar.[628]

Bu atasözlerindeki kelimelerin kökü eski Türk dilindendir. Makallar sadece Karakalpak halkı tarafından anlaşılabilen bir sözlü kültür geleneğidir. Zira makallar, günlük yaşamı ve özelliklerini içeren siyasi olaylara bağlı cümlelerden oluşmaktadır.

"Sagadagı suu işedi, - Su kenarındakiler su içer.
Ayaktagı uu ışer, - Su kaynağının sonundaki zehir içer.
Gilem satsan auılına sat, - Kilim satarsan köyine sat.
Bir şetinde özin otırasan, - Bir köşesinde kendin otursun.
Sokır taukka bari tarı, - Kör tavuğa hepsi darı.
Sanamaganga bari tuyel - Hesabın yapmayana hepsi doğru.
Esabın tapkan eki asar - Fırsatın yakalayan iki kere yer.[629]

Karakalpakların nakıl ve makal olmak üzere iki gruba ayrıldığı atasözleri genel itibariyle kadın kıyafetleri, halk yemekleri, iş aletleri ve son olarak örf-adetlerle ilgilidir.

1.

"Jipek tonnın işinde jaksı, jaman tanılmas- İpek giysi altında iyi veya kötü insan olduğu anlaşılmaz,

"Dünya agıp turgan bulak,- Dünya akan çeşme,
Ata -ananın sözi jagalay pıtken bulak"- Ana baba sözü çevresinde akan çeşmeler.

2.

"Miinettın jolı kattı, nanı tatlı",- İş yapmak zordur, ekmeği tatlıdır.

"Jarlının teni jarma, balıkşının tenı karma"- Fakire yakışan sıvı çorba, balıkçıya yakışan hamurlu balık yemeği.

[628] **Bekbaulov, U.-Nietullaev, T.,** (1989) Ayemgi Türki Nakıl- Makallarının Hazirgi Karakalpak Tilindegi *Ekvivalentleri, Habarshı*, Nökis, no:3, s. 81.

[629] **Ayımbetov, K.,** *Karakalpak Folkloı…,* s. 91.

3.

"Anasın körip kızın al, kozagın körip bözin al"- Anasına bakıp kızını al, dokuma tezgahına bakıp kumaş al.

"Jaman kazuışı bel tanlar, otpes pışak kol keser"- Tembel işçi kürek seçer, donuk bıçak kolu keser.

4.

"Kade manisi, kaytaru, uade manisi, atkar"- Hediyenin anlamı geri vermektir, vaat vermenin anlamı yerine getirmektir.[630]

Birlik beraberlik, bilim, çiftçilik, hayvancılık ve balıkçılığın önemini vurgulayan atasözlerine örnekler şunlardır:

" Ayrılgandı ayu jeydi, bölindendi böri jeydi- Ayrılanı ayı yer, bölüneni börü kurt yer.

"Ayrılgan el azadı, kosılgan el ozadı- Ayrılan il zaiflar, birleşen il yarışı kazanır,

"Bir özin jurip jol tapkanşa, Elin menen adas- Tek başına doğru yol aramaktan il halkınla yolunu kaybetmek daha iyidir.

"Jerdi sursen güz sür, güz sürmesen juz sür- Toprağı sonbahardan kazıp hazırla, sonbaharda yapmasan yüz kere kazarsın (geç başlanan işi yüz kere yaparsın),

"Tukımını tapta, jerine ber- Tohumunu bulda, toprağa ver,

"Semizlikti koy köteredi- Şişmanlığı koyun kaldırabilir. (Şan-Şöhreti herkes kaldıramaz)

"Tuyie kartaysa bakırauık keledi, Koraz kartaysa şakrauık keledi- Yaşlanan deve durmadan bağırır, yaşlanmış horoz durmadan çağırır.

"Balıktın tırışiligi suu menen- Balığın hayatı sudur,

"Köldın atın balık şıgaradı, balıktın atın halk şıgaradı- Göl adını balığı meşhur eder, balık adını insan meşhur eder." [631]

Şeşenlik- Şiir Ustaları

---

[630] **Oteniyazov, *H.*,** (2000) Karakalpak Nakıl- Makallarında Turmıslık Leksikanın Kollanılıuı Hakkında, *Vestnik*, no:5, s. 77.

[631] **Oteş Alşınbay ulı.,** (1962) *Tanlamalı Şıgarmaları,* Nokis, s.15.

Şeşenlik aytısı, sözün gücünü vurgulamak amaçla yapılan yarıştır. Karakalpak sözlü rivayetine göre *"Batır lar jauda, şeşenler dauda sınaladı*" (Bahadur savaşta, bilge davada kendini gösterir). Rivayetten de anlaşılacağı üzerine şeşen şairler, anlaşamayan kişileri bir araya getirip onları barıştırmakla yükümlüdür. Bu işi gerçekleştirirken ise sözlerin gücünden ve kendi tecrübelerinden yararlanırlar.

Karakalpak şair aytış yarışmalarının özelliklerinden biri yarışmacıların Kazak veya Karakalpaklı olabileceği gibi cinsiyet de gözetmemeleridir.

Kazak penen Karakalpak bastan egiz- Kazak ve Karakalpak baştan ekizlerdir.
Aralas kaşannan - ak jatkan elimız, - Aynı toprak İlimiz,
Bası özen suuı tınık bolgan menen - Başı temiz suyu olsa da,
Konsısız hor boladı şalkar teniz", - Komşusuz ezilir büyük deniz.[632]

9.2. Beşik Düğün Gelenekleri

Çocuk şiir ve şarkıları

Karakalpak geleneklerine göre, çocukların ana dilini benimsemeleri amacıyla oyunlar oynanır, şarkı ve ninniler söylenir. Yeni doğan bebek için ise isim verme merasimleri düzenlenerek çeşitli ritüeller yapılır. Karakalpak halkı, bebeğe verilen isimlerin gelecekte iyi bir insan olmasını sağladığına inanır. Zira Karakalpak halkına göre bebeğe verilen her adın bir anlamı ve amacı vardır.

"Ay juzıı kız Ayımhan- Ay yüzlü kız Ayımhan,
Gül juzli kız Gülimhan- Gül yüzlü kız Gülimhan,
Ayga megzes Aysulu- Ayya benzer Aysulu,
Kız balaga hamme de gözallıktı gıznegen- Kız çocuğa herkes güzelliği yakıştırır,
Sululıkta ay ham kun- Ay ve Güneş gibi,
Gül boluuın gözlegen- Gül olmasını arzu eder[633]
Jurttan artık bolar ma dep"- Herkesten daha yüksek (ziyade) olursun diye,
Atındı Artık koygan edim, Adını Artık koymuştum.

[632] ***Aitıs,*** (1965) Alma-Ata, Jazuşı, s. 51.

[633] **Ayımbetov, K.,** *Karakalpak Folkloru…,* s. 126.

Karakalpak geleneklerine göre, birden fazla çocuğu olan aileler çocuklarının isimlerini birbiriyle uyumlu koyar. Kızlara Kerime, Cemile, Salima gibi kafiyeli isimler verilirken erkeklere ise Esemurat, Gencemurat, Sultamurat ve Cumamurat gibi isimler verilir.

Analar Jırı- Ninniler, Çocuk Şarkıları ve Şiirler

Karakalpak ninnilerinin içeriği ana sevgisi ve merhametini kapsamaktadır. Bu ninniler, annenin bebeğine olan sevgisini ve iyi dileklerini içeren sözcüklerden oluşmaktadır. Anneler, bebeklerinin sağlıklı büyümesi, evlenmesini ve hayatı boyunca mutlu olması için Karakalpak dilinde "ana jırı" adı verilen ninniler söyler.

"Aynanayın appagım- Canım benim appağım (ak- beyaz),
Kozı juni kalpagım- Kuzu yünlü kalpağım (şapka),
Jurt suimese suimesin- Kimseler sevmese sevmesin,
Özimnin suygen appagım- Ben seni hep severim appağım
Karagım menım jasında- Canım benim yaşında,
Jasıl kalpak basında- Yeşil şapka başında,
Aşekeili ak otau- Süslenen beyaz ev,
Agasının kasında- Babasının yanında.[634]

Çocuklar için düzenlenen oyun şiirleri, gruplara bölünen oyuncular tarafından söylenir. Karakalpaklarda çocukların oyun şiirlerinin adları "Palempek" , "Auyelemen-Duuelemen" ve "Tulkişek". Bu oyunlar, gruplara ayrılan çocukların soru-cevap şeklinde birbirlerine şiir okumalarıyla gerçekleştirilir. Bu oyunla, çocuklar yeni kelimeler öğrenmekle kalmayıp aynı zamanda öğrendikleri kelimelerin doğru kullanımlarını da pekiştirmiş olurlar.

"Ha tuyeler, tuyeler, Hey develer develer,
Duzın kayda tuyeler?- Tuzun nerede develer?
Balkan taudın basında- Balkan dağın tepesinde,
Balık oynar tusında- Balık oynar yanında.
Ha tulkişek tulkişek- Hey tilki, tilki,
Tunde kayda barasan?- Gece gece nereye gidiyorsun?
Mamamnın uyine baraman- Ninemin evine varırım,

[634] **Ayımbetov, K.,** *Karakalpak Folkloru…,* s. 37.

Maman sagan ne berer?- Ninen sana ne verir?
Eşki sauıp süt berer"- Keçi sağıp süt verir.[635]

Karakalpak halkında çocukları hayata alıştırma, çevrelerini daha iyi gözlemleme, düşünme ve hayal gücünü geliştirmeye yönelik yapılan sözlü yarışlara, Türkçede bilmece anlamına gelen "jumbak" yarışları denir. Bu kelimenin kökenine baktığımızda, *jum* kelimesinin saklamak anlamına gelirken *-bak* kelimesinin bakmak, bulmak anlamına geldiğini söylemek mümkündür. Jumbak yarışları yetişkin kişiler tarafından yönetilir ve bulmacanın cevabını bulan çocuğa hediye verilir. Cevabı bulamayan çocuklara ise kırk kaşık su içme cezası verildikten sonra alnına iki parmakla şaplak atılır. Çocuklar tarafından sevilen bu bilmecelerde gerçek hayattan alınan 'Bu kim? Bu nedir?' sorularına cevap verilen bilmeceler hazırlanır. Bilmeceler birbiriyle uyumlu cümlelerden oluştuğundan dolayı çocukların aklında daha çok yer edinir. Bulmaca yarışmalarında soruların cevabı genel itibariyle kuşlar, hayvanlar, insan vücudunun kısımları veyahut iş aletleri gibi terimlerden oluşur.[636] Örneğin; "*Jol üstünde uah-uah uyası. Bu nedir?" (Yolun ustünde vah -vah yuvasi. Bu nedir?)* sorusunun cevabı dikendir. *"Pisirsen ayhat boladı, pisirmesen kus boladı? (Pişmişi yemek, pişmemişi kuş. Bu nedir?)* sorusunun cevabı ise yumurtadır. *"Joldın yiesi kim?" (Yolun sahibi kim?)* sorusunun cevabı ise toynak anlamına gelen 'tuyak'tır.

"Suudın yiesi kim?" "Bulak" -Suyun sahibi kim? Cevap: Pınar.
"Sözdın yiesi kim?" "Kulak" -Sözün sahibi kim?. Cevap: Kulak.

Hızlı bir şekilde fikir üretmeyi ve çözme yeteneğini geliştiren bu eğlenceli sorulara sahip bulmacalar, halk arasında da çok sevilmektedir. Karakalpaklarda bilmeceleri hazırlayan kişiye kilit denilirken bulmacayı çözen kişiye ise anahtar denilmektedir. Bilmeceleri hazırlayan kişiler, doğanın güzelliğine dikkat çekmek ve gizemli güçlerine değinmek adına sık sık metafor kullanırlar. Bilmecelerde geçen konular aynı zamanda insan ve doğanın birbirinden ayrılmaz parçaları olduğunu vurgular.

"Eki gilem keng gilem, ekeuyde ten gilem" - İki geniş kilim, ikisi de birbirine eşittir. Gök ve yer, kilim (metafor).

"Ak sandıgım aşıldı, işinen jipek şaşıldfı," - Ak sangığım açıldı içinden ipek saçıldı. Güneş, ak sandık (metafor).

---

[635]**Aleuov, O.,** (1972) "Kabusnama" ham Berdahtın "Balam" Kosıgının Jazılıu Jagdayları, *Vestnik*, 3, s. 79-80.

[636]**Alimov**, *Karakalpak Jumbaklar*, s. 123.

"Bir kölde eki jayın, biri ketse, biri tayın." - Bir gölde iki yayınbalığı, biri gider, ikincisi gelir. Ay ve güneş, yayınbalık (metafor).

"Ak atım şapkan sayın alga örleydi"- Beyaz at hız aldıkça önüne akar. Su akımı, ak, beyaz at metafor)

"Jurgen jeri mereke" - gittiği yer şenlik. İnsan - şenlik, eğlence (metafor),

"Katar katar tas koydım, jiiren attı bos koydım"- Sıra sıra taş koydum, al at başın boş koydum (metafor).[637]

Karakalpak sözlü kültür geleneklerini oluşturan destanlar, rivayetler, atasözleri, bilmeceler, masallar ve şarkılar birbirine bağlı ve birbirini tamamlayan geleneklerdir. Koblan Destanı'nda Sarışa Han'ın rüyasının anlamını çözen Kurtka, Kırk-Kız Destanı'nda Gulyamın'ın rüyasında bahsi geçen olayların gelecekte yaşanacağını ifade eden Carnıbaz, Nejep Oglan Destanı'nda Aşık Aydın ve Nejep'in arasında yaşananlar ve Akıllı Kız, Tört Tenge masallarının ana konusu bilmece yarışmalarında sık sık sorulan sorular olmuştur. Bahsi geçen bu örnekler, geleneklerinin kökünün çok eski zamanlara dayandığını göstermektedir. Hepsi de Karakalpak halkının konuşma dilinde söylenen ve halk ağzının özelliklerini nesilden nesle aktaran Karakalpak Türkleri'nin kültür mirasını oluşturmaktadır.

Karakalpak çocukları, harfleri ve kelimeleri doğru telaffuz etmeleri için tekerlemeleri söyleyerek alıştırma oyunları yapar.

"Bazardan alıp kelgenimiz altı arba askabak- Pazardan getirdik altı araba kabak,

Altı arba ackabakka jekkenimiz, targıl ala, ak bökse baspak- Altı araba kabağı, rengarenk, beyaz böğürlü danaya koştuk."[638]

9.3. Badik- Gülapsan Şaman Geleneği

Karakalpaklarda "badik", hastaları iyileştirmek için söylenen şiirlerdir. "Gülapsan" ise, vücutta ortaya çıkan kırmızı lekelere ve döküntülere karşı yapılan ritüele verilen isimdir.[639] Karakalpak halkı, evvel zamandan bu yana sözün gücüne inanan bir halk olmuştur. Halkın, hastalıklardan korunmak ve iyileşmek için şiirlerle hastalığı insan vücudundan çıkarma ritüelleri günümüzde de devam etmektedir. Şaman inancına dayanan

[637] **Alimov**, *Karakalpak Jumbaklar*, s. 123.

[638] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloru…,* s. 51.

[639] **Baskakov,** *Karakalpaksko- Russki Slovar*, s. 142.

bu ritüeller arasında badik, gülapsan, kamçılay ve arvak çağırma bulunmaktadır. Bu ritüeller sadece insanları değil, aynı zamanda hayvanları da hastalıktan korumak için yapılır. Badik ve gülapsan şiirleri içerik bakımından birbirine benzer şiirlerdir. Aralarındaki tek fark bu şiirlerin farklı iki kişi tarafından söyleniyor olmasıdır. K. Mamabetov'a göre, halk arasında badik şiirleri gülapsan şiirlerine göre daha fazla söylenirmiş. Diğer bir sözlü rivayete göre ise, badik şiirleri erkek hastalar, gülapsan şiirleri de kadın hastalar için okunmuştur.

Badik

Hau, badik, köşer bolsan kalaga köş- Hey badik çıkar olsan şehre taşın,
Kaladanda armagan dalaga köş- Şehirden uzak yerlere taşın,
Onnan jaylau tappasan men aytayın- Oralarda yer bulmazsan ben söyleyeyim
Hakıkattan aulak turgan jalaga köş.- Gerçekten uzak guran yalana taşın.

Gülapsan

Gül gülapsan degenın gül emespe? - Gül gülapsan gül demek değil mi?
Poşşa torgay şengelge tunemes pe?- Tarla kuşu çengel dalında gecelemez mi?
Bes - altı auız gulapsan ayita koisak, - Beş - altı ağiz(kelime) gülapsan söylesek,
Jımiyip ayak uştan jönemes pe? - Susup ayak ucunda çekip gitmez mi?[640]

Badik ve gülapsan hem tabip hem de şaman şiirleri özelliğini taşımaktadır. Zira bu şiirler hastalıktan koruma özellikleriyle hekimliği, belli ritim ve şarkı eşliğinde söylenmesi nedeniyle şaman özelliği gösterir. Jumashev'a göre bu şarkıların özelliği, ses ve ritim aracılığıyla hastaların dikkatini çekerek ağrı hissini azaltmak olmuştur. Ayrıca bu şiirler genellikle kadınlar ve tabipler tarafından söylenmiştir. [641] Yukarıda da belirttiğimiz üzere, Karakalpak halkı sözün gücüne her zaman inanmış ve nihayetinde badik ve gülapsan şiirleri ortaya çıkarak insanlar hastalıklardan korunmaya çalışmıştır. Bu iki şiir türü, çoğu zaman karışık kullanıldığı için zaman içinde halk arasında da bir şiir türüne dönüşmüştür. Karakalpak gençleri eğlence günlerinde bir araya gelerek "aytış" adı verilen bir yarışma düzenler ve rakipler birbirlerine gülapsan şiirleri okur. Daha sonra ise birbirlerine komik ve küçültücü sözler içeren badik şiirlerini okuyarak rakip takıma psikolojik baskı yaparlar. Karakalpak geleneklerine göre aytışadı verilen şiir yarışmaları, genç kadın ve genç erkekler arasında yapılır.

[640] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloı…,* s. 163.

[641] **Jumashev, H.,** (1989) Nekotorıe Voprosı Karakalpakskoi Terminologii, *Vestnik*, 9, s. 91-107.

Kızlar:

"Hau, badik köşer bolsan tamlarga köş, - Hey badik eski evlere göç et,
Tam aldında mulgigen tallarga köş, - Bu ev önünde uyuyan ağaçlara göç et,
Onnan jaylau tappasan men aytayın, - Orada da yer bulamazsan deyim sana,
Juap bilmey otırgan ballarga köş", - Oturup cevap bulamayan erkeklere göç.

Erkekler:

"Köş badik otırıspanın şetine köş, - Göç badik eğlencenin kenarına göç et,
Sıpayı sulıu kızdın etine köş, - Sessiz güzel kızın etine göç,
Onnan jaylau tappasan men aytayın, - Orada yer bulamasan ben söyleyeyim,
Biyihaya bıjık kızdın betine köş", - Kavgacı, çök konuşan kızın yüzüne göç.[642]

Türkistan Türkleri'nin İslam dinini kabul etmesinin ardından zamanla yeni sözlü kültür ortaya çıkmıştır. Karakalpak Türkleri'nin Ramazan ve Kurban bayramlarından söyledikleri şiir ve şarkıların konuları ilk zamanlarda Peygamberi yüceltme, Müslümanlığın şartları ve nasihatler olmuştur. Daha sonra bu konular Türk halklarının sosyal hayatları hakkında da bilgiler vermeye başlamış ve "yaramazan" geleneği ortaya çıkmıştır. Ayımbetov'a göre bu gelenek, ilk önce medrese öğrencileri, anne babasından Ramazan ayında hocalarına hediye şiir vermesini istemeleriyle başlamıştır. Eğitim dili Çağatay dilinde olan öğrencilerin söyledikleri şiirin bir örneği şöyledir:

"Aydı ruuza keldi dep, alamnı gülzar ayledi- Ramazan geldi, alemi gül bahçesi kapladı,
Bülbülli biyişaranı, gül işkıda zap eyledi, - Bülbülü biçare, gül aşki yaktı
Ey ata, aydana bir, hızmet kılay ustazıma- Ey baba, aydana bir hizmet edeyim ustazıma.[643]

Yaramazan, Ramazan ayında söylenmeye başlanır ve Kurban Bayramı'na kadar Ramazan'ın ilk gününde, ayın ortasında ve Kurban Bayramı ayında olmak üzere üç kere söylenir. Zira özellikle bu aylarda şiirlerin söylenmesi halk için bu zamanların ne kadar kutsal kabul edildiğinin bir kanıtıdır.

---

642 **Ayımbetov,** *Karakalpakların Etnografyası, s.* 163-164.

643 **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloru…,* s. 29.

"Yarmazan ayta keldim esigine, - Yaramazan ayta geldim eşiğine,

Koşkarday ugıl bersin besigine, - Koç gibi oğul versin beşiğine,

Tağısının tagı bersin nesiibenge", - Verilen her şey kat kat olsun kısmetine, Muhammed ümmetine yaramazan.[644]

Ramazan şarkılarını söyleyen kişiler, gruplar halinde atlarıyla köyleri dolaşarak hediye toplar. Köy halkından hediye olarak para, koyun ve dana verenler de olur. Ramazan şarkıları sadece ramazan ayı için değil aynı zamanda yeni gelin gelen kızın evin önünde de söylenir. Şarkıyı tek bir kişi söylemeye başlar ve nakaratında koro halinde yanındakiler de eşlik eder.

"Mınay uyidin ergenegi şapşak gana, - Bu evin girişinin şekli güzel,

Uyinde bir jengem bar appak gana, - Bu evde bir yengem var bembeyaz,

Magan oramal tyipti saklap gana", - Benim için başörtü saklamış ucuna para bağlamış,

Nakarat:

"Ari şari Kudaga (Allah), hur aydın Mustafaya, Muhammed ümmetine ya ramazan".[645]

Hediye herkese verilmez. Şarkı sözleri ve şarkıyı söyleyenlerin yetenekleri dikkate alınır. Hediyeyi alanlar şiir söyleyerek teşekkür eder ve bu da şarkının son kısmını oluşturur.

"Esiginnin aldı oy bolsın, koran tolı koy bolsın- Evini önü alsak olsun, ağırın dolu koyun olsun,

Şöcelerdey şuyikildep, adamzattın muyiesi- Civilerdek civciv yapıp, insan meyvesi olan,

Perzentlerin köp bolsın"- Çocukların çök olsun.[646]

Karakalpak halk şiirlerinin beyit-dörtlük türü Harezm halkının sözlü kültür geleneklerinden, aynı topraklarda yerleşen Karakalpak Türkleri'nin kültürüne geçmiştir. Dört satırlık şiir beyitleri Karakalpak şairlerinin eserlerinde de yer almıştır. Beyitlerden oluşan ve Kırk Yiğit adı verilen Karakalpak halk oyunu, hasat zamanının bitmesinin

644 **Ayımbetov,** *Karakalpakların Etnografyası,* s. 166.

645 **Ayımbetov,** *Karakalpakların Etnografyası,* s. 167.

646 **Ayımbetov,** *Karakalpakların Etnografyası,* s. 166-167.

ardından erkeklerin toplanıp kendi aralarında eğlendiği bir oyundur. Toplanan kişi sayısı kırk olmasa bile oyun oynayan gruba Kırk Yiğit denir. Destanlarda bahadırların yanında kırk tane sadık askerinin olması bir Türk geleneği olduğundan, bu kural oyunda da prensip haline getirilmiştir. Oyunculardan biri ağabey olarak seçilir. Ağabeye "jasaul" adı verilen iki yardımcı seçilir. Dospanov'a göre kırk sayısı, tüm Türk halklarında ortak kökenli bir kelime olmakla beraber bazı halklarda "kalabalık" anlamını da taşımaktadır. Kazak, Özbek, Tatar ve Kırgız Türklerin sözlü geleneklerine göre, örf ve adetlerde kırk gün ifadesi, şille (karantina), doğum, ölüm ve masallarda önemli bir tutmaktadır.[647] Oyun kuralına göre ağabey her bir oyuncuya bir dörtlük okumasını söyler ve okuyanları kontrol edip etmemek ise jasaul adı verilen yardımcıların görevidir. Şiir dörtlüğü okumayan oyunculara ağabey ceza verir. Bu cezalardan en ağırı, oyuncunun iki jasaul tarafından gözetlenmesi şartıyla, köyde her evin kapısını çalarak tuz istemesidir. Aynı zamanda ceza verilen oyuncunun boynuna at çantası asılır. Bu cezayı yerine getirmek istemeyen oyuncular ise şiir ezberlemek zorunda kalır.

Beyit- beyit basınan, - Beyit - beyit başından,
Kızlardın kalem kasınan, - kızların kalem kaşından,
Eki bödene tutıp aldım, - İki bıldırcın yakaladım,
Akennın ekken maşinen, - Babanın ekmiş fasulyesinden,

II

Beyit - beyit bakıya, - Beyit - beyit bakıya (Bak),
Basında makpal takıya, - Başında kadife şapkası,
Bizler beyit aytkanda, - Biz beyit söylerken,
Kızlar kaşın kakıya, - Kızlar kaşını kaldırır.[648]

9.4. Ağıtlar- Munşer Kosıklar

Karakalpak halkında ağıtlar "koşlasu", "esittiriy-keyil aytu", "joklay" ve "sınsıu-hayjar" olmak üzere dört gruba ayrılır. Hoşlasular, vedalaşırken söylenen şarkı ve şiirlerdir. Karakalpak geleneklerinde bahadırlar için savaşa uğurlama törenleri düzenlendiğinde bu şarkı ve şiirler söylenir. Vedalaşma şiir ve şarkılarının ana konusunu ise vatandan ayrılma,

[647] **Dospanov, O.,** (2001) Kırk Sanının Kelip Shıgui, *Vestnik* , no:4, s. 99-102.

[648] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloı…,* s. 57-58.

arkadaşlarından, baba ocağından ve köyünden ayrılma gibi temaları içermektedir. Halk şairleri kendi dönemlerinde yaşanan bu üzüntü dolu hadiseleri vedalaşma şiir ve şarkılarına aktarmıştır. Karakalpak Türkleri'nin tarihinde yer edinen göçler, bu vedalaşma için söylenen şiir ve şarkılar yoluyla halkın aklına kazınmıştır.

"Ata jurtı Türkatan, duşpan kıstı tum tıstan- Ata toprağım Türkistan, düşman sıkıştırdı dört taraftan

Jayılıp uşar jerim jok, konarıma kölim jok, kanatı sıngan bir kuspan"- Yayılıp uçar yerim yok, kenarına konar gölüm yok, kanadı kırılan bir kuşum.

II

"Keter boldık endı bisler baş alıp, Gidiyoruz biz başımızı alıp,
Hoş aman bol, bizden kaldın "Bozatau", Elvida bizden kaldın Bozatau (İl adi)
Hoşlasalı kara közge yaş alıp, - Vedalaşıp kara göze yaş geldi,
Hoş aman bol, bizden kaldın Bozatau",- Elvida sağ ol Bozatau.[649]

Esittiriy-"Keyil Aytu" (Haber vermek, teselli etmek)

Çok eski bir Moğol geleneği olan esittiriy geleneği, Türk halklarının hayatında yer almış bilinen bir gelenektir. Halk inanışına göre acı bir haber vermek, tecrübeli ve akıllı ozanların işidir. Zira bu iş, duyarlılık gerektiren ve atasözlerini yerinde kullanılarak karşıdaki kişiye acısını alıştırarak söylemeyi gerektirir. Ayrıca bu geleneğe göre, acı çeken kişiye ozanlar tarafından söylenen atasözleri ve şiirlerle teselli verilir. Cengiz Han'ın oğlu Coşi Han'ın ölüm haberini veren Kıpçak jıraı Kotan şiiri örnek olarak verilmektedir:

Kotan:

Tengiz baştan bulandı, kim tıngızar, Ha Hanım?- Deniz Baştan aşağısına kadar bulandı,

Terek tupten jıgıldı, kim turgızar, ha Hanım?- Ağaç yıldızı ile koparılırsa, ağacı kim kaldırır, Hanım?

[649] **Ayımbetov,** *Karakalpakların Etnografyası,* s. 179.

Cengiz Han'ın cevabı:

"Teniz baştan bılgansa, tıngızar ulım, Joşidir- Dengiz baştan bulansa durduracak oğlum Coşidır

Terek tupten Jıgılsa, turgızar ulım Joşidır- Ağaç dibinden devrilse, kaldıracak oğlum Coşidir.

Közinnin jası tögildi, sum paymanam tolmasın- Gözünden yaş döküldü, kaderim bana acı oyun kurmasın.

Kaygılı jırınnan kabırgam sögildi, Joşı nölgen bolmasın- Üzüntülü sözlerinden kaburgam söküldü, sakın Coşu ölmüş olmasın."

Kotan jıray kendin veren soruya kendin verdin cevap, Hanım der.[650]

Karakalpak halk jıraularının söylediği esittiru şiirlerine örnekler şöyledir:

"Tauga şapkan tayınşak, tayganap tusse kaytesen- Dağa koşan tay kayıp yıkılsa ne yaparsın?

Kırga şapkan Kulınşak, kıyinalıp tusse kaytesen?- Kıra koşan geyik yavrusu, yorulup yıkılsa ne yaparsın?

Palpellep uşkan palapan, aldınan tau kelgende öte almay kalsa kaytesen- Kanadını çırpıp uçan kuş yavrusu önüne dağ çıksa, geçemezse ne yaparsın?

Arhardın hasıl ılagı, Arkasınan jebe jep, uyirine kaytadan jete almay kalsa kaytesen?- Arhar asil yavrusuna arkadan ok atılsa, sürüsüne yetişemezse ne yaparsın?[651]

Yukarıda verilen şiir, savaşta ölen insanların anne babalarına söylenen teselli şiiridir. Karakalpak halkı, acılı ailenin acısını paylaşmak ve yanlarında olduğunu hissettirmek için bu şiiri söyleyerek atasözlerine de şiirlerinde yer verir.

"Ana ölüp kızı kalsa, tösegi şangda kalmaydı- Annesi ölüp kızı kalsa, döşeği tozda kalmaz,

Atan ölüp bota kalsa, jugi jolda kalmaydı- Atan ölüp, Bota (deve yavrusu) kalsa, yükün yolda kalmaz,

[650] *Materialı*, *Otnosyashihsya K İstorii Zolotoy Ordı* (1941), M- L, s. 203.

[651] **Ayımbetov,** *Karakalpakların Etnografyası,* s. 183.

Ata ölüp bala kalsa, eldi jauga bermeidi"- Ata ölüp, oğlu kalsa vatanın düşmana vermez.[652]

Joklau (yoklama, arama şiirleri, ölüm geleneği)

"Joklau", Karakalpak halkında, ölen kişinin cenaze töreninde söylediği ağıt çeşitlerinden biridir. Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Başkurt Türklerinin geleneklerine göre joklau, kadınlar tarafından söylenen bir ağıttır. Cenazelerde ağıt yakmayı meslek edinen kadınlar, halkın bütün cenazelerine giderek joklau adı verilen ağıtları söyler. Karakalpak geleneklerindeki joklau ağıt türünün içinde genç erkek joklau, genç kız joklau ve eş joklau bulunmaktadır.

"Ayu sınlı ol özi, at basınday jurekli, - Ayı gibi güçlü, at başı kadar büyük kalpli,

İyilmegen temirdey, batır pitken bilekli, - Demir gibi bükülmeyen, batır bilekli

Adaskanga akıl tabagan, kaytpai jauga şabagan- Yanılan insanlara doğrusu gösteren, çekinmeden düşmana atlayan,

Jaz kunindey jainagan, bul dunyanın kızıgına heş toymagan- Yaz güneşi gibi parlayan, bu dünyanın güzelliğine hiç doyamayan,

Jıgıtlerdın seresi, otauimnin yiesi".- Yiğitlerin en iyisi, evimin sahibi

II

"Suluım ketti atlanıp, kaırlı elden kayşı algan- Güzellim gitti atla binip, hayırlı ilden makas alıp,

Uşkan kustan ulgi algan, kaişisi menen hat jazgan- Uçan kuştan kalıp alan, makası ile mektub yazan,

Kaltasının ayzına, hagıs tıgıp at jazgan- Cebinin kenarın hakışlap adını yazan,

Juregimnin basına, ketpeytugın dart salgan"- Yüreğimin başına çikmaz dardi sokan.

III

Jaslaidan keuil tabıskan, bır dastıkka bas koskan,- Gençken bir birimize gönül koyan, bir yastığa baş koyan,

[652] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloı…,* s. 39.

Sırım kalmay sırlaskan, kosagim kosa agarmay, bizdi taslap kettime?- Sırları paylaşan, eşinle yaşlanmadan, bizi bırakıp gittin mi?" [653]

Sinsu- Haujar (Yar-yar)

Sinsu- Haujar şarkılarının içeriği, yeni gelin olan kızın baba evine veda etmesi, üzüntüsünün paylaşılması veyahut sevmediği birisiyle evlendirilmesini kapsamaktadır. Haujar şarkısını gelin kız söyler, yanındaki arkadaşları ve yengesi de gelin kıza eşlik eder.

"*Köz jetpestei aspannan, ayım tusti haujar, - Görünmeyen gökten ayım düştü haujar,*
Bir similtir jamanga, payım tusti haujar, - Bir uyuz çirkin payıma çıktı haujar.

Gelinin yengesi, gelini avutmak için şu cümleleri söyler:

"Jılama biikeş, jılama, kız bolıpsan yar yar- Ağlama görümcem ağlama kız olmuşsun yar yar

Kızıl tilli jigitke köz bolıpsan yar yar- Kızıl (tatlı dilli) yiğide göz olmuşsun yar yar.

Öz akemnin esigi jupar esik, haujar, kırsem şıksam şaşımnan siyipar haujar- Baba evin eşiği mis kokulu, girip çıkarken saçlarımı okşar, haujar

Kayın atamnın esigi şengel esik haujar, Kırsem, şıksam şaşımdı jular esik, haujar Kayınpeder evinin eşiği dikenlidir haujar, girip çıkarken saçımı yular, haujar." [654]

Karakalpak geleneklerine göre, gelin kız kendi evinden çıkmadan önce ağlaması gerekir ve buna halk arasında "sinsu" denir.

"Ak köylek kiidim şalıska, duzum tarttı alıska- Beyaz elbise giyidim uzun yola, kader çekti uzağa,

Armanı barma kızlardın öz elinde kalıskan- Başka ne hayali olabilir kızların kendi memleketinde evlenmiş." [655]

---

[653] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloı…,* s. 184-185.

[654] **Bekmuratova A.,** (1978) Terminologia Rodstva U Karakalpakov. *Semya İ Semeinıe Obryadı U Narodov Srednei Azii i Kazahstana,* s. 28.

[655] **Ayımbetov,** *Karakalpak Folkloı…,* s. 175.

10. KARAKALPAK TÜRKLERİNİN DİLİ

Kaynaklara göre Karakalpak dili, Türk dilinin batı bölümünün Kıpçak grubuna (Kıpçak-Nogay) ait bir dildir. Karakalpak sözlü dil tarihi, Kıpçak dilinin fonetik, morfolojik ve kelime bilgisi alanlarına dayanmaktadır. Türk dilinin Kıpçak grubunu oluşturan Kazak, Nogay ve Karakalpak dilinin tarihi süreç içerisinde geçirdiği değişimlerde Slav, İran ve Arap dillerinin etkisini Türk sözlü ve yazılı dilinde görmek mümkündür.

Karakalpak dili araştırmacıları olan H. Hamidov ve D. Nasirov'a göre Karakalpak dil tarihi, Karakalpak Türkleri'nin gündelik hayatı, doğal çevresi, sosyal ve siyasal şartları hakkında ipuçları veren bir dil özelliğine sahiptir. Bununla beraber Karakalpak dili, temelini Türk dilinden alan bir dildir. Belli tarihi süreçlerden geçen ve bundan etkilenen Karakalpak dili, nihayetinde günümüzdeki halini almıştır.[656] Rus araştırmacılar S. Malov ve N. Baskakov'a göre Karakalpak Türkleri'nin sözlü dili Oğuz, Peçenek, Kıpçak, Moğol ve Bulgar halklarının dillerinin karışımıyla ortaya çıkmıştır. Bu araştırmalar, Peçenek- Oğuz (X-XI), Kıpçak (XI-XIII), Altın Orda (XIII-XIV) kavim ve boy birlikleri, Karakalpak Türkleri'nin halk olarak ortaya çıkmasının başlangıcı şeklinde kaynaklarda yer almaktadır.[657]

Nasirov'a göre, Karakalpak Türklerinin sözlü dili ve edebiyatının oluşmasının en önemli etkenlerinden biri de Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra meydana çıkan Nogay ordusunun halkı (XV-XVI) ile olan etkileşimdir. Nogay halkı, Kıpçaklaşmış Oğuz-Peçenek Türk kavimlerinden ortaya çıkmıştır.[658] Araştırılan kaynaklara göre Kimekler'den olan Kıpçak boyunun halkı XI. yüzyılda, İrtiş nehri civarından güney Rus ve Türkistan bozkırlarına yerleşmiş, bu bölgede yaşayan doğu (Türk), batı Hazar Peçenekleri ve Oğuzlar, Kıpçak halkıyla beraber yaşamaya başlamıştır. Peçeneklerin toprakları IX. yüzyılda Harezm ve Aral denizi bölgesinde yer almıştır.[659] Oğuz boylarının Peçenekler'in topraklarını ele

---

[656] **Nasırov, D.,** (1966) Leksicheskii Sostav Dialektov Karakalpakskogo Yazıka S Tochki Zreniya Proishojdeniya, *Bestnik* No 1, s. 64-73.

[657] **Malov, S.,** (1934) Karakalpakskii Yazık İ Ego İzuchenie, Sbornik *"Karakalpakiya",* t.II, Len İz-vo AN SSSR, s. 200-207.

[658] **Nasırov, D.,** (1973) Osnovnıe Osobennosti Dialektov Karakalpakskogo Yazıka İ İh Otnoshenie K "Divanu Lugat'it- Türk" Mahmuda Kashkarskogo, *Bestnik*, no: 3, s. 61-67.

[659] **Abu Reyhan Biruni,** (1973) iz-vo "Nauka", M, s. 198.

geçirmesinden sonra Oğuz-Peçenek boy birlikleri ortaya çıkmıştır. İslam dinin kabul eden boylardan ayrılan Oğuzlar, Peçenekler ve Berendiler "Torklar" adını almış ve Rus topraklarına yerleşmiştir. XII. yüzyılda "Chernıe Kloubuki" (Siyah Şapkalar) adı verilen bu boy birliği, XII. yüzyılda bu toprakları ele geçiren Kıpçak kavmine karışmış ve Kıpçak dili etkisi altında kalmıştır. "Siyah Şapkalar" olarak anılan bu halk hakkındaki bilgilere uzun zaman hiçbir yerde rastlanmamıştır. Bilim insanlarının yaptığı araştırmalar, bu halkın Aral denizi etrafına göç ettiklerini gösterir.

Baskakov'a göre, Karakalpak dili hakkında yapılan araştırmalar, Peçenek dilinin Bulgar ve Kıpçak dillerinin özelliklerini taşımakta ve gramer yapısına uygun olduğunu göstermektedir.[660] Zira Karakalpakların ataları Oğuz, Peçenek ve Kıpçak boyları olarak bilinir. Oryantalist Lajos Ligeti'ye göre Peçeneklerin sadece bir bölümü Oğuzlar'ın dilini konuşma dili olarak kullanmış ve Peçenek dilinin Türk dilleri ailesinde Kıpçak bölümüne ait olduğu ifade edilmiştir.[661]

Yukarıda adı geçen kavimler, XII. yüzyılda Altın Orda'nın parçalanmasından sonra ortaya çıkan hanlıklarının biri Nogay Hanlığı'nda yer alan kavimlerdir. Nogay Hanlığı'nın adı, halk kaynaklarında bir Türk boyu Mangıtlar olarak geçer. Fakat Nogay Hanlığı'nın halkı tarih boyunca farklı boyların yönetimleri altına da girmiştir. Safargaliyev'e göre Nogay Hanlığı, toplamda 18 boyun birleşmesinden oluşmaktadır. Bu Moğol-Türk boylarının adları; Mangıt, Nayman, Kyndrat, Katay, Kıpçak, Kıyat, Tanguçan, Kalgın, Alçın, Gublak, Kanglı, Kırayt, Baygur, Tayjut, Borgasm (?), Türkmen, Aslar.[662] Bu boy adlarının bazıları Karakalpak boylarının adları ile aynıdır. Mangıtlar'ın Volga topraklarından ayrılan boyları "Altı Ul" adı altında toplanan Muyiten, Kongrat, Kıtay, Kıpçak, Kenges, Mangıt, Ak-Kıpçak halkları Türkistan'a göç edip günümüzdeki Karakalpak adı ile kaynaklara geçmiştir. Volga topraklarından göç etmeyen Mangıtlar ise Rusya'da yaşayan bir halk olmaya devam etmiştir. Araştırmalara göre Karakalpak halkının ve dilinin ortaya çıkması XV-XVI. yüzyılları arasında Nogay Hanlığı zamanına denk gelmektedir. Türk-Moğol boylarının bir

[660] **Baskakov, N.,** (1962) *Bbedenie B İzuchenie Tyurkskih Yazıkov.* M iz- vo Vısshaya Shkola, s. 212-216.

[661] **Ligeti, L.,** (1954) *O Mongolskıh İ Tyurkskih Yazıkah İ dialektah Afganistana*, Akta Orientalla, T IV, Budapest, s. 97.

[662] **Safargaliev, M.,** (1949) *Nogayskaya Orda Vo Vtoroi Polovine XII v. Saransk.*

arada yaşaması, Karakalpakça'nın sözlü ve konuşma diline Moğol kelimelerinin geçmesine neden olmuştur.

Karakalpakça	Moğolca
Abısın- Abisin	Abisun
Kuda (dünür)	Hud- dünür
Patakan - sivrisinek	Batgana - sivrisinek
Şıjım - ip	Şijim - ip
Ilay - çamur	Lay - çamur
Kap - kara	Hav - har - kap - kara
Suuşı - sucu	Usç, usuçi - sucu
Şeker	Çiher - şeker
Onıu - rengini bırakmak (kumaş)	Ongoh - rengini bırakmak.[663]

Karakalpak Türkleri'nin yazı ve konuşma dili, Türk dilinin Kıpçak grubunda yer alır.[664] Kazak ve Nogay dilleri ile yapısal olarak aynı olmasına rağmen aralarında belirli farklılıklar mevcuttur. Karakalpak konuşma dili güney ve kuzey dilleri olarak ikiye ayrılır ve kuzey ağzı günümüzde konuşulan Karakalpakça'nın temelini oluşturur. Karakalpakistan'ın kuzeyinde bulunan Çimbay, Karaözek, Tahtaköpir, Moynak ve Kongrat şehirleri, Karakalpakça'nın kuzey ağzını konuşurlar. Bununla beraber kuzey ağzı, Karakalpakistan'ın kuzey bölgesinde yaşayan halkın büyük bir bölümünü temsil eden Karakalpak Türkleri'nin konuşma dilidir.

Kazaklar, Karakalpaklarla beraber kuzey bölgede uzun yıllar beraber yaşamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Kazaklar kendi topraklarına göç etmiş, eski sistemin yok olmasından oluşan otorite boşluğundan dolayı Karakalpakistan'da yaşayan diğer halklar da kendi vatanlarına veya başka topraklara gitmek zorunda kalmıştır.

---

[663] **Nasırov D,Hamidov H.,** (1961) Pamyatniki Dorevolyutsionnoi Karakalpakskoi Pismennosti. *Vestnik,4,* s.42-52.

[664] **Yılmaz, Salih,** (2004) 'Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde Dil ve Gelişimi', *TDK V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı,* Ankara, 20–26 Eylül 2004, Bildiriler Kitabı, Cilt II, TDK Yayınları, Ankara, s. 3250-3268.

Günümüzde, Karakalpakistan'da yaşayan Kazak, Rus ve Tatar halklarının nüfusunda büyük bir düşüş görülmektedir.

Karakalpakça'nın güney ağzını, bölgenin güneyinde bulunan Törtkul, Beruni, Kegeili ve Amu Derya kesimi konuşmaktadır. Karakalpak dilinin güney ağzı aynı zamanda, bölge topraklarına komşu olan Özbek ve Türkmen halklarının da konuşma dilidir. Rus ve Karakalpaklı araştırmacıların Karakalpak dilinin kuzey ve güney ağızları hakkında yaptıkları incelemeler sonucunda, Karakalpak dilinin Peçenek, Oğuz ve Kıpçak gruplarına ait olduğu kanıtlanmıştır. Yapılan bu araştırmalarda ana kaynak olarak Kaşgarlı Mahmut'ın *Divanü Lügati't-Türk* eseri kullanılmıştır. Bu eser, birbirine en yakın diller olarak Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tuhsi, Yağmı Çiğil, Igrak, Çaruk ve Başkurt; bu dillerden farklı dilde konuşanlar ise Suvar, Bulgar ve Bizans sınırlarında yaşayan bir Türk kavmi olan Peçeneklerin konuşma dilini belirtir. Kaşgarlı Mahmut'a göre Peçenek dili Bulgar ve Suvarların batı grubuna yakın bir dildir.[665] Yapılan araştırmalara göre Kanlı-Peçenek kavmi, VI-VIII. yüzyıla kadar Oğuz kavmi ile mücadele etmiş, zorunlu göçten sonra orada kalan Peçenek halkı Bijen-Kalpak Oğuzlarına karşı direnmiştir. Nihayetinde Oğuzlar, uzun süre devam eden mücadelelerin sonucunda zafer kazanmış ve birbirine karışan bu ilk halkın adı kaynaklarda Oğuz-Peçenek olarak geçmiştir. XI. yüzyılda ise bu topraklar Kıpçakların egemenliği altına girmiştir.

Peçeneklerin Kanglı boyunun adı günümüze kadar Karakalpak boyunun adı olarak yaşamıştır. X-XI. yüzyılda yazılan kaynaklarda yer alan Bijan-Bijanak adlı devletin aslında Kanglı-Peçenek halkının tarihteki adı olduğu düşünülmektedir. Kaynaklarda Bijan, Bijanak, Peçenek adının, Türkçe bir kelime olan ve boyu yöneten kişiye verilen isim olan Beçe kelimesinden geldiği ifade edilmiştir.[666] Peçeneklerin dilinden Karakalpak Türkçesine geçen kişi isimlerine örnek olarak Temir, Karaman, Bota, İlbek ve Kegen isimlerini göstermek mümkündür. Akrabalık terimlerinden olan "ıı" (oğul, erkek çocuk) ve "biçe (hanımefendi); yiyecek, içecek ve ev eşyası terimleri olan "uçağ" (ocak), tabak, kımız ve bal; renkleri belirten kelimeler olan kara, boro (gri) ve sur (gri) Peçenek dilinden Karakalpak Türkçesine geçmiş olan sözcüklerdir.[667] Karakalpak dilinin güney ve kuzey ağzı araştırmaları sonucunda

[665] **Kaşgarlı,** *Divan-ı Lugati't Türk*, s. 64-66.

[666] **Pletneva, S.,** (1990), *Polovtsı*, Nauka, s. 9.

[667] **Nasırov, D.-Koshanov, K.** (1990), *Problemı Dvuyazıchiya İ Mnogoyazıchiya V Karakalpakii*, Nukus, s. 9-10.

Peçenek dilinden kalan örneklerin sayısı çok azdır. Sherbak'a göre bu örnekler, Peçenekler'in boy ve yer adları arkeolojik kazılarda bulunan eşyaların üzerinde bulunan kelimelerden ibarettir.[668]

10.1. Karakalpak Dilinin Kuzey ve Güney Ağzının Özellikleri

Karakalpak dilinin kuzey ve güney ağzının özellikleri hakkında şunları söylemek mümkündür: Her iki bölgenin de sadece kendileri tarafından kullanılan kelimelerin var olması ve bazı aynı kelimelerin iki bölgede farklı anlamlar taşımasıdır.

Sadece kuzey ağzında kullanılan kelimeler; "gumpildek" (balıkları bir yere toplama aleti), "namyinek" (ağı sabitlemek için kullanılan ağaç dallarını zemine oturtmak için kullanılan balıkçı aleti), "tole-kora" (ağrı içinde kazılan, yer altı ağrı), "güzjok" (kışın soğuktan dolayı bitki bulamayan hayvanlar), "irezek" (su altında kamışları kesme aleti), "heng" (buzda oluşan çatlak).[669] Kuzey ağzının özelliklerine bakıldığında, bölgede yaşayan Kazak ve Karakalpak halkının hayvancılıkla, balıkçılıkla geçimini sağladığına ve hayat tarzlarına bağlı kaldıklarını görmek mümkündür. Sadece güney ağzında kullanılan kelimeler; "pişmek" (üst kıyafet), "kamtek" (asma yaprağı), "unız" (su çukuru), "arna" (büyük su kanalı), "zuu" (pamuk tarlasının su kanalı), "gaukıldak" (suni sulama aleti), "taraşa" (ağaç ustalarına iş karşılığına verilen ücret).[670] Karakalpakistan'ın güney bölgesinde çoğunlukla Harezm Özbekleri, Kazak ve Türkmen halkları yaşadığı için Karakalpak nüfusu azdır. Yapılan araştırmalar, bu bölgede yaşayan halkların geçmişte hayvancılık ve tarım yaparak geçimlerini sağladıklarını göstermektedir.

Aynı anlamı taşıyan fakat söylenişi farklı olan kelimeler (eş anlam):

Su testi	Kuzey ağzında- Güze	Güney ağzında- Ibırık
Şapka	Kulakşın, Malakay	Toppı
Buzağı	Bızau	Öcek

[668] **Sherbak,** (1959) *Znaki Na Keramike İ Kirpichah İz Sarkela- Beloy Veji (K Voprosu O Yazıke İ Pismennosti Peçenegov), Materialı İ İssledovaniya Po Arheologii SSSR,* No 75, M-L, İz-vo AN SSSR, s. 377-388.

[669] **Begjanov, T.,** (1966) Mounak Govorının Karakalpak Adebii Tiline Katnası Jönine Geypara Pikirler*, Bestnik,* no:3, s. 85.

[670] **Nasırov, D.,** *Leksiko- Semanticheskie Osobennosti Dialektov Karakalpakskogo Yazıka,* Vestnik, no:3, s. 58.

Kaçmak	Kaşıu	Zınıu
Çivi	Şege/ Mıyık	Çuy
Demet	Bau	Kulte
Lapa pilav	Şaule	Karma
Çukur	Oy	Jam
Çabuk	Tez yahıt	Habzamat
Merdiven	Zangi	Auaza

Söylenişi aynı olan fakat farklı anlam taşıyan kelimeler (sesteş):

Kuzey ağzı	Güney ağzı	
Tutın Duman	Duman	Aile
Gülşe/ Külçe	Küçük ekmek	Küçük tarla.
Kozu	Koyun kuzusu	Erkek çocuk.
Sal	Koymak	Dökmek
Samar	Ahşap tabak	Samovar.[671]

Karakalpak dilinin kuzey ve güney ağızlarında yer alan deyimlere örnekler şöyledir: *Suuday oku* (su gibi akıcı okumak), *dut- togay* (dut-orman-kalın orman), *silesın- katır* (ağzının payını vermek), *kule-şıray* (güzel yüzlü), *közge kuyik* (göze batan, rahatsız etmek).[672] Duşşı tilli (tatlı dilli), mırgız boluy (solmak, bitkilerin solması), yüreginin kurtu bar (yüreğinde kurt var/vicdanlı insan), **mazalı jigit (lezzetli yiğit?)**, tis jeu (hakarete uğramak), şanarak boluy (aile kurmak), jurlatıp jiberiu (kız evlendirmek). [673]

10.2. Karakalpak Türkçesi'ne Başka Dillerden Geçen Kelimeler

Karakalpak Türkleri'nin konuşma diline, komşuları olan Özbek, Kazak ve Türkmen halklarının dilinden birçok kelime geçmiştir. Türkistan halklarının tarihine baktığımızda, bu halkların her zaman yan yana yaşadığını, etnik ve kültürel olarak birbirlerini etkilediklerini

[671] **Juraev B.,** (1964) *Uzbek Tili va Uzbek Dialektlari*. Taşkent, "Bilim", s. 61.

[672] **S. Naurızbaeva.,** (1966) Nekotorıe Puti Obrazovaniya Frazeologicheskih Edinits V Karakalpakskom Yazıke, *Bestnik,* No 2, s. 80

[673] **Nasırov**, *Leksiko- Semanticheskie*, s. 62.

görebiliriz. Bir arada yaşayan bu Türk toplumlarının Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmen olarak adını almasını uzun bir tarihi sürecin sonucudur. Bu halkların zamanla birbirinden ayrılması, konuştukları dillerin kökenin aynı, fakat daha sonra kendi özelliklerini kazanmasına zemin hazırlamıştır. Araştırmalara göre bu özellikler genel olarak fonetik ve morfolojik olarak görülmektedir. Baskakov'a göre Karakalpak Türkçesi, kuzeydoğu ve güneybatı olarak iki ağza ayrılmaktadır ve bu iki ağzın arasında pek fark yoktur. Karakalpakistan bölge olarak Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan sınırlarında yer aldığı için, Karakalpak toplumunda bu halkların diline ve ağzına yakın konuşmalara rastlamak mümkündür.[674] Türkistan Türk dillerinin birbirine olan etkisi ve zamanla birçok Özbek, Türkmen, Kazak ve Kırgız kelimelerinin birbirine karışmasını konu alan birçok araştırma mevcuttur. Dillerin etkileşiminden Karakalpak Türkçesi de etkilenmiş ve komşu halkların sözcüklerini kullanmıştır. Fakat komşu dillerin kelimelerinin Karakalpak diline ne zaman geçmeye başladığını söylemek zordur. Karakalpakistan'ın kuzey bölgesinde konuşulan dilde ağırlıkı olarak Kazak kelimelere rastlamak mümkündür. Zira belirtilen kuzey bölgede Karakalpaklar ve Kazaklar geçmiş tarihlerden günümüze kadar beraber yaşamıştır (Moynak, Tahtaköpir). Kazak dilinden Karakalpakça'ya geçen kelimelere örnek olarak arine (elbette), öte jaksı (çok iyi), öleng (şarkı), kele jatır (geliyor), adır (kaba), nagası (dayıs) ve jeneşe (yenge) kelimeleri gösterilebilir.

Karakalpakistan'ın güney toprakları, Özbek, Harezm ve Türkmenistan sınırlarına kadar dayanır. Bu nedenle, Karakalpakistan'ın güney kesiminin konuştuğu dil ağırlıkla Özbek ve Türkmen dillerini çağrıştırmaktadır. Özbek dilinden Karakalpakça'ya geçen kelimeler aynı zamanda Kazak diline de geçmiştir. Yapılan araştırmalar, Özbek dilindeki kelimelerin kökünün Harezm diline dayandığı, lehçesinin Kıpçak lehçesiyle bir olduğu ve Arap-Pers dillerinin de etkisiyle günümüzdeki Özbek dilinin oluştuğunu göstermektedir. Özbekçeden Karakalpak diline geçen kelimelere örnek olarak "karem" (harem) kelimesini verebiliriz. Bu kelime Moğol dilinde ağaç dallarından yapılan duvar ve kale anlamına gelir. Murtazayev'e göre Moğolca bir kelime olan "kerem" sözcüğü, Kırım devletinin adından geldiği düşünülmüştür.[675] Moğolca'dan Karakalpakça'ya geçen diğer kelimelere "baga" (kız

[674] **Nasırov, D.,** (1951) Karakalpakskii Yazık, *Materialı Po Dialektologii (Tekstı i Slovar),* T. 1, Moskva, s. 4-5.

[675] **Murzaev, E.,** (1948) *Opıt Ob'yasneniya Nazvaniya Krım,* Vsesoyuznoe Geograficheskoe Obshestvo, t. 80, vıp 3, s. 75.

kardeş, erkek kardeş, akraba) ve balalar (çocuklar) kelimelerini örnek olarak gösterebiliriz. Polivanov'a göre "bala" kelimesinin Moğolca "baga"dan geldiğini düşünülmüştür.[676]

Kökeni Türk diline dayanan ve eski Türklerin kullandığı bir kelime olan "jatak" sözcüğünün lügat anlamı yatalak veya yatan hayvanlar demektir.[677] Karakalpak dilinde "jatakka jattı" cümlesi yatalak olmak, hasta olmak anlamına gelirken, "jatak mal" kelimesi ise çobana uzun süre bakması için verilen hayvan anlamını taşır. "Jatak malahay" ise gecelik şapka anlamına gelmektedir. Eski Harezm dilinden olup Karakalpakça'ya geçen kelimelere ise "arna" (büyük su kanalı), "iyap" (küçük su kanalı), "oram" (sokak) ve "kyat" (şehir) örnek verilebilir.[678] Aynı zamanda "tat" kelimesi, eski Harezm dilinde şehirli halk anlamına gelmektedir. [679] Çince'den "çon" (büyük); Kırgızca ve Uygurca'dan "lağman" (uzun, gergin), "myan" (hamur, mantı) ve "tu" (yuvarlak) kelimeleri örnek olarak gösterilebilir. [680] Sanskrit dilinden sart (tüccar) [681], pada (hayvan sürüsü)[682] ve kar (meslek) kelimeleri; Türkmen dilinden açak (uzak), oba (köy), tupöng (tüfek), serçe (küçük kuş) ce kert (yaban bitkisi) kelimeleri ve son olarak Arapça'dan manfaat (çıkar), iflas (kirli), liikin (fakat), jazira (çöl), auyel (önceden), hacet (ihtiyaç), acayip (ilginç), atir (koku), hakim, mektep, şeker, sorpa/çorba, cabın (sabun), sadep (düğme) ve kitap kelimeleri Karakalpak diline geçmiş kelimelerdir. [683] Hamidov'a göre Arapça kelimelerin Türk dillerinin kelime dağarcığına girmesinin sebebi, XVIII. yüzyılda Araplar tarafından Türkistan'ın işgal edilmesi, İslamiyet'in yayılması ve eski Türk yazılarının yerine Arap yazısının kabul ettirilmesidir. [684]

---

[676] **Abdullaev, F.,** (1966) *Uzbek Tilining Horezm Shevalari*, Taşkent, t. 1, s. 146; **Polivanov, E.** (1933), *Nekotorıe Foneticheskie Osobennosti Karakalpakskogo Yazıka*, Taşkent, s. 17.

[677] **Koshkarii, M.,** (1980), *Turkii Suzlar Devoni,* Taşkent, t.1, s. 24.

[678] **Borovkov,** (1963), *Leksika Sredneaziatskogo Tesfira XII- XIII vv,* M, s. 9.

[679] **Reformatskii,** (1995) *Vvedenie V Yazıkoznanie*, s. 321.

[680] **İkramova, N.,** (1964), *Taom Nomlarini İfodolavchi Suz- Terminlar Hakıda,* Uzbek Tili Va Adabieti, Taşkent, No 4, s. 53.

[681] **Barthold, W.,** (1964), *Soçineniya*, T. 2, s. 196-197.

[682] **Baskakov, N.,** (1962) *Sostav Leksiki Karakalpakskogo Yazıka İ Struktura Slova. İssledovaniya Po Sravnitelnoy Grammatike Tyurkskih Yazıkov*, s.7 1-76.

[683] **Nasırov,** *Leksicheskii Sostav*, s. 55.

[684] **Hamidov,** *Oktyabr Revolyutsiyasına Deiingi…*, s. 51.

Farsça bir kelime olan "ketkuda", toplumun liderlerine verilen isim olarak kullanılır.[685] Farsça'dan Karakalpakça'ya geçen kelimelere örnek olarak şunları gösterebiliriz: harhar (eşek), payapıl (küçük ahşap köprü), paydakunem (fayda, kazanç), kun (kendi çıkarını düşünen kişi), em (ek), izeykeş (drenaj kanalı), zamça (kavun türü), aptap (güneş), aşna (tanıdık), jadiköy (yalancı), dak (leke) ve polat (demir).[686] Karakalpak diline geçen Arapça ve Farsça kelimelerin fonetik ve morfolojik şekilleri değişikliklere uğramıştır. Değişikliğe uğrayan bu kelimeler zamanla Karakalpak kültürüne ve diline uyum sağlamıştır. Günümüzde de Karakalpakça'nın konuşma ve yazı dilinde Arapça ve Farsça kelimeler yer alır. Karakalpakça'da kullanılan Arapça kelimelere örnekler şöyledir: Medrese, ilim, tarih, makala (makale), millet, harip (harf), Kuran, uatan (vatan), mektep (okul), dukan (dükkân). Farsça kelimelere örnekler: Bağ (bahçe), pahta (pamuk), duşpan (düşman), guruş (pirinç), jan (can), miyman (misafir), gilt (anahtar).[687]

Klasik Dönem'de yaşamış Karakalpak şairlerinin eserlerinde Arapça ve Farsça kelimeler eserin büyük bir kısmını oluşturur. Karakalpak Türkçesi'ne geçen Arapça ve Farsça kelimeler genelde din, bilim, üretim, medeniyet ve siyaset alanlarında kullanılan terimlerdir. Mirzahmetov'a göre XVIII.-XV. yüzyıllarda Arapça'dan sonra Farsça, Türkistan'da bilim ve edebiyat diline dönüşerek, yerel halkların dillerinde de ikinci sınıf günlük hayat dili olarak ev ortamında kullanılan dile dönüşmüştür.[688] XVIII. yüzyılda Rusça kelimeler, Karakalpaklar'ın Çarlık Rusya ile aralarında kurulan siyasi, iktisadi, kültürel ve ticari ilişkiler aracılığıyla Karakalpak Türkçesi'ne girmiştir. Rus dilinden alınan bu kelimeler, Karakalpak Türkçesi'nin kurallarına göre dile uyum sağlamıştır. Bu duruma örnek olan kelimelerden bazıları şunlardır: Peterbor- Petersburg, Orınbor- Orenburg, Maskeu-Moskva, Orıs- Rus, Bolıs- Volost (İlçe).

---

[685] **Bartold,** *Svedeniya Ob Aralskom…,* s. 44.

[686] **İshaev,** (1965) İz leksiki Uzbekskih Govorov Karakalpakii, Sb "Voprosı Tyurkologii", Tashkent, s. 116-117.

[687] **Nasırov,** *Leksicheskii Sostav,* s. 12-13.

[688] **Mirzahmedov, M.,** (2012) *Kazaklar Nasıl Ruslaştırılmaya Çalışıldı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Avrasya Stratejik Uygulama ve Araştırma Merkezi (ÇAVSAM), s. 106.

10.3. Karakalpak Yazı Dilinin Tarihi

Karakalpak yazı dili, konuşma-sözlü dilinden sonra ortaya çıkmıştır. Karakalpakaların yazı dili olmadan önce edebi ve resmi kaynaklar Arap alfabesi ile kaleme alınmıştır. Zira X. yüzyılda Türk kavimlerinin İslam dini kabul etmesiyle beraber kavimler arasında İslam medeniyetinin yayılması ve Arap alfabesiyle yazılan eserler, eğitimi de etkilemiştir. X. yüzyılda Samanoğulları Devleti, Karahanlılar tarafından yıkılmış ve bu durum Türkistan İran halkının Türkleşmeye başlamasına neden olmuştur. Ardından, Türkistan'da kurulan Türk devletlerinin yöneticilerinin saraylarında Türkçe ve Farsça eserler yazan bilim insanları ortaya çıkmıştır. Daha sonraki dönemlerde Fars alfabesi kullanılarak yazılan ve Türk dili olan Çağatay dilini (Timur dönemi), Türkistan Türk halkları Sovyet dönemine kadar kullanmıştır. Harezm bölgesine yerleşen Karakalpaklar da bu dili kullanmıştır. Karakalpak araştırmacıları M. Hurmuhammedov, D. Nasirov ve H. Hamidov, Karakalpak dilinin bir Türk dili olarak tarihinin Göktürk Yazıtları, Divanü Lügat'it-Türk, Codex Cumanicus; Memlük döneminde Kıpçak ve Oğuz dili eserleri (XII-XIV); Altın Orda-Moğol döneminde Seyfi Sarayi eserlerinin tüm Türkistan halklarının Özbek, Kazak, Karakalpak, Kırgız ve Türkmen Türk edebi dilinin başlangıcı olarak araştırmalarında yer vermiştir. Karakalpakça'nın yazı dili kaynağı olarak kabul edilen ve XVIII. yüzyılda yazılan "Ahid Nama" (sözler, yeminler) adlı eser, Karakalpak boylarının beyleri tarafından Rus İmparatoriçesi Elizabet Petrovna'ya yazılan, toplamda 38 sayfadan oluşan bir kaynaktır.[689] Bu eser aynı zamanda 1742-1743 yılları arasında Karakalpak halkının Kazak Hanlığı'nın baskısından kurtulma çabalarını içermektedir. Rus İmparatoriçesi Elizabet Petrovna'nın yazdığı mektupların Karakalpakça'ya çevirisinde, Karakalpakların Rus himayesine geçtiği aktarılmıştır. Çağatay Türkçesi'nde yazılan bu eserlerde Kazakların ise verilen bu karara karşı çıktığı ve Karakalpakları vergiye bağladıkları yazılmıştır.[690] Karakalpaklar tarafından yazılan belgeler XIX. yüzyılın ortasında Rus araştırmacılar tarafından, içerisinde beylerin ve yöneticilerin Hive Hanı'na yazdığı mektupların da bulunduğu belgeler ortaya çıkmış ve incelenmiştir. Bu mektupların içeriği ticaret, toprak paylaşımı, evlenme ve boşanma gibi konulardan oluşup toplamda mühürlenmiş 60 adet mektup bulunmaktadır.[691] Rus Devleti'nin Hive Hanlığı'na ait belgelerinde bu hanlığın topraklarına bağlanan Karakalpak

[689] **Hamidov,** *Amudarya Jurnal,* s. 107-114.

[690] **Hamidov,** *O Yazıke Karakalpakskih Prisyag,* s. 67.

[691] **Nasırov,** *Leksicheskii Sostav,* s. 43.

boyların listesi, vergi defteri ve Karakalpakların Han'a yazılan mektupları, 1936 yılında İvanov tarafından Leningrad şehrinin arşivinden bulunup araştırmalar yapılmış ve kitap olarak basılmıştır. Bu belgeler, Hive Hanlığı'ndan Rusya'ya getirilen çok sayıda belgelerden bir kısmını oluşturur.[692]

Klasik dönem Karakalpak şairleri olan Ajeniyaz ve Berdah'ın eserleri, Karakalpak edebi diline ait en saygın örneklerdir. Bu eserler hem Çağatay Türkçesi hem de Karakalpak sözlü diline dayanır. Karakalpak yazı dilinin temelini Çağatay Türkçesi oluşturmuştur. Urumbayev'e göre, Harezm topraklarına yerleşen ve Hive Hanlığı'na bağlanan halklar, mektep ve medreselerde Arap alfabesiyle eğitim almıştır. Bu alfabe içerisinde 4 Pers harfinin bulunduğu, toplamda 28 harften oluşan bir alfabedir. Öğrenciler aynı zamanda Çağatay Türkçesi de öğrenmiştir. Bu dönemden önce Karakalpak halkı sadece Arap alfabesini kullanmış ve bunun sebebi olarak da yerleşim yerlerinin Avrupa bölgesine yakın olması, Fars etkisinden uzak olduğu düşünülmüştür. [693]

Mambetov'a göre Özbek yazı dilinin Kazak, Karakalpak, Kırgız ve Türkmen yazı dilinden önce oluşması, Özbek halkının diğer halklardan daha önce yerleşik hayata geçmesinden kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda Arap ve Fars kültürünün etkisi altında kalmak, yazı ve edebiyat dilinin gelişmesini sağlamıştır. Özbek edebiyat eserlerine örnek olarak Fars ve Arap edebiyat esaslarına göre yazılan gazel ve muhammesler göstermek mümkündür. Göçebe ve yarı göçebe olan Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkleri'nin edebiyat eserleri, sözlü kültür geleneklerine dayanan şiir ve destanlardan oluşmaktadır.[694] Karakalpak edebi dilinin ortaya çıkmasını sağlayan Ajeniyaz Kosıbay Ulıb (1824-1878) ve Berdah Kargabay Ulı'nın (1827- 1900) eserlerinin orijinalleri günümüzde olmasa da halk bu eserleri kopyalayıp saklamıştır. Ajeniyaz'ın eserleri, Çimbay şehrinde yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında H. Hamidov tarafından bulunmuş ve 30 sayfadan oluşan el yazılı eserde XIX. yüzyılın 50'li yıllarında yazılmış şiirler tespit edilmiştir.[695] Berdah tarafından kaleme alınan "Seçire" adlı eser, Karakalpak halkının soy ağacını anlatan, boy adları ve tamgaları belirten ve şiir türünde yazılan kıymetli bir eserdir. Bu eser aynı zamanda Karakalpak halkının

---

[692] **Dokumentı Arhiva Hivinskih Hanov Po İstorii İ Etnografii Karakalpakov,** (1967) Moskva, "Nauka", s. 111-114.

[693] **Urumbaev, J.,** (1974) *Ocherki İstorii Shkol Karakalpakistana*, Karakalpakistan, s. 34.

[694] **Mambetov, K.,** (1978) *Ayemgi Karakalpak Adebiyatı*, Karakalpakistan, s. 44.

[695] **Nasırov, D.-Hamidov, H.,** *Pamyatniki Dorevolyutsionnoy,* s. 42-43.

tarihini, sosyal ve siyasal hayatı hakkında bilgi vermektedir. Bu eserin orijinali günümüzde bulunmamaktadır. 1903 yılında Belyaev, Kongrat şehrinde halk ağzından alıp yazmış ve 1917 yılında Aşkabat'ta dergide yayımlamıştır.[696] Fakat yayımlanan bu yazı Şecire eserinin sadece bir kısmını oluşturmaktaydı. Şecire'nin tam metni ise 1972 yılında Karakalpaklı bilim insanı N. Japakov tarafından Kegeili şehrinde T. Arzımbetov'un ev kütüphanesinde bulunmuştur.[697]

Araştırmalara göre Ajeniyaz'ın eserleri Özbek edebi diline yakın olması, şiirlerinde Arapça ve Farsça kelimeleri kullanması, bu kelimeleri halk diline uyarlayıp zenginleştirmesi, halk arasında eserlerin yayılmasına ve sevilmesine yol açmıştır. Karakalpaklar, Ajeniyaz'a "Ziuar" (güzel sözlü) lakabını takmıştır.

"Söylegende şeker eter sözındı- Konuşurken şeker olur kelimeler,
Körgende biimagrur eter özindi,- Görsen kayıp etersen aklını,
Baharı toydırar eki közindı - Bahar güzelliği doyurur iki gözünü,
Leylya, Zuleyha gibi kızları bardı"- Leylaya, Züleyha gibi kızları vardır.[698]

Berdah'ın eserleri, halk konuşma diline yakın olan, tarihte yer alan gerçek kişi ve olayları anlatır.

"Hasıl aulad der zatını - Asil evlat der kökünü,
Kördim şecirede hatını" - Gördüm şecerede yazını,
"Naşar demesen atını, - Kadın demeden adını,
Akılı erden ziyat eken, - Akılı erkekten ziyade.[699]

Berdah'ın "Şecere" eseri Karakalpak halkının tarihini boy adlarının, uran damgalarının adın ve tarihi anlatan eserdir. Bu eser, Berdah'ın en kapsamlı eseridir ve şiir türünde edebi dilde yazılmıştır.

Karakalpak Türkleri'nin XIX. yüzyılın sonuna kadar kullandığı yazı dili, bütün Türk milletlerinin de XIX. yüzyılın sonuna kadar kullandığı Türkçe idi. XIX. yüzyıllarda Çarlık

---

[696] *Protokolı Zasedanii İ Soobsheniya Chlenov Zakaspiiskogo Krujka Lyubitelei Arheologii İ İstorii Vostoka,* (1917), Aşkabat, vıp 4, s. 45.

[697] **Hamidov,** *Novıe Pamyatniki*, s.93.

[698] **Ajeniyaz,** (1994) *Tanlamalı Shıgarmaları,* Karakalpakstan, s. 18.

[699] **Berdak,** (1950) *Tanlamalı Shıgarmalar*, Nökis, s. 356-204.

Rusya Devleti, Türkistan topraklarını işgal etmiş ve Türk haklarını Ruslaştırma siyasetini uygulamaya başlamıştır. Çarlık Rusya, bu bölgelere Rus okulları açıp Rusça eğitim vermeye başlasa da istediği sonucu elde edememiştir. Rus siyasetçiler, Türkistan halkını Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma hedeflerini gerçekleştirmek için Türkistan topraklarına Rus Ortodoks halkını yerleştirmiştir. Hive Hanlığı'na, Amu Derya bölgesinde yaşayan Karakalpak Türkleri'nin topraklarına 500 Ural Kazak (Rus) getirilmiştir. Türkistan Türkleri'nin topraklarının sınırlara ayrılmasıyla beraber 1924 yılında Karakalpaklar, Arap harflerinden oluşan bir alfabeyi kullanmaya başlamıştır.[700] Türkistan halklarının kullandığı alfabe 28 harften ibaretken, Karakalpak halkı 28 Arap ve 4 Pers harfinden oluşan bir alfabe oluşturmuştur. 1924 yılının Kasım ayında, Karakalpak gazetesi olan "Erkin Karakalpakistan" (Özgür Karakalpakistan), Arap harflerinden oluşan yeni alfabeyi kullanan ilk gazete yayımlanmaya başlamıştır. Yeni alfabe, 1925 yılından itibaren yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmış, Seyfulgabit Macitov tarafından kaleme alınan ve yeni alfabeyle yazılan "Okuv Kitabı" ve "Alipbe" kitapları yayımlanmıştır.[701]

1926 yılının Şubat ayında Bakü'de toplanan 1. Sovyet Türkoloji Kongresi'nde Latin alfabesine geçme kararı alınmıştır. Resmi Rus kaynaklarına göre, bu kararın Türk bilim insanlarının talebine dayandığı ifade edilmiştir. Hâlbuki Moskova'da çok önceden de bu hazırlık çalışmalarının yürütüldüğünü belirtmek gerekir.[702] 1927 yılında Törtkül şehrinde (Karakalpakistan), Latin alfabesini öğrenme kursları açılmıştır. 1928 yılında Karakalpak Türkleri, Latin alfabesine geçmiş ve Karakalpak dilinin yeni alfabesi 32 harften oluşmuştur. Latin harflerinden oluşan Karakalpak alfabesinde toplamda 32 harf bulunmaktadır. Kazak bilim insanları Rısbayev ve Sarsenbayev, Karakalpakların Kazaklar'dan ayrı bir halk olmadığını belirterek Latin harflerinden meydana gelen yeni Karakalpak alfabesini karşı çıkmıştır. Bu bakışa karşı olan bilim insanları İ. Baymuhammedov ve N. Baskakov, Karakalpak yazı dilinin gelişmesi ve yayılmasını destekleyen faaliyetler yürütmüştür.[703] 1928 yılında K. Ayımbetov ve B. Ergaliev tarafından Karakalpak Türkçesi'ni öğrenmek için

[700] **Urumbaev,** *Ocherki İstorii Shkol…,* s. 304.

[701] **Urumbaev,** *Ocherki İstorii Shkol…,* s. 305-308.

[702] **Özer, Z.,** (2007) *Kazakistan'da Alfabe Değişimine Yeni Bir Yaklaşım, 38 ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika çalişmaları)* 10-15 Eylül, Ankara Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, s. 1323.

[703] **Urumbaev,** *Ocherki İstorii Shkol…,* s. 310.

hazırlanan Latin alfabesine dayalı ilk ders kitabı yayınlanmıştır. Böylece ilkokul öğrencileri okullarda ana dili olan Karakalpak Türkçesi'nde eğitim almaya başlamıştır.[704]

1938 yılında Sovyet hükümeti tarafından verilen kararına göre Türkistan Türk milletleri Kiril alfabesine geçmiştir. Bu karara karşı olan Türk aydınları, Sovyet hükümeti tarafından yapılan çeşitli suçlamalar sebebiyle hapse atılmış ve ölüme mahkûm edilmiştir. 1940 yılında, "halkın yoğun isteği üzerine" ifadesi altında Sovyetler Birliği'ne bağlı Türkistan Türk milletlerinin dilleri Kiril alfabesine geçmiştir. Sovyet döneminde Rus dili, Sovyet Cumhuriyetleri arasında iletişim aracı olan bir dil statüsüne gelmesiyle Sovyetler Birliği'ne üye olan Türk halkların dillerine çok sayıda Rusça kelime girmiştir. Karakalpak Türkçesi'ne Rusça kelimeler, Latin alfabesine geçtikten sonra girmiştir. Zira 1930 yılına kadar Karakalpak Türkçesi'nin Arap harflerine dayanan alfabesi, Rusça kelimelerin girmesini engellemekteydi. 1940 yılında Karakalpak Türkçesi'nin Kiril alfabesini kullanmaya başlamasıyla beraber Rusça kelimelerin Karakalpak diline girmesi de kolaylaşmıştır. Nihayetinde, Rusça kelimelerin Karakalpak diline girmesiyle beraber, Arapça ve Farsça kelimeler zamanla dil içerisinde yok olmuştur.[705]

Sovyetler Birliği zamanında, her bir Türk devleti için 19 ayrı Kiril alfabesi oluşturulmuştur.[706] Bu eylemin yapılmasının temel nedeni, Türk halklarını birbirinden uzaklaştırmak ve farklı dilleri kullanmasını sağlamaktır. Aynı zamanda Rus dili, Türk devletlerinin resmi dili olarak kabul edilerek Türk halklarının kendi benlikleri unutturulmaya çalışılmıştır. Kamalov'a göre Sovyet dil siyaseti, Türk dilinin ve Türk milli iradesinin gelişmesini engellemek için uygulanmıştır.[707] Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1989 yılının 21 Ekim tarihinde Özbek diline ve 1 Aralık'ta Karakalpak diline devlet dili statüsü verilmiştir. 9 Aralık 1993 tarihinde Karakalpak Özerk Cumhuriyeti'nin resmi dili Karakalpakça ve Özbekçe olarak kabul edilmiştir. Yine 1993 senesinin Eylül ayında Karakalpak devleti, Latin alfabesine geçme kararı almış ve bu karar yönelik çalışmalar yürütmüştür. Bu çalışmalarda temel amaç, Karakalpak dilinin edebi özelliklerini korumak

---

[704] **Nasırov, D.,** (1972) *Ob Usovershenstvovanii İ Unifikatsii Alfavita Karakalpakskogo Yazıka*. *Boprosı Sovershenstvovaniya Alfavitov Tyurkskih Yazıkov SSSR*. Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya, İz-vo "Nauka" s. 76.

[705] **Nasırov -Koshanov,** *Problemı Dvuyazıchiya…,* s. 17.

[706] **Ercilasun, A.,** (2005) *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri,* Akçağ Yayınları, Ankara, s. 11.

[707] **Kamalova, G.,** *Russizmı V Karakalpakskom Yazıke*, Bestnik No 3, Nukus, 2015, s. 118.

ve dilin günümüz standartlarına uyumunu sağlamak olmuştur. 1995 yılında Karakalpak Devleti, Latin harflerinden oluşan Karakalpak alfabesini (32 harf) resmi olarak yürürlüğe koymuştur.[708]

[708] **Dauletov, M.,** (2005) Hazirgi Karakalpak Tilinin Rauajlanıu Baskıshları, Bestnik No 5, Nukus, 2005, s. 70.

11. MATERYAL VE YÖNTEM

Bu tezde problemin bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik verilerin toplanması üzerinden sürecin izlendiği bir araştırma yöntemi olması nedeniyle çalışmada "nitel araştırma yöntemi" kullanılmıştır. Veri toplama aracının geliştirilmesi sürecinde ilk aşamada ilgili literatüre başvurulmuştur. İlgili literatür ışığında araştırmanın sınırları çizilmiş, çalışmanın problemi tanımlanmıştır.[709]

Sosyal bilimlerde nitel araştırma, toplanacak bazı nicel veriler de dâhil olmak üzere yorumlayıcı yaklaşıma dayanmakta ve gözlem, görüşme ve doküman inceleme gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, olgu ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanmaktadır.[710] Nitel araştırma insanların, toplumların ve devletlerin davranışlarını ve yapılarını anlamaya yönelik en başarılı bilgi üretme süreçlerinden birisi olduğu için tarih disiplininde de tercih edilen bir araştırma yöntemidir.[711] Kaldı ki bu konuda araştırma yapan akademisyenlerin çoğunluğu bu yöntemi kullanmaktadır. Çalışma konusuyla ilgili olarak veriler; kitaplardan, makalelerden, raporlardan elde edilmiştir. Çalışmada basında çıkan haberler de çalışma kapsamı içerisine alınmıştır. Özellikle Rus, Karakalpak basını ve internet medyasından kapsamlı bir şekilde istifade edilmiştir. Literatür taramasıyla ulaşılan bulgular nitel bir şekilde değerlendirilmiştir.

Tezin halk kültürüne dair materyalleri Karakalpakistan, Rusya ve Türkiye'de araştırılmıştır. Buna dair karşılaştırmalar yapılarak Karakalpak Türklerinin eski Türk kültürüyle bağlantıları ortaya konulmuştur. Karakalpakların, Göktürk ve Hunların gelenek ve kültürünü devam ettiren Türk topluluklarından birisi olduğu örneklendirilmiştir.

---

[709] **Demircioğlu, H. İ.-Demircioğlu, E.-Genç, İ., İnanç,** (2018) Pedagojik Formasyon Programına Devam Eden Tarih Öğretmen Adaylarının Gözüyle Türk Dünyası Temel Değerleri: Fatih Eğitim Fakültesi Örneği", Değerler Eğitimi Dergisi C:16, 2018, S:36, s. 44.; https://ded.dem.org.tr/gorsel/pdf/ded-36-makale-2.pdf, s.e.t 20.08.2021.

[710] **Yıldırım, A.-Şimşek, H.,** (2008) Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 1. Baskı, Ankara, Seçkin Yayıncılık, s. 39.

[711] https://nsuworks.nova.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2838&context=tqr s.e.t 30.08.2020.

12. BULGULAR

Bu tezde gözlem ve Karakalpak halkı ile yapılan özel röportajlarda savaş ve baskınlardan yorulmuş olan halkın bir kısmı Kırım'dan İdil (Volga) ve Ural bölgesine, ardından Kazakistan ve Buhara topraklarına yerleşmiş ve nihayetinde kendi yurtları olan Harezm'de yaşamaya başladıkları sonucuna varılmıştır.

Karakalpaklar ilk defa XIV. yüzyılda halk olarak ortaya çıkmasına rağmen, tarihi kaynaklarda Karakalpak adının IX. yüzyılda Harezm Devleti'nin askeri birliklerinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Karakalpak soy ağacında yer alan boyların tıpkı Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmen halklarında olduğu gibi değişik dönemlere ve siyasi olaylara bağlı olduğunu tespit edilmiştir.

Yapılan araştırmada Karakalpak boylarının toplam sayısı 307 olduğu, bu sayılanın çok olmasının sebebinin ise Karakalpakların soy ağacının yıllarca halk tarafından devam ettirilmesine bağlanmıştır. Tire ve Köşe boylarının adlarının nereden geldiğine dair kesin bilgi elde edilememiştir.

Çalışmada Karakalpakların önce Harezm topraklarında yaşadığı, fakat Cengiz Han bu toprakları işgal ettikten sonra göç etmeye mecbur kaldıkları ve Kırım'da iki yüz yıl yaşadıkları anlaşılmıştır. Bu anlatım onların Götürklerin bir bakiyesi olduğunu da göstermektedir. Karakalpak halkı, uzun yıllar devam eden bu göç sonucunda Jana Derya'ya (Sir Derya) yerleşmiş, Kalmıklardan temizlenen Harezm bölgesine yeniden göç etmiş ve anayurduna kavuşmuştur. Hive, Hokand ve Buhara hanlıkları arasındaki siyasi çatışmalar, Kalmıklar'ın baskısı, Karakalpakların defalarca topraksız kalmasına ve yıllarca ağır şartlar altında göçebe yaşamasına neden olduğu bu araştırmada ortaya çıkmıştır.

Araştırmada, XV. yüzyılda Altın Orda Devleti'nin yıkılmasıyla bağımsız yaşamaya başlayan bir kısım Türk kabileleri, iç kargaşalar sebebiyle Sir Derya ve Amu Derya bölgelerine göç etmiş, bu bölgelerde yaşayan Kazaklar ve Özbekler de Altın Orda Devleti'nden kopan bu Türk kabilelerini, başlarında bulunan kara kalpaklarından dolayı Karakalpaklar olarak adlandırmışlardır. Bu isim zamanla diğer bütün kavimlerce benimsenmiş, Karakalpak ismi bu Türk kavminin adı olduğu anlaşılmıştır.

13. TARTIŞMA VE SONUÇ

Türk tarihi, günümüzdeki Türk halklarının ve yabancı halkların arasında Türk dilini konuşmuş olan Türk topluluklarının ortak tarihidir. Göktürklerden önce varolmuş Türk dili konuşan topluluklar bazı tarihçiler tarafından, Türk tâbiri yerine Ön Türk tabiri ile anılmıştır. Türk Dünyasını araştırırken elbette Karakalpak Türkleri de bu çalışmalara dâhil edilmiştir. Karakalpak Türkleri halk kültürüne dair Türkiye'de çok az çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma ile literatürdeki bir boşluk giderilmeye çalışılmış, bu alanda çalışacak yeni nesil tarihçilere bir bakış açısı sağlanmıştır.

Karakalpak adı, bu kavmin ırkî özelliklerini belirleyen bir tabir olmayıp onların giyiniş tarzlarıyla ilgili bir isimdir. Karakalpaklar VI. yüzyılda Oğuz, Kıpçak ve Peçenek gibi Türk boylarının karışması sonucu ortaya çıkmış bir topluluktur. Selçukluların önderliğinde Oğuzlar, İran üzerinden Anadolu ve Ortadoğu'ya yayılırken Karakalpaklar'ın bir kısmının bunlara katıldığı, ancak çoğunluğun Aral denizi civarında kaldığı bilinmektedir. Karakalpak ismine ilk defa XI. yüzyıl Rus vekāyinâmelerinde rastlanmakta, bu kaynaklarda Çerniye Klobutsi adıyla zikredilmektedir. Rivayete göre Kuman-Kıpçak adlı Türk boyunun akın ve yağmalarından bıkan Kiev Rus knezleri Karakalpaklar ile bir anlaşma yapmışlardır. Ruslar'a yaptıkları yardımın karşılığı olarak da Ukrayna topraklarında Dinyeper Nehri civarı onlara verilmiştir. Bu bilgilere rağmen XVI. yüzyıldan önce Karakalpak isminin bu şekliyle kullanıldığı henüz kesin olarak tesbit edilememiştir. Sadece Aral denizinin güneyinden gelen Oğuz-Peçenek karışımı bir boy tarihî kaynaklarda Çerniye Klobutsi ismiyle kaydedilmektedir. Dolayısıyla ilk dönemleri hakkında çok az şey bilinen Karakalpaklar, yüzyıllarca Türk göçüne sahne olan Aral denizi-Ural dağları arasında yayılarak yaşamışlardır. XI. yüzyıldan sonra Kuman-Kıpçak akınları neticesinde daha da çoğalmışlar ve Selçuklular'ın hâkimiyeti altına girmişlerdir.

XIII. yüzyılda Büyük Moğol Hanlığı'na tâbi olan Karakalpaklar, Altın Orda Devleti tarih sahnesinde yerini aldığında onların hâkimiyetine girmiştir. Bu devlet yıkılınca ortaya çıkan Nogay Hanlığı bünyesinde kalmışlardır. XVI. yüzyılda bağımsızlıklarına kavuşunca bu defa doğrudan doğruya kendi adlarıyla tarihî kayıtlarda geçmeye başlamışlardır. Bu devirde Aral denizinin doğusuna Sir Derya (Seyhun) vadisine yerleşmişlerdir. Buhara Emirliği'ne tâbi olarak yaşarlarken Kazaklar'ın baskısıyla kuzeye göç etmişlerdir. XVI-XVIII. yüzyıllar arasınd Hive Hanlığı'na bağlı olarak Aral denizinin güneyini yurt tutmuşlar,

ancak bağımsızlıklarını kazanmalarına rağmen birlik oluşturamamışlardır. Her kabile kendi reisi tarafından yönetilmiş, bu dağınık vaziyet ve etraflarındaki komşularının daha güçlü olması tam bağımsız yaşamalarını engellemiştir. 1743 yılında Kazaklar Karakalpakların topraklarını ele geçirmiş ve Karakalpaklar siyasî varlıklarını tamamen kaybederek farklı yerlere dağılmışlardır. Bir grup Taşkent'in batısına doğru gelirken diğer grup Aral gölü taraflarına göç etmiş, uğradıkları bu istilâ karşısında Rus Çarı Deli Petro'dan yardım isteyen Karakalpaklar'a herhangi bir yardım ulaşmamıştır.

Karakalpaklar ikiye ayrılmalarından sonra XVIII. yüzyıl kaynaklarında Yukarı ve Aşağı Karakalpaklar diye anılmışlar, XVIII. yüzyılda Taşkent tarafına göçenleri Buhara hâkimiyeti, Aral denizi tarafına gidenleri ise Kazakların etkisi altına girmişlerdir. Kazakların Rus nüfuz alanına girmesi Karakalpakları da etkilemiş, diğer taraftan 1754'te Seyhun'un orta bölgelerinde yaşayan 6000 kadar Karakalpak ailesi Buhara Emirliği'nin himayesine girerek Zerefşan vadisine yerleşmiştir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Aşağı Karakalpaklar, bulundukları yerden ayrılarak bugün yaşadıkları Amu Derya (Ceyhun) nehri deltasına yerleşmiştir. Bunlar 1811'de Hîve Hanlığı idaresine girmiş, bir isyan sonucu 1827'de Kongrat şehrinin kontrolünü ele geçirmişlerdir. Reisleri han unvanını almış ve Kazak nehri kıyısında kendine bir kale inşa ettirmiştir. Ruslar 1873'te Hîve Hanlığı'nı işgal edince Karakalpaklar da onlara bağlanmıştır. 1916'da Türkistan müslümanlarının başlattığı isyan sırasında Ruslar'dan çekinen Karakalpaklar Amu Derya deltasına sığınmışlar, 1917 Bolşevik İhtilâli'nin ardından Amu Derya'nın sağ yakasında oturan Karakalpaklar 1918'de ilân edilen Özerk Türkistan Cumhuriyeti'ne dâhil edilmişlerdir. Sol yakasında oturanlar ise 1920 yılına kadar Hîve Hanlığı'na bağlı kalmıştır. Karakalpak toprakları 1920'de Ruslar'ın hâkimiyeti altına girmiş, 1924'te Sovyetler Birliği'ne dâhil edildikten sonra millî sınırların belirlenmesi neticesinde 11 Mayıs 1925'te Rusya Federasyonu'nda teşkil edilen Kazakistan Özerk Cumhuriyeti için Ceyhun'un her iki kenarında Karakalpak özerk vilâyeti oluşturulmuştur. 20 Mart 1932'de Karakalpak özerk vilâyeti Kazakistan'dan ayrılarak Rusya federasyonuna bağlı Karakalpak Özerk Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştür. 1989'dan itibaren Karakalpak milliyetçileri, Özbek hükümetine Özerk Karakalpak Cumhuriyeti kurmak istediklerini bildirmişlerdir. 1990'da Karakalpak yönetimi özerk cumhuriyet ilân edilmiştir. Özbekistan, 31 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını kazandıktan sonra Özbek milliyetçileri Karakalpaklar'ın başlattığı hareketi bastırmaya çalışmakla beraber halen Karakalpaklar muhtar vaziyetlerini sürdürmektedirler.

1926'da 146.317 olan Karakalpak nüfusu 1979'da 303.324'e yükselmiştir. Bunun 281.809'u Karakalpak Özerk Cumhuriyeti'nde, geri kalanı ise Özbekistan'ın Hârizm, Fergana, Türkmenistan'ın Taşauz bölgelerinde, Kazakistan'ın bazı kesimlerinde ve Rusya Federasyonu'nda Astarhan yöresinde yaşamaktadır. Ayrıca Afganistan'da da 2000 kadar Karakalpak bulunmaktadır. Karakalpakça adı verilen topluluğun dilinin Türk dilleri grubundan Kıpçak ya da Kıpçak-Nogay alt grubuna dâhil olduğu söylenebilir. En yakın olduğu diller Nogay ve Kazak dilleridir. Kuzeydoğu ve güneybatı olmak üzere iki ana lehçe grubuna ayrılır. Bunun dışında Kazakça, Türkmence ve Özbekçe'den etkilenmiş lehçeleri vardır. Modern edebî dil ise Sovyet döneminde geliştirilmiştir. Yazılı edebiyatta geliştirilen dil kuzeydoğu lehçesine dayanmaktadır. Kelime hazinesinin esas itibariyle Kıpçakça'ya dayandığı Karakalpakça'ya Arapça ve Farsça kelimeler de girmiştir. Çince'den de bazı kelimeler alınmıştır. Karakalpak Özerk Cumhuriyeti'nde resmî dil Özbekçe ve Rusça'dır. Radyo ve televizyon yayınları Karakalpakça, Özbekçe, Rusça ve Türkmence yapılmaktadır. Karakalpakça ilk defa Sovyet döneminde bir yazı dili haline gelmiştir. Hanefî mezhebine mensup olan Karakalpakların İslâm dinini ne zaman kabul ettikleri tam olarak bilinmemektedir. Büyük ihtimalle farklı bir boy haline geldikleri X-XIII. yüzyıllarda bu dini benimsemişlerdir. Başta Kübreviyye olmak üzere bölgede oldukça etkili birçok tarikat vardır. 1924'te 553 cami mevcutken son zamanlarda ancak on caminin ibadete açık olduğu tahmin edilmektedir.

Karakalpakistan, Türkistan'ın merkezinde Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan'la çevrili bir bölgedir. Kadim Harezm topraklarının önemli bir bölümünü teşkil eden bölge bugün Özbekistan sınırları dâhilinde özerk bir cumhuriyet statüsündedir. Yüz ölçümü 170 bin km2, nüfusu yaklaşık 2 milyon ve başkenti Nukus olan Karakalpakistan, Türkiye dâhil dünyada fazla tanınmayan bir bölgedir. Ancak Karakalpakistan, gerek ekonomik gerekse zengin yer altı kaynakları bakımından büyük bir potansiyele sahip olduğu için, sadece bölge ülkeleri arasındaki ilişkilerde değil, etnik ve sosyal gelişmelerde de önemli bir yere sahiptir. Karakalpaklar'ın Türkistan'da yaşayan Türk gruplarının en küçüklerinden biri olmakla beraber kimliklerini korumak için halen yoğun gayret içinde olduğu söylenebilir.

14. KAYNAKLAR

Abdullaev, F., (1966) *Uzbek Tilining Horezm Shevalari*, T. I, Taşkent.

Abramzon, S., (1971) Kırgızı İ İh *Etnogeneticheskie İ İstoriko-Kulturnıe Svyazi*, Leningrad.

Abu Reyhan Biruni, (1973) iz-vo, "Nauka", M.

Adilova, G., (2000) *Karakalpak Kazakları Tilindegi As-Tagamga Baylanıslı Etnografizmler,* Vestnik, Nukus.

Agadjanov, S., (1971) *Oguzskie Plemena IX-XIII (İstoriko -Etnograficheskii Ocherk*). V kn: Stranı i Narodı Vostoka.

Aitıs, (1965) Alma-Ata, Jazuşı.

Aitmuratov, D., (1968) *Tyurkskiye Etnonımı*, Nukus, Karakalpakstan.

Ajeniyaz, (1994) *Tanlamalı Shıgarmalar*, Nukus, Karakalpakstan.

Akishev, K. A., (1980) Akishev Proishojdenie İ Semantika Issıkskogo Golovnogo Ubora, *Arheologicheskie İssledovaniya Drevnego İ Srednevekovogo Kazahstana,* Alma-Ata.

Alekseev, N., (1980) *Raznıe Formı Religii Tyurkoyazıchnıh Narodov Sibiri,* Novosibirsk.

Aleuov, O., (1972) "Kabusnama" ham Berdahtın "Balam" Kosıgının Jazılıu Jagdayları, 3, Vestnik.

Aleuov, U., (1992) *Prosvetitelskie Mısli V Karakalpakskoi Literature Kontsa XIX i Nachala XX vekov,* Nukus, Karakalpakstan.

Alimov, **A.,** (1964) *Karakalpak Jumbaklar*, No 3, Vestnik.

Alimov, A., (1983) *Karakalpak Liro-Epikalık Dastanları*, Nukus.

Allamuratov, A., (1989) *Karakalpakskoe Nagrudnoe Ukrashenie Haykel*, Etnicheskaya İstoriya İ Traditsionnaya Kultura Narodov Sredney Azii İ Kazakistana, Nukus.

Allamuratov. A., (1977) *Karakalpakskaya Narodnaya Vıshıvka*, Nukus.

Ambrazon, S., (1978) S. *Predmetı Kulta Kazahov, Kırgızov İ Karakalpakov, Materialnaya Kultura İ Hozyaystvo Narodov Kavkaza, Sredney Azii İ Kazahstana*, T 34, Leningrad.

Andrianov, B., (1963) *Hozyaistvo Karakalpakii v XIX- nachale XX veka 1972 Kazayaklı,* Bessarı Aralbay, Boklı-Kıtay japları.

Andrianov, B., (1963) *Karakalpaklardın Amudaryanın Tomengi Jagına Koship Konıslanu Tarihınan Karakalpak Mamleket Baspası.*

Angliiskie Puteshestvenniki V Moskovskom Gosudarstve V XVI Veke, (1937) Leningrad.

Anohin, P., (1924) *Materialı Po Shamanstvu U Altaitsev. Sbornik Muzey Antropologii İ Etnografii*, T IV, Leningrad.

Argınbaev, H., (1973) *Brak İ Semya U Kazahov. Alma-Ata.*

Ayımbetov, K., (1977) Karakalpak Folkloru. Nukus.

Aytmuratov, D., (1996) *Tyurkskii Etnonim "Hunnu (Gunnı)*", 2, Vestnik.

Baeni, M. Y., (1994) *Şacıraii Horezmşohii*, Taşkent.

Bakhtin, M., (1965) *Rabelais and His World*, (çev: Helene Iswolsky), İndiana University Press, Bloomington.

Bakhtin, M., (1984) *Problems of Dostoevsky's Poetics*, (çev: Cryal Emerson), University of Minnesota Press, Minneapolis.

Bartold, V., (1902) *Svedeniya Ob Aralskom More İ Nizov'yah Amu Dar'i S Drevneyshıh Vremen do XVIII veka,* Tashkent.

Bartold, V., (1968) *Sochineniya T.* V, Moskva.

Basilov, V., (1973) *Hozyastvo Zapadnıh Turkmen- Yomudov v dorevolyutsionnıi period ı svyazannıe s nim obryadı i verovaniya- Ocherki po istorii hozyaistva harodov Sredney Azii i Kazahstana*, Leningrad.

Basilov, V., (1970) *Kult Svyatıh v İslame,* Moskva.

Baskakov, N., (1940) *Nogayskii Yazık İ Ego Dialektı*, M-L.

Baskakov, N., (1962) *Bbedenie B İzuchenie Tyurkskih Yazıkov.* M iz-vo Vısshaya Shkola.

Baskakov, N., (1970) *Osnovnıe Teoriticheskie Napravleniya V İzuchenii Altayskoy Semyi Yazıkov.* Sovetskaya Tyukologiya", No 1.

Baskakov, N., (1958) *Karakalpaksko- Russki Slovar,* Moskva.

Bayalieva, T., (1972) *Doislamskie Verovaniya i ih Perejitki u Kirgizov*. Frunze.

Begjanov, T., (1966) *Mounak Govorının Karakalpak Adebii Tiline Katnası Jönine Geypara Pikirler,* No 3, Vestnik.

Bekbaulov, O., (1971) *Karakalpak Tilindegi Özlestirme Sözlerdın Kollanılıuı*, *Karakalpak Tili Boyınsha İzertleuler*, Nukus, Karakalpakstan.

Bekbaulov, U./Nietullaev, T., (1989) *Ayemgi Türki Nakıl- Makallarının Hazirgi Karakalpak Tilindegi Ekvivalentleri,* Habarshı, Nukus.

Bekbaulov, U., (1966) Ob İnoyazıchnıh Elementah V Leksike Yujnogo Dialekta Karakalpakskogo Yazıka, No 3, Vestnik.

Bekjanov, T., (1966) *Moynak Govorının Karakalpak Adebii Tiline Katnası Joninde Geypara Pikirler,* No 3, Vestnik.

Berdak, (1950) *Shıgarmaları*, Nukus.

Berdiev, M., (1989) Proishojdenie İ Rasprostronenie Plova.*Etnicheskaya İstoriya İ Traditsionnaya Kultura Narodov Sreddnei Azii İ Kazahstana.* Nukus, Karakalpakstan.

Berdiyev, J., (1993) *Folklor "Gulpak" ham "Kalpak" Terminleri Hakkında,* Vestnik.

Beruni, A., (1957) *İzbrannıe Proizvedeniya*, T.I, Tashkent.

Bichurin, N., (1950) *Sobranie Svedenii O Narogah, Obitavshih V Sredney Azii V Drevnie Vremena*, T.I, Moskva-Leningrad.

Bichurin, N., (1950) *Sobraniye Svedeniy O Narodah Obitavshıh V Sredney Azii V Drevniye Vremena*, T.1, Moskva- Leningrad.

Bijanov, E./M. Mambetullaev. (1972) *Unikalniy Ossuariy S Nekropolya Drevnego Darsana*, Vestnik.

Borovkov, (1963) *Leksika Sredneaziatskogo Tesfira XII- XIII vv*, M.

Borozna, N., (1974) *Vidı Jenskıh Ukrashenii U Narodov Srednei Azii İ Kazakistana.*- jurnal Sovetskaya Etnografiya", No 1.

Borozna, N., (1975) *Nekotorıe Materialı Ob Amuletah Ukrasheniyah Naseleniya Sredney Azii. Domusulmanskie Verovaniya İ obryadı V Srednei Azii*, M.

Brodovskii, M., (1891), *Tehnicheskie Proizvodstva V Türkistanskom Krae.*

Bruk, S., (1986) Naselenie mura, *Etnodemograficheskii Sparavochnik*, Moskva.

Butakov, A., (1953) *Dnevnıe Zapiski Plavaniya A.İ. Butakova Po Aralskomu Moryu V 1848-1849* g., Tashkent.

Butanaev, V., (1987) *Svadebnıe Obryadı Hakasov V Kontse XIX- Nachale XX Veka.Traditsionnıe Obryadı İ İskusstvo Russkogo İ Korennıh Narodov Sibiri*, Novosibirsk.

Cankoca, R., (2014) *Bazovıe Ponyatiya Obshetyurkskoi İdentichnosti*, Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler, Eskişehir.

Chagdurov, S., (1987) *Stihoslojenie Gerseriadı*. Ulan Ude,1984. s. 61-63, N. Jukovskaya. *Chislo V Mongolskoi Kulture.* Arheologiya, Etnografiya, Antropologiya Mongolii, Novosibirsk.

Chijikova, L., (1988) *Russko - Ukrainsk oe Pograniche. İstoriya i Sudbı Traditsionno-Bıtovoi Kulturı (XIX-XX veka),* Moskva.

Daukaraev, N., (1956) *Ocherki Po İstorii Dorevolyutsionnoi Karakalpakskoi Literaturı,* izd. AN. UzSSR. Tashkent.

Dauletov, M., (2005) Hazirgi Karakalpak Tilinin Rauajlanıu Baskıshları, Vestnik, No 5, Nukus.

Demircioğlu, H. İ. / Demircioğlu, E. / Genç,İ., (2018) "İnanç Pedagojik Formasyon Programına Devam Eden Tarih Öğretmen Adaylarının Gözüyle Türk Dünyası Temel

Değerleri: Fatih Eğitim Fakültesi Örneği", Değerler Eğitimi Dergisi C:16, S:36, s. 44. <https://ded.dem.org.tr/gorsel/pdf/ded-36-makale-2.pdf> s.e.t 20.08.2021.

Djabbarov, İ., (1980) *Remeslo Uzbekov Yujnogo Horezma v kontse XIX- nachale XX v-v kn: Zanyatiya İ Bıt Harodov Srednei Azii*.

Djikeev, A., (1991) *Ocherki Proishojdeniya İ Formirovaniya Turkmenskogo Naroda V Epohu Srednevekovya*, Ashhabat.

Djikeev, A., (1963) *Svadebnıe Obryadı U Turkmen Salırov V Kontse XIX- nachale XX vekov* Trudı İnstituta İstorii, Arheologii İ Etnografii A N Turkm SSR, T.VII, Ashhabat.

Dobrodomov, İ., (1978) *O Polovetskih Etnonimah V Drevnerusskoi Literature*. Tyurkologicheskii Sbornik 1975, Moskva.

Dokumentı Arhiva Hivinskih Hanov Po İstorii İ Etnografii Karakalpakov, (1967) Moskva "Nauka".

Dor, R., (1975) *Contribution À L'Étude Des Kirghiz Du Pamir Afghan*, Paris.

Dospanov, O., (2001) *Kırk Sanının Kelip Shıgu,* No 4, Vestnik.

Dosumov, Ya, (1960) *Ocherki İstorii Karakalpakskoi ASSR,* Taşkent.

Ercilasun, A., (2005) *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Eremeev, D., (1990) *Tyurk- Etnonim İranskogo Proishojdeniya? (K probleme Etnogeneza Drevnih Tyurkov)*, Sovetskaya Etnografiya.

Erhat. A., *(2003) Mitoloji Sözlüğü*, Resmi Kitabevi, İstanbul.

Ershov. N., (1985) *Pohoronı İ Pominki U Tadjikov İsfarı*, Etnografiya Tadjikistana, Duşanbe.

Esbergenov, H., (1989) *Boprosı Etnicheskoi İstorii İ Traditsionnoi Kulturı Karakalpaov; Etnograficheskaya İstoria İ Traditsionnaya Kultura Narodov Srednei Azii İ Kazahstana*, Nukus, Karakalpakstan.

Esbergenov, H / Hoshniyazov, J., (1988) *Etnograficheskiye Motivı V Karakalpakskom Folklore*, Tashkent.

Esbergenov, H. (1993) *Konırat Tarihi Ham madenii estelikleri*, "Bilim".

Esbergenov, H. / Atamuratov, T., (1975) *Traditsii İ İh Preobrazovaniya V Gorodskom Bıtu Karakalpakov*, Nukus.

Esbergenov, H., (1964) *Karakalpaklardın Geypara Dasturleri Hakkında, Karakalpakstan*, Baspası.

Esemuratova, G., (2009) *Daurler Nepesi*, Nokis.

Etnicheskaya İstoriya İ Traditsionnaya Kultura Narodov Sreddnei Azii İ Kazahstana. (1989) Nukus, Karakalpakstan.

Etnografya Karakalpakov XIX-hachalo XX veka, (1980) Fan.

Fielstrup, F., (1924) *İssledovaniya Sredi Kara- Kirgizov, Etnograficheskie Ekspeditsii 1924 i 1925 gg,* Leningrad.

Gagen, T.İ., (1960) *Jenskaya Odejda Narodov Povoljya,* Cheboksarı.

Galkin / Girshfeld, (1903) *Voenno-Statisticheskoe Opisanie Hivinskogo Oazica, Atayı mülk darların vergi ödeme sistemine göre Hive*, Tashkent.

Gosudarstvennıi Muzey İskusstv Karakalpakskoi (1976) *ASSR.* M.

Grebenkin, A., (1872) Uzbeki, *Sbornik Russkii Turkistan,* vıp. II, M.

Grigorev, G., (1937) *Tus - tuppi: K İstorii Narodnogo Uzora Vostoka,* İskusstvo, N 1.

Gudkova, A., (1964) *Tok-Kala*, Tashkent.

Gudkova, A. / Livshits, V., (1967) *Novıe Horezmskie Nadpısı iz Hekropolya Tok - Kalı i Problema Horezmskoi Erı*, Vestnik.

Gulyamov, Y., (1957) *İstoriya Orosheniya Horezma s Drevnih Vremen do Segodnyashnih Dney*, Özbekistan Cumhurriyeti Bilimler Akademisi Basımı, Tashkent.

Gulyamov, Y., (1941) Novıi İstochnik Po İstorii Zavoevaniya Turkistana, *İzvestia Uz Fan SSSR,* 4.

Gumilev, L., (2014) *Evraziya*, Moskva.

Gumilev, L., (2014) *Evraziya, Ripol Klassik*, Moskva.

Gülensoy, Tuncer, (2011) *Barbar Türkler*, Akçağ Yayınevi, Ankara.

Hamidov, H., (1950) *Eski Karakalpak Tilinin Jazba Estelikleri.*

Hamidov, H., (1975) *Amudarya Jurnal.*

Hamidov, H., (1966) *O Yazıke Karakalpakskih Prisyag*.

Hamidov, H., (1972) *Novıe Pamyatniki*.

Hamidov, H., (1971) *Oktyabr Revolyutsiyasına Deiingi Karakalpaklardın Jazıui Hakkında,* Nukus, Karakalpakstan.

Herodot, (1972) *İstoriya v Devyati Knigah, 1, 2, 4. Kitaplar*, Leningrad.

Hojabaeva, K., (2000) *Karakalpak tilinde Sutten Tayarlangan Tagam Atları,* Vestnik, Nukus.

Hojaniyazov, G., (1993) *Karakalpakstan Estelikleri*, Mızdahkan, Nukus.

Hojaniyazov, G./ Yusupov, J. O., (1994) *Karakalpakstandagı Muhaddes Orınlar*, Nökis.

Hozyastvo Karakalpakii V Nachale XIX-nachale XX Veka, (1972) Tashkent, "FAN".

Hudoyar, N. H., (1909) *Hekotorıe Obıchai i Sueveriya u Sartov, svyazannıe s Rojdeniem Rebenka,* Etnograficheskoe Obozrenie, No 1.

İbragimov, İ., (1872) *Etnograficheskie Ocherki Kirgizskogo Naroda, Russkii Turkistan,* Moskva.

İdrisov, A., (2000) *Karakalpakstandagı Sufizm Tarihi Boiınsha Eki Derek Hakkında, Habarshi*-Vestnik, No 5, Nukus.

İkramova, N., (1964) *Taom Nomlarini İfodolavchi Suz- Terminlar Hakıda.* Uzbek Tili Va Adabieti, Taşkent.

İnan, A., (1998) *Makaleler ve İncelemeler,* Türk Tarih Kurumu, Ankara.

İnan, A., (2000) *Tarihte ve Bugün Şamanızm: Materyaller ve Araştırmalar,* Türk Tarih Kurumu, Ankara.

İshaev, (1965) *İz leksiki Uzbekskih Govorov Karakalpakii. Sb "Voprosı Tyurkologii",* Tashkent.

İskusstvo Drevnego Vostoka, (1975) *Amiranashvili, İstoriya Gruzinskogo İskusstva,* M.

İstoria Arheologia İ E*tnografiya Srednei Azii,* (1968) M, Nauka.

İstoriya Karakalpakskoi ASSR, (1974) Tashkent.

İvanov, P., (1958) *Ocherki Po İstorii Srednei Azii,* Moskva.

İvanov, S., (1987) *Chislovaya Simvolika İ Pol V PredstavleniyahİObryadah Narodov Sredney Azii, Stranı İ Narodı Vostoka*, Moskva.

İzimbetov, T., (1963) *İslam İ Sovremennost,* Nokus.

Jdanko, T., (1950) *Ocherki İstoricheskoi Etnografii Karakalpakov,* M-L, İzd-vo AN SSSR.

Jdanko, T., (1945) Rodoplemennaya Struktura Karakalpakov, *Po materialam istoriko-etnograficheskih issledovanii* 1945-1948 tablıtsa.

Jdanko, T., (1952) *Karakalpaki Horezskogo Oazisa. Arheologicheskie i Etnograficheskie Rabotı Horezskoi Ekspeditsii,* 1940-1945, T.I., M.

Jdanko T., (1964) *Etnografiya Karakalpakov*

Jdanko, T., *Polevıe İssledovaniya Horezmskoi Ekspedıtsii v 1954-1956.*

Jukovski, S., (1915) *Snoshenia Rossii s Buharoi i Hivoi za Poslednee Trehsotletie,* Petrograd.

Juraev B., (1964) *Uzbek Tili va Uzbek Dialektlari*. Taşkent, "Bilim".

Kadirov, A., (1969) *Sovremennıi İslam V Srednei Azii, Ego İstoricheskie Osnovi İ Protsess preodoleniya,* M., t.2, Rukopıs Doktorskoi Dissertatsii.

Kafesoğlu, İbrahim, (1992) *Türk Dünyası El Kitabı: Kültür ve Teşkilat*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. C: 1, Ankara.

Kafesoğlu, İbrahim, (2005) *Türk Milli Kültürü,*

Kagarov, E., (1931) *Zadachi Sovetskoi Etnografii V Sovetskoi Azii*, Sovetskaya Aziya.

Kalinovskaya, K., (1976) *Vozrastnıe Gruppı Narodov Vostochnoy Afriki*, Moskva.

Kamalov, S. (2001) *Karakalpaklardın Halık Bolıp Kaliplesiui Ham Onın Mamleketliginin Tariihinan,* "Habarshı" jurnalı, No 3.

Kamalov, S., (1968) *Karakalpaki V XVIII - XIX vekah,*

Kamalov, S / Karlıbaev, M., (2002) *Karakalpakstan Tarihi Boyınsha Gürinler*, Nukus.

Kamalov, S. (1988) *J. Ubbiniyazov, İz İstorii Vzaimootnoshenii Karakalpakov S Drugimi Narodami Srednei Azii i Kazahstana V XVII- nachale XX Vekov*, Tashkent" Fan".

Kamalov, S., (1996) *XVIII Asırdegi Karakalpak Rus Katnasıkları,* "Karakalpakstan" baspası.

Kamalov, S, (2001) *Karakalpaklardın Halık Bolıp Kaliplesiui Ham Onın Mamleketliginin Tariihından,* "Habarshi", No 3.

Kamalov, S. / Koshanov, A., (1993) *Karakalpakstan Tarihi*, Nukus.

Kamalov, S. / Sarıbaev, K., (2002) *Karakalpakstan Tarihi.*

Kamalova, G., (2015) "İlim", *Russizmı V Karakalpakskom Yazıke*, No 3, Vestnik, Nukus.

Kamalova, R., (1996) *Sotsialno-Nravstvennıe Aspektı V Traditsionnoi Svadbe Karakalpakov*, 2, Vestnik.

Kamalova, R., *Traditsionnıe Verovaniya*.

Karakalpak Folkloru, (1980) *Karakalpakistan Basması*, VI tom, Kırk-Kız Destanı, Nukus.

Karakalpakstan XIX Asırdın Ekinşi Yarısınan XXI Asirge Shekem, (2003) Karakalpakstan.

Karlıbaev, M., *Medrese Karakalpakii*.

Karpov, G., (1942) *Etnicheski Sostav Turkmen. Rukopis Kandidatskoi Dissertatsii*, Ashgabat.

Kâşgarlı Mahmud, (1967) *Divanu Lugati't Türk*, Tashkent, Fan,

Kazak Tilinin Tusindirme Sözdigi (1979) T.4, Almatı.

Kislyakov, N., (1959) *Semya İ Brak U Tadjikov. Moskva*- Leningrad.

Kislyakov, N., (1934) *Burh - Gornıy Kozel, Sovetskaya Etnografiya*.

Knozorov, Y., (1949) *Mazar Shamun - Nabi*, Sovetskaya Etnografiya, No 2.

Kononov, S., (1958) *Rodoslovnaya Tyrkmen*. Sochinenie Abulgazı Hana, M-L.

Kosbergenov, R., (1970) *Karakalpak Halkının Kolonial Daurindegi Madeniatı Ham Turmısı*, Karakalpakstan.

Kosbergenov, R., (1946) *Polevaya Zapıs Karakalpakskogo Etnograficheskogo Otryada*, No 28.

Kosbergenov, R., (1972) *Karakalpakstanın Rossiyaga Kosılıuı*, Karakalpakstan.

Kosbergenov, R., (1974) *Prılojenıe karta iz knıgı İstorıya KKASSR*, Taşkent.

Koy-Kırılgan Kala Pamyatnik Kulturı Drevnego Horezma, (1967) *Trudı Horezmskoy Ekspeditsii,* T. V, Moskva.

Kurbangali, H., (1910) *Tavarih-ii Hamca-ii Şarki*, Kazan.

Kurter, Z., (1974) *Karapapak Türkleri,* Ankara.

Kutlımuratov, B. /Shalekenov U., (1956) *Polevıe zapisi/Materialı İstoriko-Etnograficheskogo ekspeditsionnogo otryada, KK İEiK AN UzSSR.*

Ligeti, L., (1954) *O Mongolskıh İ Tyurkskih Yazıkah İ dialektah Afganistana*, Akta Orientalla, T IV, Budapest.

Lobacheva. N., (1981) *Svadebnıi Obryad Kak İstoriko-Etnograficheskii İstochnik.* Sovetskaya Etnografiya, N2.

Mahmudov, *K.,* (1979) *Uzbekskii Plov,* Tashkent.

Maksetov, K., (1975) *Folklor ham Edebiyat*, Karakalpakistan.

Maksetov, K., (1976) *Karakalpakskii Epos,* Tashkent.

Maksheev, İ., (1890) *İstoricheski Obzor Turkistana i Nastupatelnoe Dvijenie v Nego Russkih,* SPb.

Mambetov, K., (1995) *Karakalpğakların Etnografiyalık* Tarihi, Nökis: Karakalpakstan.

Mambetov, K., (1955) *Korakalpok Şajarasi,* Nukus:Korakalpogistan.

Mambetov, K., (1970) *Aiiemgi Karakalpak Adebiyatı*, Nökıs.

Mambetov, K., (1979) *Aiiemgi Karakalpak Adebniyat*i, Nökis "Karakalpakstan" baspası.

Mambetov, K., (1995) *Karakalpak Tarihi,* Nukus.

Mambetullaev, M., (1994) Zoomorfnaya Ruchka s Gorodisha Mızdakhan, 4, Vestnik.

Mambetullaev, M., (1990) Jenskie Kultovıe Statuetki s Toprak-Kala (Şavatskaya), Vestnik.

Mambetullaev*, M / Turmanov, J.,* (1997, 9. Yanvar) *Kerder Karakalpaklardın Orta Asirdegi Orayı,* Karakalpakstan Jasları Gazetesi.

Materialı Po Etnografii Nogaitsev Severnogo Kavkaza. **Tblisi** (1946) Rukopisnıi Fond İnstituta İstorii, Yazıka i Literaturı KK Fan, Uz SSR.

Materialı Po İstorii Karakalpakov, (1935) *Trudı İnstituta Vostokovedeniya AN SSR*, t. VII. M.-L.

Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII, (1969) "Nauka" Alma-Ata.

Mirzahmedov, M., (2012) *Kazaklar Nasıl Ruslaştırılmaya Çalışıldı*, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Avrasya Stratejik Uygulama ve Araştırma Merkezi (ÇAVSAM)

Moldabaev. İ., (1989) *Ob Etniceskih İ Kulturnıh Kontaktah Kirgizov S Karakalpakami Etnicheskaya İstoriya İ Traditsionnaya Kultura Narodov Sredney Azii İ Kazahstana*, Nukus.

Moldobaev, İ., (1983) *Epos "Janısh İ Bayısh" Kak İstoriko- Etnograficheskii İstochnik,* Frunze.

Monogarva, L., (1959) *Materialı Po Etnografii Yazgulemtsev, Sredne Aziyatskii Etnograficheskii Sbornik,* Moskva.

Morozova, A., (1954) *Kultura Domashnego Bıta Karakalpakov Nachala XX veka* (K Voprosu Etnogeneza), Tashkent.

Morozova, L., (1954) *Kultura Domashnego bıta Karakalpakov Nachala XX vekov,* Tashkent

Muhhammad, B.Z., (1960) *Bobur - Noma,* Toshkent.

Muhamedberdiev, K., (1986) *İstoria Horezmskoi Revolyutsii,* Tashkent.

Murzaev, E., (1948) *Opıt Ob'yasneniya Nazvaniya "Krım,* Vsesoyuznoe Geograficheskoe Obshestvo, t. 80, vıp 3.

Nalivkin, V., (1886) *Kratkaya İstoria Kokandskogo Hanstva,* Kazan.

Narodnıe obıchaı i poverya Kazahov, svyazannıe so skotovodstvom.- Hozyaistvenno-kulturnıe traditsii Harodov Sredney Azii i Kazahstana, (1975) Leningrad.

Narshahi, M., (1897) *İstoriya Buharı*, Taşkent.

Nasırov, D., (1973) *Leksiko- Semanticheskie Osobennosti Dialektov Karakalpakskogo Yazıka,* No 3, Vestnik.

Nasırov, D., (1951) Karakalpakskii Yazık, *Materialı Po Dialektologii (Tekstı i Slovar)*, Moskva T.1

Nasırov, D., (1973) *Leksicheskii Sostav Dialektov Karakalpakskogo Yazıka S Tochki Zreniya Proishojdeniya,* No 1, Vestnik.

Nasırov, D./Koshanov, K., (1990) *Problemı Dvuyazıchiya i Mnogoyazıchiya v Karakalpakii*, Nukus.

Nasırov, D.-Hamidov, H., (1961) Pamyatniki Dorevolyutsionnoy Karakalpakskoy Pısmennosti, No 4, Vestnik.

Naurızbaeva, S., (1966) *Nekotorıe Puti Obrazovaniya Frazeologicheskih Edinits v Karakalpakskom Yazıke,* No 2, Vestnik.

Nekrasov, P., (1930) *Nadpisi Na Nadgrobiyah Mavzoleya Mazlum Sulu v Mizdahkane. Gorodishe Mizdahkan,* Zapiski Kollegii Vostokovedov Pri Aziatskom Myzee AN SSSR, T. V, Leningrad.

Nepesov, G., (1964) *1920-924 Jıllardağı Horezm Halk Sovet Revolyutsiyasında Karakalpakstan Miinetkeshlerinın Roli,* Nukus.

Nesterov, N., (1900) *Proshloe Priaralskih Stepei V Predanyah Kirgiz Kazalinskogo Uezda*. Zapiski Vost. otd. Russk, *Arheolog, Obshestva*.

Oskin, A., (1981) *Simvolika Nebesnıh Svetil v Petroglifah Vnutrennih Kızıl -Kumov, Kultura i İskusstvo Drevnego Horezma*, Moskva.

Oteniyazov, H, (2000) *Karakalpak Nakıl-Makallarında Turmıslık Leksikanın Kollanılıuı Hakkında*, Vestnik.

Oteş Alşınbay ulı., (1962) *Tanlamalı Şıgarmaları,* Nokis.

Ovezberdiev, S., (1972) T*urkmenskoe Serebro, Dekorativnoe İskusstvo SSSR.*

Ovezov, D., (1959) *Naselenie dolını Chandıra i Srednego techeniya Sumbara*, Ashhabad.

Ögel, B., *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi.*

Ögel, B., (1993) *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Özer, Z., (2007) *Kazakistan'da Alfabe Değişimine Yeni Bir Yaklaşım, 38 ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları),* Ankara Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara.

Peshereva, E., (1959) *Goncharnoe Proizvodstvo Srednei Azii*, Trudı İnstituta Etnografii ANSSR, T.XIII, M.-L.

Pletnev, S., (1973) *Drevnosti Chernih Kloubukov.* Moskva, İzd-vo "Nauka".

Pletneva, S., (1990) *Polovtsı*, M "Nauka".

Polivanov, E., (1933) *Nekotorıe Foneticheskie Osobennosti Karakalpakskogo Yazıka*, Taşkent.

Popov, N., (1981) *Pogrebalnı Obryad Mariitsev v XIX- nachale XX Vekov*, Materialnaya i Duhovnaya Kultura Mariitsev. İoshkor-Ola.

Potanin, G., (1881) *Etnograficheskie Ocherki Severo -Zapadnoi Mongolii*, Vıp II, Materialı.

Potanin. G., (1898) *Skazanie o predkah korov Zengi-bab, predke loshadey Jılkıshı - ata, develerin - Oysıl - kara ve koyun - Sholpan - ata. Zapiski Zap -Sibirskogo otdela Russkogo Geograficheskogo obshestva*, Omsk.

Povesti Vremennıh Let, (1950) T 1-2, M-L.

Radloff, W., (1994) *Sibirya'dan*, (Çev Prof Dr Ahmet Temir), MEB Yayınları, Istanbul.

Raevskii, D., (1985) *Model Mira Skifskoi Kulturı*, Moskva.

Rapoport, O. V., (1979) *Sledı Pochitaniya Ognya v Srednevekovom Horezmskom Gorode*, Etnografiya i Arheologiya Sredney Azii, Moskva.

Rasony, L., (1993) *Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara.

Reformatskii, (1995) *Vvedenie v Yazıkoznanie.*

Rempel, L., (1961) *Arhitekturni Ornament Uzbekistana,* Tashkent.

Rıbakov, B., (1981) *Yazıchestvo Drevnih Slavyan,* Moskva.

Rtveladze, E. / Mambetullaev, M., (1995) *Dionisiyskiy Syujet na Drevnehorezmskom Sosude,* Vestnik.

Rudenko, N., (1951) *Sokrovısha Pazırıkskıh Kurganov: Po Sledam Drevnih Kultur.* Moskva.

Rudenko, S. / Bashkirı, G. V., (1969) *Preobrazovanıe Bıta V Severnom Turkmenistane,* M.

Sadıkov, A., (1965) *Ekonomicheskie Svyazi Hıvı s Rossyei vo Vtoroi Polovine XIX- nachale XX v.v. Taşkent*.

Safargaliev, M., (1949) *Nogayskaya Orda Vo Vtoroi Polovine XII v. Saransk.*

Sarıbaev, (1965) *Karakalpakstandagı Jer - Su Katınasları Tarihınan,* Nokis.

Savitskii, İ., (1965) *Harodnoe Prikladnoe İskusstvo Karakalpakov,* Rezba Po Derevu. Tashkent.

Sayımbetov, U., (1990) *O Teonime Tanır,* Vestnik.

Sazonova, M., (1970) *Ukrasheniya Uzbekov Horezma, Traditsionnaya Kultura Narodov Peredney İ Sredney Azii, Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii,* No 26, Leningrad.

Sazonova, M., (1970) *Ukrasheniya Uzbekov Horezma, Traditsionnaya Kultura Narodov Peredney i Sredney Azii,* Leningrad.

Sbornik Materialov Otnosyashihsya k istorii Zolotoi Ordı. (1941) AH SSSR, M-L.

Shaniyazov, K., (1972) O Traditsionnoi Pıshe Uzbekov, *Etnograficheskoe İzuchenie Bıta i Kulturı Uzbekov,* Tashkent.

Sherbak, (1959) *Znaki Na Keramike İ Kirpichah İz Sarkela - Beloy Veji (K Voprosu O Yazıke İ Pismennosti Peçenegov), Materialı İ İssledovaniya Po Arheologii SSSR,* No 75, M - L, İz-vo AN SSSR.

Sherbak, A., (1959) *Znaki Na Keramike İ Kirpichah İz Sarkelya - Beloy Beji,* M-L.

Shernberg, L., (1916) *Antichnıi kult bliznetsov v svete etnografii.- Sbornik Muzeya antropolgii i etnografii.*

Shkapski, O., (1900) *Amudar'inskie Ocherki, K Agrarnomu Boprosu Na Nijnei Amudar'e,* Tashkent.

Snesarev, G., (1969) *Reliktı Domusulmanskih Verovanii İ Obryadov U Uzbekov Horezma,* Moskva.

Sokolova. V., (1977) *Ob İstoriko- Etnograficheskom Znachenii Narodnoi Poeticheskoi Obryadnosti (Obraz Svadbı- Smerti V Slavyanskom Folklore),* Folklor İ Etnografiya: *Svyazi Folklora S Drevnimi Predstavleniyami İ Obryadami*. Leningrad.

Spirelman, A., (1979) *Domestikatsiya Jıvotnıh i Religiya, İssledovaniya po Obshey Etnografii*, Moskva.

Sternberk, L., (1936) *Pervoobıtnaya Religiya v Svete Etnografii*, Leningrad.

Strauss, A. / Corbin, J., (1990) Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques, New Delhi, SAGE Publications, <https://nsuworks.nova.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2838&context=tqr> s.e.t 30.08.2020.

Suharev, G., (1962) *O Pozdnefeodalnıi Gorod Buhara Kontsa XIX- nachala XX Veka (Remeslennaya Promıshlennost),* Tashkent.

Sultonmurod, O., (1996) "Ukutuvchi" *Nakşband va Navoii,* Tashkent.

Şeşen, Ramazan, (2001) *İslam Coğrafyasına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Tedjov, A., (1987) *Svadebnıe Obryadı Turkmen Emreli*, Materialı Po İstorichesko Etnografii Turkmen, Ashhabat.

Tleybergenova, N., (1996) *İstoki Traditsionnogo Deleniya Vnutrennego Prostranstva Yurtı Karakalpakov,* No 3, Vestnik, Nukus.

Toleubaev, A., (1991) *Reliktı Doislamskih Verovanii V Semeinoi Obryadnosti Kazahov*, Alma-Ata.

Tolstoi, İ. / Kondakov, N., (1897) *Russkie drevnosti v pamyatnikah İskusstva*, Vip V, SPb.

Tolstov, S., (1947) K *Boprosu O Proıshojdenii Karakalpakskogo Naroda.- Kratkie Soobsheniya İnstituta Etnografii AN SSSR*, M, vıp. II.

Tolstov, S., (1935) *Perejitki Totemizma İ Dualnoi Organizatsii U Turkmen,* M-L.

Tolstov, S., (1947) "*Karakalpak Halkının Kelip Shıgıuı Maselelerine"* K S İ E, II shıgarılu*ı,*

Tolstov, S., (1948) *Drevniy Horezm*, Moskva.

Tolstov. S., (1974) Goroda Oguzov.- "*Sovetskaya Etnografia*", N 3.

Tolstova, L., (1963) *Karakalpaki Ferganskoi Dolını,* KKGİZ.

Tolstova, L., (1963) *Karakalpaki za predelami Horezmskogo Oazisa,* Tashkent.

Tradıtsıonnoe Mirovozrenie Tyurkov Yujnoi Sibiri. Prostranstvo i Vremya, (1998) Veshnıi Mir, Novosibirsk.

Trever, K. / Yakubovskii, A./ Voronets, M., (1950) *İstoriya Narodov Uzbekistana,* T. 1.

Trimingham, D., (1989) *Sufiiskie Ordenı V İslame,* Moskva.

Turan, S., (2005) *Türk Kültür Tarihi,* Bilgi Yayınevi, Ankara.

Turkmenskii Slovar, (1968).

Urumbaev, J., (1974) *Ocherki İstorii Shkol Karakalpakistana,* iz-vo, Karakalpakistan.

Urumbaev, J., (1974) *Ocherki İstorii Shkol Karakalpakstana,* Nukus, Karakalpakstan.

Utemısov, A., (1966) *"Tuslik Aral Balıkşılarının Revolyutsıyağa deiingı Hojalık Ozgeşeligi*", No 3, Vestnik.

Utemisov, A., (1972) *Polevaya Zapis*, No 7.

Vainberg, B., (1973) *Udelnıy Chekan Rannesrednevekovogo Kerdera, Voprosı Antropologii i Materialnoy Kulturı Kerder,* Tashkent.

Vainberg. B., (1973) *Udelnı Chekan Rannesrednevekovogo Kerdera.* Antropologiya i Kultura Kerdera. Fan.

Valihanov, C., (1961) *Sledı Şamanstva u Kırgızov*, T. I., Alma–Ata.

Valihanov, C., *Sobranie Sochinenii v 5 Tomah*, C:4-5, Alma-Ata.

Vamberi, A., (1868) *Ocherki Sredney Azii*, Moskva.

Vamberi, A., (1868) *Ocherki Sredney Azii (Dopolneniye k Puteshestviyu po Sredney Azii iz Hivı i Kungrad i Obratno),* Moskva.

Vasıleva, G., *(1986) Magicheskie Funktsii Detskih Ukrashenii u Turkmen,* Moskva.

Vasıleva, G., (1973) *Turkmenskie Jenskie Ukrasheniya, Sovetskaya Etnografiya*, No 3.

Vasileva, G., (1989) Ukrasheniya-Oberegi U Tyrkmen. *Etnograficheskaya İstoriya i Traditsionnaya Kultura Narodov Srednei Azii İ Kazahstana*, Nukus, Karakalpakstan.

Veletskaya, N., (1978) *Yazıcheskaya Simvolika Slavyanskih Arhaicheskih Ritualov*, Moskva.

Yagodin, V. / Hocayev, T., (1970) *Nekropol Drevnego Mizdakhana*, Tashkent.

Yeremeev, D., (1990) *Tyurk- Etnonim İranskogo Proishojdeniya? (K Probleme Etnogeneza Drevnih Tyurkov)*, Sovetskaya Etnografiya.

Yıldırım, A. / Şimşek, H., (2008) *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 1. Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Yılmaz, Salih, (2004) 'Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti'nde Dil ve Gelişimi', *TDK V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, Ankara, 20–26 Eylül 2004, Bildiriler Kitabı, Cilt II, TDK Yayınları, Ankara.

Yılmaz, Salih, (2005) 'Armin Vambery'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar', *Belleten*, TTK yay., sayı: 255, Ankara.

Yılmaz, Salih, (2006) *XVI-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Yılmaz, Salih, (2008) *Karakalpak Türkleri ve Karakalpakistan Tarihi,* Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Yılmaz, Salih, (2016) 'Karakalpak Türklerinde Nakış Sanatı', *VI. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri,* Konya.

Yılmaz, Salih, (2018) 'Eski Türklerde Yerleşik Kültür ve Yurt', *4. Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, 13-15 Ekim 2017, Ankara.

Yılmaz, Salih, (2020) 'Karakalpakistan'da Sofizm ve Ahmet Yesevi Etkisi', *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde: Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan,* I. Cilt, Ankara.

Yudahin, K., (1965) *Kırgızsko-Russkii Slovar*, M.

Yusupov, O., (1985) *"Alpamıs dastanında antroponimler ham etnonimler hakkında jana oy pikirler,* No 1, Vestnik.

Zadıhina, L., (1952) Uzbeki Deltı Amudar'i. Trudı Horezmskoi Ekspeditsii, T.1, Moskva.

Zaletaerv, V. / Novikova, S. / Bahiev. A., (1993) *Problemı Sohraneniya i Vosstanovleniya Biotı Priaralya v Svyazi s Protsessom Opustınivaniya*, No 4, Vestnik.

Zaletav, V., (1975) *Dagdan,-jurnal "Vokrug Sveta",* No 7.

Zapiski Diplomaticheskogo Chinovnika (1906) "*Sostoyanie Hivinskogo Hanstva i Jelatelnie Reformi",* TSGYA UzSSR.